MC
133.113

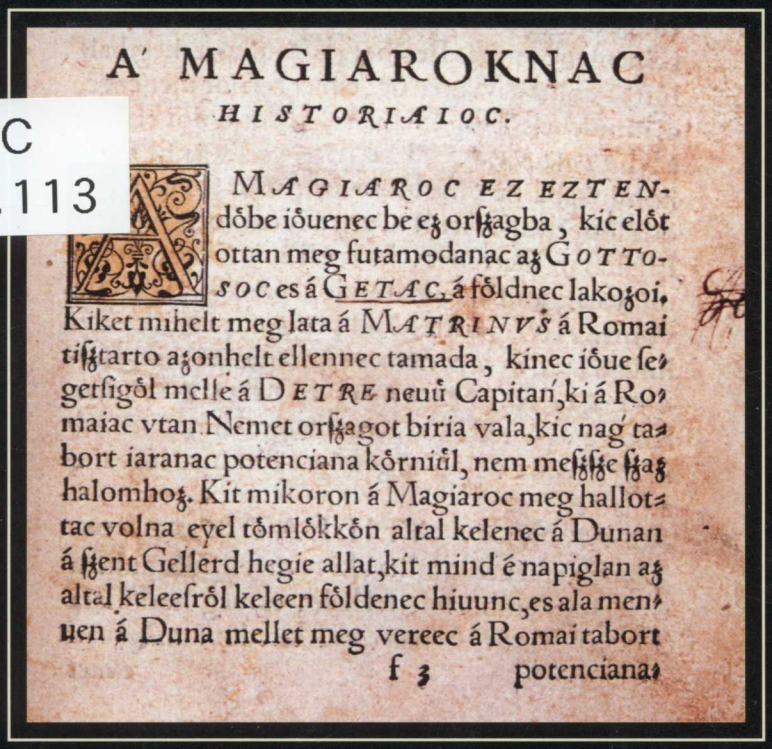

A' MAGIAROKNAC
HISTORIAIOC.

MAGIAROC EZ EZTEN-
dőbe iőuenec be ez orſzagba, kic előt
ottan meg futamodanac az GOTTO-
SOC es á GETAC, á főldnec lakozoi.
Kiket mihelt meg lata á MATRINVS á Romai
tiſztarto azonhelt ellennec tamada, kinec iőue ſe-
getſigől melle á DETRE neuű Capitań, ki á Ro-
maiac vtan Nemet orſzagot biria vala, kic nag ta-
bort iaranac potenciana kőrniűl, nem meſſze az
halomhoz. Kit mikoron á Magiaroc meg hallot-
tac volna eyel tőmlőkkőn altal kelenec á Dunan
á ſzent Gellerd hegie allat, kit mind é napiglan az
altal keleeſről keleen főldenec hiuunc, es ala men-
uen á Duna mellet meg vereec á Romai tabort
f 3 potenciana-

ROLA KRAKOWSKICH DRUKARZY W KULTURZE WĘGIERSKIEJ

DIE ROLLE DES KRAKAUER DRUCKWESENS IN DER UNGARISCHEN KULTUR

A KRAKKÓI NYOMDÁSZAT SZEREPE A MAGYAR MŰVELŐDÉSBEN

BALASSI KIADÓ

KRAKÓW 2000
1000 LAT
PAŃSTWA
WĘGIERSKIEGO

ROLA KRAKOWSKICH DRUKARZY
W KULTURZE WĘGIERSKIEJ

DIE ROLLE DES KRAKAUER DRUCKWESENS
IN DER UNGARISCHEN KULTUR

A KRAKKÓI NYOMDÁSZAT SZEREPE
A MAGYAR MŰVELŐDÉSBEN

ROLA KRAKOWSKICH DRUKARZY W KULTURZE WĘGIERSKIEJ

DIE ROLLE DES KRAKAUER DRUCKWESENS IN DER UNGARISCHEN KULTUR

A KRAKKÓI NYOMDÁSZAT SZEREPE A MAGYAR MŰVELŐDÉSBEN

BALASSI KIADÓ · BUDAPEST

796992

Książka została wydana przy pomocy finansowej Węgierskiego
Ministerstwa Narodowego Dziedzictwa Kulturalnego
(węgierski program *Kraków 2000*)

Der Band wurde durch das Programm des ungarischen
Kultusministeriums (NKÖM) *Krakkó 2000* gefördert

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatta
a *Krakkó 2000* program keretében

Wstęp napisała
Text
A tanulmányt írta
V. ECSEDY JUDIT

Bibliografię opracowali
Bibliographie
A bibliográfiát összeállította
P. VÁSÁRHELYI JUDIT,
DÖRNYEI SÁNDOR, KERTÉSZ BALÁZS

Przekład
Übersetzung
Fordította
ELŻBIETA CYGIELSKA, MAŁGORZATA ŁASZYCA,
ZÁDOR ÉVA

Lektor z języka polskiego
Lektor der polnischen Übersetzung
A lengyel fordítást lektorálta
KOVÁCS ISTVÁN

PC133.113
SZÉCHÉNYI
2000

© Autorze i tłumaczy, 2000
© Die Autoren und die Übersetzer, 2000
© A szerzők és a fordítók, 2000

SPIS TREŚCI / INHALT / TARTALOM

ROLA KRAKOWSKICH DRUKARZY W XVI-WIECZNEJ KULTURZE WĘGIERSKIEJ 9

DIE ROLLE DES KRAKAUER DRUCKWESENS IN DER UNGARISCHEN KULTUR DES XVI. JAHRHUNDERTS 61

A KRAKKÓI NYOMDÁSZAT SZEREPE A XVI. SZÁZADI MAGYAR MŰVELŐDÉSBEN 119

BIBLIOGRAFIA / BIBLIOGRAPHIE / BIBLIOGRÁFIA

Wykaz skrótów / Abkürzungen / Rövidítésjegyzék 169

Objaśnienie skrótów 169

Erklärung der allgemeinen Abkürzungen 169

Az általános rövidítések magyarázata 169

Wykaz skróconych tytułów 171

Verzeichnis der in abgekürzter Form zitierten Werke

A rövidítve idézett művek jegyzéke

Wykaz skrótów nazw bibliotek 175

Das Abkürzungsverzeichnis der Bibliotheken

A könyvtárak rövidítésjegyzéke

I. Krakowskie druki w języku węgierskim 179

Krakauer ungarischsprachige Drucke 226

Krakkói magyar nyelvű nyomtatványok 278

II. Dzieła autorów węgierskich drukowane w Krakowie 321
In Krakau gedruckte Werke ungarnländischer Verfasser .. 322
Magyarországi szerzők Krakkóban nyomtatott művei 323

III. Krakowskie druki o tematyce węgierskiej znajdujące się w zbiorach Biblioteki Narodowej im. Széchényiego 361

Krakauer Drucke mit ungarischem Bezug in der Ungarischen Nationalbibliothek Széchényi

Az Országos Széchényi Könyvtár magyar vonatkozású krakkói nyomtatványai

ANEKS / APPENDIX / FÜGGELÉK

Chronologia 379
Chronologischer Überblick
Időrendi áttekintés

Wykaz krakowskich druków o tematyce węgierskiej według drukarzy 382

Übersicht der Krakauer Drucke mit ungarischem Bezug nach Drucken 382

A magyar vonatkozású krakkói nyomtatványok megoszlása nyomdászok szerint 382

INDEKS OSÓB / NAMENSREGISTER / NÉVMUTATÓ 385

PODPISY POD ILUSTRACJAMI / ABBILDUNGSVERZEICHNIS / KÉPJEGYZÉK 393

ROLA KRAKOWSKICH DRUKARZY W XVI-WIECZNEJ KULTURZE WĘGIERSKIEJ

Powiązania

Pierwsza drukarnia na Węgrzech[1] rozpoczęła swoją działalność już w 1473 roku; wiemy o wydaniu pięciu starodruków w tym okresie. Jednak już w latach 80-tych XV wieku upada druga z kolei drukarnia.[2] Podobna sytuacja w tym czasie miała miejsce także w Krakowie,[3] rozwój drukarstwa w ówczesnej stolicy Polski trwał tylko kilka lat. W XV wieku z braku rodzimych drukarni, utwory węgierskie drukowane były w przeważającej większości w Wenecji, a także w Strasburgu i Hagenau. Za ich przykładem poszły również Lowen Norymberga i Kolonia stając się kolebkami drukarstwa.

Jednakże już w następnym stuleciu, możemy być świadkami ważnych i znaczących zmian. O ile w pierwszym i drugim dziesięcioleciu XVI wieku, a więc jeszcze w epoce starodruków, Hagenau a później Wenecja wiodły prym co do ilości drukowanych książek, o tyle już w latach trzydziestych, ośrodkami drukarstwa dla węgierskich autorów stał się Kraków.

Poszukując odpowiedzi na pytanie, dlaczego to właśnie krakowskie drukarnie zajmowały w tym okresie u węgierskich pisarzy pierwsze miejsce,[4] należy wskazać kilka przyczyn. Były to: bliskie położenie

[1] Wg. innych źródeł w 1472 roku do Budy z Wenecji przybywał András Hess, założył tu drukarnię i wydał kilka książek, między innymi *Chronica Hungarorum* – dzieło nieznanego autora wydane w 1473 roku. Dalszymi drukami oficyny wydawniczej Hessa były później zbiór praw węgierskich króla Macieja Korwina i Bazylego Wielkiego, *De legendis libris gentilium*. Na tym zakończyła się działalność Hessa (Przypis tłumacza).

[2] Mowa tu o drukarni, którą założył w 1480 roku w mieście Preszburg (obecnie Bratislava) nieznany drukarz wędrowny. (Przypis tłumacza).

[3] Sztuka drukarska w Polsce przez cale ćwierćwiecze poprzedzające XVI wiek rozwijała się z trudem, pojawiające się drukarnie działały bardzo krótko, a i ich produkcja była bardzo ograniczona. (Przypis tłumacza).

[4] Nie bez przyczyny zresztą skoro to tu, u krakowskiego drukarza, Hieronima Wietora w 1527 roku ukazał się pierwszy tekst w języku węgierskim oraz pierwsza książka węgierska – *Listy Świętego Pawła (1533)*. (Przypis tłumacza).

geograficzne, związki dynastyczne, polityczne i handlowe, czy wreszcie blask sławnego Uniwersytetu ówczesnej stolicy Polski.

Swoją drogą to właśnie położenie geograficzne, uczyniło z Krakowa centrum handlu i kultury. Przecinały się tu dwa szlaki handlowe, „południe–północ", z Włoch poprzez Czechy i Węgry nad Bałtyk, oraz „zachód–wschód", z Niemiec do Morza Czarnego. Dzięki temu w handlu polskim dużą rolę odgrywały Węgry, a polscy i węgierscy mieszczanie często przemieszczali się pomiędzy oboma krajami. Szczególne kontakty nawiązały się zwłaszcza pomiędzy mieszkańcami miast Górnych Węgier i Krakowa. Węgrzy nie traktowali Krakowa jako obcego miasta, a wręcz przyjeżdżali tu jak do domu.

Obok kontaktów handlowych, począwszy od drugiej połowy XV wieku, Uniwersytet Krakowski stworzył nowe możliwości współpracy. Między krakowskim i węgierskim centrum kulturalnym już w czasach Macieja Korwina,[5] zawiązały się trwałe i mocne związki, które utrzymywały się także po śmierci wielkiego króla renesansu. Swoją popularność Kraków, zdobył sobie przede wszystkim tym, iż w owym okresie młodzież węgierska wyższe wykształcenie musiała zdobywać za granicą. Dla Węgrów spośród miast uniwersyteckich, najbliższym i najbardziej dostępnym, poza Uniwersytetem Wiedeńskim, była właśnie krakowska uczelnia. Nie tylko jednak owa bliskość, była jedynym czynnikiem tu przyciągającym. Na przełomie XV i XVI wieku krakowski uniwersytet przeżywał przecież swój rozkwit i cieszył się międzynarodową sławą. W okresie tym większość słuchaczy tej uczelni stanowili obcokrajowcy, a wśród nich najliczniejszą grupę, reprezentowali właśnie Węgrzy. Świadczy o tym fakt, że przez pierwsze 60 lat XVI wieku doliczyć się można 1300 studentów pochodzących z Węgier.

Stolica Polski, wraz ze swym dogodnym położeniem geograficznym i naturalnymi skarbami, stała się najważniejszym centrum kulturalnym, a zamożność i poziom życia mieszkańców w tym właśnie okresie, osiągnął swój najwyższy pułap. Bogactwo widoczne było zarówno w architekturze, wspieraniu kultury jak i roli jaką pełnił uniwersytet.[6] Węgry będąc pod tureckim zaborem, w dużej części inspirowane były kulturalnie przez Polskę. Już w XVI wieku można było spoglądać wstecz, na kilkuwieczną tradycję stosunków dynastycznych utrzymywanych przez oba państwa. Datuje się jey już za panowania dynastii Arpadów,

[5] Maciej Korwin – król Węgier (1458–1490), krzewiciel renesansu włoskiego na Węgrzech. (Przypis tłumacza.)

[6] O roli Uniwersytetu Krakowskiego w kulturze węgierskiej więcej informacji można znaleźć w książce Endre Kovács, *Uniwersytet Krakowski a kultura węgierska* (A krakkói egyetem és a magyar művelődés), Wrocław–Budapest, 1965.

kontynuowane były przez królów dynastii Andegawenów oraz za panowania Jagiellonów.

W sumie dwieście wydrukowanych w Krakowie książek, przedstawiających język węgierski, literaturę, historię i politykę nie były równomiernie rozłożone na przestrzeni wieku. W pierwszym dziesięcioleciu wydano w ówczesnej stolicy Polski zaledwie jeden druk węgierskiego pochodzenia. Liczba ta zaczęła dopiero rosnąc na przestrzeni kolejnych dziesięciu lat, by w latach 1520–1550 osiągnąć swój szczyt. Spośród druków węgierskiego pochodzenia więcej niż połowa w przeciągu tychże 30 lat ujrzała światło dzienne.[7] Wówczas w jednakowej ilości drukowano węgierskie książki, łacińskie prace rodzimych autorów, oraz teksty o tematyce węgierskiej. W latach 80-tych XVI wieku dzięki Stefanowi Batoremu, władcy Siedmiogrodu i polskiemu królowi, ponownie wzrosło zainteresowanie państwem węgierskim.

Pojawienie się węgierskich książek krakowskiego wydawnictwa, przypadło na lata 1527–1585, natomiast w drugiej połowie stulecia, między wydaniem jednej i drugiej książki upływało czasami 4–5 lat, ale zdarzało się też i tak, że 12. Utwory węgierskich autorów, ukazujące się w Krakowie, lecz pisane nie w języku węgierskim, dokładnie odzwierciedlały ówczesną sytuację. Począwszy od 1518 roku aż, do końca wieku trudno jest znaleźć rok by spod którejkolwiek krakowskiej prasy nie wyszło kilka utworów, najczęściej po łacinie. Na owe krakowskie publikacje, niewielki miał wpływ fakt, że w między czasie na Węgrzech rozpoczęło działalność kilka pracowni drukarskich, bowiem autorzy wydawanych prac kierowali je do szerokiego, międzynarodowego audytorium.

W historii Węgier wiek XVI był bardzo ważny z punktu widzenia węgiersko–polskiej współpracy kulturalnej, zaczynającej się kilkoma bardzo ważnymi datami. Po pierwsze, krwawo tłumione powstanie chłopskie w 1514 roku i w jego konsekwencje, bitwa pod Mohaczem (29 sierpnia 1526 roku), która była wynikiem od dawna już grożącego niebezpieczeństwa ze strony Turków, i w końcu śmierć Ludwika II, króla Węgier z dynastii Jagiellonów, który stracił swe życie w bitwie z Turkami pod wodzą Sulejmana Wspaniałego. Konsekwencją czego były drugie wybory króla, najpierw koronacja Jana Zapolya a później Ferdynanda Habsburga. W 1539 roku król Jan pojął za żonę Izabelę, córkę króla polskiego, Zygmunta Starego. W 1540 roku, urodził się Jan Zygmunt. Rok następny, 1541, był tragiczny dla państwa Węgierskiego, gdy w rocznicę bitwy pod Mohaczem Turcy zajęli Budę, stolicę państwa, a królowa wdowa z Janem Zygmuntem uciekła do Siedmiogrodu. W 1542 roku Stany Siedmiogrodu uznały Jana Zygmunta za księcia Siedmiogrodu, a królowa

[7] Patrz tablice chronologiczne znajdujące się w części po bibliografii.

wdowa w 1551 wraz z Janem Zygmuntem przenieśli się do Polski. W tym samym roku został zamordowany biskup György Fráter, będący gubernatorem Siedmiogrodu. W 1564 roku zmarł Ferdynand I, a Maksymilian, jego syn i następca tronu, został koronowany. W 1571 roku umiera Jan Zygmunt, a na jego następcę wybrano Stefana Batorego.

Wraz z wygaśnięciem dynastii Jagiellonów, w 1575 roku wybrano Stefana Batorego na króla Polski, który zachował tytuł księcia Siedmiogrodu, a pełnomocnikiem został jego brat Krzysztof Batory. W 1586 roku zmarł Stefan Batory, a na tronie Siedmiogrodu zasiadł Zygmunt, syn Krzysztofa Batorego. W 1595 roku wezwanie do odporu najazdu tureckiego uwieńczone zostało odzyskaniem kilku węgierskich zamków. Jednak kraj nadal był podzielony na trzy części, i taka sytuacja utrzymała się przez blisko 150 lat. Zachodnia i północna część Węgier tworzyły takzwane Królestwo Węgierskie, gdzie Habsburg był węgierskim królem. Część wschodnią kraju wraz z Siedmiogrodem tworzyło Księstwo Siedmiogrodu, na którego czele stał książę wybrany przez „trzy uprawnione nacje". Pomiędzy tymi dwoma częściami Węgier, sięgając głębiej wewnątrz kraju, znajdował się obszar zajmowany przez Turków; obejmujący mniej więcej komitaty pomiędzy Balatonem a Cisą.

Tak oto, przez półtora wieku, pozbawione centrów politycznych i kulturalnych, pozostało i tak już podzielone na trzy części Królestwo Węgierskie. Rolę budzińskiego dworu królewskiego jedynie w niewielkiej części mógł przejąć dwór książęcy w Siedmiogrodzie, dlatego też, w miarę możności życie intelektualne organizowane było na dworach arystokratów i w magnackich posiadłościach, gdzie zarazem przedstawiciele myśli humanistycznej jak i reformackiej otrzymywali gościnę.

Krakowscy humaniści i ich twórczość

Odpowiedź na pytanie, dlaczego to właśnie krakowski uniwersytet przyciągał tak wielu młodych Węgrów, nie przysporzyła szczególnych problemów. Uniwersytet był dla nich bowiem, symbolem kultury i intelektualną kolebką. W złotym okresie uniwersytetu, niektóre z nauk nabrały szczególnego znaczenia i wysunęły się przed inne nauki. Należały do nich między innymi: geografia i astronomia, filologie klasyczne i ogólnie biorąc studia nauk filologicznych. Wszystkie te nauki pozostawały w pewnym związku z nowymi odkryciami geograficznymi. Jednym z autorytetów w tej dziedzinie był Erazm z Rotterdamu, będący głosicielem idei humanizmu. Działalność Anglika, Leonarda Cox'a miała wyjątkowy wpływ na życie intelektualne w Korakowie oroz na Węgrzech. On to właśnie, w krakowskim nurcie humanistycznym zaszczepił ideę Erazma.

To pod jego wpływem Kraków stał się najbardziej znanym, wschodnioeuropejskim ośrodkiem erazmistycznym, gdzie humanizm dworski łączył się z uniwersyteckim, darząc przy tym dużym szacunkiem holenderskich humanistów. Rozwijające się dziedziny nauki uniwersyteckiej, miał ścisły związek z praktyką życia codziennego. Postępujący rozwój nauk ściśle korespondował z europejskim życiem intelektualnym. Polskie filologiczne badania naukowe nie mogłyby się rozwijać bez znajomości ówczesnej filologii europejskiej. Równie niewyobrażalne było poznawanie nauk przyrodniczych bez odpowiedniego przygotowania teoretycznego. Wiele wspólnego łączyło Kraków z europejskimi centrami. Dość szybko zagraniczne prace pojawiały się w ówczesnej stolicy Polski, a częste podróże ułatwiały orientację w podstawowych zmianach.

Również i poprzez osobę Leonarda Cox'a, humanizm polski pozostawał w bliskim kontakcie z węgierskim dworem królewskim. Cox, po opuszczeniu Krakowa swoją działalność kontynuował na Węgrzech, będąc blisko Jana Henckela. Sam Henckel, wielki erazmiańczyk, był absolwentem krakowskiego uniwersytetu, i w 1503 roku uzyskał stopień magistra. W między czasie dostąpił wysokiej godności od węgierskiego dworu królewskiego, a mianowicie, został spowiednikiem królowej Marii Habsburżańskiej, żony Ludwika II. W Krakowie wydał on także swoja książkę pod tytułem *Soliloquium*.[8]

Leonard Cox, przez lata pracował jako dyrektor szkoły najpierw w Lewoczy a potem w Koszycach. W między czasie ukazywały się w Krakowie liczne jego dzieła.[9] W 1525 roku możemy znowu zobaczyć go w Krakowie, jako wykładowcę nauk humanistycznych oraz założyciela centrum skupiającego młodych krakowskich wielbicieli ducha erazmowskiego. Cox komentował dzieła Erazma, i to właśnie on, skupiał przy sobie wyznawców myśli mistrza, wśród których trafiali się tak Polacy jak i Węgrzy. Oprócz wspomnianego już Henckela, należeli do nich: János Thurzó i Elek Thurzó, doktor medycyny Jan Antoni z Koszyc, oraz królewski sekretarz, Jakub Piso.[10] Ten ostatni, został później nauczycielem młodego króla Ludwika II. Niejeden spośród nich miał osobisty kontakt z Erazmem. Wśród polskich członków koła erazmowskiego znalazł się arcybiskup gnieźnieński, Jan Łaski, który mocno związany był z resztą węgierskich członków.

Mediatorem, który miał największy wpływ na krakowskie życie intelektualne był Jan Antoni z Koszyc. W Krakowie zdobył stopień baka-

[8] U Unglera w 1535 roku, II. 56. tu i w dalszych przypisach rzymskie i arabskie cyfry maja związek z bibliografią.

[9] II. 25 i II. 32.

[10] II. 74.

łarza, a następnie tytuł doktora medycyny w Padwie, by w końcu, zostac nadwornym lekarzem króla Zygmunta Starego. Dubraviusz swą twórczość literacką rozpoczął w 1521 roku wydaniem dzieła pod tytułem *Theoriobulia.*[11] W 1524 roku był gościem Erazma w Bazylei, gdzie swą pomocą służył królewskiemu skarbnikowi Elekowi Thurzó, oraz samemu Janowi Henckelowi. Był w przyjacielskich stosunkach z wielkimi ówczesnymi humanistami, wśród których byli między innymi: Jodocus Decius i Klemens Janicki. Do tegoż grona należał również Andrzej Krzycki, który sprawował wysoki urząd przy Barbarze Zapolyi, pierwszej żonie króla Zygmunta Starego, a potem u boku królowej Bony. Wiele razy bywał na Węgrzech, a jeden ze swych pierwszych utworów poetyckich napisał z okazji ślubu króla Zygmunta z Barbarą. Poza tym jest autorem wielu innych dzieł o tematyce węgierskiej.[12] Pogłębianie się związku węgiersko–polskich humanistów bardzo dobrze widoczne było w węgierskich utworach Pawła z Krosna.

Na początku XVI wieku w życie mieszczan Górnych Węgier wplotły się również duchowe wartości przeniesione tutaj przez uczonych i poetów z uniwersytetu. Ich liczne utwory powstałe na Węgrzech, wzbogacały węgierską literaturę i naukę. Oprócz wspomnianego już wcześniej Leonarda Cox'a, wśród najznakomitszych postaci przybyłych na Węgry, wymienić można Walentego Eck'a, Szwajcara, ucznia Agrikoli, który w 1517 roku już na stałe przeniósł się do Bardijowa (Bártfa). Jeszcze dwa lata wcześniej, w 1515 roku, wydał podręcznik poetyki *De arte versificandi opusculum,* który odniósł w Krakowie tak duży sukces, że niemal natychmiast ukazało się jego drugie wydanie.[13] Eck, w dalszym ciągu utrzymywał stosunki z Krakowem, nawet wtedy, gdy został rektorem szkoły w Bardijowie, i nadal swoje książki drukował w Krakowie. W jednym ze swych wierszy, który pojawił się w druku w 1518 roku, opiewa zalety życia rodzinnego naprzeciw stanu kawalerskiego.[14] W innym z kolei, dotyka humanistycznych wątków, kiedy to daje rady, w jaki sposób można udowodnić swoją sławę, i na zawsze pozostawić po sobie dobre imię.[15] W 1520 roku ukazał się *De rei publicae administratione dialogus,* utwór w formie dialogu,[16] głoszący o ważkiej sprawie dotyczącej dobrego kierowania państwem.

Będąc słuchaczem geografii na uniwersytecie w Krakowie w roku 1510, pochodzący ze Śląska, Georgius Wernher, (który potem na stałe

[11] II. 18.
[12] III. 7 i III. 9.
[13] II. 16 (1521).
[14] *An prudenti viro* (II. 6).
[15] *De mundi contemptu* (II. 11).
[16] II. 13.

osiedlił się na Węgrzech), wybił się swą wiedzą na temat rodzimych wód leczniczych i geografii. W druku pojawiły się również jego łacińskie poematy.[17] Jednym z potwierdzeń rozwoju geografii jako nauki, był wydany w 1517 roku traktat Macieja Miechowita, który jeszcze przez wiele lat uważany był za najlepszy podręcznik geografii w Europie Środkowowschodniej.[18] Wybitnym przedstawicielem nauk geograficznych był również braszowski humanista, Jan Honter, który w 1530 roku wydał drukiem podręcznik podstaw geografii i astronomii pod tytułem *Rudimenta cosmographiae.*[19] Wszechstronnie uzdolniony naukowiec, który przyczynił się do zreformowania siedmiogrodzkiego kościoła saskiego, jak również był założycielem drukarni w Braszowie, swoich sił próbował także w naukach filologicznych. W tym samym roku wydana została w Krakowie jako kosmografia jego słynna *Grammatica,* która później osiągnęła wiele wydań.

Najwcześniejsze, potwierdzone dane dotyczące znakomitego reformatora z Siedmiogrodu, Jana Hontera, mają związek z Krakowem, z 1530 roku. Uprzednio w Wiedniu, a następnie podczas pobytu w Krakowie, uważał siebie za najlepszego drzeworytnika i drukarza. Niestety do dzisiaj nie pozostał udowodnionym fakt, że już podczas pobytu w Bazylei (dokąd przeniósł się z Krakowa) znane były jego wyjątkowe zdolności w tych kierunkach. W Krakowie obracał się wśród grupy humanistów, miał również powiązania z drukarzami, a szczególnie z jednym z nich, mianowicie z Maciejem Szarfferbergiem, u którego wydawał wspomniane utwory. Na krakowskie powiązania Honter'a swe światło rzucają śląskie publikacje Francisusa Mimerusa, który w 1532 roku podczas nieobecności Honter'a zajął się przygotowaniem drugiego krakowskiego wydania *Grammatica.* W przedmowie dokładnie informuje o dwóch wydaniach *Grammatica,* zwracając uwagę na fakt, że już po kilku dniach od ukazania się pierwszego wydania podręcznik ten, zyskał uznanie wśród wszystkich nauczycieli, a także podobał się ówczesnym polskim uczonym. Z tych właśnie powodów wszystkie egzemplarze znajdujące się w sklepach zostały sprzedane.[20]

W Bazylei, Honter obracał się głównie w kręgu humanistów i drukarzy, o czym dowiadujemy się z listów pisanych do Anselmusa Ephorinusa, poznanego jeszcze podczas pobytu w Krakowie. Anselmus Ephorinus, wraz z powierzonymi mu krakowskimi wychowankami zatrzymał się w Padwie, stamtąd 8 czerwca 1532 roku napisał list do Bazylei, w któ-

[17] II 23. i II. 74.

[18] *Tractatus de duabus Sarmatis, Asiana et Europiana* (III. 2).

[19] II. 47.

[20] Ludwig BINDER, *Johannes Honterus. Shriften, Briefe, Zeugnisse,* Bukarest, 1996, 28, 244.

rym polecał Honter'a, jako człowieka o wyjątkowym umyśle.[21] Nazwisko Ephorinus, związane jest także z krakowskimi, węgiersko-językcznymi publikacjami jak na przykład: podręcznik do gramatyki Sebalda Heyden'a, do której komentarz w języku węgierskim napisał Sylvester, po polsku natomiast zrobił to krakowski lekarz, Ephorinus. W kolejnych wydaniach z lat 1527, 1531 i 1552,[22] niezmiennie widniała dedykacja Ephorinus'a dla ucznia Jodocus'a Decio.

Pomiędzy znakomitym szwajcarskim humanistą, Agricolą a Sebastianus'em Paushner'em z Lewoczy nawiązała się owocna współpraca przy przygotowywaniu podręczników. Swoje prace Agricola wydawał w tej samej drukarni, u Hieronima Wietora, gdzie książka do arytmetyki Pauschner'a w 1513 roku ujrzała światło dzienne.[23] Niebawem opuścił Kraków, aby przeniósł się na Węgry, osiadł się w Kremincy (Körmöcbánya) i tam zgłębiał swą wiedzę z zakresu mineralogii.

Kult Erazma nawet po bitwie pod Mohaczem trwał nadal. W XVI wiecznym, rodzimym życiu intelektualnym większość osobowości odgrywających dużą rolę posiadało krakowskie wykształcenie. István Brodarics, który osobiście brał udział w bitwie pod Mohaczem, swoją relację z tego wydarzenia wydał właśnie w Krakowie.[24] Inne dzieło mające związek z ową bitwą, było wynikiem nakłonienia Erazma przez Jana Łaskiego, aby napisał list do Zygmunta, króla polskiego. Zostało ono ukończone i wydane w 1527 roku. Erazmistyczna tradycja nadal żyła wśród krakowskich studentów, na których to właśnie postać Erazma, wywarła duży wpływ i dla węgierskiego życia intelektualnego przyniosła wiele korzyści, szczególnie w dziedzinie literatury, językoznawstwa i historii.

Chociaż po bitwie pod Mohaczem liczba węgierskich studentów zmalała, jednak ich wpływ jest bardziej bezpośredni, niż jak to miało miejsce uprzednio. Ci, którzy w tym czasie studiowali na uniwersytecie, wracając do swych rodzinnych stron, (zazwyczaj na prowincję), otrzymywali zatrudnienie jako pastorzy czy nauczyciele. Drukowanie książek zajmowało poczytne miejsce wśród szeroko rozumianej twórczości, która propagowała i rozpowszechniała nowe myśli.

21 Tamże: 244–245
22 I. 2, I. 7 i I. 27.
23 *Linealis calculatio* (II. 3).
24 II. 34.

Krakowskie druki w języku węgierskim

Nowy typ artystów słowa, dumny ze swojego narodowego języka, oraz jego możliwości, pojawił się niemal równocześnie w polskim i węgierskim życiu intelektualnym. Rozwój polskiego języka wyprzedzał o kilka lat podobne aspiracje węgierskie. W murach uniwersytetu zaczęły się wyłaniać całkiem nowe postulaty: wprowadzenia do kultury języka ojczystego, doskonalenia języka oraz wymóg tworzenia literatury w języku ojczystym. Dla protestatów, wszystkie te postulaty były poparciem ich starań o to, aby jak najwięcej ludzi miało możliwość czytania Biblii i literatury religijnej w języku ojczystym.

Starania te wraz z językiem umacniały narodową świadomość. O tym, jakie znaczenie miał ten fakt na Węgrzech, dowiadujemy się kierując uwagę na ówczesną sytuację w państwie. Mianowicie, kultura języka ojczystego była rozdzielona na trzy części, a pojawienie się idei narodowego przetrwania stanowiło polityczny kontrast do codziennych walk w niespokojnym państwie. Literatura, pisana w języku narodowym nadała jednakowy rozgłos rozwojowi reformacji oraz narodowej świadomości.

Z punktu widzenia XVI wiecznej kultury węgierskiej najważniejszą rzeczą, jaką zrobiły krakowskie drukarnie był fakt, że to właśnie w ówczesnej stolicy Polski wydano pierwsze drukowane pamiątki w języku węgierskim. Ich autorami byli k Krakowscy studenci, którzy uprawiali humanizm w języku węgierskim. 31 wydań w języku węgierskim,[25] które w XVI wieku wyszły w części lub w całości spod krakowskiej prasy drukarskiej, tym bardziej zdobyły sobie wyjątkowe znaczenie, że w pierwszych dziesięcioleciach nie były jeszcze przygotowywane książki po węgiersku.[26] Pierwszy węgierski tekst z 1527 roku, wydany był w krakowskiej drukarni jako cytaty w napisanym po łacinie tekście.[27]

Dwie pierwsze książki to podręczniki języka łacińskiego, zawierające węgierski tekst, zaopatrzone były w komentarz Krzysztofa Hegendorffa[28] i Sebalda Heydena[29] w językach niemieckim, polskim i węgierskim. Oba

[25] Jedno z nich na podstawie nieprawdziwych danych nazywa siebie krakowskim, a naprawdę wydane zostało w Kołożwar (I. 24). Dla pełnej informacji umieściono je w bibliografii.

[26] Krakowskimi drukami w języku węgierskim głębiej zajmował się Béla VARJAS, *Początki węgierskiego drukarstwa i krakowskie druki w języku węgierskim*, [w:] *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 68–94.

[27] I. 1 i I. 2.

[28] I. 1.

[29] I. 2.

podręczniki zostały napisane według pedagogicznych zasad ruchu erazmistycznego. Oparte na ćwiczeniach prawidłowego wysławiania się książki w swych wcześniejszych wydaniach nie zawierały polskiego i węgierskiego komentarza. Wspomniane komentarze ukazały się poraz pierwszy w wydanych w 1527 roku podręcznikach. W obu przypadkach współautorem był János Sylvester, wybitny pisarz humanistyczny oraz tłumacz Biblii. Od 1526 roku przez kilka lat studiował na krakowskim uniwersytecie, jak również sprawował urząd seniora węgierskiej burzy, Jeden z tych, którzy już po zakończeniu bitwy pod Mohaczem zapisali się na krakowski uniwersytet. Podręcznik Heyden'go pod tytułem: *Puerilium colloquiorum formulae,* po pewnych poprawkach, został wydany w Krakowie kolejno w 1531, 1535 i 1552 roku.[30] Późniejszego wydania podręcznika Hegendorffa, które zaopatrzone było już w komentarz, nie znamy. Równolegle nastąpił wzrost zainteresowania polską filologią.

Łaciński wokabularz pod tytułem: *Lexicon*[31] Jana Murmelliusa, wraz z niemieckim i węgierskim komentarzem trafił do drukarni Hieronima Wietora w 1533 roku. Ten właśnie słownik ukazał się kilka lat wcześniej, a jego kolejne węgierskie wydanie jednocześnie z polską, uzupełnioną wersją ukazały się drukiem u Wietora.[32] Autor komentarza w języku węgierskim do dziś pozostaje nieznanym.

Listy Świętego Pawła w węgierskim tłumaczeniu,[33] to dzieło Benedeka Komjáti, erazmisty i tłumacza Biblii, który pobierał nauki na uniwersytecie wiedeńskim. Jest to najstarsze, wydane w całości w języku węgierskim dzieło, które w lutym 1533 roku wyszło spod drukarskiej prasy Wietora.

W pozostałych krakowskich książkach pisanych po węgiersku daje się już wyraźnie zauważyć wpływ reformacji. István Gálszécsi, który w 1526 roku odwiedził uniwersytet krakowski, potem w Koszycach i w Seczowcach (Gálszécs) pracował jako nauczyciel szkoły powszechnej. Zebrał on pieśni kościelne, które zamieszczone były w śpiewniku ewangelickim a następnie wydane zostały pod tytułem: *O pieśniach nabożnych.* Pierwsze ich wydanie ukazało się w Krakowie w 1536 roku,[34] a drugie w 1538.[35] Tekst śpiewnika zawierający również nuty, przetłumaczony na węgierski, posiada teksty powstałe przed wystąpieniem Marcina

30 I. 3, I. 7 i I. 27.

31 I. 6.

32 Najpierw w 1526, a potem w 1533 roku. Patrz: Karol ESTREICHER, *Bibliografia Polska,* I–XXXIII, Kraków, 1875–1939, XXII, 634. (Pozostałe patrz: ESTREICHER).

33 I. 5.

34 I. 8.

35 I. 12.

Lutra. W drukarni Wietora, w1538 roku we wspólnym tomie[36] ukazały się także: *O nauce chrześcijańskiej* Istvána Gálszécsi, oraz kronika Andrása Farkasa. Pierwszy to ewangelickie nauczanie, podobne było w swych treściach do luterańskiego. Natomiast dzieło Farkasa, wierszowana kronika, opisuje czasy panowania króla Jana Zapolyi, oraz popiera sprawy reformacji. Jest ona źródłem poglądu na historię węgierskiej reformacji.

Mátyás Dévai Bíró reformator, pisarz oraz polemista religijny pobierał nauki najpierw w Krakowie a potem w Wittenberdze. *Orthographia,* w której wypracowane zostały reguły poprawnej pisowni w niemieckiej i polskiej literaturze,[37] postawiła sobie za cel nauczanie czytania i pisania. Spośród dwóch znanych krakowskich wydań jedno, pochodziło przypuszczalnie z 1538 roku,[38] i drugie, zachowane do dziś z 1549.[39] Podobnie w dwóch wydaniach ukazało się drugie dzieło według nauki ewangelickiej Mátyás a Dévai Bíró pod tytułem: *Dziesięć przykazań.* Pochodzi ono z tych samych lat, co jego ortografia, lub przypuszczalnie z 1538 z 1549 roku.[40] Owa praca, zawiera w sobie podstawowe materiały do katechizmu zatwierdzone przez Lutra.

Większość utworów Istvána Székely została wydana w Krakowie. Székely w 1529 roku pobierał nauki w okolicach Krakowa, aby potem zostać nauczycielem w Szikszó (w północnej części Węgier), i jego okolicach. On to, jako pierwszy przygotował węgierskie kalendarium. Wieczny kalendarz w dwóch wydaniach: najpierw w 1537–1538 roku,[41] potem w 1540 i w okolicach 1550 roku raz jeszcze.[42] Na końcu poszczególnych miesięcy można zauważyć rytmikę w wierszach, a tekst prognostyku pisany jest prozą. Podobnie Székely był autorem zestawienia *Kościelnego hymnu dawnych scholarów.*[43] Na dzisiaj zaginiony już śpiewnik, mógłby należeć do tej kolekcji, która w węgierskich tłumaczeniach średniowiecznych hymnów podtrzymywała tradycję późniejszych zbiorów. Na jej podstawie napisał ewangelicki katechizm dla dzieci, który został wydany po raz pierwszy w 1538 roku.[44] Jeszcze dwa razy wydano go w rozszerzonej wersji.[45] W roku 1548 ukazała się w druku węgierska księga

36 I. 13.

37 Kilka lat wstecz, w 1518 roku ukazała się krakowskim nakładem u Jana Hallera książka poprawnej pisowni pod tytułem: *Orthographia seu modus recte scribendi* napisana przez Stanisława Zaborowskiego (Estreicher, XXXI,. 52 i *Pol. typ.*, IV, 174).

38 I. 10.

39 I. 22.

40 I. 11 i I. 23.

41 I. 9.

42 I. 18.

43 I. 14.

44 I. 15.

45 I. 17 i I. 20.

psalmów,[46] która była pierwszym tłumaczeniem psalmów wydanym drukiem. Możliwym do wykazania jest fakt, że sięgano do źródeł wielu średniowiecznych rękopisów. István Székely, jako pierwszy napisał w języku węgierskim kronikę świata,[47] od jego stworzenia do 1558 roku. Chociaż pisał kronikę świata, to jego uwagę przykuwały przede wszystkim wydarzenia na Węgrzech. Przyglądając się protestanckiemu stylowi biblijnemu, zauważyć można wspólny język używany w obu przypadkach. *Chronica* Székely'a cieszyła się tak dużym powodzeniem, że w 1601 roku kontynuowano zapisywanie faktów w formie rękopisu.

András Batizi protestancki twórca pieśni, w czasach Mátyás Dévai Bíró wykładał w Koszycach, a kolejno odwiedził uniwersytet wittenberski. Pisał o nauce religii w katechizmie ewangelickim dla dorosłych, który podobny był do katechizmu Mátyás Dévai Bíró. Jego pierwsze wydanie[48] mogło zostać ukończone w latach 1543–1545, a wkrótce ukazało się i drugie wydanie w Krakowie.[49]

Imre Ozorai w roku 1530 pobierał nauki na uniwersytecie krakowskim. Jego ewangelicka nauka pod tytułem: *O Chrystusie i jego kościele,* wydana po węgiersku, w Krakowie figurowała w dwóch wydaniach, pierwsze z 1546[50] a drugie z około 1550 roku.[51] W swoim dziele, Ozorai, dzięki cytowaniu biblijnych i starochrześcijańskich tekstów, prowadzi czytelników do poprawnego rozumienia Biblii. Ukończył także pisanie katechizmu w formie narodowego pisma polemicznego, a także przypatrywał się zaangażowaniu mieszczaństwa. Wraz z nim, w prozie protestanckiej rozpoczął się bezpośredni styl mowy, którego poziom osiągnął w swych utworach Gáspár Heltai.

Bálint Balassi, to największy renesansowy poeta węgierski, którego nazwać można „węgierskim Kochanowskim" (Kochanowskiego prawdopodobnie znał osobiście). Przy wielu okazjach, na krócej lub dłużej przebywał w Polsce. Po raz pierwszy, kiedy to w 1569 uwięziony został jego ojciec, a rodzina musiała uciekać do Polski. Wówczas, dla pocieszenia rodziców, przetłumaczył z niemieckiego na węgierski książkę Michaela Bocka pod tytułem: *Würzgartlein für die kranken Seelen,* która ukazała się pod węgierskim tytułem: *Ogródek zielniczy dla chorych*

[46] I. 21. Szczegółowo tłumaczeniami Księgi psalmów Székely'a zajmował się w swym studium napisanym do reprintu Géza SZENTMÁRTONI SZABÓ, [w:] *Bibliotheca Hungarica Antiqua,* 26, Budapest, 1991.

[47] I. 28.

[48] I. 16.

[49] I. 25.

[50] I. 19.

[51] I. 26.

[52] I. 29.

dusz.[52] Podczas blisko trzy letniego pobytu w Polsce przebywał w ojcowskiej posiadłości w Malopołsce oraz w Krakowie. Tu, miał możliwość obcowania z królewskim dworem, jak również mógł znaleźć się w towarzystwie pisarzy protestanckich. W ten oto sposób, w 1572 roku do krakowskiej drukarni Macieja Wirzbięty trafił tom jego rozważań.[53]

Bálint Szikszai Hellopoeus, był mówcą z miasta Eger, a potem pracował jako pastor w Debreczynie. Jego *Catechismus,*[54] inaczej niż dotychczasowe utwory drukowane w Krakowie, w całości utrzymany był w duchu kalwinizmu. Jeszcze przed wyborem na debreczyńskiego pastora, przyszedł czas na jego krakowskie druki. Skrócona wersja katechizmu, ukazała się kilka razy również w Debreczynie.[55] Do książki Andrása Károlyi pod tytułem: *O dzisiejszych odwołaniach,* nawiązującej do nauki protestanckiej (podobnie jak w dziełach Szikszai Hellopoeus'a) dołączony został modlitewnik.[56] Autor miał wiele znajomości w Krakowie, gdzie był częstym gościem na tamtejszym uniwersytecie, a gdzie mieszkał podczas druku jego książki. Z powodu orientacji na reformację, koszyccy mówcy węgierscy z urzędu, zostali w 1580 roku usunięci ze swoich stanowisk. Fakt ten został odnotowany we wspomnianym wcześniej piśmie.

Według dzisiejszej wiedzy, ostatnim XVI wiecznym drukiem w języku węgierskim, wydanym w Krakowie był kalendarz, który ukazał się pod tytułem „Judicium"[57] w 1586 roku, a więc już po reformie kalendarza. Według praktyki protestanckiej zarówno nowy, jak i stary kalendarz wydane zostały równocześnie.

Przegląd autorów dzieł wydanych w Krakowie w języku węgierskim ukazuje, że z wyjątkiem jednego (Balassiego), wszyscy byli nauczycielami i predykantami, poza tym studentami uniwersyteckimi, i to – z kilkoma wyjątkami – częściowo lub całkowicie uniwersytetu krakowskiego. W kraju w toku codziennej pracy poznali społeczne zapotrzebowanie na książki drukowane w języku węgierskim. Jest zatem całkowicie zrozumiałe, że na skutek tego najważniejszym ich zadaniem było sprostać wymaganiom praktycznym, osiągnięcia zaś literackie nie były w tym wypadku pierwszorzędny, celem, aczkolwiek w niektórych dziełach,

[53] Jan ŚLĄSKI, *Balassi Bálint és Lengyelország* (Bálint Balassi i Polska), [w:] *Régi és új peregrináció* (Stare i nowe podróże), Budapeszt–Szeged, 1993, 617–625. Referat wygłoszony podczas III. Międzynarodowego Kongresu Hungarologii (Szeged, 12–16 sierpień 1991).

[54] I. 30.

[55] W 1574: *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (Węgierskie starodruki), 1473–1600. (Prace: Gedeon'a BORSA, Ferenc'a HERVAY, Béla HOLL, István'a KÄFER i Ákos'a KELECSÉNYI), Budapest, 1971. (Dalej w: RMNy) RMNy 346 i z 1587 roku: RMNy 595.

[56] I. 31.

[57] I. 32.

z literackiego punktu widzenia wartościowych, wyraźnie widać wysiłek ich autorów i w tym kierunku.

Większość tych wydawnictw to: podręczniki szkolne, abecadła,[58] kalendarze,[59] katechizmy dla dzieci i dorosłych.[60] Prócz tego, dzieła służące celom kościelnym, kultowym,[61] dzieła propagujące i wykładające zasady reformacji i jej spojrzenie na historię, poglądy teologiczne.[62] Mało jest wśród nich książek służących do lektury, odznaczających się wyższymi aspiracjami literackimi.[63]

Teksty pochodzenia węgierskiego powstawały w Krakowie, nie tylko pod wpływem luterańskiej i kalwińskiej reformacji. W ostatnich trzech dziesięcioleciach na terenach obydwu państw, jednocześnie pojawił się, najbardziej radykalny ruch w reformacji–antytrynitariuszy, mający wpływ na węgierską twórczość. W latach 70-tych XVI wieku zrodziła się w Siedmiogrodzie pod przewodnictwem Ferenca Dávida nowa religia protestencka znana w Polsce ariańska. Arianie znani byli w Siedmiogrodzie jako unitariusze. Otwarta atmosfera Siedmiogrodu w dziedzinie kultury umysłowej i jego liberalne prawa polityki religijnej, stanowiły wyjątek w całej XVI wiecznej Europie. Ponieważ parlament siedmiogrodzki w 1571 roku w Marosvásárhely zapewnił arianom wolność religijną, zwolennicy tej doktryny przenieśli się z Polski do Siedmiogrodu. Na siedmiogrodzki dwór Izabelli Jagiellońskiej i jej syna Jana Zygmunta poważny wpływ miał ośrodek ariański Fausta Socyna, Stancaro i Blandrata. Ten ostatni jako lekarz na dworze królowej Izabelli, był jednocześnie poufnym doradcą księcia Jana Zygmunta. Prace unitariańskiego biskupa, Ferenca Dávid'a, śledzone były w całej Europie. Jego współpracownikiem był pochodzący z Grecji i przybyły z Polski uczony i rektor szkoły w Kołożwar, Jacobus Palaeologus. W jednym z utworów, który ukazał się drukiem w Krakowie, bronił on unitariańskiego biskupa.[64]

Do Siedmiogrodu i na Węgry docierały z Polski, nie tylko wpływy reformacji, ale i katolickie. Świadczy o tym rola, którą jeden z XVI-wiecznych, wybitnych teologów, Albertus Novicampianus odegrał, który na prośbę Zygmunta Augusta podjął się wychowania przybyłego z Siedmiogrodu do Krakowa, 12 letniego Jana Zygmunta. Ponieważ nauczać miał teologii, toteż wydał w Krakowie (nie jest znana pracownia, w któ-

[58] I. 1, I. 2, I. 3, I. 6, I. 7, I. 10, I. 22, I. 27.
[59] I. 9, I. 18.
[60] I. 11, I. 13, I. 16, I. 17, I. 20, I. 23, I. 25, I. 30.
[61] I. 8, I. 12, I. 14.
[62] I. 13, I. 19, I. 26, I. 31.
[63] I. 5, I. 21, I. 28, I. 29.
[64] II. 117 (1582, Rodecius).

rej owa książka została wydrukowana) dzieło pod tytułem: *Scopus biblicus*, którego pisanie rozpoczął już wcześniej. Do tegoż utworu słowo wstępne w 1553 roku napisał dla Jana Zygmunta.[65] Przysporzyło mu ono sławy jako obrońcy wiary katolickiej. W podobnym duchu utrzymane były jego kolejne pisma: *Oratio in comitiis Colosvari*[66] oraz *Apologia pro catholica fide*. To ostatnie, wydane zostało w 1557 roku, z okazji powzięcia deczyzji przez siedmiogrodzkie zgromadzenie narodowe w Tordzie.[67] Lata od 1556 do 1557 spędził w otoczeniu młodego króla a w Siedmiogrodzie, a potem powrócił do Krakowa.

Chociaż od 1550 roku Krakowskie życie intelektualne zawładnięte zostało przez katolickie wyznanie, to w dalszym ciągu żywa pozostała współpraca kultury węgierskiej z krakowskim ośrodkiem. W krakowskich pracowniach nadal drukowane były węgierskie książki i łacińskie teksty węgierskich autorów. Wśród nich znalazły się dzieła Gergely'a Szepsi Macer'a, który jako wolny bakałarz nauczał arytmetyki na krakowskim uniwersytecie w latach 1555–1562. Prócz tego, wyjaśniał dzieła Owidiusza. Z Miklósem Telegdim, późniejszym tyrnawskim dostojnikiem kościelnym i twórcą pierwszej, rodzimej katolickiej drukarni, w tym samym czasie odwiedził krakowski uniwersytet. Jego działalność pisarka, poetycka pozostawiła po sobie liczne ślady, w większości mające związek z uniwersytetem,[68] jak na przykład wiersze pochwalne pod tytułem: *Laurus*.[69] Jednym z najbardziej znaczących dzieł był komentarz Paracelsusa z 1569 roku.[70]

Ówczesne wydarzenia w krakowskich drukach

W XVI wieku w Krakowie wydawano książki odnośne zarówno polskich, autorów, krózy pisali o węgierskich królach, znanych rodach magnackich oraz o zagrożeniach tureckich. Osobne miejsce zajmowały druki dotyczące panowania polskiego króla Stefana Batorego.

W jaki sposób pytania dotyczące najważniejszych wydarzeń ówczesnego okresu odbijały się w publikacjach wychodzących spod krakowskiej prasy drukarskiej? Jak przedstawiciele polskiego życia intelektualnego zareagowali na grożące Węgrom tureckie niebezpieczeństwo? W krakowskiej drukarni Haller'a, dokładnie w roku konwencji wiedeńs-

[65] III. 17 (Officina Lazarae).
[66] II. 91.
[67] II. 96.
[68] II. 99 i II. 100.
[69] II. 92.
[70] II. 107.

kiej (1515), okresie porozumienia w sprawie podwójnego małżeństwa Habsburg–Jagiełło,[71] ukazało się jeszcze jedno wierszowane dzieło nieznanego autora, w którym przedstawiano Zygmunta w oparciu o jego czyny, jako władcę chcącego europejskiego pokoju, i angażującego się w interesy ligi przeciwko Turkom. Śmierć Władysława Jagiellończyka w 1516 na nowo skierowała uwagę na fakt tureckiego zagrożenia.

István Brodarics w odpowiedzi na prośbę polskiego króla, napisał historię bitwy pod Mohaczem,[72] w której tak oto wyjaśnia powody dla których polski król pozostawał z dala od walk: niezgodność władców podzieliła Europę, a w konsekwencji polski monarcha musiał pjść na ugodę z Turkami. Na katastrofę pod Mohaczem odpowiedziała mocnym echem polska literatura. Nie należy się dziwić, albowiem polscy humaniści byli mocno związani z państwem węgierskim. Polityka zagraniczna Habsburgów czyniła poważne wysiłki, zmierzające do tego, aby Polska była przygotowana do wojny przeciwko Turkom. Sytuacja ta spowodowała wzmocnienie tematyki antytureckiej w polskiej literaturze. Orędownikiem tejże sprawy był Stanisław Orzechowski, który w swym dziele pod tytułem: *De bello adversus*[73] żarliwie argumentował za tym, aby w interesie państwa polskiego natychmiast zażądać wojny z Turkami.

Polską opinią społeczną, bardziej niż przegrana bitwa pod Mohaczem, wstrząsnęła wiadomość o zajęciu Budy w 1541 roku. To, że Turcy zdradzieckim sposobem wygnali ze swojego kraju królową wdowę, córkę polskiego króla, sprawiło, że zagrożenie ze strony Turcji pojawiło się niespodziewanie blisko. Było to związane z tym, że wśród polskiej opinii publicznej większość spodziewała się wojny z Turcją, co jasno jest pokazane w wydanej w 1544 roku *Pannoniae luctus*.[74] Ów zbiór wierszy zawierał w sobie utwory najznakomitszych przedstawicieli krakowskiego humanizmu, które opisywały bitwę pod Mohaczem, oraz kolejne dzieje Węgier. Były to przede wszystkim epitafia i elegie. Jedna część została napisana bezpośrednio po bitwie pod Mohaczem, a druga była wynikiem zajęcia Budy. Chociaż tak naprawdę Walenty Eck popierał wydanie tego dzieła, to Wietor, drukarz i wydawca, którego prowadziła chęć zaspokojenia swego zainteresowania, zadecydował, że zbierze łacińskie i greckie teksty dotyczące oddźwięków bitwy pod Mohaczem, a następnie sam zaproponował wydanie ich drukiem, zaopatrzonym słowem wstępnym. Zawiera on utwory nie tylko autorów węgierskiego pochodzenia (jak Jacobus Piso), czy żyjących na Węgrzech (jak Georgius

[71] Patrz: przypis 6, 156, 189.
[72] II. 34.
[73] III. 13.
[74] II. 74.

Wernher i jego wiersze), ale także dzieła śląskich erazmistów, wśród których znaleźli się: krakowski doktor Anselmus Ephorinus, dwaj królewscy doradcy Georgius Logus i Jan Langus, Klemens Janicki, poeta nagrodzony wieńcem laurowym, a także epitafium Stanisława Glandinusa krakowskiego skarbnika i doktora prawa (tytuł zdobył na uniwersytecie bolońskim). Wśród autorów wierszy figuruje Lazarus Bonamicius z Padwy, oraz Petrus Illicinus ze Sieny, który w latach 1548–1551 był jedną z najznamienitszych osobowości wśród uniwersyteckich humanistów w Krakowie. Tak oto, wśród autorów owego zbioru wierszy żałobnych, znaleźć można wszystkich tych, którzy w jakiś sposób związani byli z Krakowem, Węgrami, czy węgierskimi humanistami.

Ogromny wpływ owej kolekcji żałobnych wierszy widoczny był nie tylko w okresie ich powstania i druku, ale jeszcze długo potem. W dwieście lat później, po raz kolejny zostały dwukrotnie wydane drukiem. Pierwsze, w 1789 roku w Wiedniu, drugie w rok później w Preszburgu. Publikatorem i autorem wstępu do tychże dwóch wydań, był naukowiec István Weszprémi, który jako pierwszy, docenił znaczenie i wkład krakowskiego drukarza Wietora w publikowanie utworów odnoszących się do węgierskich wydarzeń. On to, po raz pierwszy, ukazał węgierskim czytelnikom krótki życiorys postaci występujących w utworze pod tytułem: *Pannoniae luctus*, w większej części polskich humanistów. W przedmowie nadał tytuł temu zbiorowi: *Węgierska żałoba*.[75]

Druga połowa XVI wieku, była okresem, w którym spośród studentów krakowskiego uniwersytetu wyszło wiele wybitnych osobistości, wśród nich Jan Kochanowski, które stały się dla renesansu wybitnymi postaciami. Po śmierci Zygmunta Augusta (1572), związani z Siedmiogrodem arianie polscy wraz z Blandratą (lekarz i członek tajnej rady królewicza, poseł i po trosze dyplomata, stworzył dobre warunki do swobodnego rozwoju antytrynitaryzmu na Węgrzech), zwrócili uwagę społeczeństwa polskiego na księcia Siedmiogrodu, Stefana Batorego, jako potencjalnego króla Polski. Według niego, tron powinien objąć taki władca, który byłby przeciwny Habsburgom, a zarazem umiałby zjednać sobie Turków. Wraz z wyborem polskiego króla (1575) Węgry i Siedmiogród na nowo stanęły w centrum krakowskiej uwagi. Zaczęła rozwijać się poezja dotycząca konkretnych postaci, która wydawana była w rodzimych drukarniach.[76]

Demeter Náprágyi, arcykapłan i humanista, od 1593 roku prepozyt w mieście Eger i Arad, odegrał ważną, polityczną rolę, kiedy to prze-

[75] Opis obydwu wydań patrz: Géza PETRIK, *Magyarország bibliographiája* (Bibliografia Węgier), III, Budapest, 1891, 33.

[76] III. 22, III. 30.

wodził poselstwu węgierskiego parlamentu, które do Krakowa zwróciło się z prośbą o pomoc w walce przeciwko Turkom. W imieniu księcia siedmiogrodzkiego Zygmunta Batorego, wygłosił on przed królem Zygmuntem III. Wasa i polskim parlamentem przemowę, która była ostatnią z literackiego gatunku mów humanistycznych.[77] Przemowa pod tytułem *Hungariea periclitanis legatorum... oratio* ukazała się w krakowskiej drukarni Łazarza. Kolejno ukazały się jej polskie, niemieckie (w Norymberdze) i czeskie tłumaczenia.[78] Tak wiele wydań, a w dodatku w różnych językach świadczy o tym, jak bardzo popularna była owa mowa. Sam Łazarz na przestrzeni jednego roku wydawał ją jeszcze trzykrotnie. Ukazała się ona również w mieście Kołożwar w tym samym, 1595 roku. Wydanie to odsyła do wcześniejszego, krakowskiego *Primo imprimum Cracoviae in officina Lazari, Secundo impressum Claudiopoli in Transylwania in Officina Heltana 1595.*

W XVI wieku wydane zostało 200 dzieł pochodzenia węgierskiego lub o tematyce dotyczącej Węgier. Zdecydowana większość z nich napisana była w międzynarodowym języku nauki i humanizmu, po łacinie. Wśród nich jest również 31 w całości lub w części napisanych w języku węgierskim, oraz 6 po polsku, 6 po hebrajsku, 2 po czesku i jedna w języku niemieckim. Wiemy także o wierszu z greckim tytułem i łacińskim tekstem.[79] Jeden z łacińskich utworów napisanych przez Groegijević'a, podczas tureckiej niewoli po bitwie pod Mohaczem, zawierał łacińsko–turecko słowniczek.[80]

Mecenasi

Krakowscy drukarze, którzy brali udział w wydawaniu książek węgierskich autorów, tylko w nielicznych wypadkach ponosili wydatki związane z drukiem. To nie oni musieli myśleć o kolportażu, czy o sprzedaży. Opłaty za druk książek najczęściej ponosili polscy lub węgierscy mecenasi. Zwyczaj ten dobrze sprawdzał się w czasach, w których mecenasi odgrywali znaczącą rolę w życiu kulturalnym.

Do rzadkości należały sytuacje, w których opłaty za wydanie ponosił księgarz, jak na przykład w przypadku węgierskiego księgarza z Bar-

77 Ferenc JENEI, *Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter* (Ostatni z węgierskich arcykapłanów – humanistów: Demeter Náprági), [w:] Irodalomtörténeti Közlemények, 1965, 140.

78 Károly SZABÓ–Árpád HELLEBRANT, *Régi Magyar Könyvtár* (Stara Węgierska Biblioteka), III. Budapest, 1896–1898 (dalej: RMK III). RMK III 857, III 858, III 859, III 863, III 864.

79 II. 131.

80 II. 80.

dijowa, Kristófa Dudliga, który to przekazał do krakowskiej drukarni Wietora rękopis Batizi.[81] Leksykon Murmelliusa, w którym znaleźć można węgierski komentarz, przypuszczalnie rozpowszechniany był przez krakowskiego księgarza Marcina Heptamydiusa. Napisana przez niego rekomendacja, była przeznaczona dla synów Istvána Perényi, Mihálya i Ferenca. Opłaty raczej należały do tych ostatnich, a tomy te zdobiły herb Węgier, a nie rodziny Perényi.[82]

Część zamówionych przez mecenasa egzemplarzy rozdana została pomiędzy krewnych, czy też między kaznodziejów i bakałarzy w swoich posiadłościach, część zaś oddawał autorowi, który starał się sprzedać otrzymane egzemplarze. Jeżeli dzieło ukazało się kosztem księgarza, wówczas to on musiał troszczyć się o sprzedanie całego nakładu, autor zaś otrzymywał kilka autorskich egzemplarzy. To stało się rzadziej.

Wietor i inni krakowscy drukarze nie byli zainteresowani zbytem węgierskich książek. Zamówienia tego rodzaju dzieł miały znaczenie dla pracowni drukarskich, jako najpewniejsze źródło ich dochodu. Ciekawym zjawiskiem był fakt, że najwięcej tego typu zamówień zapewniano tym drukarniom, które pokrywały koszty wydań. Lecz wśród krakowskich wydań znalazły się i takie, które opublikowane były przez samego drukarza. W ten oto sposób, Maciej Szarffenberg był nie tylko drukarzem, ale i wydawcą *Rudimenta Cosmographiae* Jana Honter'a.[83] Wydanie zbioru wierszy żałobnych *Pannoniae luctus*[84] zostało w całości sfinansowane przez Wietora. Natrafić można nawet i na taką sytuację, w której sam autor ponosi wszystkie koszty wydania swego dzieła. Za przykład posłużyć może wspomniany już Bartholomaeus Georgjević i jego *Prognoma*, której drukiem zajęła się wdowa po Florianie Unglerze.[85]

Mecenasi zajmowali się sprzedażą również innego rodzaju książek, lub wspieraniem ich wydania. W większości, już po samej rekomendacji można było się dowiedzieć, komu przypadną poszczególne egzemplarze wydania. Innym razem, już z samego tekstu wyczytać można było, czy będzie to autor, czy opiekun drukarza. Często, w takim właśnie przypadku tytuł owego ksylografu znaleźć można było obok tekstu utworu. Większa część książek w języku węgierskim wydana w Krakowie u Wietora, posiada takie charakterystyczne właściwości, które odróżniają je od innych wydań. Na karcie tytułowej, lub na końcu tomu widniał zawsze herb węgierski, lub herb Perényich czy Frangepánów, we wszystkich

81 I. 25.
82 I. 6.
83 II. 55.
84 II. 74.
85 II. 80.

przypadkach bez podpisu. Z tego ostatniego faktu można wnioskować, że rodzina Perényich wspierała i te spośród węgierskich utworów, o których nie wspominano ani w rekomendacji, ani w słowie wstępnym.[86]

Wydaje się, że węgierskich autorów prac piszących po łacinie najwięcej wspierali finansowo Thurzó'wie, podobnie jak rodzina Perényi wspomagała żyjących na Węgrzech, rodzimych twórców.

Wśród największych węgierskich i polskich propagatorów humanizmu Erazma, znaleźli się członkowie rodziny Thurzó, z których nazwiskiem spotkać się można było niemalże na każdym kroku. Jan Thurzó był nie tylko krakowskim doktorem, ale również i rektorem na uniwersytecie. Członkowie tejże rodziny, uznawani byli za wybitnych naukowców, a jako mecenasi wnieśli duże zasługi do ówczesnej nauki. Specjalna rola przypadła w udziale Elek'owi Thurzó, który będąc wybornym politykiem o zdolnościach finansowych, w poszczególnych miastach północnych Węgier założył fundacje wspierania kultury. Dołączył do niego, chcący pomnożyć swój majątek Thurzó–Fugger. W większej części, to właśnie urząd sprawowany przez członków rodziny spowodował, że tak mocno byli związani ze stolicą Polski. Członkowie rodziny Thurzó, w czasach bitwy pod Mohaczem, ze względu na swoją polityczną i gospodarczą pozycję w środowisku, podtrzymywali i krzewili ducha humanizmu, szczodrze udzielając swego wsparcia finansowego. Wiele powstałych panegiryków i wierszy pochwalnych jest potwierdzeniem tego, że ich pomoc była potrzebna i płodna. Sam Walenty Eck, osiedlony na Węgrzech Szwajcar z pochodzenia, poświęcił kilka utworów Elek'owi Thurzó. W ten sposób ukazało się drugie wydanie podręcznika poetyki pod tytułem: *De versificandi arte*[87] oraz prozą w formie dialogu *De rei publicae administratione dialogus.*[88] Ujmujący zagadnienie węgierskiego ustroju utwór *Ad proceres Hungarie exhortatio* ukazał się w dwóch wydaniach.[89] Dialogi dedykowane Elek'owi Thurzó pod tytułem: *De mundi contemptu* napisał w Bardijowie.[90]

Wspieranie literatury przez członków rodziny Thurzó od lat 20-tych XVI wieku jest udokumentowane wieloma dedykacjami. Stephanus Monetarius poświęcił swój utwór pod tytułem: *Epithoma utriusque musices*[91] György Thurzó. Kiedy to bliski znajomy Jana Hontera, Anselmus Ephori-

[86] Patrz przypis 46. Géza SZENTMÁRTONI SZABÓ cytowane jego studium napisane do reprintu.
[87] II. 16.
[88] II.13.
[89] II. 35, II. 41.
[90] II. 42.
[91] II. 9 (1518).

nus opublikował dzieło Pliniusa,[92] zadedykował je nadżupanowi[93] komitatu Zólyom, Jánosowi Thurzó, oraz biskupowi olomuckiemu, Miklósowi Thurzó.

Wśród polskich erazmistów, związanych w węgierska sprawą, widzimy takich mecenasów humanizmu jak: Jana Łaskiego, Piotra Tomickiego bratanka prymasa, Zygmunta Erasmusa inicjatora listów do polskiego króla, pobierającego nauki w Krakowie i żyjącego na Węgrzech pośród wybitnych humanistów, śląskiego geografa Georgiusa Wernher'a i jego rodaka Georgiusa Logau, będącego doradcą węgierskiego i czeskiego króla Ferdynanda[94] Dla Georgiusa Logau i jego węgierskich kontaktów, stało się jasne, że podręcznik gramatyki Hegendorffa, Wietor zadedykował właśnie jemu, ponieważ w tej samej książce znalazł się herb Logau.[95] To właśnie dzięki pomocy Jánosa Thurzó, Logau udał się w 1516 roku do Wiednia. Autorzy epistoły zadedykowali ją biskupowi Piotrowi Tomickiemu. Inny tom, w którym pojawiły się także łacińskie wiersze Jánosa Sylvester'a, poświecony został gnieźnieńskiemu arcybiskupowi Janowi Łaskiemu, reprezentującemu węgierskie interesy.[96]

Dla polskiego humanisty, Macieja Lanckiego, oraz Gergelya Szepsi Macer'a, rektora krakowskiej uczelni, napisał dedykację do poezji sławiącej uniwersytet.[97] Dzieło Alberta Baksai poświecił Albertowi Łaskiemu, dziedzicowi Kieżmarku.[98] W podręczniku do nauki języka Sebalda Heyden'a, do którego komentarz po węgiersku napisał János Sylvester, niezmiennie we wszystkich trzech wydaniach pojawiła się dedykacja od krakowskiego lekarza, Anzelma Ephorinusa i autora polskiego komentarza Jodocusa Deciusa. [99]

Podczas, kiedy węgierski dwór królewski i kościół podjęli walkę z nowymi ideami (Ferdynand i król Jan nadal pozostali przy starej wierze), udział arystokrackich mecenasów sympatyzujących z protestanckimi ideami, zwiększył się. Naukowcy powracający z zagranicy, często z Krakowa, w rodzinne strony, jeden po drugim dostawali się pod skrzydła opiekunów, stamtąd rozpowszechniając słowem i na piśmie nowe nauki. W północno–zachodnich województwach rodziny Thurzó, Perényi, Balassa wzięły pod swoją opiekę ówczesnych krakowskich studentów, ale

92 III. 8, *Liber septimus Naturalis historiae*, 1526.

93 odpowiednik polskiego wojewody (przyp. tłum.).

94 Imre TRENCSÉNYI-WALDAPFEL, *Erasmus és magyar barátai* (Erazm i jego węgierscy przyjaciele), Budapest, 1941, 52–53.

95 I. 1.

96 II. 40.

97 II. 93 (1557).

98 II. 105 (1567).

99 I. 2, I. 7, I. 27.

za najważniejsze centrum węgiersko-polskie uważany był przez wiele lat majątek Pétera Perényi, ponieważ to tu, najwięcej protestanckich mówców znalazło wsparcie (István Galszécsi, István Székely, András Batizi). Miejscowi studenci mogli liczyć na innego wielkiego mecenasa, Tamása Nádasdi. Swego czasu studiował on na wiedeńskim i bolońskim uniwersytecie, a jeszcze przed bitwą pod Mohaczem należał do kręgu erazmistów w królewskiej kancelarii. Często przebywał również w domu Jacobusa Piso.

Stosunki krakowskiego drukarza Wietora z Perényimi, jedną z najbogatszych rodzin magnackich XVI wieku, sięgają jeszcze czasów, kiedy Wietor był drukarzem wiedeńskim (miał on warsztat w Wiedniu w latach 1510–1518). Drukował on na koszt nadżupana komitatów Ugocsa i Máramaros, Gábora Perényiego, dzieło Janusa Pannoniusa pod tytułem *Guarino-panegyricus* w roku 1512, a dedykację do tego dzieła napisał Paweł z Krosna, profesor akademii krakowskiej.[100] Zatem chyba nie był to przypadek, że gdy wdowa po Gáborze Perényim, Katalin Frangepán, w dobrym węgierskim tłumaczeniu chciała czytać i wśród innych rozpowszechniać listy Święty Pawła – a przy tym wyraziła gotowość pokrycia kosztów druku – wybór padł właśnie na Wietora. Na jej dworze na pewno wiedziano, że Wietor uczynił już pierwsze próby drukowania tekstów węgierskich. Wszak Sylvester pochodził z Szinyérváralja, z jednego z majątków Perényich, a swoje studia krakowskie kończył prawdopodobnie przy materialnym poparciu domu Perényich. Jest więc zrozumiałe, że gdy Benedek Komjáti, wychowawca Jánosa Perényiego, syna Katalin, skończył w 1531 roku przekład listów Świętego Pawła, to rękopis został przekazany do druku Wietorowi, może za pośrednictwem jednego z protegowanych przez rodzinę studentów Akademii Krakowskiej. W ten sposób ukazały się tam *Listy święty Pawła* w przekładzie Komjátiego w lutym 1533 roku. Literatura w języku węgierskim, która wspierana była przez Perényich, wyjątkowo się wyróżniała. Z ich pomocą wydany został śpiewnik Istvána Gálszécsi, z dedykacją dla Pétera Perényi. W tomie tym, widzimy herb Perényich, oraz połączone herby Węgier, Czech i Dalmacji.[101] Również i István Székely przy jednej z okazji poświęcił utwór Gáborowi Perényi.[102] Chociaż na końcu innego jego utworu widnieje herb Frangepán'ów,[103] to równie dobrze dedykacja nie musiała dotyczyć Katalin Frangepán. Podobnie w książce Ozorai wydrukowano herb Frangepán'ów choć według dzisiejszych danych, to nie

100 RMK III. 177.
101 I. 8, I. 12.
102 I. 14.
103 I. 21.

rodzina Frangepánów i Perényich pokryła koszty związane z drukiem tejże książki.[104] Obok Katalin Frangepán, żony Perényi'ego pojawiają się również i inne wysokiej rangi damy, które wspierały książkę wydawaną w języku węgierskim. Jako wspierająca reformackie pismo polemiczne Andrása Károlyi w języku węgierskim, zadedykowane było mieszkającej w ówczesnej stolicy Polski Annie Sárkándi, żonie Gáspára Bekesa.[105] Caspar Pilcius spiski przywódca kryptokalwanistów zadedykował swe pismo polemiczne po niemiecku wdowie po ówczesnym mecenasie, kapitanie Górnych Węgier Janie Ruber.[106]

Nie brak jest oczywiście i dedykacji dla królów i książąt. Nie możemy tylko mieć pewności, czy w ten oto sposób autorzy okazywali tylko szacunek władcy, czy też otrzymywali jakieś wynagrodzenie. Valentinus Polidamus swoja pracę na temat historii Węgier,[107] której pisanie rozpoczął jeszcze przed ucieczką z tureckiej niewoli, poświęcił królowi Janowi. Polskiemu księciu Zygmuntowi natomiast, zadedykował dzieło Bartholomaeusa Georgijevića.[108] Pisane w latach 1553–1559 katolickie pisma polemiczne Albert Novicampianus poświecił swojemu uczniowi, księciu Janowi Zygmuntowi.[109]

Od chwili wyboru Stefana Batorego na króla Polski, większość utworów węgierskiego autorstwa była dedykowana właśnie jemu.[110] Również i inni członkowie rodu Batorych pojawiają się jako opiekunowie. Jan Michał Brutus zadedykował Stefanowi Batoremu swą pracę pod tytułem: *Selectarum epistolarum libri V.*[111] Stanisław Orzechowski zaadresował do niego swoje dzieło z dedykacją Jakuba Górskiego,[112] podobnie jak Alessandro Guagnini pracę, w której na szeroką skalę opisuje narody europy wschodniej.[113] Leonard Uncius z Siedmiogrodu, zadedykował swą pracę królowi Stefanowi Batoremu i Krzysztofowi Batoremu, księciu siedmiogrodzkiemu.[114] Wiersze Pála Forró z Siedmiogrodu, adresowane były do kardynała Andrzeja Batorego,[115] choć wśród nich znalazł się i taki, którego adresatem był Zygmunt Batory, książę Sied-

104 I. 26.
105 I. 31.
106 II. 120.
107 III. 11 (1536).
108 II. 80 (1548).
109 III. 17 i II. 97.
110 II. 116, II. 119, III. 20, III. 30, itd.
111 II. 119.
112 III. 30.
113 III. 20.
114 II. 117.
115 II. 131.

miogrodu.[116] Adresatem dedykacji Jana Michała Brutusa[117] był z kolei kanclerz Stefana Batorego, Jan Zamoyski. Uncius swe dedykacje kierował nie tylko do króla, ale także do jego dyplomatów, na przykład do Mártona Berzeviczy w pracy poświęconej historii Węgier.[118] Siedmiogrodzkiemu kanclerzowi, Farkasowi Kovacsóczi, autorowi oracji wydanej w Krakowie,[119] Nicolaus Buccella zadedykował epistołę o śmierci Stefana Batorego.[120] János Sylvester swą dedykację adresował do biskupa miasta Eger, Simona w łacińskim utworze pod tytułem: *Rosarium*[121] Kolejną dedykacją była kolekcja wierszy żałobnych pod tytułem: *Pannoniae Luctus*, od krakowskiego drukarza Wietora (który był równocześnie wydawcą tejże książki) dla biskupa Pécs, Alberta Peregi.[122]

W drugiej połowie wieku, w kręgu mecenasów pojawiła się nowa warstwa społeczna: mieszczanie, wojskowi i urzędnicy. W podręczniku do nauki języka Heyden'a, János Sylvester strofy swych wierszy poleca Mihályowi Geszti.[123] W jednym przypadku István Székely poleca swój utwór sławnemu bohaterowi Kelemen'owi Régi,[124] inny zaś Lukácsowi Gávai.[125] W *Chronica* Székely'a, Mihály Vilmányi Libec, korektor w drukarni Wietora, napisał dedykację dla Ferenca Németi kapitana Tokaja, który był dla niego osobistym opiekunem, i którego herb również wydrukował.[126] Ferenc Németi wzpierat, później wydanie dzieło biskupa protestanckiego, Pétera Méliusza Juhásza w Debreczynie.[127] Tak samo i Ozorai liczyć mógł na wsparcie ze strony Perényich, chociaż druk jego polemiki pod tytułem: *O Chrystusie i jego kościele* (według listu polecającego Mártona Szenterzsébeti), opłacił Márton Szabó z Koszyc.[128]

116 III. 29.
117 II. 119, II. 121.
118 II. 117.
119 II. 124.
120 III. 32.
121 II. 39.
122 II. 75.
123 I. 2.
124 I. 17.
125 I. 21.
126 I. 28.
127 RMNy 177, RMNy 182, RMNy 207.
128 I. 26.

Drukarze

Drukowanie książek na dobre zadomowiło się w Krakowie w pierwszym dziesięcioleciu XVI wieku, o kilkadziesiąt lat wcześniej niż na Węgrzech.[129] Pierwszych czterech XVI wiecznych drukarzy: Jan Haller, Florian Ungler, Hieronim Wietor i Maciej Szarffenberg[130] przyczyniło się do tak dużego rozkwitu drukarstwa, że już w pierwszej połowie XVI wieku Kraków stał się jednym z najznamienitszych europejskich centrów drukarstwa. To właśnie tu, w latach 1520–1550 powstało najwięcej książek w języku węgierskim. W drugiej połowie wieku następcą Wietora, został Andrysowic Łazarz, a kolejno jego syn. Spadkobiercami pracowni Szarffenberga zostali: Marek, Hieronim, Stanisław i Mikołaj. Tworzyły się również nowe pracownie: Macieja Szarffenberga, Macieja Wirzbięty, Aleksego Rodeckiego, Andrzeja Piotrkowczyka i Izaaka z Prościejowa.[131]

Nie w równej mierze krakowscy drukarze brali udział w drukowaniu książek odnoszących się do Węgier. Najwięcej takich wydań było w drukarni Wietora (69). Jego następca również miał w tym swój udział, bo wydał 42 dzieła węgierskich autorów. Co się tyczy wydanych książek po węgiersku, swych poprzedników naśladują: Maciej Szarffenberg (34), Florian Ungler (19), Jan Haller (11), Rodecki i Siebeneicher (po 6). W ostatnim trzydziestoleciu XVI wieku u Macieja Wirzbięty wydrukowano pięć takich książek, u Andrzeja Piotrkowczyka – cztery, i jeszcze jedna po hebrajsku u Izaaka z Prościejowa.

W pierwszej połowie stulecia jedynie Hieronim Wietor, wdowa po nim, oraz jego spadkobierca, drukowali w języku węgierskim, pozostali nie (Florian Ungler, Jan Haller, Maciej Szarffenberg).

Pisma z tego okresu (bo z ówczesnych druków tego nie wiemy) mówią o sytuacji z samych początków XVI wieku, kiedy to toczyła się ostra walka o królewskie przywileje. Wzburzona rywalizacja pomiędzy

[129] Chociaż w XVI wieku pierwsza węgierska drukarnia wszczęła swą działalność w 1529 roku, w Sybinie, to ani ta, ani kolejna powstała w 1539 w zachodnich Węgrzech nie działała bez przerw. Od swego powstania bez przestojów pracowała drukarnia Honterus'a w Braszowie, ale i tu nie były od razu wydawane węgierskie książki. Stało się to za sprawą drukarni Heltai w Kołożwar w 1550 roku.

[130] Jan Haller (1505–1525), Florian Ungler (1510–1516, 1521–1536), potem wdowa po nim (1537–1551), Hieronim Wietor (1518–1546), po nim wdowa (1547–1549), Maciej Szarffenberg (1527–1547).

[131] Andrzej Łazarz (1550–1577), w czasach jego następcy Officina Lazarina (od 1578 do początków XVII wieku), Maciej Wirzbięta (1557–1598), Maciej Szarffenberg (1559–1588), Aleksy Rodecki (1574–1594), Andrzej Piotrkowczyk (od 1576 do początków XVII wieku) i Izaak z Prościejow (1579–1598).

Janem Hallerem a Hieronimem Wietorem, ich niejednokrotne procesowanie się, wynikiem którego było powstawanie dużej ilości przedruków bez zgody autora. Wśród druków węgierskiego pochodzenia, pięć pojawiło się wyłącznie dzięki przywilejom, oznaczane jako „cum gratia et privilegio". Na dwa z nich, najwcześniej wydrukowane podręczniki do nauki języka, zawierające węgierski tekst (Hegendorfa i Heydena),[132] Hieronim Wietor zdobył patent. Dwa dalsze pojawiły się w drukarni następcy Wietora, oficynie Łarzarza. Były to: pisma broniące wiary katolickiej Alberta Novicampianus'a,[133] oraz praca Leonarda Uncius'a dotycząca historii Węgier.[134] Do druku referatu włoskiego humanisty opisującego środkowoeuropejskie narodowości pod tytułem: *Sarmatiae Europeae descriptio* w reprezentacyjnym wykonaniu, Maciej Wierzbita chciał tylko dla siebie zdobyć przywileje.[135]

Dla Węgrów najwcześniejszym utworem przygotowanym w Krakowie, była książka biskupstwa Eger pod tytułem: *Ordinarius* wydana przez Jana Hallera w 1509 roku.[136] Haller jako wydawca, już w poprzednim stuleciu odgrywał znaczącą rolę, a w 1505 roku miał swoją pracownię drukarską. W trakcie istnienia drukarni, a więc do 1525 roku, w sumie dziewięciu węgierskich autorów wydawało tu swoje prace. Na początku, to on właśnie był wydawcą prac osiadłego na Węgrzech szwajcarskiego humanisty Valentinusa Ecka.[137] Po śmierci Hallera prace Ecka w całości ukazywały się u Wietora.[138]

Wszystkie pięć prac Gáspára Pesti wydane zostały przez Unglera w latach 1531–1532. Dwie prace po łacinie Jánosa Sylvestra dziwnym sposobem nie zostały wydane u Wietora, jak większość ówczesnych prac węgierskich autorów, ale u Macieja Szarffenberga.[139]

Grammatica i *Rudimenta cosmographiae,* dwie ważne prace Jana Hontera, których pierwsze wydanie ukazało się w Krakowie w 1530 roku, a potem, jeszcze podczas pobytu autora w Krakowie, w pracowni Szarffenberga. Jego kosmografia jeszcze raz, a gramatyka 14 razy, ukazała się w polskiej stolicy, po raz ostatni w 1562 roku. Spośród tych kilkunastu wydań, po jednym ukazało się u Unglera, Wietora i Siebeneicher'a, a pozostałe w pracowni u Szarffenberga, czy jego następców.

132 I. 1, I. 2.
133 II. 96.
134 II. 116.
135 III. 20.
136 II. 1.
137 II. 5, II. 6, II. 7, II. 17, II. 21.
138 II. 11, II. 12, II. 13 itd., razem 14 dzieł.
139 II. 39 i II. 40.

Wietor w wielu przypadkach wyróżniał się spośród innych krakowskich drukarzy. Wśród mieszkających i studiujących na uniwersytecie Węgrów, wielu było jego znajomymi. Hegendorf napisał dedykację do swego podręcznika do nauki gramatyki, do którego komentarz napisał Sylvester, poświęcając go Grzegorzowi Logau, doradcy króla Ferdynanda.[140] W swojej dedykacji wyjaśnia powody, dla których umieszczony został polski i węgierski komentarz. W tłumaczeniu *Listów świętych Pawła* widnieją dwie dedykacje Wietora. Jedna, po stronie tytułowej, od drukarza, w *Omnibus Christianae pietatis studiosis Hungaris*, a druga, przy końcu tomu, dla Katalin Frangepán, datowana na luty 1533 roku.[141] Krakowska działalność Sylvestra dobrze pokazuje, jak ważny był duchowy wpływ, oraz sukcesy we współpracy wewnątrz pracowni Wietora. I tak oto, rękopis rzymskiego poety Papiniusa Statiusa pod tytułem: „Silvae" wydał wraz ze sporządzonymi notatkami Anglik Cox. Polak Stanisław Hosiusz napisał słowo wstępne. Do tego dołączył swe wiersze po łacinie Sylvester, a całe dzieło Jan Łaskiego poświecił humanistom związanym z węgierską sprawą.[142]

Wietor, jeszcze podczas wiedeńskiej swej działalności[143] wydał wiersze Jana Pannoniusa, a w 1518 roku już w Krakowie wydrukował jego *Epigrammata*.[144] Kolejno, dotychczas jeszcze nie wydany zbiór wierszy Ferenca Újhelyi[145] oraz historyczne dzieło Istvána Brodarics'a opowiadające o bitwie pod Mohaczem[146] i ostatecznej bitwie w rok później, w 1527. Duża część prac Leonarda Cox'a, a także Jana Antoninus'a z Koszyc lekarza, wydrukowana została właśnie u Wietora. Dla węgierskich studentów był doskonałym nauczycielem w duchu erazmijskim.

Jego osobistym znajomym był Mátyás Dévai Bíró, który po zakończeniu studiów w Wittenberdze, przebywał w domu Wietora. Wtedy też powstała jedna z jego książek.[147] Niewątpliwie na przestrzeni owego czasu, było przygotowywane do druku pierwsze wydanie *Orthographia*, z którego nie zachowała się kopia, ale w której przygotowaniu brał udział Benedek Abádi, który u niego stawiał swe pierwsze kroki jako drukarz.

Drugie wydanie polemiki Imre Ozorai „O Chrystusie" przygotowane było w 1550 roku, już u Andrysowica Łazarza, następcy Wietora[148]

[140] II. 1.
[141] I. 5.
[143] RMK III. 177 (wiedeń 1512).
[142] II. 40.
[144] II. 8.
[145] II. 10.
[146] II. 34.
[147] Z powyższego wynika, że mowa jest o książce *O dziesięciu przykazaniach*, I. 11.
[148] I. 26.

Druk ten jest potwierdzeniem na to, że nowy właściciel drukarni Wietora odnowił zapas trzcionek, korzystając z trzcionek po pracowni Unglera. Od 1551 roku, również i wdowa po Unglerze nie kontynuowała działalności drukarskiej, i wydaje się, że część wyposażenia pracowni została sprzedana. W czasie, kiedy to *Chronica* Istvána Székely'a przygotowywana była do druku w pracowni Łazarza, pracował tam Mihály Vilmányi Libec, jako korektor, i w takim charakterze pisał węgierskie dystychy do tomu.[149]

Łazarz, ówczesny kontynuator pracowni Wietora, zmarł w 1577 roku. Jego miejsce zajął jego syn Jan Januszowski, który do końca pozostał katolikiem. Chociaż przebywał na dworze cesarza Maksymiliana II, z ukończonym wydziałem prawa, potem jako królewski sekretarz na dworze króla Stefana Batorego, to i tak uważał siebie za jednego z najlepszych drukarzy. To za jego czasów drukarnia otrzymała nazwę „Oficyna Łazarzowa", a on sam stał się dla wielkiego renesansowego poety Jana Kochanowskiego stałym wydawcą.

W ostatnim kwartale stulecia zmienił się obraz krakowskich drukarń. Być może nieprzypadkowym wydaje się być fakt, która z krakowskich drukarń wydawała prace w języku węgierskim. W latach 1572–1580 wśród drukarzy wybija się nazwisko Macieja Wirzbięty. Kalendarz, jako ostatnie XVI wieczne węgierskie dzieło, wydane w Krakowie ukazało się w 1586 roku u Piotrkowczyka. Chociaż w roku 1577 oficyna Łazarza nadal działała, to według doniesień, książki w języku węgierskim, już wówczas drukowano u Wirzbięty, który w czasie kiedy wydany został wspomniany już kalendarz, nadal prowadził swą działalność, a i tak z jakiegoś powodu wybór padł na pracownię Piotrkowczyka.

Aby zrozumieć ową sytuację, należy spojrzeć na miejsce zajmowane przez polskie drukarnie. Bezsprzecznie w XVI i XVII wieku, to Kraków był największym centrum polskiego drukarstwa. W XVI wieku w większości kraju panowała tolerancja religijna, lecz w ostatnim kwartale stulecia, widoczne już były wpływy kontrreformacyjne. Właśnie do Krakowa przeznaczenie skierowało zamieszki społeczne mające swe źródło w religii. W takich warunkach pracowało dwóch wybitnych drukarzy, którzy swoje warsztaty postawili w służbie reformacji, Aleksy Rodecki dla Arian i Maciej Wierzbieta dla kalwinistów. Rodecki, którego działalność przypada na lata 1574–1600, sięgnął po różnego rodzaju narzędzia aby obronić siebie i drukarnię przed trudnościami i prześladowaniami. W ten sposób zataił miejsce drukarni lub podał fałszywe (na przykład: „Claudiopolis", Kolonię, Bazyleę). Prześladowany był przez katolików, nie tylko za protestanckie wyznanie ale również za skłani-

[149] I. 28.

anie się w stronę radykalistów. W 1578 roku w Krakowie, została podpalona część uniwersyteckiej drukarni. Z powodu wydania z inicjatywy jezuitów dzieła Zakonu Świętej Trójcy, król Stefan Batory zakazał mu drukowania, a nawet na jakiś czas wsadził go do więzienia. Czeladnicy zaś uciekli z Krakowa. W końcu wpływowi patroni wybronili Rodeckiego przed królem i mógł kontynuować swą działalność.[150]

Dzieje kalwinisty Macieja Wirzbięty nie należały do burzliwych, ale i dla niego, nowa sytuacja, kiedy to końcem XVI wieku w Krakowie na dobre zadomowił się katolicyzm, nie była komfortową. Począwszy od 1574 roku kilka razy zaatakowany został kościół kalwiński w Krakowie, który w końcu został całkowicie zlikwidowany. W owych niespokojnych czasach znaczna część książek, które wydawane były u Wirzbiętyi została zniszczona, wyrzucona na ulice i spalona. Zrozumiałym jest, że w tych okolicznościach bardzo często drukarz pomijał nazwę swej oficyny, lub też nowe wydania starych książek drukował z wcześniejszymi datami. Oprócz drukowanych w coraz mniejszych ilościach książek religijnych, wydawano tylko niektóre, dobrze opłacone pozycje. Dość znaczącym jest fakt, że spośród znanych nam 108 pozycji, aż 41 zostało wydrukowanych bez nazwy drukarni.[151] Taka sytuacja była głównym powodem, dla którego węgierscy protestanci zwracali się ze swoimi książkami do proreformackiego Wirzbięty.[152] W spokojniejszych dla wydawców czasach, bo w 1572 roku w jego pracowni wydrukowany został tom rozważań Balassiego. W kolofonie[153] dzieła pod tytułem: *Ogródek zielniczy* sam autor wyraźnie zaznacza: „Wydane w krakowskiej drukarni królewskiej przez Macieja Wirzbiętę".

Na ciekawy, ale zarazem ważny fakt, zwracają uwagę fałszywe metryki książek, wśród których znalazła się „Comoedia de matrimonio sacerdotum" Mihálya Sztáraiego, kpiąca z celibatu księży katolickich. Opublikowana została pod pseudonimem i z podaniem Krakowa jako miejsca druku, chociaż[154] tak naprawdę wydano ją w Kołożwarze w 1550 roku. Podobna historia miała miejsce z dziełem Wolfganga Schrecka „Theses de puro et expresso Dei verbo", którego na miejsce druku wybrano Kołożwar, podczas gdy w rzeczywistości było to w Krakowie.

150 Jan PIROŻYŃSKI, *Winkelzüge und Falschungen in Praxis der Krakauer Buchdrucker des XVI und XVII Jahrhunderts*, [w:] *Studien und Essays zur Druckgeschitche. Festschrift für Claus W. Gerhardt zum siebzigsten Geburtstag*, Rüger MÜNCH (hrsg.), Wiesbaden, 1997, 89–91.

151 Patrz: jak wyżel, 91–92.

152 I. 30, I. 31.

153 Kolofon – stronica książki, miejsce w manuskrypcie, kodeksie, zwoju, zazwyczaj na końcu, gdzie umieszczono dane dotyczące druku i innych szczegółów techniki produkcji dzieła (przyp. tłum.).

154 RMNy 88.

Wspomniana już „Epistola" Nicolausa Buccelli, której kilka wydań ukazało się w krakowskiej oficynie Rodeckiego, oficjalnie pojawiła się jako kolożwarskie wydanie w 1587 roku. Przyglądając się dokładniej fałszywym metrykom wydawanych książek możemy stwierdzić, która i dlaczego zostały wydrukowane pod fałszywymi danymi.

Badając bliżej okoliczności druku satyryckich utworów kpiących z katolickich księży zestrony luteranów, zrozumiałym jest fakt używania fałszywych metryk, gdyż to właśnie w 1550 roku w Kolożwarze przebywał biskup siedmiogrodzki György Martinuzzi Frater. Zatem Gáspár Helati i Georg Hoffgreff mieli wszelkie powody, aby publikować podając nieprawdziwe miejsce druku. Wszak podanie nazwy miasta Krakowa z góry odwracało wszelkie podejrzenia od Kolożwaru. Wiadomo było bowiem, że od 1550 roku wszystkie książki w języku węgierskim, pisane w duchu protestanckim, ujrzały światło dzienne w Krakowie. Obok celowo, mylnie podawanej nazwy ówczesnej stolicy Polski, jako miejsca druku, pojawiło się także całkowicie wymyślone nazwisko drukarza Ferentza Kerekotzkiego. Ale już od 1551 roku dzieła pisane w duchu protestanckim bez problemów ukazywały się w drukarni kolożwarskiej. Był tylko jeden taki okres, w którym drukowanie dzieła wyśmiewającego księży katolickich mogłoby spowodować niebezpieczne następstwa – chociaż nie z powodu cenzury, ale zemsty biskupa sprawującego władzę polityczną. Ten okres przypada na lata 1550–1551.

Jezuicki nauczyciel Wolfgang Schreck zapowiedział na forum gimnazjum dyskusję na temat wiary, na której nie pojawił się żaden z protestanckich duchownych. Jego tezy natychmiast opublikowane zostały w Krakowie z podaniem Kolożwaru jako miejsca druku. Chociaż informacje o krakowskich wydarzeniach zapisywane były przez ówczesnych jezuitów, to nie wiemy, w której z krakowskich drukarń przygotowywano owe książki. Późniejsze źródła dowodzić miały niejako istnienia już w 1581 roku w Kolożwarze jezuickiej oficyny. Ta nieprawdziwa informacja o nieistniejącej drukarni długo jeszcze widniała w bibliografiach.[155]

Epistola Nicolausa Buccelli,[156] w której po łacinie opisuje śmierć księcia Siedmiogrodu i króla Polski Stefana Batorego, w dwóch wersjach ukazała się pod siedmiogrodzką metryką w 1587 roku. W rzeczywistości żadna z nich nie została wydana w Kolożwarze, ale w oficynie Rodeckiego. Należała więc do tych druków, które w ariańskiej drukarni

155 Endre VERESS, *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig* (Historia uniwersytetu Batorego w Kolozwar do 1603 roku), [w:] Erdélyi Múzeum, 1906, 178–179; Gedeon BORSA, *Három tévesen feltételezett 16. századi hazai nyomda* (Trzy pomyłkowo odnotowane XVI wieczne rodzime drukarnie), [w:] Magyar Könyvszemle, 1956, 346–349.

156 Książka Buccelli ukazała się pod pseudonimem Georgius Chiakor, III. 32.

Rodeckiego ukazywały się bez nazwy lub pod pseudonimem. Dlaczego akurat wybrał tę właśnie pracownię, możemy się tylko domyślać. Prawdopodobnie słyszeć musiał o popularności miasta unitariańskiego biskupa Ferenca Dávida. Pojawia się z kolei pytanie, dlaczego owo dzieło trzeba było wydrukować zmieniając nazwę pracowni, skoro na podstawie jego zawartości, nie można było mu nic zarzucić. Odpowiedzią może być fakt, że wspierający drukarnie i autorów mecenasi, mieli duży wpływ na ich działalność i przez ostatnie lata, niemal wszystkie dzieła wydawane były pod fałszywymi metrykami lub bez nazwy drukarni.

W różnych drukarniach stolicy Polski ukazało się w sumie 200 książek węgierskiego pochodzenia, wśród których znacząca ilość wydana została z brakami w metryce lub zupełnie bez niej. Na podstawie zawartości 30 z nich możemy stwierdzić, że to polityczny i religijny ich wydźwięk był przyczyną takiego stanu. Prace Alberta Novicampianusa broniące wiary katolickiej, oraz polemika wycelowana przeciwko arianinowi Stancaro,[157] ukazały się bez nazwy drukarni, ale najprawdopodobniej wydrukowano ją w oficynie Łazarza. Wszystkie, bez wyjątku polemiki, wraz z zajmowanym w nich stanowiskiem ukazywały się w pracowni Aleksego Rodeckiego w latach 1582–1587 bez miejsca wydania i nazwy drukarni, a czasami nawet i bez daty druku.[158] Edykt króla Ferdynanda przeciwko babtystom i innym wyznaniom, przygotowany został w drukarni Szarffenberga.[159] Kolejne sześć tekstów zawierających treści polityczne, których autorami byli między innymi: Farkas Kovacsóczi i Walenty Eck, opublikowane zostały bez metryk za pomocą różnych typów graficznych.[160] Wśród trzydziestu nie znamy drukarzy trzynastu dzieł. W ostatnim trzydziestoleciu stulecia część, spośród pięciu utworów hebrajskiego pochodzenia ukazało się w hebrajskiej drukarni Isaaca Prossnitza,[161] tak jak dzieło u Eisaka Tyrnau w 1592.[162]

Chociaż wśród druków w języku węgierskim są i takie, których nazwiska drukarza nie znamy,[163] a są i takie, które zachowały się tylko w części, to i tak udało się je przyporządkować do którejś z krakows-

157 III. 17 i II. 101.
158 III. 32, 33, II. 117, 118.
159 II. 36.
160 II. 35, 41, 82, 113, 124, 135.
161 W latach 1579–1598 wydawane były książki w hebrajskiej drukarni Prossnitza. Patrz: *Katalog poloników XVI wieku Biblioteki Jagiellońskiej*, tom 1–3, pod red. Mariana MALECKIEGO, Ewy ZWINOGRADZKIEJ, Kraków, 1992–1995.
162 II. 128.
163 I. 23, 26.

kich oficyn wydawniczych. A nawet, biorąc pod uwagę dotychczasowe doświadczenia, możemy wskazać na drukarza takich węgierskich tekstów, które z różnych względów nie zachowały się do dzisiaj. Był nim Hieronim Wietor.

Litera i obraz

Dwie, w części po węgiersku, najwcześniej wydrukowane książki, w tym samym 1527 roku, opuściły drukarnię Wietora Wśród drukarzy nie było takiej praktyki, która pokazywałaby kierunek i sposób doboru liter, czy poprawnego druku tekstu w rodzimym języku.

Sięgając wstecz wiemy, że do tej pory, nie był drukowany tekst w języku węgierskim. W języku łacińskim już przedtem drukowano dzieła autorów węgierskich – na Węgrzech powstało ich więcej między 1473 i 1480 – a ówczesne książki po węgiersku przygotowywane były w formie rękopisów. Z taką sytuacją po raz pierwszy spotkał się Hieronim Wietor w Krakowie. Wzorując się na polskich literach (w tym właśnie roku po raz pierwszy pojawiła się pierwsza drukowana po polsku książka), drukarze zaczęli stosować szwabachę,[164] jak na przykład Hegendorf i Heyden, jednocześnie w polskim i węgierskim tekście gramatycznym. Używając szwabachy chcieli w ten sposób wyróżnić część tekstu pisaną po węgiersku, od tej pisanej kursywą po łacinie.[165] To właśnie Heyden zastosował tę praktykę, w drugim wydaniu dzieła, które pojawiło się w 1531 roku, a także w leksykonie Murmelliusa z 1533 roku.

Listy Świętego Pawła w przekładzie Benedeka Komjátiego ukazały się w lutym 1533 roku jako pierwsza książka drukowana w Krakowie wyłącznie w języku węgierskim, czcionkami antykwowymi, z pięknymi ilustracjami, w formacie 8°, w szacie więc całkiem humanistycznej, zdradzającej dobry smak, jak przystało dziełu promieniującemu duchem erazmijskim.[166] Po *Listach świętego Pawła* w Krakowie nie drukowano już węgierskich książek szwabachą lub fakturą, a wśród krakowskich wydawnictw w języku węgierskim nie ma ani jednego *in folio*.[167] Wszystkie znane wydawnictwa węgierskie Wietora są w formacie 8°, w którym do tej pory jedynie teksty łacińskie były drukowane. Nie wiadomo, kto za tą inicjatywą się kryje; czy pisarze wegierscy, czy sam Wietor?

164 Szwabacha stosowana w druku niemieckich tekstów fraktura, z tym, że litery są bardziej okrągłe, krótsze i mniej ostre, dzięki czemu łatwiej się je czyta.

165 Trzeba zaznaczyć, że język niemiecki nie wzorował się na innych, w podręczniku gramatyki Hegendorfa niemiecki tekst tak jak łaciński pisany jest kursywą.

166 I. 5.

167 I. 4.

Nie tylko drukarnia Wietora (chociaż to ona dała wzór), ale i inni wydawcy na przestrzeni stulecia jak Wirzbięta i Piotrkowczyk, posługiwali się antykwą w czterech wydanych w latach 1572–1585 książkach.[168] W momencie, kiedy pojawiły się te pozycje, w kilku węgierskich miastach już od lat odbywało się drukowanie książek, a rodzime drukarnie posługiwały się krakowska antykwą. Stało się to dzięki działającej od 1550 roku drukarni Hoffgreff–Heltai w Kołożwar. Potem antykwa już na stałe zagościła w węgierskich tekstach.

Kolejne pojawiające się w Krakowie (nie tylko u Wietora) węgierskie książki przygotowywane były w renesansowej antykwie, co najwyżej do tytułów używano szwabachy. Do 1552 roku humaniści preferowali format 8°. Wśród znanych nam trzydziestu jeden XVI wiecznych krakowskich druków w języku węgierskim *Chronica* Istvána Székelya,[169] z 1559 roku wydana została w większym formacie 4°. Prócz zwykle używanego formatu, mniejszym, 12° wydane zostały religijne rozważania Balassiego,[170] a także nauka reformacka i książeczka do modlitwy Andrása Károlyiego.[171] Kalendarz z 1586 roku[172] wydany został w formacie 16°, co już wtedy, we wschodnich Węgrzech było praktykowane.

Najwięcej węgierskich książek wydanych zostało podczas działalności krakowskiej drukarni Wietora, potem jego następcy Łazarza w latach 1533–1559. Według dzisiejszych danych, to właśnie spod prasy tejże drukarni wyszła ostatnia książka po węgiersku, a przez ponad dwadzieścia lat stulecia dawała początek wielu zmianom w drukowaniu utworów. Jako że w pracowni Wietora drukowano książki w języku polskim, miał on zatem praktykę w drukowaniu tekstu w innych językach. Ponieważ te ostatnie, jak już wspominaliśmy drukowane były szwabachą, należało więc wprowadzić odmienny sposób znakowania łacińskich głosek. Małe literki i przecinki nad znakami, lub przecinki stawiane obok rozwiązały problem. Takie znakowanie sprawiało, że samogłoski ulegały wydłużeniu, a spółgłoski zmiękczeniu.[173]

Wietor odnowił zapas trzcionek w 1538 roku, po to, aby móc dostosować się do poprawnej węgierskiej pisowni. Osobno przygotowano węgierskie znaczenia znaków. Stare znaki wymieniono na nowe ő, ő, ß, ģ, l', ń, t'. Wykorzystując te trzcionki wydrukowany został drugi egzemplarz dziś nie znanego nam dzieła Gálszécsiego,[174] oraz dwa zagini-

168 I. 29, 30, 31, 32.
169 I. 28.
170 I. 29.
171 I. 31.
172 I. 32.
173 O znakowanin samogłosek i spólyłosek patrz rozprawę Béli Varjasa pod 26. przypisem.
174 I. 13.

one dzieła Istvána Székelya z 1538 roku.[175] Jeden fakt jest jednak bezsporny: wydanie *Kalendarza* Istvána Székelya nie wymagało sporządzenia nowych znaków drukarskich do zapasu trzcionek Wietora. Tylko jeden druk wymagał z pewnością nowych trzcionek: pierwsze wydanie w roku 1538 *Orthographia* Mátyása Dévai Bíró,[176] w nim bowiem koniecznie należało odpowiednimi trzcionkami oznaczyć w druku dźwięki węgierskie. Ale pierwsze wydanie *Orthographia* (mogła być drukowana u Wietora najwcześniej w roku 1538) nie jest znane, tylko wydanie poprawione z 1549 roku.

Wśród węgierskich książek wydawanych w Krakowie ukazały się również śpiewniki wraz z nutami. W 1536 roku wydany został u Wietora *Kancjonał* Istvána Gálszécsiego pod tytułem: *Krótka ksidżeczka o pobożnych pieśniach i wierze chrześcijańskiej*. Nie zachował się do naszych czasów ani jeden egzemplarz tego wydania. *Kancjonał* najprawdopodobniej ukazał się w dwóch wydaniach, ponieważ jako pierwszy podręcznik przeznaczony na użytek w zborach i do nauczania pieśni musiał często być wykorzystywany. Wietor prowadził eksperymenty w drukowaniu nut przy pomocy ruchomych znaków według dawnej metody włoskiej. Zbiegło się to w czasie (przed 1538 rokiem) z odnowieniem pracowni i dorobieniem nowych trzcionek.[177] U następcy Wietora, w Oficynie Łazarzowej, przygotowywane były do druku także nuty. Tu przecież wydano dzieło pod tytułem *Harmonia* mistrza lutni o europejskiej sławie, pochodzącego z Braszowa Bálinta Bakfarka. Ukazało się ono w dwóch tomach między 1565 a 1568 rokiem.[178]

Wówczas już drukowanie nut w krakowskiej oficynie mogło wyprzedzać o kilka dziesiątków lat Jana Hallera, który zajmował się publikowaniem modlitewników, oraz konkurenta Floriana Unglera, który w swej pracowni wydał znakomite dzieło Stefana Monetariusa pod tytułem *Epithoma utriusque musices*, zawierające również i nuty.[179] Ciekawym zjawiskiem tegoż tomu, jest fakt, że rzędy czarnych nut wraz z negatywem poszczególnych nut pojawiają się na przemian z białymi rzędami na czarnym tle.

Najpiękniejszym przykładem wczesnorenesansowych zdobień, jest strona tytułowa tomu zawierającego wiersze Jana Pannoniusa, gdzie oszczędne i subtelne ozdoby inicjałów autora umieszczone zostały na ciemnym tle.[180] Utwory węgierskiego pochodzenia, które pojawiły się

175 I. 14 i I. 15.
176 I. 10.
177 Patrz: śpiewnik Gálszécsiego, 1536, I. 8.
178 II. 103 i II. 105.
179 II. 9, patrz: *Pol. typ.*, III, 63.
180 II. 8: u Wietora wydany został w 1518 roku.

w Krakowie noszą te same właściwości, co inne renesansowe druki, zachowując jednocześnie swoje własne cechy charakterystyczne. Zadowalającym sposobem zdobienia renesansowych książek były ksylografie na stronie tytułowej, oraz herby wykonane w ten sam sposób. Umieszczanie herbów na zdobniczych portalach, a tych z kolei na renesansowych słupach, było ulubionym rozwiązaniem układu strony tytułowej.[181]

Dwa spośród wydań małego formatu: polemika Imre Ozoraiego oraz tłumaczenie księgi psalmów Istvána Székelya[182] ozdobione zostały drzeworytem przypominającym późnorenesansowy pamiątkowy ołtarz kościelny, który umieszczony został na stronie tytułowej wraz z wyrzeźbionym po środku tytułem książki. Dodatkowo dolna część psalmów wypełniona została alegorycznymi figurami przedstawiającymi dzieci.[183] Bardzo podobna w formie jest strona tytułowa drugiego wydania polemiki Imre Ozoraiego pod tytułem *O Chrystusie i jego kościele,* która ukazała się ok. 1550 roku w drukarni Łazarza. Monogram *L.S.*, tu również ozdobiony jest ołtarzem przed którym widnieją aniołki strzelające z łuku.[184] Prawdopodobnie to jeden i ten sam typograf ukończył obydwa drzeworyty.[185] Za inicjałem *L.S.*, kryje się Łazarz ze Strykowa. Imię Łazarz pojawiało się także w węgierskich drukach.

Podobny w swej kompozycji, ale nieco bardziej ekspresyjny, był obraz na stronie tytułowej *Chronica* Istvána Székelya. Jako, że formatem dzieło to większe było od poprzednich, miało zatem więcej powierzchni do przedstawienia wybranego tematu. Drzeworytnik w górnej części kompozycji umieścił węgierski herb otoczony wieńcem, po prawej i lewej stronie zostały umieszczone w wąskim prostokącie postacie z Biblii, Daniela i Dawida, a na dole ryciny widać konną potyczkę. Pomiędzy postaciami, przewija się tekst pisany. Rycina przygotowywana była jedynie na potrzeby książki, czego dowodem są ostre kontury rysunków, na których nie można znaleźć śladów ścierania się czy zużycia, w przeciwieństwie do dwóch wspomnianych ołtarzy–drzeworytów ze stron tytułowych.

Pośród ram obrazów zdobiących strony tytułowe rzadko można natknąć się na takie, które składałyby się tylko z jednej części. Zazwyczaj podzielone były na górną i dolną wymienialną część. Lub też, całość ramy dzieliła się na trzy lub cztery inne, które można było wymieniać z innymi, skądinąd podobnymi do siebie częściami stron tytułowych.

181 III. 7, 8.
182 I. 21 i I. 22.
183 I. 21
184 I. 22.
185 Holl Béla, *Ozorai Imre vitairatának kiadásairól* (O wydaniu polemiki Imre Ozorai) [w:] Magyar Könyvszemle, 1976, 158, 168.

Górna lub dolna część ramy zazwyczaj przedstawiała treść utworu, herb autora czy mecenasa. Najczęściej jednak herb pokazywał polskiego orła czy otwartą bramę miasta Krakowa. Wiele razy kopiowana, niekiedy z drobnymi przeróbkami w górnej lub dolnej części, piękna dwustronna rycina przedstawiała renesansowe wazy, naprzemiennie na ciemnym i jasnym tle. Wielokrotnie znaleźć ją można było w publikacjach wydanych przez Unglera,[186] nie tylko na stronach tytułowych ale także wewnątrz tomu.

W krakowskich drukarniach pojawiły się wyjątkowo bogato zdobione książki, jak na przykład w pracowni Macieja Wierzbity historia i etnografia Europy Wschodniej. W jej pierwszym tomie[187] wiele miejsca zajmują wydarzenia mające związek z Węgrami. Rycinę autora geograficznych opisów znaleźć można w kosmografii Jana Hontera. Przedstawia ona kosmos w kształcie kuli, umieszczony nie tylko na stronie tytułowej ale i w środku książki.[188]

Pojedyncza ilustracja zdobi utwór pod tytułem *Prognoma* Batrholomeusa Georgijevića,[189] który prowadził pamiętną polemikę religijną z pewnym Turkiem. Przedstawia ona dwie postacie stojące naprzeciwko siebie, jest to filozof raz ubrany w turecki strój a drugi raz w europejski. W innym tomie wydanym prze Floriana Unglera zamieszczona jest zdobiona arabeska w oprawie, gdzie na czarnym tle widnieje arabski napis, a nad nim inicjały: M. S. T. (Misterium Sanctissimae Trinitatis).

Wśród węgierskich, bogato zdobionych ksiąg znajduje się tłumaczenie *Listów Świętego Pawła* ze stronami wypełnionymi mniejszego formatu drzeworytami.[190] Mniejszy obrazek na końcu tomu, oraz na początku każdego rozdziału powtarza takie oto słowa: *Obraz Świętego Pawła z mieczem*. Dwie duże ryciny przedstawiające siedzącego na renesansowym portyku świętego, narysowane w dwóch wersjach, z pewnością należą do tej samej serii dwóch tak samo skonstruowanych obrazów, co znalezione w tłumaczeniu psalmów Istvána Székelya. Na jednym z nich widnieje postać Dawida z Panem, na drugim zaś modlący się Dawid z harfą. Ten ostatni zwraca na siebie uwagę tym, że jego rama była zużyta i zniszczona, co świadczyło o tym, że nie powstał on specjalnie dla tegoż wydania. Potwierdzeniem na to jest fakt, że tą samą rycinę widzimy dużo wcześniej w wydanych po polsku przez Wietora w 1540 roku psalmach pod tytułem *Psałterz Dawidów*.[191] Podobnie tylko, że mniejszych

186 II. 2 i II. 9.
187 III. 20 (1578).
188 II. 55.
189 II. 80.
190 I. 5.
191 ESTREICHER, XV, 68, 69.

rozmiarów obraz przedstawiający króla Dawida zdobi *Ogródek zielarski* Bálinta Balassiego, wydany przez pracownię Wirzbięty.[192]

Z końcem wieku, wśród krakowskich drukarzy pracownia Wietora, odziedziczona później przez Łazarza, jako Oficyna Łazarzowa miała swoje insygnia. Obelisk obrazujący znak drukarni dostosowujący się rozmiarem do drukowanej książki można było znaleźć w trzech rozmiarach. Łazarz przejął po Wietorze komplet trzcionek i matryce rycin, co znajduje swoje potwierdzenie w rycinie z królem Dawidem i harfą.[193]

Również i w węgierskich, lub pochodzących od węgierskich autorów książkach znajdujemy różnego rodzaju herby. Wiemy o istnieniu różnych dwudziestu, chociaż nie rzadko miały one swoje odmienne wersje. W naszym przypadku najczęściej spotykanym herbem był węgierski i polski herb państwa, który podobny był do krakowskiego. Wygląda na to, że połączone herby Węgier, Dalmacji i Czech dodawano często do węgierskich książek wydawanych w drukarni Wietora.[194] Polski herb zdobi poezję Klemensa Janickiego napisaną na cześć króla Zygmunta, opublikowaną przez Jana Antoniego z Koszyc[195] podobnie jak oracja dla Zygmunta napisana przez Imre Kolozsváriego.[196] Krakowskie herby występowały w kilku odmianach. Można je było znaleźć na stronie tytułowej, na listwie ramy jako jej element, czy na końcu książki w kolofonie.[197] W owych książkach, w kilku przypadkach można znaleźć herb Thurzó, szczególnie wtedy, gdy któryś z członków rodziny wspierał druk książki.[198]

W pojedynczych przypadkach herby księcia Jana Zygmunta, Alberta Sasciusa, Stanisława Orzechowskiego, Georgiusa Logaua, Gergelya Szepsi Macera i Ferenca Németi zdobią książki wydawane w Krakowie.[199] Charakterystyczną właściwością węgierskich książek było to, że herb zajmował całą stronę i to często nie jedną. Tak jest w przypadku patrona Perényiego[200] czy rodziny Frangepanów.[201] W drukarni Wietora, później Łazarza, spotkać można było kilka różnych matryc herbu rodziny Frangepanów, jedna z jasnym a druga z ciemnym rysunkiem lwów wraz

192 Na dziś nie osiągalna, unikalna wersja ilustracji, spośród których tylko tą jedną znamy, jeszcze przed drugą wojną światową jako reprodukcja trafiła do literatury. Patrz: Pál GULYÁS, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században* (Drukowanie książki na Węgrzech w XV i XVI wieku), 1931, 38.

193 I. 21: tłumaczeniu psalmów Istvána Székelya.

194 I. 5, 6, 21.

195 II. 71.

196 II. 87.

197 II. 2, 9.

198 II. 13, 16, III. 8.

199 II. 96,104, 101, 92, I. 28.

200 I. 5.

201 I. 5, 21, 26.

z resztą elementów herbu. Herb Batorych miał także kilka swych wersji. Raz na przykład występował sam, a raz umieszczany był w herbie Polski.[202]

XVI wieczni krakowscy drukarze chętnie umieszczali zdobienia w wydawanych książkach. Pozostając jednocześnie wiernymi ówczesnym typografiom, posługiwali się wyjątkowymi w swej formie inicjałami. Przypisywaną Jakubowi Luciusowi formę odlewu (pojawiła się naraz w kilku europejskich drukarniach), na czarnym tle inicjały zdobione delikatnym motywem roślinnym, zaczęto używać w Krakowie od 1562 roku. Tu bowiem tylko Łazarz posiadał odpowiednie wyposażenie.[203] Tak z węgierskiego punktu widzenia, jak również dla krakowskich zdobników, wyjątkowo ciekawym były inicjały dużych rozmiarów, jak na przykład litera „Q", którą włączono do herbu Thurzó,[204] czy inną literę „S", którą zobaczyć można w herbach Batorych i tych z orłem.[205] Inicjały herbu Thurzó były na wyposażeniu Floraina Unglera, a herb Batorego zdobiony był w Oficynie Łazarzowej.

Mając na uwadze utwory węgierskiego pochodzenia opublikowane w Krakowie, stwierdzić możemy, że ich wyjątkowy wygląd zawdzięczać można dużemu nakładowi pracy. Tyczy się to nie tylko pracowni Wietora, ale również Łazarza i Wirzbięty. Ramy stron tytułowych, herby, czerwony druk stron tytułowych, druk nut, ilustracje drzeworytnicze zdobiące wnętrze tomów, wszystko to zwraca uwagę na fakt, że wszystkie te dzieła nie tylko dzięki szczodrości opiekunów mogły ujrzeć światło dzienne, ale była to także zasługa samych drukarzy, którzy nadali im piękną formę i sprawili, że stały się charakterystyczne dla poszczególnych wydawnictw.

Wpływy

Korzystając z dotychczasowej wiedzy, uwagę zwraca fakt różnorodności stosunków, jakie utrzymywane były między oboma krajami. Oczywiście wzajemne stosunki mogły być bardziej wszechstronne również i tam, gdzie nie zostały po nich żadne namacalne ślady. Mówiąc o wzajemnych powiązaniach należy założyć, że XVI wieczny Kraków dla jego drukarzy i twórców nowych pracowni, był źródłem zawodowej wiedzy, gdzie – prócz Wiednia – można było wykształcić swoją własną typogra-

202 III. 9, 23.
203 Mierzące 19×19 mm.
204 II. 9.
205 III. 29, II. 133.

fię artystyczną. Kraków stwarzał taką możliwość. To właśnie tu, tłumnie ściągała węgierska młodzież, aby zdobywać wykształcenie. Nigdzie indziej nie wydano tak wielu dzieł węgierskich autorów, czy to po łacinie, czy w języku węgierskim.

Reprezentantem najwcześniejszych stosunków węgiersko–polskich jest drukarz, Benedek Abádi, który swe pierwsze kroki stawiał u Wietora, ucząc się tam techniki drukarskiej. Z Krakowa na zaproszenie Jánosa Sylvestra pojechał do Sárvár-Újsziget, do majątku Nádasdych, gdzie poproszony został, o objęcie zarządu nad powstałą kilka lat wcześniej drukarnią. W swej nowej pracowni miał wydrukować pierwszy utwór w całości po węgiersku pod tytułem *„Nowy Testament"*, ale swą działalnością nie udało mu się pozyskać ani patrona ani tłumacza, którzy podobaliby się Sylvestrowi. Znajomość Sylwestra i Abádiego sięga wcześniejszych, krakowskich czasów. Sylvester jako wybitny węgierski humanista odwiedzał krakowski uniwersytet, pracując jednocześnie u Wietora jako korektor w latach 1527–1528. Tam też, brał udział w przygotowywaniu pierwszych książek w języku węgierskim.

Tylko w jednym wypadku drukarnia w Sárvár-Újsziget używając mieszanych trzcionek (bastard), przygotowała do druku *Nowy Testament*.[206] Poza tym jednym przypadkiem trzcionki te nie były używane na Węgrzech. Nie był to wybór krakowskiej szkoły Benedeka Abádi, nie mógł on bowiem kontynuować prac rozpoczętych przez poprzedniego właściciela drukarni, używając do tego bastardy. Oznaczanie głosek bardzo podobne było do tego, z krakowskich wydań węgierskich książek. Nie można więc się dziwić, że pobierający nauki w Krakowie i biorący udział w drukowaniu tamtejszych książek Sylvester, kontynuował tę praktykę. Znakowanie węgierskich głosek dodatkowymi znakami palatalnymi pochodzić może z Krakowa, gdzie rodzimi drukarze stosując odpowiednią metodę znakowania w języku polskim, przenieśli ją na grunt języka węgierskiego (jak na przykład *cs* na oznaczenie *cz*). Przesłanki tejże ortografii pochodzą więc z Krakowa. Jej śladami poszedł Gáspár Heltai, który zamiast dodatkowego oznaczania głosek zaczął stosować podwójne litery. Owocem tego było pojawienie się nowego oznakowania *gy, ny,* w pierwszej, w całości wydrukowanej po węgiersku książce.[207]

Z pewnością moglibyśmy podziwiać krakowskie wpływy w pracy Abádiego nad *Nowym Testamentem,* gdyby nie fakt, że musiałby kontynuować rozpoczętą przez swojego poprzednika pracę z już z góry nar-

[206] Trzcionki typu „bastard" francuskiego pochodzenia, miały formę wąskich liter, mieściły się między frakturą a kursywą. RMNy 15.

[207] I.5: na przykład w słowach „egyebek", „pogány" itp.

zuconym wyposażeniem drukarni: ozdobami i literami. Pomimo tego, prawdopodobnym zdaje się być przypuszczenie, iż pojawienie się małych ilustrowanych inicjałów antykwą, jak również zmian w tekście dotyczących ortografii, miało związek z Abádim.

Chociaż Honter, założyciel pierwszej bez przerwy działającej drukarni na Węgrzech, miał powiązania z pracami wydanymi w krakowskiej oficynie Szarffenberga, to nie można powiedzieć, że którakolwiek z krakowskich drukarń wyposażyła powstającą w Braszowie pracownię drukarską w zapas trzcionek. Nie znajdujemy tu także identycznej kursywy stosowanej przez Szarffenberga.

Przypuszczano, iż drukarnia wpływowego pisarza i reformatora Pétera Bornemisza, która w latach 1537–1584 drukowała książki na terenie Górnych Węgier, wyposażona była w krakowskie litery. Najnowsze badania typograficzne, stwierdzają jednak, że litery pochodzą od wiedeńskiego Stainhofera.[208] Przypuszczenie dotyczące krakowskich korzeni ma swe źródło w imieniu współpracownika Bornemisza, Bálinta Mantskovita (Valentin Frianola), które stwarzało możliwość jego polskiego pochodzenia. Nie znajdujemy jednak żadnych śladów działalności Mantskovita w Krakowie.

Kronikarz i właściciel drukarni w Kolożwar, Gáspar Heltai, jedynie pośrednio związany był z Krakowem. W 1543 roku zapisał się na uniwersytet w Wittenberdze, gdzie w tym samym czasie studiował i Benedek Abádi. Ten ostatni bowiem, po zakończeniu druku węgierskiej wersji *Nowego Testamentu* i zaprzestaniu działalności drukarni w Sárvár-Újsziget, zapisał się na wittenberski uniwersytet Najważniejszym jednak dla języka węgierskiego był fakt, że to właśnie drukarnia Heltaiego w Kolożwar kontynuowała tradycje krakowskie w obrębie gramatyki, znakowania węgierskich głosek oraz rozpowszechniania antykwy. Później, jak się okazało, wszystko to miało niebagatelny wpływ na całe węgierskie drukarstwo.

Jeżeli nawet nie wiemy o żadnych osobistych kontaktach pomiędzy krakowskimi drukarzami a drukarnią Hoffgreff–Heltai, to i tak styl publikacji, które znajdujemy w kolożwarskiej pracowni wskazuje na związki z krakowską tradycją węgierskich książek. Znamy kilka przykładów potwierdzających tę tezę. W wydanej przy pierwszej okazji w Krakowie, w dalszej kolejności przedrukowanej w kolożwarskiej drukarni książce, nie ukrywa się, że opiera się na krakowskim wydaniu.[209] Kolejnym pot-

[208] Szilvia BÁNFI, *Huszár Gál komjáti nyomdája és nyomdakészletének eredete* (Drukarnia Gála Huszára i pochodzenie jej wyposażenia), [w:] *Gesta typographorum. A hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére* (Gesta typographorum. Ku czci 70-tych urodzin Gedeona Borsy), Budapest, 1993, 30.

[209] RMNy 125, RMNy 762.

wierdzeniem jest fakt, że Heltai otwierając swoją drukarnię, znał krakowskie wydania książek węgierskiego pochodzenia, a także te, pisane przez węgierskich autorów. Niektóre ramy stron tytułowych przypominają prawzory krakowskie. I tak, Antonio Bonfini swą kronikę przyozdobił, na wzór węgierskiego tłumaczenia *Chronica* portalem opartym na renesansowych słupach,[210] która to (a być może i inne krakowskie wydania) zainspirowała właściciela pracowni współpracującej wówczas z drukarnią kołożwarską, Jacobusa Luciusa.[211] Prawdopodobnym wydaje się być przypuszczenie, że krakowska rycina stała się wzorem dla zwieńczonego wieńcem laurowym herbu Kołożwaru,[212] zamieszczonego na stronie tytułowej protokołu o XIII wiecznych próbach ogniowych pod tytułem *Ritus explorandae veritatis*. Drzeworyty, które znajdujemy w dziełach wychodzących w latach 1520–1530 spod Unglerowskiej prasy drukarskiej, były bardzo podobne pod względem budowy i układu do drzeworytów Heltaiego. Zamieszczony tamże herb Krakowa otacza szeroki wieniec laurowy.[213] Pośród wyposażenia drukarni Gáspára Heltaiego znaleźć można taką samą jak w Krakowie serię inicjałów.[214] W Kołożwarze zaczęto posłużyć się nimi w 1560 roku, czyli dwa lata wcześniej niż w Krakowie.

Na inną zależność uwagę naszą zwraca fakt, że drugie wydanie polemiki Imre Ozoraiego, przygotowywane przez Mártona Szenterzsébeti wydrukowano w Krakowie. W kilka lat po Gáspárze Heltaim, Szenterzsbéti w 1545 roku zapisał się na wittenberski uniwersytet, a wiosną 1546 roku wypromowany został na pastora Kołożwaru (w tym samym roku, w Krakowie ukazało się pierwsze wydanie dzieła Ozoraiego). Jak długo piastował ten urząd, tego nie wiemy na pewno, ale już w 1557 zaistniał jako pastor w Torda. W naszej historii literatury przyjmuje się, że drugie wydanie polemiki Ozoraiego (bez konkretnej daty wydania) musiało ukazać się w latach 50-tych, lub nieco wcześniej. W tym właśnie okresie rozpoczęła swoją działalność kołożwarska typografia. Wynika z tego, że nie liczono się z możliwością utworzenia tu, na miejscu drukarni, dlatego też postawiono na Kraków, gdzie ukazało się pierwsze wydanie tegoż dzieła.

210 1575, RMNy 360, Patrz: Zoltánné Soltész, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században* (Ozdabianie węgierskich książek w XVI wiecznych Węgrzech), Budapest, 1961, tablica XX, oraz krakowskie druki Wietora z 1525 roku. (OSZK: strona tytołowa 2337 ant.)

211 III. 7 i II. 8.

212 RMNy 87 (1550).

213 Na przykład OSZK Ant. 5175 koll. 5. (Kraków, 1531). Partz: a 202 przypis, 56, 57.

214 Zoltánné Soltész, *A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek* (Inicjały kołożwarskie w XVI wieku), [w:] Művészettörténeti Értesítő, 1957, 141–160.

Wydaniem węgierskiego kalendarza z 1586 roku, krakowski drukarz Piotrkowczyk próbował wypełnić drukarskie braki. Moglibyśmy sądzić, że skoro drukarnia w Bardijowie należycie zaopatrywała okolice w ukazujący się co roku węgierski kalendarz, to nie było potrzeby jego drukowania także w Krakowie. Przyglądając się jednak sytuacji z bliska widzimy, że Dávid Gutgesell z Bardijowia, nie tylko w 1586 roku, ale i dwa lata wcześniej nie wydał kalendarza, co więcej, również w 1587 nie pojawił się w druku, chociaż uprzednio ukazywał się on rok w rok. Być może trafnym jest wytłumaczenie upatrujące przyczyny takiego stanu rzeczy w konwersji nowego kalendarza. Kalendarz na 1583 rok,[215] wydany został jeszcze według starego liczenia czasu, ponieważ przejście nastąpiło dopiero od 1 października 1583 roku. Następstwem tego, był zakaz wydawania kalendarzy według starego systemu liczenia czasu. Wobec takiego obrotu sytuacji, Gutgesell wolał zawiesić druk, ale już w1588 roku znów wydał kalendarz według starego systemu, który na piśmie został zakwestionowany przez króla węgierskiego Rudolfa.[216] Później, podobnie jak inni wydawcy na Węgrzech, kontynuował drukowanie równolegle nowych i starych kalendarzy.

Nadal jednak krakowskie wydania miały[217] swoje uzasadnienie, służyły bowiem do wyrównywania braków. Biorąc pod uwagę krakowskie znajomości Gutgesella, możliwym było i to, że między nim a Piotrkowczykiem istniała jakaś umowa. Wydawanie bowiem kalendarza w Polsce wydawało się najpewniejszym posunięciem. Możliwym jest również, że nie był to jedyny węgierski kalendarz, który ukazał się w latach 1584–1587, czyli dokładnie wtedy, kiedy Gutgesell zaprzestał wydawania węgierskich kalendarzy. Fakt, że krakowscy drukarze brali udział w tego typu wydaniach, wskazuje na krakowskie pochodzenie kalendarza.

Potwierdzeniem na to, że Dávid Gutgesell, założyciel pierwszej drukarni w Bardijowie, publikował w Krakowie, były jego rozliczne krakowskie kontakty. Trzcionki tejże drukarni z niewielkimi tylko zmianami, są bardzo podobne do tych, z krakowskiej drukarni Andrzeja Piotrkowczyka. Pracownia rozpoczynająca swoją działalność w 1577 roku bezsprzecznie wyposażona została przez Piotrkowczyka, lub wyposażenie obu drukarń pochodzi z jednego źródła. To, że Bardijów leżące blisko granicy, utrzymywało bliskie stosunki z Krakowem jest nader zrozumiałe. Inaczej natomiast przedstawia się sytuacja miasta Debreczyna, położonego na Nizinie Węgierskiej, a więc z dala od granicy. Już spad-

215 RMNy 500.
216 RMNy 592.
217 I. 32.

kowe pisma Stanisława Szarffenberga informują, że pewien „Johannes typographus de Debrecini" w kwietniu 1596 roku winien był krakowskiemu drukarzowi 86 guldenów i 4 groszy.[218] Z tej dosyć znaczącej sumy wywnioskować można, że pomiędzy dwoma krakowskimi, lub debreczyńskimi drukarzami-wydawcami istnieć musiał spory ruch książkowy. Był to węgierski drukarz, János Csáktornyai działający w Debreczynie, który w tym czasie już nie żył.[219]

Egzemplarze

Zachowane do dziś krakowskie druki w języku węgierskim zaliczyć można do rzadkości. Spośród 31 książek, które ukazały się w XVI wieku, w całości lub w części po węgiersku, jedynie 18 w większej lub mniejszej części zachowało się po dzień dzisiejszy. Cztery egzemplarze to jedynie oderwane strzępy, a dziewięć zupełnie uległo zniszczeniu. Wśród 18 ocalałych egzemplarzy siedem, to unikaty w jednej kopii, a pozostałe zachowały się w dwóch-trzech wersjach. *Listy Świętego Pawła* Benedeka Komjáti zachowały się w ponad w dziesięciu kopiach,[220] w dziewięciu tłumaczenie *Psalmów*[221] Istvána Székelya. Najwięcej, bo w prawie pięćdziesiąt pozostałych do dzisiejszego dnia egzemplarzy, to kopie *Chronicy* Székelya.[222] Prawie połowa z krakowskich wydań węgierskich książek, to jedynie ich fragmenty, lub o nich wzmianka w dawnych bibliografiach.

Warto na chwilę zatrzymać się tymi dziewięcioma utworami, które nie ocalały po dzień dzisiejszy. Spośród dzieł drukowanych u Wietora, pięć unikatowych egzemplarzy zostało zniszczonych wraz z biblioteką hrabiny Katy Bethlen w Nagyenyed w 1849 roku, gdzie były przechowywane. Jeden z pierwszych bibliografów i historyków literatury, Péter Bod, przeczytał je i przepisał w Węgierskich Atenach – jak Nagyenyed się nazywał –, ale od tego czasu nikt nie widział tychże egzemplarzy. Wśród pięciu książek znajdują się cztery utwory Istvána Székelya,[223] oraz książ-

218 J. PTAŚNIK, *Monumenta Poloniae typographica XV et XVI saeculorum*, Budapest, I, Leopoli 1922, 391–392.

219 O stosunkach polsko-węgierskich drukarzy patrz. Gedeon BORSA, *Die polnisch-ungarischen Beziehungen auf dem Gebiete der Buchdrucker-Kunst im XVI. Jahrhundert*, [w:] *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich*, red. István CSAPLÁROS, Warszawa, 1978, 117–123.

220 I. 5.

221 I. 21.

222 I. 28.

223 I. 14, 15, 17, 20.

żeczka Istvána Gálszécsiego pod tytułem *O nauce chrześcijańskiej*, do której dołączona została *Chronica* Andrása Farkasa.[224] Pozostałe trzy utwory we fragmentach zachowane były jeszcze na początku stulecia, dwie z nich zostały zniszczone podczas II wojny światowej (wiemy o nich z wcześniejszych o nich wzmiankach), i jedna gdzieś przepadła.

Dość ciekawym przykładem skrajności są prace Istvána Székelya, wydane w Krakowie. Z jednej strony część (te, które już w ubiegłym stuleciu należały do unikatowych) ich zaginęła, z drugiej natomiast, do dziś pozostało wiele kopii tego samego dzieła, i to nie tylko w porównaniu z pozostałymi drukami krakowskimi, ale generalnie w stosunku do ocalałych egzemplarzy starych węgierskich książek. Więcej kopii pozostawiły po sobie księga ustaw węgier wydana w Tyrnawie,[225] oraz „Biblia z Vizsoly",[226] które ocalały spośród XVI wiecznych utworów. Prawdopodobnie to ze względu na zawartość „Chronicy" dzieła Székelya były lepiej strzeżone, od pozostałych.

Tuż po ukazaniu się, oraz w kolejnych dziesięcioleciach stulecia krakowskie druki w języku węgierskim, jako wybitne, znane były w szerokich kręgach. Potwierdzeniem są chociażby wielokrotne kopie, wzmianki ówczesnych autorów i ich słowa wstępne do gotowych już dzieł, które służąc za wzór powołują się na krakowskie wydania. Oto kilka przykładów. Imre Újfalvi wspomina o dziele Gálszécsiego[227] we wstępie do swojego kancjonału z 1602 roku,[228] pieśni z zaginionego do dziś dzieła Andrása Farkasa[229] trafiły do później wydanych śpiewników i stąd o nich wiemy, przekład książki Michała Bocka pod tytułem: *Ksidżeczka zielarska* dokonany został przez Bálinta Balassi,[230] Péter Bornemisza umieścił w swojej kolekcji wydaną w 1577 roku w Sempte, książkę zatytułowaną „Négy könyvecske" *(Cztery ksiazeczki)*.[231] Najwcześniejszą wzmianką dotyczącą książki o religii Gálszécsiego pod tytułem A keresztyéni tudományról *(O nauce chrześcijańskiej)*,[232] która ukazała się w 1538 roku, jest ta, którą umieścił w słowie wstępnym w swoim katechizmie Andrása Batizi w 1550 roku.[233] Georg Hoffgreff na podstawie dziś zaginionego pierwszego

224 I. 13.
225 *Corpus juris Hungarici*, RMNy 549 (1548).
226 RMNy 652.
227 I. 8.
228 RMNy 886 (2).
229 I. 13.
230 I. 29.
231 RMNy 396.
232 I. 13.
233 I. 25.

krakowskiego wydania[234] ponownie opublikował katechizm Andrása Batizi w 1555 roku w Kołożwar.[235] Z *Lexiconem*[236] Murmelliusa zawierającym węgierskie objaśnienia zapoznał się i wykorzystał go Albert Molnár Szenczi w swoim dziele pod tytułem *Dictionariuma.*[237] I tak można by jeszcze długo wyliczać.

Najwięcej węgierskich książek drukowanych w Krakowie umieszczonych zostało w bibliotekach na terenach historycznych Węgier. Było to naturalnym, ponieważ owe dzieła przeznaczone były dla rodzimych czytelników. To raczej po łacinie napisane utwory zawierające, cytaty pozostawały węgierskie poza niegdysiejszymi granicami Węgier. Należały do nich na przykład: *Rudimenta* Hegendorffa,[238] *Puerilium colloquiorum formulae* Heydena,[239] czy *Lexicon* Murmelliusa.[240]

Książki węgierskich autorów pisane po łacinie i drukowane w Krakowie, znaleźć można było w różnych europejskich bibliotekach, najczęściej oczywiście w Polsce. Spośród 135 zarejestrowanych XVI wiecznych, krakowskich wydań dzieł węgierskich autorów, znaczna ich część nie trafiła do ówczesnych bibliotek na Węgrzech. Przeznaczane były raczej nie dla rodzimych czytelników, ale dla szerokiej europejskiej publiczności. Dziś spośród 135 wydań, jedynie czterdzieści ma swe kopie zachowane na terenie ówczesnych Węgier. Dosyć znacząca jest liczba zaginionych prac: z czwartej części nie ma dziś ani jednego egzemplarza, z kolejnych czterdziestu pozostał tylko jeden. Ciekawym zjawiskiem jest wyróżniająca się liczba egzemplarzy prac znanych arian na przykład *Refutatio* Johanna Sommera,[241] książka opowiadająca o Węgrzech pod tytułem *Poematum* Leonardusa Unciusa,[242] czy utwór adresowany Stefanowi Batoremu przez Johanna Michaela Brutusa (10–12 egzemplarzy). Wszystkie one stosunkowo późno ukazały się w druku, bo w latach 1579–1583.[243] Oczywiście nie wiemy tego ile książek, które nigdy nie trafiły pod drukarską prasę zaginęło. Niektóre tylko, te o małych rozmiarach przypadkowo zachowały się.

234 I. 16.
235 RMNy 125.
236 I. 6.
237 RMNy 919(1), Norynberga, 1604.
238 I. 1.
239 I. 2, 7, 27.
240 I. 6.
241 II. 118.
242 II. 116.
243 Nie dysponujemy pełną rejestracją istniejących egzemplary. Mogą się znaleźć jeszcze dodaktowe egzemplarze dzieł wydanych za granicą albo na Węgrzech węgierskich autorów.

Księgarze

Chociaż w latach 70-tych XV wieku węgierskie drukarnie nie mogły jeszcze zapuścić swych korzeni, to istnieją już ślady pierwszych, ówczesnych księgarzy. Król Maciej Korwin w 1479 roku zamówił drukiem dla jednej z węgierskich diecezji, księgę rytuałów. Panujący system stwarzał możliwości rozwoju sklepów, co w następstwie przyciągało zagranicznych księgarzy na dwór królewski. W ten sposób, już w kolejnym roku rozpoczęto druk księgi rytuałów poza granicami Węgier. Sprzedażą tych książek zajmowało się kilku księgarzy mających swe sklepy w Budzie od 1480 roku, aż do bitwy pod Mohaczem. Diecezje ze swej strony przejmowały rękopisy ksiąg rytualnych, i to one zazwyczaj zajmowały się tym wszystkim, co związane było z drukiem, przygotowaniem drzeworytów i w końcu transportem do Budy gotowych już książek. Wśród księgarzy początków XVI wiecznej Budy najbardziej produktywnym okazał się być Urban Kaim, który w latach 1503–1519 sprowadził 18 dzieł liturgicznych i podręczników. Książki zamawiał przede wszystkim w Wenecji, Lionie, Strasburgu, Wiedniu i Norynberdze.

O tym, że Kaim związany był także z Krakowem, dowiedziano się dopiero w ostatnich latach. Zupełnie niedawno okazało się, że krakowski brewiarz[244] wydrukowany został w Wenecji w 1516 roku przez wydawcę z Budy Urbana Kaima. Brewiarz małego formatu 8° wydany został w weneckiej drukarni Lucantonio Guinty. Opłaty związane z drukiem poniósł Urban Kaim, czego dowiadujemy się z kolofonu. Pierwszy brewiarz krakowskiego arcybiskupstwa, wydrukowany został w 1483 roku w Wenecji przez Nicolausa de Francofordia. Dwa kolejne wydania pochodzą z norymberskiej drukarni, a przygotowanie kolejnych (w pierwszych latach XVI wieku) powierzono krakowskiemu drukarzowi Janowi Hallerowi. Jedno z nich, ukazało się w Lionie, a drugie w 1508 roku w Krakowie. Wygląda na to, że w 1508 roku budański wydawca wziął na siebie rolę pośrednika dla krakowskiego arcybiskupstwa. (Kolejne wydania Kaima ukazały się w Krakowie a potem z powrotem w Wenecji).[245]

Dla krakowskiego brewiarza nie weneckie wydanie było nowością, ale to, związane z Budą. Jeszcze ciekawszym wydaje się fakt, że pierwszą książką wydrukowaną w Krakowie w 1509 roku, była księga rytualna dla biskupstwa Egeru,[246] której drukarzem i wydawcą był Jan Haller z Krakowa. Już na siedem lat przed powierzeniem misji Kaimowi wę-

244 *Breviarium Cracoviense*, 1516.

245 Gedeon Borsa, *Breviarium Cracoviense z. roku 1516 i jego wydawca z Budy, Urban Kaim*, in *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*, Kraków, XXXVIII, 1988, 23–30.

246 II. 1.

gierska diecezja przygotowywała książki w Krakowie. Zasadniczo więc możliwe było, żeby i one mogły się ukazać u Hallera. Kaim dzieła, które sam wydał, ozdabiał emblematem wydawcy, które pojawiały się w różnych formach i wielkościach. Ozdobny emblemat (ligatura[247] *VK* i kombinacja krzyża; na czarnym tle białe litery) na krakowskim brewiarzu pełnił rolę artystyczną.[248]

W tym samym okresie, obok sprzedawców książek z Budy, w wolnych miastach królewskich na przykład w Bardijowie leżącym bardzo blisko Krakowa, działali także inni księgarze. Jeszcze w Krakowie zdobyte przez Martina Siebeneichera w latach 30-tych książki trafiły do księgarni w Bardyjowie. Już jego Matheus Siebeneicher następca zajmował się drukowaniem książek, wśród których znaleźć można i te, węgierskich autorów.[249] Pewnym jest, że od 1548 roku miasto Bardijów miało własnego księgarza w osobie Krzysztofa Dudliga. Ów ostatni, rozprowadzał książki zdobyte w Wittenberdze, pośredniczył, a być może był również wydawcą, utworu luteranskiego katechizmu Andrása Batizi pod tytułem *Keresztyéni tudományról való rövid könyvecske* (Krótka książeczka o nauce chrześcijańskiej).[250] Dedykację do drugiego wydania tegoż katechizmu napisał Batizi jeszcze w Wittenberdze, w którym wspomina o tym, że jeszcze przed wydaniem drukiem rękopis oddał Krzysztofowi, księgarzowi z Bardijowa. Według księgarskich informacji, katechizm ten wydrukowany został w pracowni następcy Wietora, w Oficynie Łazarzowej w 1550 roku.

Słowo wstępne napisane 19 grudnia 1533 roku przez krakowskiego księgarza Marcina Heptamydiusa do *Lexiconu* Murmelliusa, rozświetliło działalność krakowskich wydawców i księgarzy. Utwór ten, wraz z węgierskim komentarzem, dedykowany był przez księgarza dwóm synom podczaszego Gábora Perényiego, Mihályowi i Ferencowi.[251]

Dużą część wydawanych w Krakowie książek najprawdopodobniej przywieziono do Węger w formie nieoprawionych arkuszy, gdzie oddane zostały w ręce miejscowych introligatorów. W ten sposób, do koszyckiego introligatora trafić mogły krakowskie wydania *Dziesięciu przykazań* Istvána Gálszécsiego,[252] oraz katechizmu Macieja Dévai Bíró.[253] Użyto także pojedynczych drukowanych arkuszy (które prawdopodobnie podczas transportu uległy uszkodzeniu), do oprawiania regulamin u koszy-

247 Czcionka zawierająca 2–3 litery (przyp. tłum.).
248 Wymiary 40×36 mm.
249 II. 95, 97, 104, 106, 109.
250 I. 25.
251 I. 6.
252 I. 11.
253 I. 13.

ckiego cechu w 1550 roku. Wiele danych wskazuje na to, że między wydawcami i księgarzami z Bardijowa i Krakowa, istniały bardzo silne związki. Na ten fakt uwagę zwraca egzemplarz książki wydrukowanej w 1586 roku w Bardijowie, z datą 1588 widniejącą na oprawie, oraz tekstem w języku węgierskim i łacińskim, który pochodzi z czterech różnych utworów.[254] Na podstawie badań typograficznych można stwierdzić, że trzy z nich, to druki Dávida Gutgesella z Bardijowia, a jeden pochodzi z wydanej w 1579 roku, w Krakowie u Piotrkowczyka *Constitutiones*.[255] Niewatpliwie wszystkie one trafiły spod krakowskiej prasy drukarskiej do introligatorów w Bardijowie.

Podsumowanie

Epoka świetności Krakowa zbiega się z epoką świetności nie tylko Polski, ale i Węgier. Kraków będąc stolicą wielkiego państwa, miastem ludnym i bogatym, skupił w sobie nie tylko polityczne, ale i gospodarcze, a zwłaszcza kulturalne stosunki z Węgrami.

Węgry i Kraków pozostając w ścisłym związku, rozwijały między sobą współpracę na różnych terenach, mających związek także z drukowaniem, wydawaniem i sprzedażą książek.

W latach 60-tych od Wittenbergi rozpoczął się stopniowy skok do przodu. Potem, po kilku wahnięciach, to uniwersyteckie miasto wyprzedzając Frankfurt i Bazyleę, stało się dla węgierskich twórców najważniejszym miejscem druku swych dzieł. Wszystko to miało wpływ na zmianę przyzwyczajeń młodych węgierskich studentów uniwersytetu. Wraz z rozpowszechnianiem reformacji, protestanckie uniwersytety w Niemczech przyciągały tych spośród węgierskich studentów, którzy chcieli zdobywać wyższe wykształcenie. Swą przewodnią rolę Wittenberga utrzymała (także po 1600 roku) wśród tych miast, w których węgierscy autorzy licznie wydawali swoje prace. Na przestrzeni XVII wieku kierunek ten kontynuowany był przez Pragę i Heidelberg, a kolejno Wiedeń i Augsburg. Znaczenie Krakowa w XVII wieku bardzo zmalało (wiemy o publikacjach trzech węgierskich autorów) do tego stopnia, ze inne polskie miasta zdołały go wyprzedzić.

Renesansowy Kraków, uniwersytet krakowski i drukarnie krakowskie pełniły wielką i zaszczytną rolę w dziejach kultury Węgier. Same pra-

254 Gedeon BORSA, *Kötéstáblából előkerült ismeretlen 16. századi bártfai nyomtatványok* (Odnalezione z opraw XVI wieczne nieznane druki z Bardijowa), [w:] Magyar Könyvszemle, 1968, 197.

255 ESTREICHER, XIV, 380.

ce węgierskich studentów uniwersytetu, miały olbrzymie znaczenie dla reformacji i literatury oraz rozwoju języka węgierskiego. Ten krakowski okres zapoczątkował rozkwit krajowego drukarstwa węgierskiego w drugiej połowie XVI wieku. Do końca wieku w 29 miejscowościach nie okupowanych przez Turków Węgier działały już drukarnie. Warsztaty te powstawały wyłącznie dla zaspokojenia krajowych potrzeb, pracowały w sposób raczej chałupniczy. Nawet drukarnie w Kołożwarze i Debreczynie – których produkcja była największą – nie wytrzymałyby porównania z zachodnimi oficynami, czy chociażby z większymi drukarniami ówczesnej stolicy Polski. Węgierscy pisarze, humaniści i reformatorzy, którzy liczyli nie tylko na węgierskich czytelników, lecz także na odbiorców z całej Europy, nie publikowali swoich dzieł w kraju, lecz w wielkich oficynach zachodnich. Węgierskie drukarnie XVI wieku nie mogły mieć tak daleko sięgających celów. Ale spełniły swoje posłannictwo przez rozpowszechnianie literatury w języku węgierskim. W tym, że w jednym z najkrytyczniejszych okresów historii węgierskiej, w kraju rozbitym na trzy części, wbrew podziałowi politycznemu mogła powstać literatura w języku narodowym – niemały był właśnie udział krakowskiego drukarstwa.

DIE ROLLE DES KRAKAUER DRUCKWESENS IN DER UNGARISCHEN KULTUR DES XVI. JAHRHUNDERTS

Beziehungen

Zwar war in Ungarn die erste Druckerei relativ früh, im Jahre 1473, in Betrieb, so wissen wir doch nur von insgesamt fünf Drucken aus diesem Jahrhundert, und in den Jahren um 1480 wurde bereits auch die zweite Druckerei geschlossen. In Krakau war die Situation eine ähnliche: In dieser frühen Epoche fand die Buchdruckerei in der damaligen polnischen Hauptstadt nur für einige Jahre ein Zuhause. Aufgrund des Mangels an einer heimischen Druckerei erschienen im XV. Jahrhundert die Werke ungarischer Verfasser hauptsächlich in Venedig, später in gleichem Verhältnis in Strassburg und in Hagenau. Diesen folgten Nürnberg, Löwen und Köln als Druckorte.

Im darauffolgenden Jahrhundert werden wir jedoch Zeugen bedeutender Umlagerungen. Im ersten Jahrzehnt des Jahrhunderts führte noch Hagenau, im folgenden noch Venedig, das heißt die berühmten Druckorte der Epoche der Frühdrucke, im dritten Jahrzehnt jedoch wurde Krakau mit einem Schlag der populärste Publikationsort im Kreise der ungarischen Verfasser.

Sucht man eine Antwort auf das Phänomen, warum in dieser Zeit gerade Krakau für die ungarischen Schriftsteller der vorrangige Druckort geworden war, so liegt die Erklärung in der geografischen Nähe, den dynastischen und politischen Beziehungen, dem Abbruch der anderen Strecke entlang der Donau in Richtung Wien wegen der osmanischen Besetzung, den Handelsverbindungen und nicht zuletzt in der berühmten Universität der polnischen Hauptstadt begründet.

Die geographische Lage Krakaus machte die Stadt ohnehin zu einem erstrangigen Zentrum für Handel und Kultur. Die Handelswege, die Polen durchquerten, führten im Wesentlichen in zwei Richtungen: Die Strecke von Norden nach Süden verlief von Italien durch Böhmen und Ungarn in Richtung Baltikum, während die Strecke von Westen nach Osten aus Deutschland zum Schwarzen Meer führte. Krakau lag am Knotenpunkt dieser beiden Routen. Im polnischen Handel kam Ungarn eine wichtige Rolle zu, und durch den bedeutenden Handelsverkehr

bewegten sich die ungarischen und polnischen Bürger häufig zwischen den beiden Ländern. Besonders zwischen den Städten Oberungarns und Krakau bestanden enge Kontakte. Die Ungarn betrachteten Krakau nicht als eine fremde Stadt, sondern hatten gewissermaßen das Gefühl, nach Hause zu kommen.

Neben den Handelskontakten schuf ab der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts die Krakauer Universität neue Voraussetzungen für die Beziehungen. Bereits zur Zeit von Matthias Corvinus waren Krakau und die ungarischen kulturellen Zentren eng verknüpft, was auch nach dem Tode des Renaissance-Königs bestehen blieb. Die herausragende Rolle der polnischen Hauptstadt hing auch damit zusammen, dass die jungen Menschen aus Ungarn eine höhere Bildung im Ausland erwerben mussten, und für die Ungarn die am nächsten gelegene und am leichtesten zu erreichende Universität – neben Wien – die Krakauer war. Doch war nicht nur die Nähe der Grund für ihre Anziehungskraft: In der Zeit der Wende vom XV. zum XVI. Jahrhundert erlebte die Krakauer Universität ihre Blütezeit, drei Jahrzehnte hindurch erfreute sie sich großen internationalen Ansehens. Zu dieser Zeit bestand die Mehrheit der Studenten aus Ausländern, und unter den Ausländern war die Zahl der Ungarn am größten. In den ersten sechs Jahrzehnten des XVI. Jahrhunderts wissen wir von 1 300 ungarischen Studenten.

Durch die vorteilhafte Lage der polnischen Hauptstadt und ihre Naturschätze wurde sie zum Hauptzentrum der polnischen Kultur und erreichte in unserer Epoche einen hohen Grad an Reichtum und bürgerlichem Wohlstand. Dieser Reichtum zeigte sich auch in der Baukunst, in der Förderung der Kultur sowie in der Rolle der Universität.[1] Ganz bis zur Zeit der Türkenherrschaft erhielt Polen die kulturellen Anreize zu einem bedeutenden Teil über Ungarn. Die dynastischen Beziehungen zwischen den beiden Ländern konnten in dem untersuchten Zeitraum, dem XVI. Jahrhundert, bereits auf eine Vergangenheit von mehreren Jahrhunderten zurückblicken, denn sie hatten ihren Anfang schon in der Zeit des Hauses Árpád genommen und sich in der Zeit der Anjou-Könige und der Jagellos fortgesetzt.

Die ungefähr 200 gedruckten Bücher, durch welche in Krakau die ungarische Sprache, Literatur, Geschichte und Politik repräsentiert war, verteilten sich nicht gleichmäßig über das Jahrhundert, denn im ersten Jahrzehnt wurde in der polnischen Hauptstadt insgesamt nur ein Druck mit ungarischem Bezug herausgegeben. Die Zahl begann in den darauf-

[1] Zur Rolle der Krakauer Universität in der ungarischen Kultur siehe ausführlicher: Endre KOVÁCS, *A krakkói egyetem és a magyar művelődés* (Die Krakauer Universität und die ungarische Kultur), Budapest, 1964.

folgenden zehn Jahren anzusteigen und erreichte dann in den Jahrzehnten zwischen 1520 und 1550 ihren Höhepunkt. Mehr als die Hälfte der Drucke mit ungarischem Bezug erblickten in diesen drei Jahrzehnten das Tageslicht.[2] Zu dieser Zeit wurden in gleichbedeutendem Umfang ungarische Bücher, lateinischsprachige Arbeiten ungarischer Verfasser sowie Werke, die inhaltlich über ungarische Bezüge verfügten, gedruckt. Das Interesse an Ungarn war in den Jahren um 1580 erneut außerordentlich groß, was mit Sicherheit der Person Stephan Báthoris, dem siebenbürgischen Fürsten und polnischen König, zu verdanken war.

Die Zeitspanne des Erscheinens der Krakauer ungarischsprachigen Bücher ist auf die Zeit zwischen 1527 und 1585 zu datieren, in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts vergingen jedoch vier bis fünf, manchmal auch zwölf Jahre zwischen dem Druck eines neueren ungarischsprachigen Buches. Die nicht ungarischsprachigen Werke ungarischer Verfasser, die in Krakau erschienen, zeigen hingegen ein wesentlich gleichmäßigeres Bild: Von 1518 an bis zum Ende des Jahrhunderts gab es kaum ein Jahr, in dem nicht einige, meist lateinische Arbeiten aus einer der Krakauer Druckereipressen hervorgegangen wären. Die Herausgabe dieser Bücher wurde nämlich weniger von der Tatsache beeinflusst, dass inzwischen auch in Ungarn mehrere Buchdruckwerkstätten zu arbeiten begonnen hatten, denn diese Werke hatten ihre Verfasser für ein internationales Publikum vorgesehen.

Das unter dem Gesichtspunkt der ungarisch–polnischen kulturellen Beziehungen so bedeutende XVI. Jahrhundert wird durch einige denkwürdige Jahreszahlen und Ereignisse in der ungarischen Geschichte bezeichnet: Zunächst der Bauernkrieg von 1514 und dessen Niederlage, dann die Schlacht von Mohács am 29. August 1526, infolge derer die seit langem drohende osmanische Gefahr für das Magyarentum verhängnisvoll wurde. In dieser Schlacht, die von osmanischer Seite durch Sulaiman II. angeführt wurde, verlor auch der ungarische König, der aus dem Jagello-Haus stammende Ludwig II., das Leben. Darauf folgte die doppelte Königswahl, danach zunächst die Krönung von Johann Szapolyai und dann des Habsburgers Ferdinand. Im Jahre 1539 heiratete König Johann Isabella, die Tochter des polnischen Königs Sigismund, und 1540 wurde Johann Sigismund geboren. Das darauffolgende Jahr 1541 war für den ungarischen Staat verhängnisvoll, als am Jahrestag der Schlacht von Mohács die Osmanen die Hauptstadt des Landes, Ofen (Buda), einnahmen und die verwitwete Königin mit Johann Sigismund nach Siebenbürgen floh. 1542 anerkannten die siebenbürgischen Stände Johann Sigismund als Fürsten, im Jahr 1551 ging die verwitwete Königin gemein-

[2] Siehe die chronologische Tabelle nach dem bibliographischen Teil.

sam mit Johann Sigismund nach Polen. Im gleichen Jahr wurde der Bischof Georg Martinuzzi, der Gouverneur Siebenbürgens, ermordet. 1556 kehrten Isabella und Johann Sigismund nach Siebenbürgen zurück. Ferdinand I. starb im Jahr 1564, als sein Nachfolger wurde sein Sohn Maximilian gekrönt. 1571 dann starb Johann Sigismund, zu seinem Nachfolger wurde Stephan Báthori gewählt.

Mit dem Aussterben des Hauses Jagello machten die polnischen Stände 1575 Stephan Báthori zu ihrem König, der den Titel Fürst von Siebenbürgen beibehielt, aber sein bevollmächtigter Vertreter wurde sein älterer Bruder, Christoph Báthori. Im Jahre 1586 starb der polnische König und Fürst von Siebenbürgen, Stephan Báthori. In Siebenbürgen folgte ihm im Fürstenamt der Sohn Christoph Báthoris, Sigismund. Im Jahre 1595 gelang es als Ergebnis des Aufrufes zum Angriff gegen die Osmanen mehrere Burgen in Ungarn von diesen zurückzuerobern, an der Dreiteilung des Landes änderte dies jedoch nichts, diese Situation blieb ungefähr 150 Jahre lang beinahe unverändert. Die westlichen und nördlichen Landesteile bildeten das sogenannte königliche Ungarn, wo der habsburgische Herrscher Österreichs gleichzeitig der ungarische König war. Der östliche Landesteil und Siebenbürgen bildeten das siebenbürgische Fürstentum, an dessen Spitze ein gewählter, nationaler Fürst stand. Zwischen diesen beiden befand sich das durch die Osmanen eroberte Gebiet, das sich tief in die Mitte des Landes erstreckte, was in etwa die Komitate zwischen Plattensee (Balaton) und Theiß (Tisza) bedeutete.

Damit blieb das auch ansonsten in drei Teile zerrissene ungarische Königtum für anderthalb Jahrhunderte sowohl auf politischem als auch auf kulturellem Gebiet ohne Zentrum. Die Rolle des königlichen Hofes von Ofen konnte der Hof der siebenbürgischen Fürsten nur zum Teil übernehmen, daher wurden die Organisationskräfte des geistigen Lebens die einzelnen herrschaftlichen Höfe, die Zentren der Herrengüter, wo die Ideen des Humanismus und der Reformation und die Vertreter dieser gleichermaßen Raum erhielten.

Humanistische Verfasser und ihre Werke in Krakau

Die Beantwortung jener Frage, warum gerade die Universität von Krakau die ungarischen Studierenden in einer so bedeutenden Zahl anzog, verursacht kaum größere Schwierigkeiten. Die Krakauer Universität bedeutete für sie die zeitgemäße Kultur und Bildung. In dieser Blütezeit der Krakauer Universität waren bestimmte Fächer von herausragender Bedeutung, darunter Geographie und Astronomie, die klassischen Sprachen und das Studium der Philologie im Allgemeinen. All dies stand

teils mit den neuen geographischen Entdeckungen, teils mit dem Gelehrtenideal, das durch die Person von Erasmus repräsentiert wurde, im Zusammenhang. Sowohl im geistigen Leben Krakaus, als auch hinsichtlich seines Einflusses auf Ungarn war das Wirken des Engländers Leonard Cox von besonderer Bedeutung: Er brachte den erasmischen Geist in die Krakauer humanistische Lehre, auf seine Wirkung hin wurde Krakau zum berühmtesten erasmischen Zentrum Osteuropas, wo sowohl am Hof, als auch an der Universität der große niederländische Humanist verehrt wurde. An der Universität entstanden solch wichtige Wissenschaftszweige, die in engem Kontakt zu dem praktischen Leben standen. Die Fortentwicklung der neuen Wissenschaften geschah in engem Zusammenhang mit den Bewegungen des europäischen geistigen Lebens. Die polnische philologische Forschung ist ebenso unvorstellbar ohne die Kenntnisse der zeitgenössischen europäischen Philologie, wie auch die Erkenntnisse der Naturwissenschaften ohne die Kenntnis über die Errungenschaften der Zeit nicht hätten zu Stande kommen können. Krakau war durch viele Fäden mit den europäischen Zentren verbunden, die ausländischen Werke gelangten rasch in die polnische Hauptstadt, und auch die häufigen Reisen erleichterten die allgemeine Informiertheit.

Der polnische Humanismus war aber zugleich auch eng mit dem ungarischen Königshof verbunden, unter anderem gerade durch die Person von Leonard Cox. Nachdem Cox nämlich Krakau verlassen hatte, verlegte er den Schauplatz seines Wirkens nach Ungarn, in die Umgebung von Joannes Henckel. Henckel selbst war auch ein ehemaliger Student der Krakauer Universität, hatte dort 1503 den Magistertitel erworben. Inzwischen hatte er am ungarischen Hof eine hohe Würde erhalten: Er war der Beichtvater der Ehefrau des Königs Ludwig II., der habsburgischen Königin Maria, geworden. Sein Werk mit dem Titel *Soliloquium* ließ er in Krakau drucken.[3]

Leonard Cox wirkte jahrelang als Rektor an den Schulen von Leutschau (Lőcse, Levoča) und Kaschau (Kassa, Košice), währenddessen erschienen zahlreiche Werke von ihm in Krakau.[4] 1525 befand er sich wieder in Krakau, als Lehrer der Humaniora und zentrale Figur der Krakauer Jugend, die dem erasmischen Geist huldigte. Cox kommentierte die Werke von Erasmus, und er war es auch, der die Anhänger des Meisters zusammenhielt, unter denen sich gleichermaßen Polen wie auch Ungarn befanden. Außer dem bereits erwähnten Henckel gehörten hier-

[3] Im Jahr 1535 bei Ungler, II. 56. Hier und im Folgenden verweisen die römischen und die arabischen Zahlen auf den bibliographischen Teil des Bandes.

[4] II. 25 und II. 32.

zu János Thurzó und Elek Thurzó, der Arzt János Kassai Antoninus und der königliche Sekretär Jacobus Piso,[5] der später der Lehrmeister des jungen Königs Ludwig II. wurde. Von ihnen standen mehrere auch in persönlichem Kontakt mit Erasmus. Von polnischer Seite war Mitglied des erasmischen Zirkels Joannes Lasicius (Łasky), der Erzbischof von Gnesen (Gniezno), den ebenfalls enge Bande mit mehreren Ungarn verknüpften.

Einer der einflussreichsten Vermittler des Krakauer geistigen Lebens war János Kassai Antoninus. Nachdem er in Krakau den Grad baccalaureus artium erlangt hatte und in Padua den Doktor in Medizin, wurde er der Hofarzt der polnischen Könige Sigismund und Sigismund August. Seine literarische Tätigkeit nahm ihren Anfang 1521 mit der Herausgabe des Werkes *Theoriobulia* von Dubravius.[6] Im Jahre 1524 war er Gast bei Erasmus in Basel, er verhalf Elek Thurzó, dem Schatzmeister des Königs, in den Kreis um Erasmus, ebenso wie auch Joannes Henckel selbst. Mit den großen Humanisten der Zeit stand er in freundschaftlichem Verhältnis: unter ihnen mit Jodocus Decius und Klemens Janitius (Janicki). Zu demselben Kreis gehörte Andreas Cricius (Krzycki), der neben der ersten Frau des polnischen Königs Sigismund, Barbara Szapolyai, und später auch neben Königin Bona eine hohe Würde bekleidete, und der Ungarn mehrere Male einen Besuch abstattete. Eine seiner ersten dichterischen Schöpfungen schrieb er gerade zur Hochzeit von König Sigismund und Barbara, doch ist er auch der Verfasser mehrerer Arbeiten mit ungarischem Bezug.[7] Die Vertiefung der ungarisch–polnischen humanistischen Beziehungen zeigt das Auftreten des ersten polnischen humanistischen Dichters, Paulus Crosnensis, in Ungarn.

Zu Beginn des XVI. Jahrhunderts tauchten im Leben der oberungarischen Städte die Gelehrten und Dichter, die den Geist der Krakauer Universität mit sich brachten, in großer Zahl auf. Da nicht wenige ihrer Werke zur Zeit ihres Aufenthaltes in Ungarn entstanden, bereicherte ihr hiesiges Wirken die Literatur und das wissenschaftliche Leben in Ungarn. Außer dem bereits erwähnten Leonard Cox kann zu den bedeutendsten Umsiedlern auch Valentinus Eck gezählt werden, der sich nach Krakau 1517 endgültig in Bartfeld (Bártfa, Bardejov) niederließ. Zuvor hatte er noch im Jahre 1515 sein Handbuch zur Poetik herausgegeben, das *De arte versificandi opusculum*, das in Krakau einen solchen Erfolg hatte, dass kurz darauf ebenfalls dort eine zweite Ausgabe erschien.[8] Seine Beziehung zu Krakau hielt Eck auch später aufrecht, als

[5] II. 74.
[6] II. 18.
[7] III. 7 und III. 9.
[8] II. 16 (1521).

er bereits der Rektor der lokalen Schule von Bartfeld geworden war, und er ließ seine Werke auch weiterhin in Krakau drucken. In einem 1518 erschienenen Gedicht besingt er die Vorzüge des Ehelebens gegenüber der Ehelosigkeit,[9] in einem anderen berührt er ebenfalls ein humanistisches Thema, wenn er Ratschläge gibt, wie man den Ruhm und den ewig fortlebenden Namen sichern könne.[10] 1520 dann gab er sein Werk in Dialogform mit dem Titel *De rei publicae administratione dialogus*[11] heraus, das von der richtigen Staatsführung und der Bedeutung des guten Herrschens handelt.

In den Jahren um 1510 hörte Georgius Wernher, der schlesischer Herkunft war, Geographie in Krakau. Er ließ sich später ebenfalls in Ungarn nieder und zeichnete sich durch das Studium der ungarischen Geographie sowie der Heilwasser aus. Auch seine lateinischen Dichtungen erschienen im Druck.[12] Ein Beleg für das zunehmende geografische Interesse ist die 1517 erschienene Abhandlung von Maciej Miechowita, die lange Zeit über als das grundlegende Handbuch im Zusammenhang mit der Geographie Osteuropas galt.[13] Die Wissenschaft der Geographie betrieb auch der bedeutende Kronstädter Humanist Joannes Honter, der im Jahr 1530 sein grundlegendes geographisches und astronomisches Handbuch *Rudimenta cosmographiae* ebenfalls in Krakau drucken ließ.[14] Der vielseitige Gelehrte, an dessen Namen sich die Reform der sächsischen Kirche in Siebenbürgen und die Gründung der Druckerei in Kronstadt (Brassó, Braşov) knüpfen, schuf auch auf dem Gebiet der Philologie Herausragendes. Seine *Grammatica*, die später zahlreiche Auflagen erlebte, erschien ebenfalls das erste Mal, in demselben Jahr wie seine Kosmographie, in Krakau.

Die frühesten sicheren Angaben bezüglich Joannes Honters, dem namhaften Reformator Siebenbürgens, stehen mit seiner Reise nach Krakau im Jahre 1530 im Zusammenhang. Ob er sich zuvor in Wien oder während seines Krakauer Aufenthaltes zu einem ausgezeichneten Holzschnitzer und Drucker heranbildete, ist bis heute nicht belegt. Tatsache jedoch ist, dass man zur Zeit seiner Baseler Tätigkeit, die dem Aufenthalt in Krakau folgte, sein hervorragendes Talent auf diesem Gebiet bereits kannte. In Krakau verkehrte er in einem humanistischen Kreis, und mit Sicherheit hatte er auch Kontakte zu Buchdruckern, vor allem zu Matthias Scharffenberg, bei dem seine erwähnten Arbeiten erschienen. Auf

9 *An prudenti viro* (II. 6).
10 *De mundi contemptu* (II. 11).
11 II. 13.
12 II. 23 und II. 74.
13 *Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana* (III. 2).
14 II. 47.

Honters Krakauer Beziehungen wirft eine Mitteilung des Schlesiers Franciscus Mimerus Licht, der die zweite Krakauer Ausgabe der *Grammatica* im Jahr 1532, bereits unter der Abwesenheit Honters, betreute. In seinem Vorwort berichtet Mimerus ausführlich über den Druck der beiden Ausgaben der *Grammatica* und referiert darüber, dass die erste von seinem Freund Honterus zusammengestellte Ausgabe einige Tage nach ihrem Erscheinen das Gefallen jedes Lehrers und vieler anderer, im polnischen Reich lebender Gelehrten gewonnen habe, und dass daher jedes Exemplar, das es beim Buchhändler gegeben hätte, gekauft worden sei.[15]

Honter bewegte sich auch in Basel in erster Linie im Kreis von Humanisten und Buchdruckern, wie dies Briefe belegen, darunter jener von Ephorinus, den er noch aus Krakau kannte. Anselmus Ephorinus, der sich mit Krakauer Studenten, die seiner Obhut anvertraut waren, in Padua aufhielt, schrieb von dort am 8. Juni 1532 einen Brief nach Basel, in dem er den Adressaten Honter als einen außerordentlichen Gelehrten empfiehlt.[16] Ephorinus' Name ist auch im Zusammenhang mit ungarischsprachigen Drucken aus Krakau bekannt: Zu dem Grammatikbuch von Sebald Heyden, zu dem Sylvester die ungarischen Erklärungen geschrieben hatte, verfasste der Krakauer Arzt Ephorinus die polnischen. In den Ausgaben von 1527, 1531 und 1552[17] befinden sich Widmungen von Ephorinus, in allen drei Ausgaben unverändert an den Schüler Jodocus Decius.

Zwischen dem ausgezeichneten Schweizer Humanisten Agricola und dem Leutschauer Sebastianus Pauschner kam bei der Erstellung der neuen Lehrbücher eine Zusammenarbeit zu Stande. Agricola ließ seine Arbeiten bei demselben Krakauer Drucker, Vietor, erscheinen, bei dem auch Pauschners kleines Mathematikbuch[18] 1513 das Tageslicht erblickte. Agricola verließ Krakau bald, und auch er ging nach Ungarn, wo er sich in Kremnitz (Körmöcbánya, Kremnica) niederließ, um dort seine mineralogischen Kenntnisse zu vertiefen.

Der erasmische Kult brach auch nach der Schlacht von Mohács nicht ab. Die Mehrheit der Persönlichkeiten, die im geistigen Leben des XVI. Jahrhunderts in Ungarn eine bedeutende Rolle spielten, waren ehemalige Studenten der Universität Krakau. Der Bericht von István Brodarics, der selbst an der Schlacht von Mohács teilgenommen hatte, über dieses Gefecht erschien ebenfalls in Krakau.[19] Ein anderes Werk

15 Ludwig BINDER, *Johannes Honterus. Schriften, Briefe, Zeugnisse*, Bukarest, 1996, 28, 244.
16 Siehe Anmerkung 15, 244–245.
17 I. 2, I. 7 und I. 27.
18 *Linealis calculatio* (II. 3).
19 II. 34.

im Zusammenhang mit Mohács entstand in der Weise, dass Joannes Lasicius (Łasky) Erasmus nach der verhängnisvollen Schlacht dazu überredete, Sigismund, dem polnischen König, einen Brief zu schreiben. Die Epistel wurde im Jahre 1527 auch gedruckt. Die erasmische Tradition lebte im Kreis einzelner Krakauer Studenten weiter, die gerade durch den erasmischen Einfluss bereichert dem ungarischen geistigen Leben nützliche Anreize gaben, insbesondere der Literatur, der Sprachwissenschaft und der Geschichtsschreibung.

Die Zahl der ungarischen Studenten nahm zwar nach der Niederlage von Mohács ab, doch auch wenn ihre Zahl geringer war, so war ihr Einfluss doch häufig direkter als früher. Diejenigen, die nämlich zu dieser Zeit die Universität besuchten, nahmen im Allgemeinen bei ihrer Heimkehr eine Stellung als Pfarrer, Lehrer oder Schulmeister in der ungarischen Provinz an. Bei der Verbreitung ihres Wirkens in einem weiteren Umfeld spielte selbstverständlich der Buchdruck eine Rolle, der in einem größeren Kreis mit den neuen Ideen bekannt machte.

Krakauer ungarischsprachige Drucke

Der Schriftstellertyp des neuen Sprachpflegers, der auf seine eigene Nationalsprache und deren Möglichkeiten stolz ist, erschien im polnischen und im ungarischen geistigen Leben beinahe zeitgleich. Die polnische Entwicklung war den ähnlichen sprachlichen Bestrebungen in Ungarn einige Jahre voraus. Es begann sich innerhalb der Universitätsmauern ein neues Postulat abzuzeichnen: Die Förderung der muttersprachlichen Bildung, die Kultivierung der Sprache, der Bedarf an literarischen Werken in der Nationalsprache. All dies ist nicht von jenen Bestrebungen der Reformation zu trennen, dass so viele Menschen wie möglich über die Möglichkeit verfügen sollten, die Heilige Schrift und die religiöse Literatur in ihrer Muttersprache zu lesen.

Diese Richtung stärkte gemeinsam mit der Sprache das nationale Selbstbewusstsein. Um zu zeigen, welche Bedeutung dies für Ungarn hatte, genügt es, auf den Zustand des Landes zu verweisen: Die Bildung in der Nationalsprache erschien in dem dreigeteilten, von politischen Gegensätzen und alltäglichen Kämpfen geplagten Land als der Pfand für nationales Fortbestehen. Die Literatur in der Nationalsprache verlieh ebenso der Auffassung der Reformation als auch dem Nationalbewusstsein Stimme.

Das bedeutendste Verdienst des Krakauer Buchdrucks im XVI. Jahrhundert war unter dem Gesichtspunkt der ungarischen Kultur, dass die ersten gedruckten Denkmäler der ungarischen Sprache hier in der pol-

nischen Hauptstadt erschienen. Die Verfasser waren jene Krakauer Studenten, die sich mit dem Humanismus in ungarischer Sprache beschäftigten. Jene 31 Werke,[20] die die Krakauer Druckereien im XVI. Jahrhundert zum Teil oder im gesamten Umfang in ungarischer Sprache herausgaben, verschafften sich damit besondere Bedeutung, dass in diesen ersten Jahrzehnten in Ungarn noch keine ungarischsprachigen Bücher entstanden waren.[21] Die allerersten ungarischen Texte stammen aus dem Jahr 1527: Sie stehen als volkssprachliche Erklärungen in lateinischen Ausgaben.[22]

Die ersten beiden Bücher, in denen sich ungarische Texte befanden, die lateinischen Grammatiken von Christoph Hegendorff[23] und Sebald Heyden[24], entstanden mit gleichermaßen deutschen, polnischen und ungarischen Erklärungen versehen. Beide sind nach den pädagogischen Prinzipien der erasmischen Bewegungen zusammengestellte Lehrbücher. Die früheren Ausgaben der beiden erasmischen, auf Sprechübungen aufbauenden Lehrbücher verfügten noch nicht über polnische und ungarische Erklärungen, diese erschienen das erste Mal bei beiden Lehrbüchern in der Ausgabe von 1527. Der ungarische Mitwirkende war in beiden Fällen János Sylvester, der bedeutende humanistische Schriftsteller und Bibelübersetzer, der von 1526 an einige Jahre an der Universität von Krakau studierte und die Würde des Seniors der ungarischen Burse innehatte. Er ist einer derjenigen, die sich bereits nach der Niederlage bei Mohács an der Krakauer Universität immatrikulierten. Von Heydens Lehrbuch *Puerilium colloquiorum formulae* erschienen noch drei weitere, gewissermaßen überarbeitete Ausgaben 1531, 1535 und 1552 ebenfalls in Krakau.[25] Die spätere Ausgabe von Hegendorffs Lehrbuch, die auch mit ungarischen Erklärungen versehen ist, kennen wir nicht. All dies geschah parallel zum Erwachen des polnischen philologischen Interesses.

Das lateinische Wörterverzeichnis von Joannes Murmellius mit dem Titel *Lexicon*[26] kam mit deutschen und ungarischen Erklärungen 1533

20 Eines von ihnen bezeichnet sich nur aufgrund seines falschen Impressums als Krakauer Ausgabe, in Wirklichkeit wurde es in Klausenburg (Kolozsvár, Cluj) gedruckt (I. 24). Der Vollkommenheit wegen wurde es doch in die Bibliographie aufgenommen.

21 Eingehend hat sich mit den Krakauer ungarischsprachigen Drucken Béla VARJAS beschäftigt: *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok* (Die Anfänge des ungarischen Verlagswesens und die Krakauer ungarischsprachigen Drucke), in *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* (Studien aus dem Kreis der polnisch–ungarischen literarischen Beziehungen), Budapest, 1969, 79–128.

22 I. 1 und I. 2.

23 I. 1.

24 I. 2.

25 I. 3, I. 7 und I. 27.

26 I. 6.

aus der Druckpresse von Hieronymus Vietor hervor. Eine Fassung dieses Wörterverzeichnisses erschien bereits einige Jahre zuvor, die dann auch noch einmal mit der ungarischsprachigen erweiterten Fassung gemeinsam herausgegeben wurde, und ebenfalls bei Vietor entstand auch eine mit polnischen Erklärungen erweiterte Ausgabe.[27] Der Verfasser der ungarischen Erklärungen ist bis heute unbekannt.

Die ungarische Übersetzung *Szent Pál levelei* (Die Briefe des Heiligen Paulus)[28] ist das Werk des erasmischen Bibelübersetzers Benedek Komjáti, der an der Wiener Universität studierte. Dies ist der älteste Druck, dessen gesamter Text in ungarischer Sprache erschienen ist, und der im Februar des Jahres 1533 die Druckerei Vietors in Krakau verlassen hat.

In den weiteren Krakauer ungarischsprachigen Büchern zeigt sich bereits der Einfluss der Reformation. István Gálszécsi, der 1526 die Krakauer Universität besuchte, später als Schulmeister in Kaschau und Gálszécs (Secovce) tätig war, stellte ein evangelisches Gesangbuch mit Kirchenliedern zusammen. Dieses erschien mit dem Titel *Kegyes énekekről* (Über gnadenreiche Lieder) in der ersten Ausgabe 1536[29] und später das zweite Mal 1538[30] in Krakau. Der Text des auch mit Noten versehenen Gesangbuches, auf dessen Grundlage die ungarische Übersetzung erstellt wurde, bewahrt Texte aus der Zeit vor Luther. 1538 erschien in der Werkstatt Vietors in einem gemeinsamen Band[31] das Buch von István Gálszécsi *A keresztyéni tudományról* (Über die christliche Wissenschaft) und die Chronik von András Farkas. Das erste Werk ist eine evangelische Lehre, die inhaltlich der lutherschen ähnelt, die Arbeit von Farkas hingegen ist eine Chronik in Gedichtform, die zum Ziel hat, dem Königtum von Johann Szapolyai und der Reformation zu dienen. Die Chronik von Farkas ist eine der Quellen der Geschichtsanschauung der Reformation in Ungarn.

Der Reformator, Glaubensstreiter und Schriftsteller Mátyás Dévai Bíró studierte zunächst in Krakau und später in Wittenberg. Unter der Verwendung der deutschen und polnischen philologischen Literatur[32] erarbeitete er seine Rechtschreibregelung, die *Orthographia*, die sich als

27 Zunächst 1526, dann 1533, siehe Karol ESTREICHER, *Bibliografia Polska*, I–XXXII, 1, Kraków, 1875–1939, XXII, 634 (im Folgenden: ESTREICHER).

28 I. 5.

29 I. 8.

30 I. 12.

31 I. 13.

32 Einige Jahre zuvor, 1518, erschien in Krakau bei Joannes Haller das Orthographiebuch von Stanislaus ZABOROWSKI mit dem Titel *Orthographia seu modus recte scribendi* (ESTREICHER, XXXIV, 52 und *Polonia typographica saeculi XVI*, vol. I–XII, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1959–1981 [im Folgenden: *Pol. typ.*], IV, 174).

Aufgabe das Lehren des Lesens und Schreibens sowie die Sprachpflege setzte. Es sind zwei Krakauer Ausgaben bekannt: Die erste vermutlich aus dem Jahre 1538,[33] die andere aus dem Jahre 1549,[34] wobei heute nur von der letzteren ein Exemplar existiert. Ebenfalls in zwei Auflagen erschien das andere Werk von Mátyás Dévai Bíró, seine evangelische Lehre mit dem Titel *Az tízparancsolatnak* (Den Zehn Geboten), aus den gleichen Jahren wie die Orthographie, das heißt vermutlich aus den Jahren 1538 und 1549.[35] Diese Arbeit beinhaltet den üblichen Katechismusstoff übereinstimmend mit der Auffassung Luthers.

Von István Székely erschienen in Krakau mehrere Arbeiten. Székely studierte um 1529 in Krakau, wurde dann Lehrer im nordungarischen Szikszó und in anderen Ortschaften der Umgebung. Er erstellte als erster ein ungarisches Kalendarium und einen Kalender mit Wahrsagungen und Traumdeutungen. Sein „Immerwährender Kalender" erschien in zwei Ausgaben: zuerst 1537–1538[36] und dann um 1540 und 1550 noch einmal.[37] Die Zeilen am Ende eines jeden Monats sind rhythmisch, der Text des „Cisio Janus" scheint hingegen Prosa zu sein. Derselbe Székely war es auch, der das Werk *Az eklézsiának régi deák himnuszai* (Die alten lateinischen Hymnen der Ecclesia) zusammengestellt hat.[38] Dieses heute bereits verloren gegangene Gesangbuch war vermutlich jene Sammlung, durch die die ungarischen Übersetzungen mittelalterlicher Hymnen an die späteren Gradualiensammlungen überliefert wurden. Von ihm erschien auch ein für Kinder geschriebener evangelischer Katechismus, zunächst im Jahre 1538[39] und dann noch zweimal in erweiterter Fassung,[40] 1548 wurde dann sein ungarisches Psalmbuch in gedruckter Form herausgegeben.[41] Dies ist die erste gedruckte Psalmübersetzung. Es kann nachgewiesen werden, dass er aus mehreren handschriftlichen Quellen des Mittelalters schöpfte. István Székely schrieb als erster eine ungarische Weltchronik,[42] indem er die Geschichte von der Schöpfung bis zum Jahr 1558 begleitete. Seine *Chronica* erfreute sich großer Popularität, als Manuskript wurde die Niederschrift der Ereignisse bis 1601 fortgeführt.

33 I. 10.
34 I. 22.
35 I. 11 und I. 23.
36 I. 9.
37 I. 18.
38 I. 14.
39 I. 15.
40 I. 17 und I. 20.
41 I. 21. Ausführlich beschäftigte sich mit der Psalmübersetzung von Székely Géza SZENTMÁRTONI SZABÓ in seinem Aufsatz zu der Faksimileausgabe, in *Bibliotheca Hungarica Antiqua*, 26, Budapest, 1991.
42 I. 28.

Obschon er eine Weltchronik schrieb, war seine Aufmerksamkeit doch in erster Linie auf ungarische Ereignisse gerichtet. Seine Anschauung ist protestantisch, biblisch, sein Stil hingegen steht der Gemeinsprache nahe.

Der protestantische Lieddichter András Batizi lehrte zur Zeit von Mátyás Dévai Bíró in Kaschau und besuchte später die Wittenberger Universität. Sein evangelischer Katechismus ist ein für Erwachsene geschriebenes Religionsbuch, ähnlich den Katechismen von Mátyás Dévai Bíró und Gálszécsi. Die erste Ausgabe[43] ist vermutlich zwischen 1543 und 1545 entstanden, und dieser folgte auch rasch eine zweite Ausgabe[44] in Krakau.

Imre Ozorai studierte im Jahre 1530 an der Krakauer Universität und erscheint in der Reihe der Krakauer ungarischen Drucke mit zwei Ausgaben der evangelischen Lehre *Az Christusról és az ö egyházáról* (Über Christus und seine Kirche), zunächst im Jahre 1546[45] und dann um 1550,[46] beide Male in Krakau. Ozorai leitet den Leser in seinen Werken zur richtigen Auslegung der Bibel an, indem er Zitate biblischer und urchristlicher Texte anführt. Seine katechismusartige Streitschrift schrieb er in ungarischer Volkssprache und passte sie der Anschauung des Bürgertums der Marktflecken an. Mit ihm nahm der Stil der direkten lebendigen Rede in der Prosa der Reformation seinen Anfang, der dann in den Werken von Gáspár Heltai eine künstlerische Ebene erreichte.

Bálint Balassi ist der bedeutendste Dichter der ungarischen Renaissance, der „ungarische Kochanowski", dessen Zeitgenosse er war und den er unter Umständen auch persönlich kannte. Er hielt sich mehrere Male in Polen auf, das erste Mal im Jahre 1569, als sein Vater verhaftet worden war und die Familie nach Polen floh. Zu dieser Zeit übersetzte er die Betrachtungen von Michael Bock *Würzgärtlein für die kranken Seelen* ins Ungarische unter dem Titel *Beteg lelkeknek való füves könyvecske*.[47] Während seines beinahe drei Jahre andauernden Aufenthaltes lebte er teils auf dem Gut seines Vaters in der Gegend von Małopolska, teils in der Hauptstadt Krakau. Hier unterhielt er vermutlich Beziehungen zum königlichen Hof und stand mit protestantischen Verfassern in Kontakt. So konnte es wohl dazu kommen, dass seine Übersetzung 1572 in der Wirzbieth-Druckerei erschien.[48]

[43] I. 16.
[44] I. 25.
[45] I. 19.
[46] I. 26.
[47] I. 29.
[48] Jan Ślaski, *Balassi Bálint és Lengyelország* (Bálint Balassi und Polen), in *Régi és új peregrináció* (Frühe und neue Peregrination), Budapest–Szeged, 1993, 617–625. Vorträge vom III. Internationalen Hungarologie-Kongress (Szeged, 12–16. Aug. 1991).

Der *Catechismus* von Bálint Szikszai Hellopoeus,[49] dem Prediger aus Eger und späteren Debrecener Pastor, ist abweichend von den bisherigen Krakauer Drucken vollkommen im Geiste des Kalvinismus geschrieben. Zu dem Krakauer Druck kam es noch vor seiner Wahl zum Pastor von Debrecen. Die verkürzte Ausgabe des Katechismus ist in Debrecen später in mehreren Auflagen erschienen.[50] Ähnlich jenem von Szikszai Hellopoeus ist das Büchlein *Ez mostani visszavonásokrul* (Über die jetzigen Widerrufungen) von András Károlyi ebenfalls eine reformierte Lehre, zu der auch ein Gebetbuch gehört.[51] Der Verfasser verfügte über Beziehungen nach Krakau, da er die dortige Universität besucht hatte und sich, als das Buch gedruckt wurde, wieder dort aufhielt. Dies geschah, nachdem er aufgrund seiner Annäherung an die reformierte Richtung aus seinem Amt als ungarischer Prediger in Kaschau Mitte des Jahres 1580 entlassen worden war. Als Bezeugung seiner Auffassung gab er die erwähnte Schrift heraus.

Als den letzten Krakauer ungarischen Druck im XVI. Jahrhundert nehmen wir nach unseren derzeitigen Kenntnissen jenes Kalendarium an, das mit dem Titel *Judicium*[52] zum Jahre 1586, also bereits nach der Kalenderreform, erschienen ist: nach der protestantischen Praxis in Ungarn ein neuer und alter Kalender zugleich.

Betrachtet man die Reihe der Verfasser, die in Krakau Arbeiten in ungarischer Sprache herausgegeben haben, so begegnet man – mit Ausnahme von Balassi – lauter Lehrenden und Predigern. Alle hatten die Universität besucht und waren, abgesehen von ein oder zwei Ausnahmen, ehemalige Studenten der Krakauer Universität. In ihrer alltäglichen Arbeit hatten sie in Ungarn den gesellschaftlichen Bedarf und die Notwendigkeit an gedruckten ungarischsprachigen Büchern erkannt. Es ist also durchaus verständlich, dass sie infolgedessen in erster Linie die Zufriedenstellung praktischer Bedürfnisse als dringlich empfanden.

Der überwiegende Teil der Drucke bestand aus Lehrbüchern, Fibeln,[53] Immerwährenden Kalendern[54] sowie Katechismen für Kinder und Erwachsene.[55] Daneben gab es Werke, die kirchlichen Zielen, wie

[49] I. 30.

[50] Im Jahre 1574: *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, 1473–1600 (Alte ungarländische Drucke, 1473–1600) (Bearbeitet von Gedeon BORSA, Béla HOLL, István KÄFER und Ákos KELECSÉNYI), Budapest, 1971 (im Folgenden: RMNy), RMNy 346 und im Jahre 1587: RMNy 595.

[51] I. 31.

[52] I. 32.

[53] I. 1, I. 2, I. 3, I. 6, I. 7, I. 10, I. 22, I. 27.

[54] I. 9, I. 18.

[55] I. 11, I. 13, I. 16, I. 17, I. 20, I. 23, I. 25, I. 30.

etwa dem Gottesdienst, dienten,[56] Schriften, die die Glaubensprinzipien der Reformation und ihre Geschichtsauffassung popularisierten und erklärten, aufklärende Werke zur Religionslehre.[57] Werke mit einem höheren Anspruch an Lesbarkeit oder einer höheren literarischen Absicht sind unter diesen wesentlich seltener zu finden.[58]

In Krakau entstanden nicht nur unter der Wirkung der lutherischen und kalvinistischen Reformation Drucke mit ungarischem Bezug, denn im letzten Drittel des Jahrhunderts eroberte sich in beiden Ländern auch die radikalste Richtung der Reformation Raum: die antitrinitarische Religionsbewegung. Mit der Religionserneuerung durch Ferenc Dávid gelangte um 1570 herum diese religiöse Richtung, die in Siebenbürgen unter dem Namen Unitarismus und in Polen unter dem Namen Arianismus bekannt ist, zum siebenbürgischen Magyarentum. Die offene geistige Atmosphäre und die Gesetze der liberalen Religionspolitik waren im Europa des XVI. Jahrhunderts einzigartig. Da die Landesversammlung vom Jahre 1571 in Siebenbürgen die freie Religionsausübung gesichert hatte, gingen die Anhänger dieser Lehren, die nach Polen geflohen waren, von dort aus weiter nach Siebenbürgen. Am siebenbürgischen fürstlichen Hof von Isabella Jagello und ihrem Sohn Johann Sigismund übten die Arianer Faustus Socinus, Stancaro und Blandrata bedeutenden Einfluss aus. Letzterer war der Hofarzt der Königin Isabella und der Geheimrat des Fürsten Johann Sigismund. Der unitarische Bischof Ferenc Dávid selbst aber war ein solcher Repräsentant der ungarischen Reformation, auf dessen Tätigkeit ganz Europa aufmerksam wurde. Sein Mitarbeiter war der aus Polen gekommene griechische Gelehrte Jacobus Paleologus, Rektor der Klausenburger Schule, der den unitarischen Bischof in einem seiner Werke, das in Krakau erschienen ist, in Schutz nahm.[59]

Die polnischen Einflüsse erreichten Siebenbürgen und Ungarn jedoch nicht nur von protestantischer Seite, sondern auch von katholischer. Darauf verweist die Rolle von Albertus Novicampianus, einem der bedeutenden Theologen des XVI. Jahrhunderts, in der Geschichte Siebenbürgens. Auf die Bitte von Sigismund August hin übernahm er die Erziehung des 12 jährigen Johann Sigismund, der damals aus Siebenbürgen nach Polen kam. Seine Aufgabe war es, seinen Schüler in Theologie zu unterrichten, und deshalb ließ er 1553 in Krakau, zwar ohne Nennung der Druckerei, ein zuvor begonnenes Werk, das *Scopus biblicus*, mit einem Vorwort an Johann Sigismund drucken.[60] Dieses Werk ver-

[56] I. 8, I. 12, I. 14.
[57] I. 13, I. 19, I. 26, I. 31.
[58] I. 5, I. 21, I. 28, I. 29.
[59] II. 117 (1582, Rodecius).
[60] III. 17 (Officina Lazareae).

schaffte ihm als dem Beschützer des katholischen Glaubens große Popularität. In dem gleichen Geist verfasste er die Schriften *Oratio in comitiis Colosvari*[61] und *Apologia pro catholica fide,*[62] die letztere zum Anlass der Landesversammlung des Jahres 1557 in Thorenburg (Torda, Turda). Das Jahr 1556/1557 verbrachte er in der nächsten Nähe des jungen Königs in Siebenbürgen und kehrte dann nach Krakau zurück.

Obgleich im Krakauer geistigen Leben vom Jahre 1550 an der katholische Glauben den Sieg davontrug, blieben die Beziehungen des ungarischen geistigen Lebens zu Krakau doch weiterhin lebendig. In den Krakauer Druckereien wurden weiterhin ungarische Bücher hergestellt, und es erschienen auch Werke ungarischer Verfasser in lateinischer Sprache: Unter anderem die Werke von Gergely Szepsi Macer, der als der Bakkalaureus der Freien Künste zwischen 1555 und 1562 an der Krakauer Universität Arithmetik lehrte und zudem die Werke Ovids auslegte. Er hatte die Krakauer Universität zeitgleich mit Miklós Telegdi, dem späteren Propst von Tyrnau (Nagyszombat, Trnava) und Begründer der ersten ungarischen katholischen Buchdruckerei, besucht. Von seiner Tätigkeit als Schriftsteller und Dichter sind zahlreiche Denkmäler erhalten geblieben, unter anderem mehrere Gedichte im Zusammenhang mit der Universität[63] wie etwa das preisende Gedicht *Laurus.*[64] Eines seiner bedeutendsten Werke ist sein Paracelsus-Kommentar aus dem Jahre 1569.[65]

Die zeitgenössischen Ereignisse in den Krakauer Drucken

Die Herausgabe von Büchern mit ungarischen Bezügen war damit jedoch nicht im entferntesten beendet. Die Krakauer Buchdruckereien des XVI. Jahrhunderts brachten Werke polnischer Verfasser im Zusammenhang mit Ungarn, den ungarischen Königen, namhafteren Adelsfamilien und nicht zuletzt bezüglich der Frage der osmanischen Gefahr heraus. Eine gesonderte Stellung in der Reihe dieser Drucke nimmt die Literatur ein, die sich mit der polnischen Herrschaft von Stephan Báthori beschäftigte.

Wie spiegeln sich wohl die wichtigsten politischen Fragen der Zeit in den Ausgaben der Krakauer Druckereien wider? Welche Antworten

[61] II. 91.
[62] II. 96.
[63] II. 99 und II. 100.
[64] II. 64.
[65] II. 107.

gaben die Repräsentanten des polnischen geistigen Lebens auf die osmanische Gefahr, die das Schicksal des benachbarten Ungarns bedrohte? In der Krakauer Druckerei Haller erschien gerade im Jahr des Wiener Abkommens (1515), als die Vereinbarung zur doppelten Habsburg–Jagello-Heirat getroffen wurde, eine Dichtung eines unbekannten Verfassers,[66] mit der beabsichtigt wurde, Sigismund im Interesse des europäischen Friedens und der türkenfeindlichen Liga anzuspornen. Der Tod von Wladislaus im Jahre 1516 lenkte die Aufmerksamkeit erneut auf die durch die Osmanen bedrohte Lage Ungarns.

István Brodarics schrieb auf die Bitte des polnischen Königs die Geschichte der Schlacht von Mohács[67] und begründete, warum der polnische König dem Kampf ferngeblieben war: Die Uneinigkeit der Fürsten habe Europa geteilt, und infolgedessen habe sich der polnische Herrscher gezwungenermaßen mit den Türken einigen müssen. Die Katastrophe von Mohács rief in der polnischen Literatur ein bedeutendes Echo hervor, was auch nicht verwunderlich ist, da die polnischen Humanisten durch tausend Fäden mit Ungarn verknüpft waren. Die Habsburger Außenpolitik hatte bedeutende Kraftanstrengungen unternommen, um Polen zum Krieg gegen die Osmanen zu bringen, womit auch das Erstarken der türkenfeindlichen Stimmen in der polnischen Literatur zu erklären ist. Einer der Wortführer in dieser Angelegenheit war Stanislaus Orichovius (Orzechowski) mit seinem Werk *De bello adversus Turcas*,[68] in dem er leidenschaftlich dafür argumentierte, dass das polnische Staatsinteresse den sofortigen Krieg gegen die Türken fordere.

Die polnische öffentliche Meinung erschütterte noch stärker als die Niederlage bei Mohács die Besetzung Ofens im Jahre 1541. Die Tatsache, dass die Osmanen die verwitwete Königin, die Tochter des polnischen Königs, auf treubrüchige Weise aus ihrem eigenen Land vertrieben hatten, brachte die osmanische Gefahr plötzlich auch Polen nahe. Damit hängt zusammen, dass mehrere im Kreise der polnischen öffentlichen Meinung einen türkenfeindlichen Krieg erwarteten, wie das 1544 herausgegebene Werk *Pannoniae luctus* deutlich zeigt.[69] Diese Gedichtsammlung beinhaltet die Werke der bedeutendsten Vertreter des Krakauer Humanismus im Zusammenhang mit der Schlacht von Mohács und dem Schicksal Ungarns, vor allem in Form von Epitaphien und Elogia. Ein Teil von diesen wurde unmittelbar nach der Schlacht von Mohács geschrieben, ein anderer nach der Einnahme von Ofen. Obschon die

[66] Siehe Anmerkung 1, 156, 189.
[67] II. 34.
[68] III. 13.
[69] II. 74.

Seele der Herausgabe dieses Werkes vermutlich Valentinus Eck war, leitete den Drucker und Herausgeber Vietor auch der Wunsch nach der Zufriedenstellung seines eigenen Interesses, als er entschied, das lateinisch- und griechischsprachige humanistische Echo in Bezug auf Mohács zu sammeln und mit eigener Empfehlung sowie einem Vorwort versehen herauszugeben. Es beinhaltet nicht nur die Werke von Verfassern ungarischer Herkunft (wie Jacobus Piso) oder solcher, die in Ungarn lebten, wie mehrere Gedichte von Gregorius Wernher, sondern auch Gedichte des Krakauer Arztes Anselmus Ephorinus aus dem Kreis der schlesischen Erasmus-Anhänger, der königlichen Ratgeber Georgius Logus und Joannes Langus, des gekrönten Dichters Klemens Janitius oder das Epitaphium des Krakauer Schatzmeisters Stanislaus Glandinus, der Krakauer Herkunft war und in Bologna den Doktortitel in Jura erlangt hatte. Unter den Verfassern der Gedichte befinden sich Lazarus Bonamicus aus Padua oder aber auch Petrus Illicinus aus Siena, der zwischen 1548 und 1551 eine der bedeutendsten humanistischen Persönlichkeiten der Krakauer Universität war. In dieser Sammlung von Trauergedichten können also all jene gefunden werden, die einst in irgendeiner Weise in Beziehung mit Krakau, Ungarn oder den ungarischen Humanisten standen.

Diese Sammlung von Trauergedichten übte nicht nur in ihrer eigenen Zeit eine große Wirkung aus, sondern verfügte auch über ein interessantes Nachleben. Mehr als zweihundert Jahre später wurde sie erneut zweimal hintereinander gedruckt: 1789 in Wien und im darauffolgenden Jahr in Pressburg (Pozsony, Bratislava). Der Herausgeber und Verfasser der Einleitung war beide Male der Gelehrte István Weszprémi, der zum ersten Mal die Rolle des Krakauer Druckers Vietor bei der Herausgabe von Büchern mit ungarischen Bezügen würdigte, und zum ersten Mal den ungarischen Lesern die im *Pannonia luctus* enthaltenen, zum Großteil polnischen Humanisten mittels kurzer Biographien vorstellte. In seinem Vorwort gab er der Sammlung den Titel *Magyar gyász* (Ungarische Trauer).[70]

Viele herausragende polnische Persönlichkeiten der Zeit stammten auch in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts aus dem Kreis der einstigen Studenten der Krakauer Universität. So auch Jan Kochanowski und andere bedeutende Persönlichkeiten der polnischen Renaissance. Im letzten Viertel des Jahrhunderts, in den Zeiten nach dem Tode von Sigismund August (1572), waren es die polnischen Arianer, die eine lebendige Beziehung mit Siebenbürgen verknüpfte, insbesondere die Person Blandratas,

[70] Die Beschreibung beider Ausgaben bei Géza PETRIK, *Magyarország bibliographiája* (Bibliographie Ungarns), III, Budapest, 1891, 33.

der die Aufmerksamkeit der polnischen Stände auf den siebenbürgischen Fürsten Stephan Báthori als dem möglichen polnischen König lenkte. Mit seiner Person gelangte ein Herrscher auf den polnischen Thron, der ein Feind der Habsburger war, doch das Wohlwollen der Osmanen gewonnen hatte. Mit seiner Wahl zum König Polens (1575) gelangten Ungarn und Siebenbürgen in Krakau erneut in den Mittelpunkt des Interesses. Die dichterischen Werke im Zusammenhang mit seiner Person nahmen zu, deren Druck auch jetzt die Druckereien vor Ort übernahmen.[71]

Der humanistische Propst von Eger, ab 1593 von Arad, Demeter Napragyi, nahm in jenem Augenblick eine Rolle von landesweiter Bedeutung an, als er in Krakau die Gesandtschaft der ungarischen Landesversammlung anführte, um um Unterstützung gegen die Osmanen zu bitten. In Krakau hielt er seine Bittrede im Namen des siebenbürgischen Fürsten Sigismund Báthori vor der polnischen Landesversammlung im Beisein König Sigismunds, die eine der letzten Früchte der humanistischen Gattung der Oratio ist.[72] Seine Rede ließ er auch in der Krakauer Lazarus-Offizin mit dem Titel *Hungariae periclitantis legatorum [...] oratio* drucken. Sie erschien ebenfalls in polnischer und in Nürnberg in deutscher Übersetzung, später ohne Nennung der Druckerei in polnischer und auch tschechischer Sprache.[73] Welch große Wirkung diese Rede hatte und wie populär sie war, bezeugen die vielen Ausgaben und Fassungen. Lazarus selbst hat sie mindestens dreimal in demselben Jahr (1595) herausgegeben. Noch im gleichen Jahr erschien sie auch in Klausenburg (Kolozsvár, Cluj-Napoca). Der Kolophon der Klausenburger Ausgabe verweist auf die vorherige Krakauer Ausgabe: „Primo imprimum Cracoviae in officina Lazari, Secundo impressum Claudiopoli in Transylvania in Officina Heltana 1595."

Von den ungefähr 200 Werken, die von ungarischen Verfassern stammten oder ungarische Bezüge zum Inhalt hatten und die im Laufe des XVI. Jahrhunderts in Krakau erschienen, sind 31 Werke entweder zum Teil oder in vollem Umfang in ungarischer Sprache geschrieben, der größte Teil jedoch wurde auf der Sprache der humanistischen und internationalen Wissenschaft, in lateinischer Sprache, verfasst. Neben den lateinischen und ungarischen Büchern finden sich auch sechs in polnischer, sechs in hebräischer, zwei in tschechischer

71 III. 22, III. 30.

72 Ferenc JENEI, *Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter* (Der letzte ungarische humanistische Kirchenfürst: Demeter Náprági), in Irodalomtörténeti Közlemények, 1965 (Literaturgeschichtliche Mitteilungen, 1965), 140.

73 Károly SZABÓ–Árpád HELLEBRANT, *Régi Magyar Könyvtár* (Alte Ungarische Bibliothek), III, Budapest, 1896–1898 (im Folgenden: RMK III), RMK III 857, III 858, III 863 sowie III 864.

und eins in deutscher Sprache. Es gibt auch ein Gedicht, von dem nur der Titel griechisch ist, das aber ansonsten in lateinischer Sprache verfasst ist,[74] sowie am Ende eines anderen lateinischsprachigen Werkes, das von dem bei Mohács in türkische Gefangenschaft gelangten Georgijević geschrieben wurde, eine mit lateinischen Buchstaben gedruckte türkisch–lateinische Wortliste.[75]

Mäzene

Jene Krakauer Buchdrucker, die Teil an der Herausgabe von Büchern ungarischer Verfasser hatten, trugen die Kosten der Herausgabe nur in Ausnahmefällen. Sie kümmerten sich weder um den Vertrieb noch um den Verkauf. Die Kosten der Herausgabe ungarischer Werke übernahmen meist polnische oder ungarische Mäzene. Diese Praxis entsprach den Gepflogenheiten der Zeit, wo sowohl auf dem Gebiet der Kultur als auch der Kunst dem Mäzenatentum eine große Rolle zukam.

Es geschah seltener, dass die Kosten für die Herausgabe von einem Buchhändler in Ungarn übernommen wurden, wie beispielsweise von Kristóf Dudlig, einem ungarischen Buchhändler in Bartfeld (Bártfa, Bardejov), der das Manuskript von Batizi an Vietor in Krakau übermittelte.[76] Das Lexikon von Murmellius, in dem sich auch ungarische Erklärungen finden, wurde vermutlich von dem Krakauer Buchhändler Martinus Heptamydius vertrieben. Die von ihm geschriebene Widmung gilt Mihály und Ferenc Perényi, den Söhnen István Perényis. Die Kosten haben also wahrscheinlich eher Letztere getragen. Den Band ziert nicht das Wappen der Perényis, sondern jenes Ungarns.[77]

Über die Exemplare verfügte der Mäzen, der einen Teil von ihnen unter den Mitgliedern seiner Familie, den auf seinen Besitztümern tätigen Predigern und Schulmeistern verteilte, den anderen Teil aber dem Verfasser gab, der die Exemplare, die ihm zugekommen waren, zu Geld machen konnten. Wenn eine Ausgabe durch einen Buchhändler finanziert wurde, so war der Verkauf aller Exemplare seine Aufgabe, und der Verfasser erhielt nur einige Freiexemplare. Dies hingegen war der seltenere Fall.

Vietor und andere Krakauer Drucker waren also nicht an dem Verkauf der ungarischen Bücher interessiert, vielmehr bedeuteten Buchbe-

[74] II. 131.
[75] II. 80.
[76] I. 25.
[77] I. 6.

stellungen dieser Art sogar die sicherste Einkommensquelle für die Druckerei. Ihr Interesse war es, für die Druckerei solche Bestellungen zu sichern, die die Kosten für die Ausgaben deckten. Unter den Krakauer Drucken finden sich jedoch auch einige, die in der eigenen Ausgabe des Druckers erschienen sind. So war Mathias Scharffenberg nicht nur der Drucker, sondern auch der Verleger von Joannes Honters *Rudimenta cosmographiae,*[78] und Vietor hat die Sammlung der Trauergedichte mit dem Titel *Pannoniae luctus,*[79] deren Initiator er auch war, mit Sicherheit ebenfalls auf eigene Kosten herausgegeben. Es finden sich als Ausnahme sogar solche Drucke, die Selbstverlage des Verfassers sind: So trug Bartholomaeus Georgijević für sein erwähntes Werk *Prognoma* alle Kosten selbst, für den Druck hingegen war die Witwe von Florianus Ungler zuständig.[80]

Die Bücher verraten den Mäzen oder im Allgemeinen die Personen, die die Ausgabe unterstützt haben, auf verschiedene Weise. Meistens erfährt man aus dem Text der Widmung, wessen Großzügigkeit die eine oder andere Ausgabe zu verdanken ist, in anderen Fällen widmet der Verfasser oder der Drucker dem Gönner einige Verszeilen, und dann ist häufig auch dessen Wappen als Holzschnitt neben den Verszeilen vorzufinden. Der Großteil der in Krakau bei Hieronymus Vietor erschienenen ungarischsprachigen Bücher verfügt jedoch über eine solche Besonderheit, die sie von anderen Ausgaben unterscheidet: Die meisten ziert entweder auf der Titelseite oder am Ende des Bandes das ungarische Wappen, oder es findet sich am Ende des Bandes ein Wappen der Familie Perényi oder Frangepán, ohne jegliche Unterschrift. Aus Letzterem lässt sich vielleicht die Schlussfolgerung ziehen, dass die Perényis selbst auch solche ungarischsprachigen Bücher unterstützten, bei denen weder eine Widmung noch das Vorwort auf diesen Umstand hinweist.[81]

Es scheint, als ob bei den lateinischen Werken ungarischer oder in Ungarn lebender Verfasser größtenteils die Familie Thurzó als Mäzen auftrat, während die meisten in ungarischer Sprache – obschon nicht ausschließlich diese – von den Perényis finanziell unterstützt wurden.

Zu den bedeutendsten Verbreitern des erasmischen Geistes des Humanismus in Ungarn und Polen gehörten die Mitglieder der Familie Thurzó, deren Namen man in jener Zeit auf Schritt und Tritt begegnet. János Thurzó war nicht nur Doktor der Krakauer Universität, sondern

78 II. 55.
79 II. 74.
80 II. 80.
81 Siehe Anmerkung 41 bezüglich des zitierten Aufsatzes von Géza SZENTMÁRTONI SZABÓ zur Faksimileausgabe.

zugleich auch deren Rektor. Die Mitglieder der Familie umgaben sich mit den bedeutenden Gelehrten der Zeit und nahmen auch als Mäzene eine wichtige Rolle ein. Insbesondere sei hier der Politiker Elek Thurzó genannt, der über eine ausgezeichnete Begabung im Bereich der Finanzen verfügte: Er trug nicht nur zur Vermehrung des Thurzó–Fugger-Vermögens bei, sondern auch zur Unterstützung der Kultur, indem er in verschiedenen Städten Oberungarns Stiftungen gründete. Die Familienmitglieder waren zu einem großen Teil durch ihre Stellungen an die polnische Hauptstadt gebunden. Aufgrund ihrer gesellschaftlichen Position, ihres großen politischen und wirtschaftlichen Gewichts nahmen die Mitglieder der Familie Thurzó in der Zeit um die Schlacht von Mohács bei der Erhaltung des humanistischen Geistes und dessen Verbreitung die Rolle großzügiger Mäzene ein. Dass die humanistischen Beziehungen in ihnen verständnisvolle Unterstützer fanden, belegen als bestes Beispiel die zahlreichen Panegyriken und Grußgedichte, die an sie gerichtet sind. Der Schweizer Valentin Eck, der sich in Ungarn niedergelassen hatte, widmete mehrere seiner Werke Elek Thurzó, so etwa die zweite Ausgabe seines Handbuches zur Poetik *De versificandi arte,*[82] sein Prosawerk in Dialogform mit dem Titel *De rei publicae administratione dialogus*[83] sowie beide Ausgaben des Werkes *Ad proceres Hungariae exhortatio,*[84] das an die Stände in Ungarn gerichtet ist. Die Widmung an Elek Thurzó zu seinem Dialog *De mundi contemptu*[85] schrieb er aus Bartfeld.

Die Literaturförderung durch die Mitglieder der Familie Thurzó belegen insbesondere von den Jahren nach 1520 zahlreiche Widmungen. Stephanus Monetarius schrieb zu seiner Arbeit *Epithoma utriusque musices*[86] eine Widmung an György Thurzó. Als der nahe Bekannte von Joannes Honter, Anselmus Ephorinus, das Werk Plinius' veröffentlichte,[87] widmete er dieses János Thurzó, dem Obergespan des Komitats Zólyom, und Miklós Thurzó, dem Bischof von Olmütz (Olomouc).

Unter den Mitgliedern des polnischen erasmischen, humanistischen Kreises, die sich der ungarischen Sache verpflichtet fühlten und als Mäzene auftraten, finden wir Joannes Lasicius (Łaski), den Neffen des Primas Piotr Tomicki, den Initiator des Briefes von Erasmus an den polnischen König, oder etwa von den bedeutenden Humanisten, die in Krakau studiert hatten und in Ungarn lebten, den schlesischen Geographen

[82] II. 16.
[83] II. 13.
[84] II. 35, II. 41.
[85] II. 42.
[86] II. 9 (1518).
[87] III. 8: *Liber septimus Naturalis historiae,* 1526.

Georgius Wernher und seinen Landsmann Georgius Logus (Logau), den Ratgeber des ungarischen und böhmischen Königs Ferdinand.[88] Auf die Beziehung von Georgius Logus zu dem Drucker Vietor und den Ungarn wirft jene Tatsache Licht, dass Vietor die Grammatik von Hegendorff[89] ihm gewidmet hat und sich in demselben Buch auch das Wappen von Logus befindet. Logus wiederum war zuvor im Jahre 1516 mit Unterstützung von János Thurzó nach Wien gegangen. Die Epistel widmeten die Verfasser dem Bischof Piotr Tomicki. Einen anderen Band, in dem auch ein lateinisches Gedicht von János Sylvester erschienen war, hatten die Beteiligten dem Erzbischof von Gniezno, Joannes Lasicius (Łaski), der sich für die ungarischen Interessen einsetzte, gewidmet.[90]

An den polnischen Humanisten, den Rektor der Krakauer Universität, Mathias Lanczki, ist die Widmung von Gergely Szepsi Macer gerichtet, die er zu seinem Lobgedicht auf die Universität geschrieben hat.[91] Albert Baksai hat sein Werk Albertus Lascius, dem Erbherrn von Käsmarkt (Késmárk, Kežmarok) gewidmet.[92] Die Grammatik von Sebald Heyden, zu dem János Sylvester die ungarischen Erklärungen geschrieben hatte, erschien in allen drei Ausgaben unverändert mit einer Widmung von dem Krakauer Arzt Anselmus Ephorinus, dem Verfasser der polnischen Erklärungen, an Jodocus Decius.[93]

Als der ungarische Königshof und die Kirche den Kampf gegen die neuen Ideen aufnahmen – Ferdinand und König Johann bezogen gleichermaßen neben dem alten Glauben Stellung –, gewann die Rolle der adeligen Mäzene für jene, die mit den protestantischen Ideen sympathisierten, noch mehr an Bedeutung. Die Gelehrten, die aus dem Ausland, häufig aus Krakau, nach Hause zurückkehrten, flohen oft in die Obhut eines Magnaten und verbreiteten von dort aus die neuen Lehren in Rede und Schrift. In den nordwestlichen Komitaten boten die Familien Thurzó, Perényi und Balassa den einstigen Krakauer Studenten Schutz, doch als hauptsächliches ungarisch-polnisches Zentrum ist lange Jahre hindurch der Besitz von Péter Perényi zu betrachten, denn hier fanden die protestantischen Prediger in höchster Zahl Unterstützung (István Gálszécsi, István Székely, András Batizi). Ein anderer Gönner der hiesigen Studenten, der über großen Einfluss verfügte, war Tamás Nádasdy, der ehemalige Student an den Universitäten Wien und Bologna,

88 Imre TRENCSÉNYI-WALDAPFEL, *Erasmus és magyar barátai* (Erasmus und seine ungarischen Freunde), Budapest, 1941, 52–53.

89 I. 1.

90 II. 40.

91 II. 93 (1557).

92 II. 105 (1567).

93 I. 2, I. 7 und I. 27.

der vor der Schlacht von Mohács zu dem erasmischen Kreis der königlichen Hofkanzlei gehört hatte und häufig zu Gast bei Jacobus Piso war.

Die Beziehungen des Krakauer Druckers Vietor zu der reichsten Familie des Landadels, den Perényis, reichte noch bis in seine Wiener Zeit zurück (zuerst hatte er zwischen 1510 und 1518 in Wien eine Werkstatt unterhalten). 1512 hatte er auf Kosten Gábor Perényis, dem Obergespan von Ugocsa und Máramaros, das Werk *Guarino-panegyricus* von Janus Pannonius gedruckt, zu dem Paulus Crosnensis, ein Lehrer an der Krakauer Universität, die Widmung geschrieben hatte.[94] Dass tatsächlich Gábor Perényi der Veranlasser gewesen war, wird aus den Zeilen der Widmung dieser Ausgabe deutlich, die Paulus Crosnensis an ihn als Mäzen richtete. Es kann also kaum von einem Zufall die Rede sein, dass die Wahl der Witwe Gábor Perényis, Katalin Frangepáns, welche die Briefe des Heiligen Paulus in guter ungarischer Übersetzung lesen und anderen bekannt machen wollte und auch bereit war die Kosten für den Druck zu übernehmen, gerade auf Vietor fiel. Am Hof der Gattin von Perényi wusste man wohl auch, dass sich der Krakauer Drucker schon mit dem Druck ungarischer Texte versucht hatte. Es ist also verständlich, dass das Manuskript, nachdem Benedek Komjáti, der Erzieher des Sohnes der Witwe Perényi, auf dem adeligen Familienbesitz im Jahre 1532 die Übersetzung der Briefe des Heiligen Paulus fertig gestellt hatte, diese an Vietor geschickt wurden, damit er es drucke.

Die Perényis hoben sich bei der Unterstützung ungarischsprachiger Literatur besonders hervor. Mit ihrer Hilfe erschien das Gesangbuch von István Gálszécsi, dessen Widmung an Péter Perényi gerichtet ist. In dem Band ist das Perényi-Wappen zu sehen sowie das vereinte Wappen von Ungarn, Böhmen und Dalmatien.[95] István Székely widmete ebenfalls eines seiner Werke Péter Perényi,[96] doch am Ende eines anderen taucht auch das Frangepán-Wappen auf,[97] wenn auch die Widmung nicht an Katalin Frangepán gerichtet ist. Ebenso wurde das Frangepán-Wappen zu einem Buch von Ozorai dazugedruckt, dessen Kosten nach unserem Wissen nicht die Familie Perényi-Frangepán übernommen hatte.[98] Außer Katalin Frangepán gibt es auch andere adelige Frauen, die die Veröffentlichung ungarischer Bücher unterstützten: András Károlyi widmete seine in Krakau gedruckte reformierte Streitschrift Anna Sárkándi, der Gattin von Gáspár Bekes, die zu jener Zeit in der polnischen

94 RMK III 177.
95 I. 8 und I. 12.
96 I. 14.
97 I. 21.
98 I. 26.

Hauptstadt lebte,[99] Caspar Pilcius, einer der Anführer der Zipser Kryptokalvinisten, hingegen widmete seine deutschsprachige Streitschrift der Witwe seines einstigen Gönners, des oberungarischen Hauptmanns Johannes Rüber.[100]

Es fehlen selbstverständlich auch nicht die Widmungen an Könige und Fürsten, doch können wir nicht sicher sein, ob die Verfasser damit nur ihrer Huldigung Ausdruck verliehen oder ob sie von den Adressaten auch finanzielle Unterstützung erhielten. So widmete Valentinus Polidamus seine Arbeit über die Geschichte der Ungarn König Johann,[101] während Bartholomaeus Georgijević, der bei Mohács in die Gefangenschaft der Osmanen geraten und später von dort geflohen war, sich jedoch als ungarischer Muttersprachler bezeichnete, seine Arbeit dem polnischen Herzog Sigismund widmete.[102] Albertus Novicampianus widmete seine katholischen Streitschriften in den Jahren 1553–1559 seinem Schüler, dem Fürsten Johann Sigismund.[103]

Von dem Zeitpunkt, als Stephan Báthori zum König Polens gewählt worden war, wurden die meisten Werke ungarischer Verfasser zwar ihm gewidmet,[104] doch tauchen auch andere Mitglieder der Familie Báthori als Gönner auf. Joannes Michael Brutus widmete sein Werk mit dem Titel *Selectarum epistolarum libri V.* Stephan Báthori,[105] doch auch Jacobus Górski adressierte seine Widmung, die er zu dem Werk des Polen Stanisław Orzechowski schrieb, an ihn,[106] wie auch Alessandro Guagnini sein umfangreiches Werk über die Völker Osteuropas.[107] Der Siebenbürger Leonhardus Uncius widmete seine Arbeit dem polnischen König Stephan Báthori und dem siebenbürgischen Fürsten Christoph Báthori.[108] Der ebenfalls siebenbürgische Pál Forró adressierte sein Gedicht an den Kardinal András Báthori,[109] doch es gab auch solche, die ihre Widmung an den siebenbürgischen Fürsten Sigismund Báthori richteten.[110] Andere adressierten ihre Arbeit an den Kanzler Stephan Báthoris, den polnischen Adeligen Joannes Zamoyski, wie dies beispielsweise

99 I. 31.
100 II. 120.
101 III. 11 (1536).
102 II. 80 (1548).
103 III. 17 und II. 97.
104 II. 116, II. 119, III. 20, III. 30 usw.
105 II. 119.
106 III. 30.
107 III. 20.
108 II. 117.
109 II. 131.
110 III. 29.

Michael Brutus tat.[111] Uncius schrieb zu seiner Arbeit über die Geschichte Ungarns eine Widmung, die nicht nur dem König, sondern auch dem Diplomaten Stephan Báthoris, Márton Berzeviczy, galt.[112] Der siebenbürgische Kanzler, Farkas Kovacsóczi, war nicht nur der Verfasser einer in Krakau gedruckten Oratio,[113] sondern an ihn adressierte auch Nicolaus Buccella seine Epistel über den Tod Stephan Báthoris.[114] Unter den ungarischen Kirchenfürsten widmete János Sylvester seine Krakauer lateinischsprachige Arbeit, das *Rosarium,* dem Bischof von Erlau (Eger), Simon.[115] Dem Bischof von Fünfkirchen (Pécs) und Oberschatzmeister, Albert Peregi, widmete der Krakauer Buchdrucker Vietor die – in seinem Selbstverlag erschienene – Sammlung von Trauergedichten mit dem Titel *Pannoniae luctus.*[116]

In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts schloss sich dem Kreis der Mäzene eine neue gesellschaftliche Schicht an: die städtischen Bürger, Soldaten des Kleinadels, Beamten. Die Verszeilen der Widmung aus der Feder von János Sylvester in der Grammatik Heydens richten sich an Mihály Geszti.[117] István Székely widmete eines seiner Werke dem ritterlichen adeligen Herrn Kelemen Régi[118], ein anderes dem ritterlichen adeligen Herrn Lukács Gávai.[119] In der *Chronica* von Székely ist die Widmung des Korrektors der Vietor-Druckerei, Mihály Vilmányi Libec, an den Hauptmann von Tokaj, Ferenc Németi gerichtet, der mit Sicherheit sein persönlicher Gönner gewesen ist, und dessen Wappen über die Zeilen der Widmung gedruckt wurde.[120] Ferenc Németi unterstützte im Übrigen später auch den Druck der in Debrecen erschienenen Werke des reformierten Bischofs, Péter Melius Juhász.[121] Ozorai genoss ebenfalls die Unterstützung der Familie Perényi, obwohl die zweite Ausgabe seiner Streitschrift *Az Christusról és az ő egyházáról* (Über Christus und seine Kirche) – nach dem Widmungsschreiben von Márton Szenterzsébeti – auf Kosten des Kaschauer Bürgers Márton Szabó erschienen ist.[122]

111 II. 119 und II. 121.
112 II. 117.
113 II. 124.
114 III. 32.
115 II. 39.
116 II. 75.
117 I. 2.
118 I. 17.
119 I. 21.
120 I. 28.
121 RMNy 177, RMNy 182, RMNy 207.
122 I. 26.

Buchdrucker

In der polnischen Hauptstadt wurde der Buchdruck in den ersten Jahrzehnten des XVI. Jahrhunderts endgültig heimisch: das heißt Jahrzehnte früher als in Ungarn.[123] Die ersten vier Buchdrucker des XVI. Jahrhunderts Joannes Haller, Florianus Ungler, Hieronymus Vietor und Mathias Scharffenberg[124] verhalfen dem Druckwesen zu einer solchen Blüte, dass Krakau bereits in der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts eines der bedeutendsten und östlichsten Zentren des europäischen Verlagswesens wurde. Zwischen 1520 und 1550 entstanden hier für Ungarn die meisten Bücher. In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts führte die Arbeit Vietors Nachfolger, Lazarus Andreae (Lázár aus Strikowia) fort, später dann dessen Sohn, und die Scharffenberg-Werkstatt übernahmen ebenfalls die Erben: Sie wurde von Marcus, Hieronymus, Stanislaus und Nicolaus geführt. Doch es entstanden auch neue Werkstätten: die Offizinen von Mathaeus Siebeneicher, Mathias Wirzbieth, Alexius Rodecius und Andreas Petricovius sowie von Isaac Prossnitz.[125]

Die Krakauer Drucker hatten nicht in gleichem Umfang an der Herausgabe von ungarnbezüglichen Büchern teil.[126] Die meisten Drucke dieser Art stammen aus der Vietor-Druckerei (69), und sein Nachfolger Lazarus beteiligte sich ebenfalls in bedeutendem Maße mit der Herausgabe von Werken ungarischer Verfasser (42). Was die Zahl der Herausgabe von Büchern ungarischer Verfasser betrifft, so folgt diesen beiden Mathias Scharffenberg (34), während bei Florianus Ungler 19, bei Jan Haller 11, in der Siebeneicher-Werkstatt und bei Rodecius jeweils 6 Werke ungarischer Verfasser oder mit ungarischem Bezug erschienen. Im

123 Zwar wurde die erste Druckerei des XVI. Jahrhunderts in Ungarn 1529 in Hermannstadt (Szeben, Sibiu) in Betrieb genommen, doch weder diese, noch die 1539 im westungarischen Sárvár-Újsziget gegründete Druckerei arbeiteten kontinuierlich. Von der Gründung an durchgängig arbeitete die Kronstädter Honterus-Werkstatt, die jedoch keine ungarischsprachigen Bücher herausgab. Die Herausgabe von Büchern in Ungarn und in ungarischer Sprache begann mit der Klausenburger Heltai-Werkstatt im Jahre 1550.

124 Joannes Haller (1505–1525), Florianus Ungler (1510–1516, 1521–1531), später dann dessen Witwe (1537–1551), Hieronymus Vietor (1518–1546), später dessen Witwe (1547–1549) und Mathias Scharffenberg (1527–1547).

125 Lazarus Andreae (1550–1577), später zur Zeit seines Nachfolgers Officina Lazariana (von 1578 bis ins XVII. Jahrhundert hinüberreichend), Mathias Wirzbieth (1557–1598), Mathaeus Siebeneicher (1558–1588), Alexius Rodecius (1574–1594), Andreas Petricovius (von 1576 bis ins XVII. Jahrhundert hinüberreichend) und Isaac Prossnitz (1597–1598).

126 Die Tabelle am Ende des Bandes macht deutlich, in welchem Zahlenverhältnis die Krakauer Buchdrucker an der Fertigung von Krakauer Drucken mit ungarischem Bezug teilhatten.

letzten Drittel des Jahrhunderts wurden bei Mathias Wirzbieth fünf, bei Andreas Petricovius vier solche Bücher gedruckt und eines in hebräischer Sprache bei Isaac Prossnitz.

In der ersten Hälfte des Jahrhunderts druckten nur Hieronymus Vietor, seine Witwe und sein Nachfolger Lazarus in ungarischer Sprache, die übrigen – Florianus Ungler, Joannes Haller und Mathias Scharffenberg – nicht.

Die Drucke selbst verraten zwar nicht, die zeitgenössischen Schriften jedoch schon, welch harte Kämpfe ganz von Beginn des XVI. Jahrhunderts an um die Erlangung der königlichen Privilegien stattfanden. Dieser Wettkampf wütete damals zwischen Joannes Haller und Hieronymus Vietor, und es kam des Öfteren zu Prozessen, da sich die ungenehmigten Nachdrucke in großem Umfang vermehrten. Von den Drucken mit ungarischem Bezug erschienen fünf mit ausschließlichem Privileg, mit der Bezeichnung „cum gratia et privilegio". Darunter befinden sich zwei ganz früh gedruckte Grammatiken, die auch ungarische Texte beinhalten, jene von Hegendorff und Heyden,[127] für die Hieronymus Vietor das Patent eingeholt hatte. Zwei weitere erschienen bei der Nachfolgerin der Vietor-Werkstatt, der Officina Lazariana: die katholische apologetische Schrift von Albertus Novicampianus[128] und die Arbeit von Leonhardus Uncius zur ungarischen Geschichte.[129] Zu dem repräsentativen Band des italienischen Humanisten Alessandro Guagnini über die Völker Osteuropas mit dem Titel *Sarmatiae Europeae descriptio* hielt es Mathias Wirzbieth für notwendig, das Privileg zu beschaffen.[130]

Das früheste Buch, das in Krakau für Ungarn erstellt wurde, ist der *Ordinarius* des Erlauer Bistums aus dem Jahre 1509, dessen Drucker und Verleger Joanes Haller war.[131] Haller spielte als Verleger bereits im vorigen Jahrhundert eine herausragende Rolle in Krakau, ab 1505 jedoch besaß er eine eigene Buchdruckwerkstatt. In seiner Druckerei erblickten während ihres Bestehens, also bis 1525, Arbeiten von insgesamt acht ungarischen Verfassern das Tageslicht. Zu Beginn war er der Drucker der Werke des Schweizer Humanisten Valentinus Eck, der sich in Ungarn niedergelassen hatte.[132] Nach Hallers Tod erschienen Ecks Arbeiten jedoch beinahe ausschließlich bei Vietor.[133]

127 I. 1 und I. 2.
128 II. 96.
129 II. 116.
130 III. 20.
131 II. 1.
132 II. 5, II. 6, II. 7, II. 17, II. 21.
133 II. 11, II. 12, II. 13 usw., insgesamt 14 Werke.

Alle fünf Werke von Gáspár Pesti wurden 1531/1532 bei Ungler gedruckt. Zwei lateinischsprachige Arbeiten von János Sylvester erschienen interessanter Weise nicht bei Vietor, wie man das aufgrund seiner ungarischsprachigen Arbeiten erwarten würde, sondern bei Mathias Scharffenberg.[134]

Die beiden bedeutenden Werke von Johannes Honter, die erste Ausgabe seiner *Grammatica* und der *Rudimenta cosmographiae* erschienen im Jahre 1530 in der Werkstatt von Scharffenberg, noch während des Aufenthalts des Verfassers in Krakau. Seine Kosmographie wurde noch einmal in der polnischen Hauptstadt herausgegeben, seine Grammatik hingegen noch vierzehnmal, zum letzten Mal im Jahre 1562. Von diesen vielen Ausgaben erschien eine bei Ungler, eine bei Vietor und eine bei Siebeneicher, die übrigen alle bei Scharffenberg beziehungsweise seinen Erben.

Vietor hebt sich in mehrerer Hinsicht unter den Krakauer Buchdruckern hervor. Er hatte unter den Ungarn, die sich dort aufhielten und die Universität besuchten, mehrere persönliche Bekannte. Er schrieb die Widmung zu Hegendorffs Grammatik, deren ungarische Erklärungen von Sylvester stammten, und adressierte sie in diesem Band an Georgius Logau, den Hofrat König Ferdinands.[135] In der Widmung stellt er dar, was ihn bei dieser Ausgabe zur Veröffentlichung der polnischen und ungarischen Erklärungen veranlasst hat. Bei der Übersetzung der Briefe des Heiligen Paulus stammen zwei Widmungen von Vietor, die erste nach dem Titelblatt handelt von dem Drucker, dem Chalcographus „Omnibus Christianae pietatis studiosis Hungaris", die zweite am Ende des Bandes ist an Katalin Frangepán – mit der Angabe: Krakau, Februar des Jahres 1533 – gerichtet.[136] Das Wirken Sylvesters in Krakau belegt deutlich, welch geistiger Einfluss und welche Zusammenarbeit sich innerhalb der Vietor-Druckerei verwirklichten: Das Manuskript des römischen Dichters Papinius Statius gab der Engländer Cox heraus und versah es mit Anmerkungen, der Pole Stanislaw Hosiusz schrieb das Vorwort, und dazu kam das lateinische Gedicht Sylvesters, gewidmet wurde das ganze Werk hingegen dem bereits erwähnten Humanisten Joannes Lasicius, der sich der ungarischen Sache verpflichtet fühlte.[137]

Vietor hatte schon früher, zur Zeit seiner Wiener Tätigkeit,[138] die Gedichte von Janus Pannonius gedruckt, in Krakau gab er dann 1518

134 II. 39 und II. 40.
135 II. 1.
136 I. 5.
137 II. 40.
138 RMK III 177 (Wien 1512).

die *Epigrammata* heraus,[139] später die zu Lebzeiten des Dichters nicht im Druck erschienenen Gedichte in einer von Ferenc Újhelyi veröffentlichten Sammlung.[140] Er war es ebenfalls, der das historische Werk von István Brodarics über die Schlacht von Mohács[141] im Jahr nach dem verhängnisvollen Ereignis, 1527, im Druck herausgab. Er war der populärste erasmische Lehrer der ungarischen Studenten und auch der Verleger der Arbeiten von Leonard Cox. Die Werke des Arztes János Kassai Antoninus erschienen gleichfalls zum Großteil bei Vietor.

Auch Mátyás Dévai Bíró gehörte zu seinen persönlichen Bekannten, der sich nach seinem Studium in Wittenberg Ende des Jahre 1537 im Hause von Vietor aufhielt, während eines seiner Bücher gerade dort entstand.[142] Mit Sicherheit war auch etwa zu dieser Zeit die erste Ausgabe seiner *Orthographia* in Arbeit, von der kein Exemplar erhalten geblieben ist, doch an deren Erstellung auch Benedek Abádi mitgearbeitet hatte, der wiederum das Druckhandwerk bei ihm erlernt hatte.

Die zweite Ausgabe der Streitschrift *Az Christusról* (Über Christus) von Ozorai erschien um 1550 bereits beim Nachfolger von Vietor, Lazarus Andreae.[143] Dieser Druck belegt, dass der neue Eigentümer den Buchstabenbestand der Vietor-Druckerei mit Hilfe der Buchstaben der Krakauer Ungler-Werkstatt erneuert hat. Von 1551 an nämlich führte die Witwe Unglers die Tätigkeit der Buchdruckerei nicht weiter, und es scheint, als habe sie einen Teil der Ausstattung veräußert. Als in der Werkstatt von Lazarus die *Chronica* von István Székely erstellt wurde, arbeitete dort als Korrektor Mihály Vilmányi Libec und schrieb in dieser Funktion ungarische Distichen in den Band.[144]

Lazarus, der die einstige Vietor-Druckerei weiterführte, starb jedoch im Jahre 1577, woraufhin sein Sohn Jan Januszowski die Druckerei übernahm, der bis zuletzt dem katholischen Glauben verhaftet blieb, und obschon er am Hofe des Kaisers Maximilian II. als eine Person mit juristischem Abschluss tätig war und später der königliche Sekretär Stephan Báthoris wurde, sich doch zu einem der ausgezeichnetesten polnischen Drucker ausbildete. Zu seiner Zeit lautete der Name der Druckerei „Officina Lazari", und er wurde zum ständigen Verleger des großen polnischen Dichters der Renaissance Jan Kochanowski.

139 II. 8.
140 II. 10.
141 II. 34.
142 Aus den Hinweisen ersichtlich scheint es, dass es sich um seine Arbeit mit dem Titel *A tízparancsolatról* (Über die Zehn Gebote) handelt, I. 11.
143 I. 26.
144 I. 28.

Im letzten Viertel des Jahrhunderts wandelte sich das Bild der Krakauer Buchdruckerei. Es mag vielleicht ein wenig zufällig erscheinen, in welcher Krakauer Werkstatt ungarischsprachige Arbeiten erschienen – was bis 1559 nur bei Vietor, oder seinem Nachfolger Lazarus der Fall war –, denn als Drucker für die Werke zwischen 1572 und 1580 taucht der Name Mathias Wirzbieths auf, während der letzte Krakauer ungarische Druck, der Kalender für das Jahr 1586, bei Petricovius erschien. Dabei arbeitete die Lazarus-Offizin auch noch im Jahre 1577, den Anzeichen nach wurden die ungarischsprachigen Bücher zu dieser Zeit jedoch bei Wirzbieth gedruckt, dessen Druckerei hingegen zur Zeit des Erscheinens des ungarischen Kalenders für das Jahr 1586 zwar noch in Betrieb war, die Wahl aber doch aus irgendeinem Grunde auf die Petricovius-Werkstatt fiel.

Zum besseren Verständis dieses Phänomens ist es lohnenswert, einen kurzen Überblick über die Situation des Buchdrucks in Polen zu gewinnen. Im XVI. und XVII. Jahrhundert war das größte und zweifelsohne bedeutendste Zentrum des polnischen Buchdrucks Krakau. Obwohl im XVI. Jahrhundert das Land zum Großteil durch religiöse Toleranz gekennzeichnet war, fand doch im letzten Viertel des Jahrhunderts ein bedeutender Vorstoß von Seiten der Gegenreformation statt. Gerade in Krakau kam es auch zu gesellschaftlichen Wirren religiösen Ursprungs. Unter diesen Gegebenheiten arbeiteten hier zwei ausgezeichnete Buchdrucker, die ihre Werkstätten in den Dienst der verschiedenen Zweige der Reformation gestellt hatten: der Arianer Alexius Rodecius und der Kalvinist Mathias Wirzbieth. Rodecius, dessen Krakauer Tätigkeit auf die Jahre zwischen 1574 und 1600 fällt, griff zu verschiedenen Mitteln, sich und seine Druckerei vor den Schwierigkeiten und Verfolgungen zu schützen. So verheimlichte er beispielsweise den Druckort oder gab einen falschen Druckort an, einer davon ist „Claudiopolis", aber ebenso verwandte er auch die Stadtnamen Coloniae oder Basileae. Er war Behelligungen von Katholiken, aber häufig auch von Anhängern anderer protestantischer Konfessionen ausgesetzt, da er zu den radikalen Richtungen neigte. Im Jahre 1578 setzten Studenten der Krakauer Universität seine Druckerei und einen Teil seines Buchbestandes in Brand, später untersagte ihm König Stephan Báthori auf Initiative der Jesuiten den Druck eines Werkes zur Verneinung der Heiligen Dreifaltigkeit; er gelangte sogar für kurze Zeit ins Gefängnis, seine Druckergesellen aber flohen aus Krakau. Schließlich schützten Rodecius seine einflussreichen Patrone vor dem König, und so konnte er seine Tätigkeit fortsetzen.[145]

[145] Jan PIROŻYŃSKI, *Winkelzüge und Fälschungen in der Praxis der Krakauer Buchdrucker des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, in *Studien und Essays zu Druckgeschichte. Festschrift für Claus W. Gerhardt zum siebzigsten Geburtstag*. Rüger MÜNCH (hrsg.), Wiesbaden, 1997, 89–91.

Das Schicksal des Kalvinisten Mathias Wirzbieth war zwar nicht so bewegt, doch auch für ihn war die neue Situation nicht von Vorteil, die in Krakau mit dem Sieg des Katholizismus Ende des XVI. Jahrhunderts Einzug erhielt. Von 1574 an wurden mehrere Male Angriffe auf die kalvinistische Kirche in Krakau unternommen, 1591 dann wurde sie vollends zerstört. Zur Zeit solcher Wirren wurde auch ein beachtlicher Teil der von Wirzbieth gedruckten Bücher vernichtet, auf die Straßen geworfen und verbrannt. Es ist verständlich, dass der Drucker unter diesen Umständen seinen Namen häufig verschwieg oder neue Ausgaben von früher erschienenen Büchern mit alten Jahreszahlen versah und außerdem neben religiösen Büchern, die er in zunehmend geringerer Zahl herausgab, auch gut bezahlte Aufträge annahm. Bezeichnend ist, dass Wirzbieth von den 108 heute bekannten Drucken 41 ohne die Nennung der Druckerei herausgab.[146] Die ungarischen reformierten Verfasser wandten sich deshalb mit dem Druck ihrer Bücher an den ebenfalls reformierten Wirzbieth.[147] Auch Balassis religiöse Betrachtungen erschienen bei ihm, doch in dem für den Drucker noch ruhigeren Jahr 1572. Der Kolophon dieses Buches, unter dem Titel *Füves könyvecske* (Würzgärtlein für die kranken Seelen) lautet: „Krakkóban nyomtattatott Király őfelsége nyomtatója Wirzbieth Mathias által" (In Krakau von dem Drucker Ihrer Hoheit des Königs Mathias Wirzbieth gedruckt).

Auf interessante und kennzeichnende Zusammenhänge weisen die Bücher mit falschem Impressum hin, von denen die – im Übrigen ungarischsprachige – Arbeit von Mihály Sztárai mit dem Titel *Comoedia de matrimonio sacerdotum* etwa Krakau als Erscheinungsort angibt, obgleich sie im Jahre 1550 in Siebenbürgen, in Klausenburg, gedruckt wurde.[148] Ein anderer Druck aus dem Jahre 1581 hingegen, Wolfgang Schrecks Abhandlung mit dem Titel *Theses de puro et expresso Dei verbo,* gibt als Erscheinungsort Klausenburg an, obschon sie in Krakau gedruckt wurde. Ebenso auch jenes Werk, die *Epistola* von Nicolaus Buccella, das in mehreren Ausgabefassungen den Klausenburger Erscheinungsort angibt, obgleich es 1587 in Krakau von Rodecki gedruckt wurde. Nimmt man diese Bücher mit falschem Impressum näher unter Augenmerk, so wird verständlich, aus welchem Grund in die Drucke die in die Irre führenden Angaben geschrieben wurden.

Wenn man die Umstände der Herausgabe der Bücher näher untersucht, so kann im Fall der ungarischsprachigen satirischen Komödie, in der katholische Priester von evangelischer Seite verspottet werden, das

146 Siehe vorherige Anmerkung, 91–92.
147 I. 30, I. 31.
148 RMNy 88.

Verschweigen des tatsächlichen Druckortes wahrhaftig begründet sein, wie 1550, als sich im Jahre der Herausgabe der siebenbürgische Bischof Georg Martinuzzi in Klausenburg aufhielt. Warum die Klausenburger Drucker Gáspár Heltai und Georg Hoffgreff gerade Krakau als Druckort angaben, dafür genügt als Erklärung, dass bis 1550 beinahe jedes ungarischsprachige Buch, darunter auch die protestantischen, tatsächlich in Krakau erschien. Der neben der polnischen Hauptstadt befindliche Buchdruckername Ferentz Kerekotzki ist selbstverständlich ein erfundener. Die Zeit des Drucks stimmt mit der Wahrheit überein, denn gerade im Jahre 1550 konnte es die Notwendigkeit für ein falsches Impressum geben. Später war dem nicht mehr so, da ab 1551 in den Klausenburger Druckereien Arbeiten protestantischen Geistes ungestört erschienen. Es gab nur einen einzigen solchen Zeitpunkt, als die Herausgabe einer Spottschrift auf die katholischen Priester wirklich gefährlich sein konnte, was zwar nicht im Zusammenhang mit der Zensur stand, sondern vielmehr mit der eventuellen Rache des Bischofs, der die größte politische Macht ausübte. Die Erwähnung Krakaus lenkte den Verdacht von vornherein von Klausenburg.

1581 forderte der jesuitische Lehrer Wolfgang Schreck zu einem Glaubensstreit im neuen Gymnasium der Stadt auf, zu dem sich jedoch keiner von den protestantischen Geistlichen der Stadt meldete. Die Thesen aber wurden mit der Angabe eines falschen Klausenburger Druckorts in Krakau gedruckt. Die Tatsache des Krakauer Drucks erwähnten bereits die zeitgenössischen jesuitischen Geschichtsschreiber, in welcher Krakauer Druckerei dies jedoch geschah, ist bis heute nicht geklärt. Dieser falsche Druckort veranlasste die späteren Geschichtsschreiber anzunehmen, dass in Klausenburg bereits 1581 eine jesuitische Druckerei existierte. Diese irrtümliche Angabe und die nicht-existierende Druckerei tauchte noch lange Zeit über in Bibliographien auf.[149]

Die *Epistola* von Nicolaus Buccella,[150] die zum Tode des siebenbürgischen Fürsten und polnischen Königs Stephan Báthori geschrieben wurde, erschien in zwei Fassungen mit einem Klausenburger Impressum und der Jahreszahl 1587, doch ohne die Nennung der Druckerei. In Wirklichkeit ist keine der beiden in Klausenburg, sondern in der Krakauer Rodecius-Werkstatt entstanden, demnach gehören beide zu den

[149] Endre VERESS, *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603* (Die Geschichte der Klausenburger Báthory-Universität bis zu ihrer Zerstörung 1603), in Erdélyi Múzeum, 1906 (Siebenbürgisches Museum 1906), 178, 179. Gedeon BORSA, *Három tévesen feltételezett XVI. századi hazai nyomda* (Drei irrtümlicherweise angenommene heimische Druckereien im XVI. Jahrhundert), in Magyar Könyvszemle, 1965 (Ungarische Bücherschau, 1965), 346–349.

[150] Buccellas Buch erschien unter dem Namen Georgius Chiakor: III. 32.

Drucken, die der Arianer Rodecius ohne die Nennung seiner eigenen Druckerei, ja sogar mit falschem Stadtnamen versehen herausgegeben hat. Es ist möglich, dass das oben erwähnte Werk, die Thesen des Jesuiten Schreck, auch in seiner Druckerei entstanden sind. Warum er gerade Klausenburg als falschen Druckort wählte, darüber kann man nur Vermutungen anstellen, doch vielleicht kannte er die Stadt des unitarischen Bischofs Ferenc Dávid vom Hörensagen. Die andere Frage, warum er dieses Gelegenheitswerk, das aufgrund seines Inhalts wohl kaum zu beanstanden gewesen wäre, mit einem falschen Stadtnamen versehen herausgeben musste, erklären die regelmäßigen Angriffe auf seine Druckerei und die eigene Person, infolge derer er in den letzten Jahren seiner Krakauer Tätigkeit beinahe jede Ausgabe mit einem falschen Impressum oder ohne Nennung der Druckerei druckte.

Unter den ungefähr 200 Büchern mit ungarischem Bezug, die in den verschiedenen Druckereien der polnischen Hauptstadt entstanden, finden sich in bedeutender Zahl solche, die ihre Angaben zur Herausgabe nur lückenhaft oder überhaupt nicht mitteilen. Betrachtet man die dreißig Drucke dieser Art, so ist festzustellen, dass ein Teil von ihnen vermutlich aus politischen, ein anderer aus religiösen Gründen ohne den Ort der Herausgabe oder die Nennung der Druckerei entstanden ist. Die katholische apologetische Schrift von Albertus Novicampianus und die Streitschrift gegen den Arianer Stancaro sind von katholischer Seite aus[151] ebenfalls nicht mit der Nennung der Druckerei versehen, doch in Wirklichkeit sind sie in der Lazarus-Werkstatt entstanden. Die Diskussionen und Stellungnahmen im Zusammenhang mit den Arianern sind zwischen 1582 und 1587 in der Werkstatt von Alexius Rodecius ausnahmslos ohne Nennung des Erscheinungsortes und der Druckerei, ja manchmal sogar ohne Jahreszahl erschienen.[152] Das Edikt König Ferdinands gegen die Anabaptisten und andere Glaubenserneuerer entstand in Wirklichkeit in der Scharffenberg-Druckerei,[153] weitere sechs Schriften politischen Inhalts, darunter die Werke von Farkas Kovacsóczi, Valentin Eck und anderer wurden ebenfalls ohne Impressum in verschiedenen Krakauer Offizinen gedruckt.[154] Im Fall von dreizehn Werken dieser dreißig gelang es den Buchdrucker zu identifizieren. Fünf von diesen sind hebräische Drucke aus dem letzten Drittel des Jahrhunderts, ein Teil derer auch in der hebräischen Druckerei von Isaac Pross-

151 III. 17 und II. 101.
152 III. 32, III. 33, II. 117, II. 118.
153 II. 36.
154 II. 35, II. 41, II. 82, II. 113, II. 124, II. 135.

nitz entstanden sein könnte,[155] ähnlich dem 1592 erschienenen Werk von Elias Tyrnau.[156]

Obwohl es auch unter den ungarischsprachigen Ausgaben solche gibt, bei denen der Name des Druckers nicht angegeben ist,[157] und nicht wenige nur fragmentarisch erhalten geblieben sind, gelang es doch jeden Druck einem Krakauer Drucker zuzuordnen. Aufgrund des Exemplars ist es sogar möglich, die Person des Buchdruckers im Fall von heute nicht mehr bekannten ungarischsprachigen Büchern mit einer ziemlichen Wahrscheinlichkeit festzulegen: Hieronymus Vietor.

Buchstabe und Bild

Die beiden frühesten, zum Teil in ungarischer Sprache gedruckten Bücher, die im gleichen Jahr, 1527, die Krakauer Vietor-Druckerei verließen, konnten sich auf dem Gebiet des Druckens von ungarischen Texten noch auf kein Vorbild stützen. Es existierte keine Druckpraxis, die hätte verfolgt werden können, die einen Weg hinsichtlich dessen gezeigt hätte, mit welchen Typen und welcher Rechtschreibung die muttersprachlichen ungarischen Texte gedruckt werden müssten.

Vor dieser Zeit war nämlich noch kein ungarischsprachiger gedruckter Text erstellt worden. Einerseits existierten gedruckte lateinische Bücher – von diesen entstanden auch in Ungarn mehrere zwischen den Jahren 1473 und 1480 –, andererseits fertigte man auch in dieser Epoche noch handschriftliche ungarische Bücher an. Mit dieser Frage wurde man zuerst in Krakau und auch dort als erster der Buchdrucker Hieronymus Vietor konfrontiert. Zuerst verwandte der Drucker nach dem Vorbild der polnischsprachigen Bücher – denn auch die polnischsprachigen Bücher erschienen in jenen Jahren das erste Mal im Druck – Schwabacher Lettern[158] wie bei den polnischen und ungarischen Texten in den Grammatiken von Hegendorff und Heyden gleichermaßen. Das heißt die beiden Textteile in den Nationalsprachen wurden mit Schwa-

155 Aus der hebräischen Druckerei von Prossnitz erblickten Drucke zwischen 1579 und 1598 das Tageslicht, siehe *Katalog poloników XVI. wieku Biblioteki Jagellonskiej*, tom. 1–3, pod red. Mariana MALECKIEGO, Ewy ZWINOGRADZKIEJ, Kraków, 1992–1995.

156 II. 128.

157 I. 23 und I. 26.

158 Der Schwabacher Typ ist rundlicher, weniger länglich und hat eine weniger gebrochene Linie, somit ist er eine wesentlich besser lesbare Typenart als die Fraktur, die zum Druck deutscher Texte verwandt wurde.

bacher Lettern von dem kursiv gesetzten lateinischen Text abgehoben.[159] Diese Vorgehensweise führte er in der 1531 erschienenen zweiten Auflage von Heydens Grammatik und auch bei der Herausgabe des Lexikons von Murmellius im Jahre 1533 fort.

Das erste Buch, dessen vollständiger Text in ungarischer Sprache gedruckt ist, war die Übersetzung *Szent Pál levelei* (Die Briefe des Heiligen Paulus) von Benedek Komjáti vom Februar 1533 mit schönen Illustrationen, Antiqua-Buchstaben und im Oktavformat.[160] Darauf folgend wurden in Krakau keine ungarischen Bücher mehr mit Fraktur oder Schwabacher Typen gedruckt. Vielleicht wird der Wechsel gerade hier und zu diesem Zeitpunkt fassbar: Es sind nämlich von der Übersetzung *Szent Pál levelei* (Die Briefe des Heiligen Paulus) solche Bruchstücke aufgetaucht, die aus einem Probedruck mit Schwabacher Lettern und im Folio-Format stammen.[161] Der Buchdrucker entschloss sich jedoch endgültig für die Antiqua-Typen, mit denen im Übrigen in der zeitgenössischen Praxis die lateinischen Texte erstellt wurden. Diese Initiative und diese Wahl sind aus dem Grund interessant, da es, wie bereits erwähnt wurde, dafür kein Vorbild gab. Man weiß nicht, ob hinter dieser Entscheidung die ungarischen Verfasser, die sich um die Werkstatt Vietors gruppierten, oder der Buchdrucker selbst standen.

Nicht nur die Vietor-Druckerei – obschon diese mit Sicherheit das Vorbild darstellte – sondern auch die Werkstätten von Wirzbieth und Petricovius, die im Laufe des Jahrhunderts gleichfalls ungarischsprachige Bücher herausgaben, druckten die ungarischen Texte in jenen vier Büchern, die aus den Jahren zwischen 1572 und 1585 heute bekannt sind, konsequent mit Antiqua-Buchstaben.[162] Als diese jedoch erschienen, fand bereits seit Jahrzehnten auch in mehreren Städten Ungarns Buchdruck statt, und die Praxis der ungarischen Druckereien bezog endgültig neben den Antiqua-Typen Stellung, was vor allem der seit 1550 betriebenen Klausenburger Hoffgreff-Heltai-Druckerei, die gerade die Verwendung der Krakauer Antiqua-Typen fortführte, zu verdanken war. Nach dieser Zeit wurde die Verwendung der Antiqua-Typen bei ungarischen Texten zur Regel.

Im Weiteren entstanden also die in Krakau – und nicht nur bei Vietor – erscheinenden ungarischsprachigen Bücher mit Renaissance-Antiqua, und höchstens die Titel wurden mit Schwabacher Buchstaben

159 Es sollte jedoch erwähnt werden, dass er im Fall der deutschen Sprache nicht konsequent vorgegangen ist: In Hegendorffs Grammatik ist dieser in gleicher Weise wie der lateinische, kursiv gesetzt.

160 I. 5.

161 I. 4.

162 I. 29, I. 30, I. 31, I. 32.

gesetzt. Bis zum Jahr 1552 erschienen die Bücher ausnahmslos in dem von den Humanisten bevorzugten kleinen Oktavformat. Von den 31 ungarischsprachigen Krakauer Drucken aus dem XVI. Jahrhundert, die heute bekannt sind, erschienen 1559 im Quartformat die *Chronica* von István Székely[163] und im Duodezformat, das noch kleiner als das übliche Oktavformat ist, die religiösen Betrachtungen von Balassi[164] sowie die reformierte Lehre und das Gebetbuch von András Károlyi,[165] während der Kalender für das Jahr 1586[166] im Sedezformat herausgegeben wurde, wie dies im östlichen Teil Ungarns zu dieser Zeit und noch Jahrhunderte hindurch üblich war.

Betrachtet man die Tätigkeit der Krakauer Druckerei Vietor, die die meisten ungarischen Bücher herausgegeben hat, und ihrer Nachfolgerin der Lazarus-Werkstatt während der Jahre 1533–1559, als diese Werkstatt unserem Wissen nach das letzte ungarischsprachige Buch verlassen hat, so sind in diesen mehr als zwei Jahrzehnten mehrere Veränderungen hinsichtlich des Drucks ungarischer Texte erfolgt. Die Vietor-Druckerei hatte, da sie auch polnischsprachige Bücher herausgab, Übung im Drucken von Texten in Nationalsprachen. Obwohl diese, wie bereits erwähnt wurde, immer mit Schwabacher Buchstaben gesetzt worden waren, musste man auch dort eine Lösung für die Kennzeichnung der von der lateinischen Sprache abweichenden Laute finden. Dies löste man mit Apostrophen, die über oder nach den entsprechenden Buchstaben gesetzt wurden: Dieses Zeichen diente gleichermaßen der Kennzeichnung der Längen der Vokale als auch der Weichheit der Konsonanten.[167]

Vietor erneuerte seinen Buchstabenbestand 1538 mit dem Ziel, ihn für die ungarische Rechtschreibung geeigneter zu machen. Zur Kennzeichnung der ungarischen Laute erstellte er eigens mit Akzenten versehene Buchstaben. Die alten tauschte er einheitlich durch die Zeichen ő, ű, ß, ǵ, l′, ń, t′ aus. Vermutlich wurde mit diesen die zweite, als Exemplar nicht mehr bekannte Arbeit von Gálszécsi gedruckt[168] und ebenso das verloren gegangene Werk von István Székely aus dem Jahre 1538.[169] Doch weswegen die neue, exaktere Lautkennzeichnung vor allem notwendig war, war die Ausgabe der *Orthographia* von Mátyás Dévai Bíró aus dem Jahre 1538.[170] Diese Fibel rechtfertigte die Erneuerung

163 I. 28.
164 I. 29.
165 I. 31.
166 I. 32.
167 Über die Lautkennzeichnung in den Krakauer ungarischsprachigen Büchern schrieb zusammenfassend Béla VARJAS in seinem zitierten Aufsatz, siehe Anmerkung 21.
168 I. 13.
169 I. 14 und I. 15.
170 I. 10.

der Typen, die Vietor bis dahin zum Druck ungarischer Texte verwendet hatte, hier nämlich musste dargestellt werden, mit was die einzelnen ungarischen Laute im Druck gekennzeichnet würden. Obgleich die erste Ausgabe der *Orthographia*, die die Veränderung des Typenbestandes erzwang, nicht bekannt ist, kann das Datum des Erscheinens doch auf 1538 datiert werden. Leider ist jedoch kein einziges Exemplar der Bücher, die aus diesen Jahren stammen, bekannt, oder es sind nur Fragmente erhalten geblieben.

Unter den Büchern, die in Krakau in ungarischer Sprache gefertigt worden sind, finden sich auch mit Notenzeichnung gedruckte Gesangbücher. Es sind aus beiden Ausgaben des Gesangbuches von István Gálszécsi Bruchstücke bekannt, beide stammen aus der Vietor-Werkstatt. In der ersten Ausgabe von 1536 sind noch in einem Arbeitsgang geschnitzte Notenzeilen und Tonzeichen zu sehen, während in den Fragmenten der zweiten Ausgabe Anzeichen dafür zu finden sind, dass sich Vietor auch mit dem Tonzeichendruck in zwei Phasen versuchte. Dies kann vielleicht mit jenem Zeitpunkt zusammenfallen, als er die Werkstatt ohnehin erneuerte und auch bei der Kennzeichnung der ungarischen Laute zu einer anderen Methode überging, das heißt etwas vor 1538.[171] In der Werkstatt von Vietors Nachfolger, in der Officina Lazariana, entstanden ebenfalls Notendrucke, denn hier erschien zwischen 1565 und 1568 das zweibändige Werk des europaweit bekannten Kronstädter Lautenspielers Bálint Bakfark mit dem Titel *Harmonia*.[172]

Der Krakauer Notendruck kann zu der Zeit auf eine bereits mehrere Jahrzehnte lange Vorgeschichte zurückblicken, wenn auch in erster Linie bei Joannes Haller, der sich auch mit dem Druck von Messbüchern beschäftigte, und bei seinem Konkurrenten Florianus Ungler, in dessen Werkstatt das Werk von Stephanus Monetarius mit dem Titel *Epithoma utriusque musices* erschienen war, das auch Tonzeichendruck beinhaltete.[173] Das Besondere an diesem Band ist, dass sich die schwarzen Notenzeilen und Tonzeichen mit deren Negativ, das heißt mit weißen Zeilen und Noten vor schwarzem Hintergrund, abwechseln.

Eines der schönsten Beispiele der Buchverzierung in der Renaissance ist das Titelblatt jenes Bandes, der die Gedichte von Janus Pannonius beinhaltet, bei dem die zarte Verzierung allein durch die Initialen des Verfassers vor dunklem Hintergrund repräsentiert wird.[174] Einerseits

171 Siehe Fragment des Gesangbuches von Gálszécsi (1538) I. 8.
172 II. 103 und II. 105.
173 II. 9. Siehe *Pol. typ.*, III, 63.
174 II. 8: Der Band erschien in der Druckerei Vietor im Jahr 1518.

verfügen die in Krakau erschienenen Bücher mit ungarischem Bezug über dieselben Besonderheiten wie andere Drucke der Renaissance, andererseits aber besitzen sie, insbesondere die Bücher in ungarischer Sprache, auch ganz eigene Züge. Entsprechend der Gepflogenheiten der Renaissance waren die wesentlichen Verzierungen der Bücher die Titelblattumrahmungen mit Holzschnitt versehen und die mit gleicher Technik erstellten Wappen. Einer beliebter Titelblattentwurf war das Portal, das durch Renaissance-Säulen geschmückt war und auf dem sich Wappen befanden.[175]

Zwei von den kleinformatigen ungarischsprachigen Drucken – die Streitschrift von Imre Ozorai und die Psalmübersetzung von István Székely[176] – erschienen mit einem Titelblatt, das einen kirchlichen Gedenkaltar aus der späten Renaissance abbildet, in dessen Mitte, die freigelassen worden war, dann der Titel des Buches gesetzt wurde. Der untere Teil auf dem Titelblatt des letzteren Buches ist von allegorischen Kindergestalten, die auf Instrumenten spielen, bevölkert.[177] Über eine sehr ähnliche Titelblattumrahmung verfügt die zweite Ausgabe der Streitschrift von Imre Ozorai mit dem Titel *Az Christusról és az ő egyházáról* (Über Christus und seine Kirche), die beim Nachfolger von Vietor, bei Lazarus, um 1550 erschienen ist. Auch hier wird mit der Darstellung des Monogrammes L. S. ein kirchlicher Altar geformt, vor dem Bauwerk befinden sich Engelchen mit Pfeilen.[178] Es ist wahrscheinlich, dass beide Schnitte von derselben Person, vielleicht von dem Typographen selbst gefertigt wurden.[179] Hinter den Buchstaben L. S. könnte sich der Name Lázár aus Strikowia verbergen, wie Lazarus seinen Namen auf den ungarischen Drucken angab.

Ähnlich in der Komposition, jedoch bewegter ist das Titelblattbild zur *Chronica* von István Székely. Da dieses zu einem größeren Buch als die zuvor genannten, nämlich im Quartformat gefertigt wurde, hatte der Holzschnitzer so mehr Platz zur Darstellung des gewünschten Themas. Der Holzschnitzer hat das vereinte ungarische Wappen im oberen Teil der Komposition in einen Kranz eingeschlossen, an der rechten und linken Seite des relativ engen Rechteckes, das für den Titel freigelassen worden ist, sind die biblischen Gestalten von Daniel und David zu sehen, während im unteren Teil des Holzschnittes ein Gefecht zu Pferde dargestellt ist. Zwischen den Gestalten winden sich mehrere Schrift-

175 III. 7 und III. 8.
176 I. 22 und I. 21.
177 I. 21.
178 I. 22.
179 Béla HOLL, *Ozorai Imre vitairatának kiadásairól* (Über die Ausgaben der Streitschrift von Imre Ozorai), in Magyar Könyvszemle, 1976 (Ungarische Bücherschau, 1976), 158, 168.

bänder. Der Holzschnitt ist vermutlich eigens zu diesem Buch entstanden, und dies war wahrscheinlich auch die erste (und vielleicht einzige) Verwendung des Schnittes. Darauf weisen die scharfen Umrisse der Zeichnung hin, bei der im Gegensatz zu den beiden Titelblattschnitten nach der Art von Gedenkaltaren keine Spur von Abnutzung zu finden ist.

Bei den Zierleisten der Titelblätter sind jene von Seltenheit, die aus einem Stück bestehen (wie die zuvor erwähnten drei Bilder), denn im Allgemeinen sind der untere und obere Rahmen oder auch alle beide austauschbar, das heißt die Umrahmung, die als eine Einheit wirkt, besteht in Wirklichkeit aus drei oder vier Teilen, wodurch Variationen bei den ansonsten ähnlichen Titelblättern geschaffen werden konnten. Das obere oder untere Element der Umrahmung beinhaltet im Allgemeinen den Inhalt des Buches sowie das Wappen des Verfassers oder Mäzens, doch in den meisten Fällen den polnischen Adler oder das Wappen Krakaus mit dem offenen Tor. Ein Beispiel für die schöne Ausarbeitung von Titelblattumrahmungen ist, obgleich sich diese des Öfteren wiederholt, auch wenn die oberen und unteren Elemente zuweilen variieren, jener Holzschnitt, bei dem an den beiden Seiten Renaissance-Vasen dargestellt sind und dessen Varianten mit dunklem und hellem Hintergrund auch in einigen Drucken Florianus Unglers, die von ungarischen Verfassern stammen,[180] nicht nur auf dem Titelblatt, sondern auch im Innenteil des Bandes vorkommen.

In den Krakauer Druckereien erschienen auch besonders reich illustrierte Bücher, wie beispielsweise in der Werkstatt von Mathias Wirzbieth der Band, der als erster mit der Geschichte und Volkskunde Osteuropas bekannt machte[181] und in dem auch mehrere Darstellungen mit ungarischem Bezug Raum fanden. Geografische Darstellungen, den eigenen Holzschnitt des Verfassers kann man in Joannes Honters kosmographischem Buch finden. Die kreisförmige Darstellung des Kosmos befindet sich nicht nur auf dem Titelblatt, sondern auch im Innenteil des Bandes.[182]

Eine individuelle Illustration ist der Holzschnitt, der auf einem Doppelblatt zwei, sich gegenüberstehende Figuren darstellt: Es handelt sich um zwei Philosophen, von denen einer in türkisches Gewand, der andere in europäisches gekleidet ist. Dieser Stich ziert die Arbeit *Prognoma* jenes Bartholomaeus Georgijević,[183] der in Großwardein (Nagyvárad, Oradea) einen Glaubensstreit mit einem Türken initiiert hatte. Zu dem bei Floria-

180 II. 2 und II. 9.
181 III. 20 (1578).
182 II. 55.
183 II. 80.

nus Ungler gedruckten Band entstand zudem in einem verzierten, arabesken Rahmen eine arabische Aufschrift auf schwarzem Untergrund, darüber die Buchstaben M. S. T. (Misterium Sanctissimae Trinitatis).

Unter den ungarischsprachigen Büchern ist die ungarische Übersetzung *Szent Pál levelei* (Die Briefe des Heiligen Paulus) besonders reich illustriert, in dem zwar nicht auf dem Titelblatt, doch im Inntenteil des Bandes kleinere und auch ganze Seiten füllende Holzschnitt-Darstellungen zu finden sind.[184] Ein kleinformatiges Bild wiederholt sich zum Ende des Bandes vor jedem Kapitel – dargestellt ist der Heilige Paulus mit Schwert. Die beiden großformatigen Schnitte des Bandes stellen den in zwei Varianten gezeichneten Heiligen dar, der in einer renaissancistischen Säulenhalle sitzt, darunter mit einem für den Druck freigehaltenen Rahmen; vermutlich ist dies ein Bestandteil jener Serie, zu der auch die beiden Bilder mit gleichem Aufbau aus der Psalmübersetzung von István Székely gehören. Eines von diesen stellt König David und Urias dar, das andere den betenden König David mit Harfe. Der abgenutzte und beschädigte untere Teil des letzteren weist darauf hin, dass er nicht neu, zu dieser Ausgabe gefertigt worden ist. Tatsächlich ist derselbe Holzschnitt wesentlich früher auch bei Vietor auf dem Titelblatt des 1540 herausgegebenen polnischsprachigen Psalmbuches, dem Psałterz Dawidów, zu finden.[185]

Auch das *Füves könyvecske* (Würzgärtlein für die kranken Seelen) von Bálint Balassi, das in der Wirzbieth-Werkstatt gedruckt worden ist, ziert eine kleine Darstellung König Davids.[186]

Von den Krakauer Druckereien ist zur Mitte des Jahrhunderts die Lazarus-Offizin, von der die Vietor-Werkstatt als Erbe übernommen worden war, diejenige, die konsequent ein Druckerei- beziehungsweise Verlagsemblem verwandte. In der Ausstattung war ihr Emblem, das einen Obelisken darstellte, an das Format des Buches angepasst in drei Größen vorzufinden. Lazarus hat im Übrigen den Buchstabenbestand und die Druckstöcke für die Schnitte übernommen, was auch der Schnitt, der König David mit Harfe darstellt, belegt.[187]

Bei den Büchern ungarischer Verfasser oder solcher mit ungarischem Bezug ist entsprechend den Gepflogenheiten der Zeit die Verwendung

184 I. 5.

185 ESTREICHER, XV, 68–69.

186 I. 29. Von den Illustrationen des gegenwärtig nicht zugänglichen Unikats kennen wir nur diese eine, die in der Literatur noch vor dem Zweiten Weltkrieg in Form einer Reproduktion veröffentlicht wurde. Siehe Pál GULYÁS, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században* (Der Buchdruck in Ungarn im XV. und XVI. Jahrhundert), 1931, 38.

187 I. 21: in der Psalmübersetzung von István Székely.

von Wappen häufig: Es sind etwa zwölf verschiedene Wappen zu finden, zuweilen auch in unterschiedlichen Varianten. In unserem Fall handelt es sich hierbei selbstverständlich am häufigsten um das ungarische und polnische Landeswappen sowie um das Wappen der Stadt Krakau. Es hat den Anschein, dass die Vietor-Druckerei das vereinte Wappen von Ungarn, Böhmen und Dalmatien ihren ungarischsprachigen Ausgaben häufig hinzugefügt hat,[188] während das polnische Wappen die an König Sigismund gerichtete Dichtung von Klemens Janicki ziert, die von János Kassai Antoninus herausgegeben wurde,[189] sowie die ebenfalls Sigismund geltende Oratio von Imre Kolozsvári.[190] Das Wappen von Krakau taucht in mehreren Varianten auf, mal gesondert auf dem Titelblatt, oder aber auch als Element der Rahmenleiste, in anderen Ausgaben wiederum am Ende des Buches, im Kolophon.[191] Auch das Thurzó-Wappen taucht des Öfteren in diesen Büchern auf, und zwar in den Fällen, wenn eines der Familienmitglieder die Herausgabe des Buches als Mäzen unterstützt hat.[192]

Die Wappen des Fürsten Johann Sigismund, von Albertus Sascius, Stanisław Orzechowski, Georgius Logus, Gergely Szepsi Macer und Ferenc Németi zieren jeweils eines dieser in Krakau gedruckten Bücher.[193] Die Besonderheit der ungarischsprachigen Bücher ist, dass das eine oder andere häufig mehrere ganzseitige Wappen zieren: Beispielsweise wurde nach dem Wappen des Patrons Perényi[194] oder jenem der Familie Frangepán[195] auch noch das ungarische Wappen abgedruckt. Von dem Wappen der Familie Frangepán besaß die Vietor- beziehungsweise Lazarus-Druckerei verschiedene Druckstöcke, einen mit heller Zeichnung und einen anderen, auf dem die Löwen und auch die anderen Elemente des Wappens schwarz waren. Auch das Báthori-Wappen taucht in verschiedenen Varianten auf, zunächst gesondert, ein anderes Mal dann in das polnische Wappen eingefasst.[196]

Die Krakauer Druckereien des XVI. Jahrhunderts verwandten zur Verzierung des Innenteils ihrer Ausgaben gerne, ebenfalls entsprechend

188 I. 5, I. 6, I. 21.
189 II. 71.
190 II. 87.
191 II. 2 und II. 9.
192 II. 13, II. 16, III. 8.
193 II. 96, II. 104, II. 101, II. 92, I. 28. (Ein von dem Krakauer abweichendes Wappen des Hauptmanns von Tokaj, Ferenc Németi, ist in dem in Debrecen von Rafael Hoffhalter gedruckten ungarischsprachigen Werbőczi-Gesetzbuch zu finden: RMNy 207.)
194 I. 5.
195 I. 5, I. 21, I. 26.
196 III. 9 und III. 23.

der zeitgenössischen typographischen Praxis, verschiedene Initialen am Textanfang. Die Jacobus Lucius zugeschriebenen Initialen mit schwarzem Hintergrund und feiner Pflanzenverzierung, die in mehreren europäischen Druckereien in Form von Abgüssen zu gleicher Zeit verwendet wurden, begann man in Krakau im Jahre 1562 zu benutzen. Hier existierten diese Initialen nur in Lazarus' Austattung.[197] Aus ungarischem Gesichtspunkt besonders interessant und eine Besonderheit der Krakauer Buchverzierung sind jene großen Initialen wie etwa das „Q", in dessen Mitte das Thurzó-Wappen gesetzt worden ist,[198] bei einem anderen sind am oberen Bogen des „S" das Báthori-Wappen und der polnische Wappenadler zu sehen.[199] Die Initiale mit dem Thurzó-Wappen gehörte zu der Ausstattung Florianus Unglers, jene mit dem Báthori-Wappen war im Besitz der Lazarus-Offizin.

Verschafft man sich einen Überblick über die in Krakau erschienenen Ausgaben mit ungarischem Bezug, so kann man feststellen, dass unter diesen die ungarischsprachigen mit einem besonders anspruchsvollen Äußeren entstanden sind. Dies bezieht sich nicht nur auf die Drucke Vietors, sondern auch auf die der Werkstätten von Lazarus und Wirzbieth. Die Titelblattumrahmungen, Wappen, das Drucken der Titelblätter mit roter Farbe, das Drucken von Tonzeichen, die Holzschnittillustrationen zur Verzierung des Innenteils der Bände – und im Allgemeinen all jene Bände, die erhalten geblieben sind und als Ganzes untersucht werden können – weisen alle darauf hin, dass diese Bände nicht nur aufgrund der Großzügigkeit des jeweiligen Gönners, sondern auch durch die Sorgfältigkeit des Buchdruckers in einer besonders schönen Form die Druckerpresse verlassen haben.

Wirkungen

Die heute bekannten Angaben verweisen während des XVI. Jahrhunderts auf vielseitige Beziehungen zwischen den beiden Ländern, doch vermutlich waren die Wechselwirkungen auch in jenen Fällen um ein Mehrfaches vielschichtiger und vielfältiger, in denen keine darauf hinweisenden Anzeichen dafür erhalten geblieben sind. Obwohl wir hierbei von einer Wechselwirkung sprechen, muss doch festgestellt werden, dass Krakau während des XVI. Jahrhunderts für die Drucker und Druckereibegründer Ungarns die Quelle des Fachwissens bedeutete,

[197] Eine Initialserie mit dem Maß 19×19 mm.
[198] II. 9.
[199] III. 29 und II. 133.

jenen Ort, an dem man sich – neben Wien – die Kunst der Typographie aneignen konnte. Dafür gab es auch die Möglichkeit, denn an keinem anderen Ort studierten auf einmal so viele ungarische Studenten, und nirgendwo anders erschienen so viele lateinisch- oder ungarischsprachige gedruckte Bücher, die von ungarischen Verfassern stammten.

Den frühesten Kontakt repräsentiert die Person des Druckers Benedek Abádi, der die Technik des Buchdrucks in der Werkstatt des Krakauers Hieronymus Vietor erlernte. Hier aus Krakau, rief ihn János Sylvester auf den Nádasdy-Besitz in West-Transdanubien, nach Sárvár-Újsziget, damit er dort die Führung der Druckerei übernehme, die einige Jahre zuvor gegründet worden war. Denn der Drucker, der in dieser neuen Werkstatt das erste vollständige ungarische *Új Testamentum* (Neue Testament), das erste in Ungarn erscheinende ungarischsprachige Buch, hätte drucken sollen, hatte mit seiner Tätigkeit weder das Gefallen des Patrons noch des Übersetzers, Sylvesters, gewonnen. Daher suchte dieser an die Stelle von Joannes Strutius in der Person von Benedek Abádi einen neuen, sachverständigen Buchdrucker. Die Beziehung zwischen Sylvester und Abádi stammte noch aus den früheren Krakauer Jahren. Der namhafte ungarische Humanist Sylvester hatte nämlich die Krakauer Universität besucht und nebenbei in den Jahren 1527/1528 in der Druckerei von Vietor als Korrektor gearbeitet sowie im Allgemeinen an der Vorbereitung der dort entstehenden allerersten ungarischsprachigen Bücher teilgenommen.

Als ein einzigartiger Versuch gilt die sogenannte Bastarda-Letter der Druckerei in Sárvár-Újsziget, mit der das *Új Testamentum* (Neue Testament) erstellt wurde und der in Ungarn keine Fortsetzung fand.[200] Diesen hatte nicht Benedek Abádi, der in Krakau gelernt hatte, ausgewählt, denn er war schon gezwungen die durch seinen Vorgänger begonnene Arbeit mit den gegebenen, Bastarda-Lettern fortzusetzen. In der Lautkennzeichnung jedoch ähnelt der Druck stark den Krakauer ungarischen Ausgaben. Es ist nicht verwunderlich, dass Sylvester, der in Krakau studiert und auch an gedruckten Büchern mitgearbeitet hatte, ebenso wie der Buchdrucker Benedek Abádi diese Praxis verfolgten. Die ungarische Lautkennzeichnung der palatalen Laute durch ein Nebenzeichen ist also auf Krakau zurückzuführen, wo die ortsansässigen Buchdrucker wahrscheinlich die Kennzeichnungsweise, die sie bei der polnischen Sprache anwandten, auch auf das Ungarische übertrugen (wie beispielsweise die Kennzeichnung des Lautes cs mit cz). Gleichzeitig stammt auch die Vorgeschichte jener Rechtschreibung aus Krakau, die Gáspár Heltai verfolgte, und die zwei Buchstaben statt der Lautkennzeichnung

[200] RMNy 15. Die sogenannte Bastardschrift ist französischen Ursprungs, eine schmale Letter, sozusagen ein Übergang zwischen dem Fraktur- und dem Kursiv-Typ.

durch Nebenzeichen verwandte. Diese Zeichen sind in der Kennzeichnung von gy und ny gleich im ersten, vollständig in ungarischer Sprache gedruckten Buch vorzufinden.[201]

Der Krakauer Einfluss wäre in der Arbeit Abádis, im fertigen *Új Testamentum* (Neuen Testament), vermutlich deutlicher ersichtlich gewesen hätte er nicht die durch seinen Vorgänger bereits begonnene Arbeit mit der von vornherein gegebenen Druckereiausstattung – den Verzierungen und Lettern – fortsetzen müssen. Aber doch scheint es wahrscheinlich, dass das Erscheinen der kleinen, mit Bildern verzierten Initiale in Antiqua mit Abádi im Zusammenhang steht, ebenso wie gewisse Veränderungen der Rechtschreibung im Text.

Obgleich Honterus, der Begründer der ersten kontinuierlich arbeitenden Druckerei in Ungarn, vermutlich Beziehungen zu der Scharffenberg-Offizin in Krakau hatte, die seine Arbeiten herausgab, kann doch nicht behauptet werden, dass er aus dem Anlass seiner Kronstädter Druckereigründung die Werkstatt mit den Buchstaben irgendeiner Krakauer Druckerei ausgestattet hätte. Eine vollkommene Übereinstimmung ist nicht einmal bei seinen Kursiv-Typen zu finden, die jenen Scharffenbergs am meisten ähneln.

Früher nahm man an, dass die eigene Druckerei von Péter Bornemisza, dem einflussreichen Schriftsteller und Reformator, in der er für verschiedene Ortschaften Oberungarns zwischen 1573 und 1584 Bücher herausgab, mit Krakauer Typen ausgestattet gewesen wäre. Neuere typographische Untersuchungen belegen jedoch, dass seine Typen von dem Wiener Stainhofer stammten.[202] Die Krakauer Herkunft seiner Austattung hielt man früher aus jenem Grunde für wahrscheinlich, da Bornemiszas Partner, Bálint Mantskovit (Valentin Farinola), seinem Namen nach mit größter Sicherheit polnischer Herkunft war. Eine Spur für eine Krakauer Tätigkeit Mantskovits gibt es jedoch nicht.

Im Fall des Chronisten und Klausenburger Druckereibesitzers Gáspár Heltai können wir nur von einer indirekten Beziehung zu Krakau sprechen. Heltai immatrikulierte sich 1543 an der Wittenberger Universität, wo er der Kommilitone von Benedek Abádi wurde. Abádi wiederum hatte sich, nachdem er den Druck des ungarischen *Új Testamentum* (Neuen Testaments) in Sárvár-Újsziget beendet hatte, nach der Schließung der Druckerei, an der Wittenberger Universität immatrikuliert.

201 I. 5: z. B. in den ungarischen Wörtern „egyebek", „pogány" und andere.

202 Szilvia BÁNFI, *Huszár Gál komjáti nyomdája és nyomdakészletének eredete* (Die Komjáter Druckerei von Gál Huszár und die Herkunft seines Druckereibestandes), in *Gesta typographorum. A hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére* (Zu Ehren des siebzigjährigen Gedeon Borsa), Budapest, 1993, 30.

Hinsichtlich der ungarischen Sprache ist das Wesentlichste jedoch, dass die Krakauer Traditionen am ehesten durch die Klausenburger Heltai-Druckerei fortgesetzt wurden: Dies gilt sowohl für die Rechtschreibung, als auch die Kennzeichnung der ungarischen Laute sowie die Verbreitung des Antiqua-Drucktypen. Dies wurde für das gesamte ungarische Druckwesen bestimmend.

Wenn auch keine persönlichen Beziehungen zwischen den Krakauer Buchdruckern und der Klausenburger Hoffgreff–Heltai-Druckerei bekannt sind, so sind doch der Gattung, dem Typ der Ausgaben nach die meisten Ähnlichkeiten zu der Tradition der Krakauer ungarischen Bücher in der Klausenburger Druckerei zu finden. Ein Beleg dafür sind neue Klausenburger Ausgaben und Nachdrucke von Büchern, die das erste Mal in Krakau herausgegeben worden sind, von denen in keinem verschwiegen wird, dass die Krakauer Ausgabe als Grundlage verwendet wurde.[203] Auch dieser Umstand bezeugt, dass Heltai, der seine Druckerei im Jahre 1550 in Betrieb nahm, die Ausgaben der Krakauer Druckereien, die in ungarischer Sprache erschienen waren oder von ungarischen Verfassern stammten, nicht unbekannt waren. Auch einige seiner Titelblattumrahmungen erinnern an ein Krakauer Vorbild, etwa das mit Renaissance-Säulen verzierte Portal der ungarischen Übersetzung der Chronik von Antonio Bonfini mit dem Titel *Chronica,*[204] das Jacobus Lucius zugeschrieben wird, der zu jener Zeit in der Klausenburger Druckerei mitarbeitete und eventuell durch Krakauer Bücher mit ähnlichen Verzierungen inspiriert war.[205] Es ist möglich, dass auch für das Titelblatt des Werkes *Ritus explorandae veritatis,* das das Protokoll der Feuerproben des XIII. Jahrhunderts beinhaltet und auf dem das Stadtwappen Klausenburgs mit einem Lorbeerkranz[206] zu sehen ist, ein Krakauer Holzschnitt als Vorlage gedient hat. In mehreren Ausgaben Florianus Unglers, die in den Jahren zwischen 1520 und 1530 entstanden sind, können Holzschnitte gefunden werden, die eine ähnliche Funktion und einen ähnlichen Aufbau wie jene Heltais besitzen: Dort wird das Wappen der Stadt Krakau von einem breiten Lorbeerkranz umrahmt.[207] In der Druckereiausstattung von Heltai befindet sich die Initialserie von

203 RMNy 125, RMNy 762.

204 Aus dem Jahre 1575, RMNy 360. Siehe Zoltánné SOLTÉSZ, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században* (Die Buchkunst im Ungarn des XVI. Jahrhunderts), Budapest, 1961, Tabelle XX und der Druck von Vietor aus dem Jahre 1525 in Krakau (OSZK: Titelblatt Ant. 2337).

205 III. 7 und III. 8.

206 RMNy 87 (1550).

207 Beispielsweise OSZK Ant. 5175 koll. 5. (Krakau 1531). Siehe Anmerkung 202, 56, 57.

Jacobus Lucius,[208] die auch in Krakau vorzufinden ist. In Klausenburg begann man sie im Jahre 1560 zu benutzen, das heißt zwei Jahre früher als in Krakau.

Auf einen anderen Zusammenhang verweist jene Tatsache, dass die zweite Ausgabe der Streitschrift von Imre Ozorai von Márton Szenterzsébeti für den Druck in Krakau vorbereitet wurde. Szenterzsébeti immatrikulierte sich einige Jahre nach Gáspár Heltai (im Jahr 1545) an der Wittenberger Universität und wurde im Frühjahr 1546 bereits zum ungarischen Pastor in Klausenburg geweiht (genau in dem Jahr, als die erste Ausgabe von Ozorais Arbeit in Krakau erschien). Es ist nicht bekannt, wie viele Jahre er in Klausenburg im Amt war, doch soviel ist sicher, dass er im Jahr 1557 bereits Pastor in Thorenburg (Torda, Turda) war. Die zweite Ausgabe von Ozorais Streitschrift, die über keine Nennung des Erscheinungsjahres verfügt, ist womöglich um 1550, vielleicht etwas früher erschienen. Dies hingegen ist genau jenes Jahr, als die Klausenburger Offizin zu arbeiten begann. Man hatte, so scheint es, doch nicht damit gerechnet, dass hier eine Druckerei arbeiten würde und sich somit eher für Krakau entschieden, wo auch die erste Ausgabe erschienen war.

Mit dem ungarischen Kalendarium, das für das Jahr 1586 gedruckt worden war, wollte der Krakauer Petricovius womöglich eine Lücke füllen. Man könnte zunächst meinen, dass die Druckerei in Bartfeld (Bártfa, Bardejov), wo der ungarische Kalender regelmäßig erschien, diese Umgebung entsprechend mit Kalendarien versehen und es somit keine Notwendigkeit für in Krakau herausgegebene ungarische Kalender gegeben habe. Untersucht man diese Frage näher, so stellt man jedoch fest, dass der Bartfelder Dávid Gutgesell nicht nur für das Jahr 1586, sondern auch für die beiden vorhergehenden Jahre, ja sogar für 1587 auch keinen Kalender herausgegeben hat, obgleich bei ihm zuvor jährlich ein ungarischer Kalender erschienen war. Vielleicht irren wir nicht, wenn wir den Grund für die Unterbrechung in der Umstellung auf den neuen Kalender suchen. Gutgesell druckte noch den Kalender für das Jahr 1583,[209] selbstverständlich nach der alten Zeitrechnung, denn die Umstellung fand am 1. Oktober 1583 statt. Danach aber untersagte eine hoheitliche Verordnung, dass die Drucker ihre Kalender nach der alten Zeitrechnung veröffentlichten. Gutgesell entschied sich also den Anzeichen nach eher für eine Unterbrechung, jedoch gab er für das Jahr 1588 erneut einen alten Kalender heraus, den der ungarische

[208] Zoltánné Soltész, *A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek* (Die Klausenburger Buchverzierungen im XVI. Jahrhundert), in Művészettörténeti Értesítő (Kunstgeschichtlicher Anzeiger), 1957, 141–160 (es handelt sich um die 3. Initialserie in der Größe 19×19 mm).

[209] RMNy 500.

König Rudolf in einem Erlass beanstandete.[210] Im Folgenden verfolgte auch Gutgesell die parallele Herausgabe des alten und neuen Kalenders, ähnlich anderen Druckern in Ungarn.

Das heißt die Krakauer Herausgabe[211] war durchaus begründet, denn durch sie wurde einem Mangel abgeholfen. Zieht man die guten Krakauer Kontakte Gutgesells in Betracht, so ist es auch möglich, dass zwischen Gutgesell und Petricovius eine Art Vereinbarung bestand, da die Herausgabe des Kalenders in Polen übergangsweise sicherer schien. Es ist auch möglich, dass dies gar nicht der einzige Krakauer ungarische Kalender in den Jahren zwischen 1584 und 1587 war, das heißt zu jener Zeit, als Gutgesell die Herausgabe ungarischer Kalendarien einstellte. Dieser Krakauer ungarische Kalender ist ein Zeichen dafür, dass die Krakauer Drucker auch an der Herausgabe dieses Publikationstyps mitwirkten.

Die Beziehungen Dávid Gutgesells, des Gründers der ersten Bartfelder Druckerei, zu Krakau belegen seine Drucke auch in anderer Hinsicht in überzeugender Weise. Die Letteren seiner Druckerei zeigen nämlich, mit Ausnahme einiger kleinerer Abweichungen, Ähnlichkeiten mit den Typen des Krakauers Andreas Petricovius. Seine Werkstatt, die 1577 in Betrieb genommen worden war, hatte er also vermutlich aus Krakau, von Petricovius eingerichtet, oder es kauften beide von gleicher Quelle. Diese Beziehung scheint im Fall des nahe an der polnischen Grenze gelegenen Bartfeld vielleicht selbstverständlich, doch umso erstaunlicher ist dies im Fall des weiter entfernt, in der Tiefebene gelegenen Marktfleckens Debrecen. Dabei berichten die Nachlassschriften von Stanisław Scharffenberg darüber, dass ein gewisser „Johannes typographus de Debrecini" bei dem Krakauer Drucker am 22. April 1596 noch 86 Gulden und 4 Kreuzer Schulden hatte.[212] Aus dieser relativ hohen Summe kann die Schlussfolgerung gezogen werden, dass zwischen den beiden Druckerei-Verlagen, das heißt dem Krakauer und dem Debrecener, wohl ein bedeutender Buchverkehr bestanden hatte. Dieser ungarische Buchdrucker, der in Debrecen arbeitete, war János Csáktornyai, der jedoch zu diesem Zeitpunkt nicht mehr lebte.[213]

210 RMNy 592.

211 I. 32.

212 J. Ptaśnik, *Monumenta Poloniae typographica XV et XVI saecolorum*, Bd. I, Leopoli, 1922, 391–392.

213 Zu den polnisch–ungarischen Beziehungen unter den Buchdruckern, siehe Gedeon Borsa, *Die polnisch–ungarischen Beziehungen auf dem Gebiete der Buchdrucker-Kunst im XVI. Jahrhundert*, in *Studia z dziejów polsko wegierskich stosunków literackich*, red. István Csapláros, Warszawa, 1978, 117–123.

Exemplare

Die Krakauer ungarischsprachigen Drucke gelten heutzutage bereits als besondere Raritäten. Von den 31 Büchern, die nach unseren Kenntnissen dort im XVI. Jahrhundert in ungarischer Sprache oder zum Teil in ungarischer Sprache erschienen sind, sind bis zum heutigen Tage insgesamt 18 mehr oder weniger vollständige Exemplare erhalten geblieben, vier Fragmente, neun hingegen existieren überhaupt nicht mehr. Von den erhaltenen 18 Exemplaren sind jedoch sieben Unikate, das heißt, es ist nur ein einziges Exemplar bekannt, von den übrigen sind zwei bis drei bewahrt worden. Mehr als zehn Exemplare existieren nur von Benedek Komjátis *Szent Pál levelei* (Die Briefe des Heiligen Paulus),[214] neun von István Székelys Psalmübersetzung[215] und die meisten, beinahe fünfzig Exemplare, von Székelys *Chronica*.[216] Beinahe die Hälfte der Krakauer ungarischen Bücher ist also nur in fragmentarischer Form oder durch ihre Erwähnung in alten Bibliographien bekannt.

Es ist lohnenswert, sich etwas eingehender mit jenen neun Werken zu beschäftigen, die nicht bis zum heutigen Tage erhalten geblieben sind. Von den ungarischsprachigen Ausgaben Vietors sind fünf Unikate mit der Verwüstung der Bibliothek von Kata Gräfin Bethlen im Jahr 1848 in Enyed (Strassburg am Mierisch, Aiud) zerstört worden. Einer der ersten ungarischen Bibliographen und Literaturgeschichtsschreiber Péter Bod hatte diese noch zu Augen bekommen, gelesen und in seinem Werk *Magyar Athénás* beschrieben, doch die Exemplare hat seitdem niemand gesehen. Diese hatten also – zumindest in einem Exemplar – bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts noch existiert. Unter den fünf Büchern befanden sich vier Werke von Székely,[217] sowie das Büchlein von István Gálszécsi mit dem Titel *Keresztyéni tudományról* (Von der christlichen Wissenschaft), das mit der *Chronica* von András Farkas in einem Band gebunden war.[218] Drei weitere Werke existierten noch zu Beginn des XX. Jahrhunderts in fragmentarischer Form, doch zwei davon wurden während des Zweiten Weltkriegs zerstört und eines ist verloren gegangen. Zwei Werke hingegen sind uns nur aus zeitgenössischen Erwähnungen bekannt.

Die Arbeiten von István Székely, die in Krakau erschienen sind, repräsentieren interessante Extreme: Einerseits sind diese in größtem

214 I. 5.
215 I. 21.
216 I. 28.
217 I. 14, I. 15, I. 17 und I. 20.
218 I. 13.

Umfang verloren gegangen, denn sie waren bereits im XIX. Jahrhundert Unikate, andererseits sind von einem seiner Werke herausragend viele Exemplare bis zum heutigen Tage erhalten geblieben. Dies gilt nicht nur im Verhältnis zu den übrigen Krakauer Drucken, sondern im allgemeinen Vergleich zu den erhalten gebliebenen Exemplarzahlen alter ungarischer Bücher. Mehr Exemplare sind von den ungarischsprachigen Büchern des XVI. Jahrhunderts nur von der Tyrnauer Ausgabe des Gesetzbuches Ungarns[219] und der *Vizsolyi Biblia* (Vizsolyer Bibel)[220] vorhanden. Es ist unwahrscheinlich, dass in der Zahl der Exemplare bei den einzelnen Werken Székelys auch ursprüglich so eine große Abweichung vorgeherrscht hat: Es ist vielmehr anzunehmen, dass die *Chronica* aufgrund ihres Inhaltes besser bewahrt worden ist. Da sie auch unabhängig religiöser Unterschiede gelesen wurde, war sie der Tatsache, überholt zu sein, nicht in dem Maße ausgesetzt.

Die Krakauer ungarischen Drucke waren zur Zeit ihres Erscheinens und in den darauffolgenden Jahrzehnten vermutlich in relativ breiten Kreisen bekannt und populär. Darauf verweisen die mehrfachen Ausgaben, die Erwähnungen durch Zeitgenossen und die Vorworte sowie Verweise der bereits in Ungarn entstandenen Ausgaben, die sich auf die als Vorbilder dienenden Krakauer Ausgaben berufen. In dem Gesangbuch von Imre Újfalvi aus dem Jahre 1602[221] wird jenes von István Gálszécsi[222] erwähnt, die Lieder aus den Werken von István Farkas,[223] die heute nicht mehr erhalten sind, gelangten in spätere Gesangbücher und sind daher bekannt, die Bock-Übersetzung von Balassi, die ungarisch den Titel *Füves könyvecske* (Würzgärtlein für die kranken Seelen)[224] erhielt, hat Péter Bornemisza in seine Sammlung *Négy könyvecske* (Vier Büchlein),[225] die 1577 in Sempte gedruckt wurde, aufgenommen. Das Religionslehrbuch von Gálszécsi mit dem Titel *A keresztyéni tudományról* (Über die christliche Wissenschaft),[226] das 1538 erschienen ist, wurde das erste Mal von András Batizi im Vorwort seines eigenen, 1550 in Krakau erschienenen Katechismus[227] erwähnt. Georg Hoffgreff gab den Katechismus von András Batizi 1555 in Klausenburg[228] erneut nach der

219 *Corpus juris Hungarici*, RMNy 549 (1584),
220 RMNy 652,
221 RMNy 886 (2).
222 I. 8.
223 I. 13.
224 I. 29.
225 RMNy 396.
226 I. 13.
227 I. 25.
228 RMNy 125.

heute bereits verlorengegangenen ersten Krakauer Ausgabe[229] heraus. Albert Szenci Molnár kannte das *Lexicon* von Murmellius,[230] das ungarische Erklärungen beinhaltete, und benutzte es in seinem *Dictionarium*,[231] aber die Reihe ließe sich noch fortsetzen.

Die Krakauer ungarischsprachigen Drucke sind in größter Zahl in den Bibliotheken auf dem Gebiet des historischen Ungarn erhalten geblieben. Dies ist auch selbstverständlich, da die Werke ja dem ungarischen Lesepublikum zugedacht waren. Jenseits der Grenzen des einstigen Ungarn sind eher die Grammatiken, Texte erhalten beinhalteten, geblieben: So etwa die Werke *Rudimenta* von Hegendorff,[232] *Puerilium colloquiorum formulae* von Heyden[233] oder das *Lexicon* von Murmellius.[234]

Im Gegensatz dazu sind die Exemplare von Arbeiten ungarischer Verfasser, die in Krakau, meist in lateinischer Sprache erschienen sind, in den verschiedensten europäischen Bibliotheken zu finden, selbstverständlich in erster Linie in Polen. Ein bedeutender Teil jener 135 Werke, die als Krakauer Ausgaben von Werken ungarischer Verfasser im XVI. Jahrhundert registriert werden können, ist nicht in die Bibliotheken des einstigen Ungarn gelangt, was ein Hinweis darauf ist, das sie nicht in erster Linie den Lesern in Ungarn, sondern einem allgemeineren, europäischen Publikum galten. Interessant ist, dass herausragend viele Exemplare der *Refutatio* des Arianers Joannes Sommer[235] bekannt sind, ebenso wie von dem Werk *Poematum* von Leonardus Uncius,[236] das Ungarn zum Thema hat, sowie dem an Stephan Báthori adressierten Werk von Johann Michael Brutus (zehn beziehungsweise zwölf Exemplare), wobei es sich jedoch bei allen um relativ späte Drucke handelt, um Ausgaben zwischen 1579 und 1583.[237] Wir wissen selbstverständlich nicht, wie viele Bücher verschwunden sind, ohne eine Spur hinterlassen zu haben. Insbesondere Bücher kleineren Umfangs, die zu der damaligen Zeit als unbedeutend angesehen wurden, hat nur der Zufall gerettet.

229 I. 16.
230 I. 6.
231 RMNy 919 (1), Nürnberg, 1604.
232 I. 1.
233 I. 2, I. 7 und I. 27.
234 I. 6.
235 II. 118.
236 II. 116.
237 Die uns zur Verfügung stehende Exemplar-Registratur ist jedoch bei weitem nicht in dem Umfang vollständig, wie dies bei den ungarischsprachigen oder in Ungarn gedruckten Ausgaben der Fall ist, das heißt von den Arbeiten ungarischer Verfasser, die in einer Fremdsprache im Ausland erschienen sind, können durchaus weitere Exemplare auftauchen.

Buchhändler

Obgleich das Druckwesen in Ungarn in den Jahren um 1470 noch nicht heimisch werden konnte, existieren aus jener Zeit bereits Spuren hinsichtlich des Handels mit gedruckten Büchern. König Matthias Corvinus hatte im Jahre 1479 allen Komitaten Ungarns vorgeschrieben, die Ritualbücher – im Interesse der Einheitlichkeit – in gedruckter Form herauszugeben. Die Möglichkeit eines sicheren Geschäfts, die sich aus diesem königlichen Erlass ergeben hatte, zog im Folgenden die fremden Buchhändler in die Nähe des Ofener Königshofes, und der Druck der Ritualbücher, die für Ungarn angefertigt wurden, begann im Ausland bereits im darauffolgenden Jahr. Mit der Herausgabe dieser Bücher beschäftigten sich von 1480 ganz bis zur Schlacht von Mohács mehrere Ofener Buchhändler gleichzeitig. Von den Diözesen übernahmen sie die Handschriften der Ritualbücher, im Allgemeinen kümmerten sie sich um die Erstellung des Drucks und der Holzschnittillustrationen sowie um den Transport der fertig gestellten Exemplare nach Ofen. Der produktivste Verleger in der Reihe der Ofener Buchhändler im frühen XVI. Jahrhundert war Urbanus Kaym, der zwischen 1503 und 1519 achtzehn liturgische Werke und Lehrbücher herausgab. Den Druck bestellte er in erster Linie in Venedig, doch auch in Lyon, Strassburg, Wien und Nürnberg.

Es hat sich jedoch erst in den vergangenen Jahren herausgestellt, dass Kaym auch zu Krakau Kontakte unterhielt. Vor nicht allzu langer Zeit ist nämlich jenes Krakauer Breviarium[238] bekannt geworden, das der Ofener Verleger Urbanus Kaym 1516 hatte in Venedig drucken lassen. Der Buchdrucker des Breviariums im Oktavformat, also von kleiner Größe, war der namhafte Venezianer Lucantonio Guinta. Wie der Kolophon verrät, trug die Kosten der Herausgabe der Ofener Buchhändler Urbanus Kaym. Das erste Breviarium des Krakauer Erzbistums hatte im Jahre 1438 Nicolaus Francofordia – ebenfalls in Venedig – gedruckt, die beiden folgenden Ausgaben stammen aus Nürnberger Druckereien, die weiteren aber entstanden bereits in den ersten Jahren des XVI. Jahrhunderts im Auftrag des Krakauer Verlegers Joannes Haller, das eine in Lyon, das andere 1508 in Krakau. Es scheint, dass das Krakauer Erzbistum im Jahre 1516 die Vermittlung des Ofener Verlegers in Anspruch genommen hat. (Nach der Kaym-Ausgabe ist eins in Krakau, eins hingegen wieder in Venedig erschienen.)[239]

238 *Breviarium Cracoviense*, 1516.

239 Gedeon Borsa, *Breviarium Cracoviense z. r. 1516 i jego wydawca z Budy, Urban Kaim*, in Biuletyn Biblioteki Jagiellonskiej, Kraków, XXXVIII, 1988, 23–30.

In der Reihe der Krakauer Breviarien gilt der venezianische Druck zwar als keine Neuheit, die Beziehung zu Ofen hingegen durchaus. Besonders interessant macht diese Beziehung auch, dass das erste in Krakau für Ungarn gefertigte Buch das Ritualbuch des Erlauer Bistums aus dem Jahre 1509[240] ist, dessen Buchdrucker und Verleger der Krakauer Joannes Haller war. Das heißt die ungarische Diözese ließ bereits sieben Jahre vor ihrem Auftrag an den Ofener Verleger Kaym Bücher in Krakau erstellen. Theoretisch existierte also die Möglichkeit, die Bücher auch bei Haller in Krakau herauszugeben. Kaym verzierte die Werke, die er selbst herausgab, mit einem Verlagsemblem, das in mehreren Varianten bekannt ist. Das Krakauer Breviarium ist auch unter dem Gesichtspunkt der Buchkunst interessant: Dies ist die früheste Anwendung dieses Emblems – die Kombination der Ligatur VK und eines Kreuzes mit weißen Buchstaben auf schwarzem Untergrund.[241]

Zeitgleich mit den Ofener Buchhändlern wirkten auch in anderen freien königlichen Städten Librarii, so beispielsweise in Bartfeld, ganz in der Nähe von Krakau. In den Jahren um 1530 bezog die Stadt Bartfeld ihre Bücher noch aus Krakau, von dem dortigen Buchhändler Martin Siebeneicher. Sein Nachfolger, Mathaeus Siebeneicher, beschäftigte sich ebenfalls mit Buchdruck, und unter seinen Ausgaben befinden sich auch Werke ungarischer Verfasser.[242] Von 1548 an ist jedoch sicher, dass die Stadt Bartfeld über einen eigenen Buchhändler in der Person Kristóf Dudligs verfügte. Dudlig handelte auch mit Büchern, die aus Wittenberg stammten, deshalb konnte er als Vermittler (und vielleicht Verleger?) des evangelischen Katechismus von András Batizi mit dem Titel *Keresztyéni tudományról való rövid könyvecske* (Kurzes Büchlein zur christlichen Wissenschaft)[243] in Frage kommen. Zur zweiten Ausgabe seines Katechismus schrieb Batizi die Widmung noch in Wittenberg, und wie er an jener Stelle erwähnt, übergab er auch dort das Manuskript dem Bartfelder Buchhändler Dudlig, nachdem er dieses vollständig für den Druck vorbereitet hatte. Der Buchhändler hat den Katechismus den Anzeichen nach dem Nachfolger Vietors, Lazarus, zum Druck übergeben, der diesen 1550 auch erstellte.

Seine Person als Buchhändler und seine Tätigkeit als Verleger beleuchtet jenes Vorwort, das der Krakauer Buchhändler Martinus Heptamydius am 19. Dezember 1533 zu dem *Lexicon* von Murmellius geschrieben hat. In diesem widmet der Buchhändler das Lexikon, zu dem auch

240 II. 1.
241 Größe 40×36 mm.
242 II. 95, II. 97, II. 104, II. 106, II. 109.
243 I. 25.

ungarische Erklärungen verfasst wurden, den beiden jungen Mitgliedern der Familie Perényi, Mihály und Ferenc (den Söhnen des Truchsesses István Perényi, des jüngeren Bruders von Gábor Perényi).[244]

Ein Großteil der in Krakau gedruckten ungarischen Bücher wurde wahrscheinlich in Kruda ins Land eingeführt, wo sie dann zu einem ortsansässigen Buchbinder gelangten. So konnten *Az tízparancsolatnak* (Den Zehn Geboten) von Gálszécsi[245] und das in Krakau gedruckte Exemplar des Katechismus von Mátyás Dévai Bíró[246] zu einem Kaschauer Buchbinder kommen, und so mochten einige Bögen, die vielleicht während des Transportes beschädigt worden waren, in den Einband einer Kaschauer Zunftordnung aus dem Jahre 1550 gelangt sein. Es gibt mehrere Anzeichen dafür, dass die Beziehung zwischen Bartfeld und Krakau auf dem Gebiet des Druckwesens und des Buchhandels besonders eng gewesen ist. Darauf weist ein Exemplar eines Buches hin, das 1586 in Bartfeld gedruckt wurde: Auf seinem Einband befindet sich die Zahl 1588, in den Einbanddecken sind Drucke in ungarischer und lateinischer Sprache zu sehen, die aus vier verschiedenen Werken stammen.[247] Aufgrund typographischer Untersuchungen kann festgestellt werden, dass drei davon Drucke des Bartfelders David Gutgesell sind – einige waren zuvor gar nicht bekannt –, der vierte jedoch aus der *Constitutiones*-Ausgabe stammt, die 1579 bei Petricovius in Krakau herausgegeben wurde.[248] Wahrscheinlich gelangte auch in diesem Fall der Krakauer Druck in Kruda, oder als unverkäufliches, unvollständiges Exemplar zu dem vermutlich Bartfelder Buchbinder.

Ausblicke

Die Beziehungen im Zusammenhang mit dem Verlagswesen, Druckwesen und dem Buchhandel waren also zwischen Ungarn und Krakau äußerst vielschichtig und abwechslungsreich, und brachen auch in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts nicht ab, selbst zu dem Zeitpunkt nicht, als bereits in Ungarn Buchdruck-Werkstätten zu arbeiten begannen, da sie sich nicht auf den Druck ungarischsprachiger Bücher beschränkten.

244 I. 6.
245 I. 11.
246 I. 13.
247 Gedeon BORSA, *Kötéstáblából előkerült ismeretlen XVI. századi bártfai nyomtatványok* (Unbekannte Bartfelder Drucke des XVI. Jahrhunderts, die aus Einbanddecken zum Vorschein gekommen sind), in Magyar Könyvszemle 1968 (Ungarische Bücherschau 1968), 197.
248 ESTREICHER, XIV, 380.

In den Jahren um 1560 begann der stufenweise Aufschwung Wittenbergs, und nach gewissen Schwankungen wurde diese Universitätsstadt, nachdem sie Frankfurt und Basel überholt hatte, zum Ende des Jahrhunderts zum hauptsächlichen Druckort für Werke ungarischer Verfasser. All dies ist nicht davon zu trennen, dass sich die Gewohnheiten der ungarischen Studenten bezüglich dessen, welche Universitäten sie besuchten, änderten, das heißt, dass mit der Expansion der Reformation die ungarischen Studenten, die den höchsten Abschluss zu erlangen wünschten, von den protestantischen Universitäten Deutschlands angezogen wurden. Diese Führungsrolle behielt Wittenberg auch nach 1600 unter jenen Städten bei, in denen die ungarischen Verfasser die meisten ihrer Werke herausgaben. Während des XVII. Jahrhunderts folgten dem, beinahe mit den gleichen Relationen, Prag und Heidelberg, danach wiederum Wien und Augsburg. Die Präsenz Krakaus im ungarischen Verlagswesen des XVII. Jahrhunderts ist so stark zurückgegangen (wir haben in jenem Zeitabschnitt insgesamt über drei Bücher Kenntnis, die von ungarischen Verfassern erschienen sind), dass es selbst von anderen polnischen Städten wie etwa Olmütz oder Breslau (Boroszló, Wrocław) eingeholt wurde.

Krakau sicherte den Ungarn die Präsenz an einem wichtigen Schauplatz der europäischen Buchproduktion sowie den Ausgangspunkt unzähliger Beziehungen des Humanismus und der Reformation, die sich in Richtung Westen verzweigten. Diese Krakauer Epoche war zugleich die Einleitung zur Blüte des ungarischsprachigen Buchdrucks in Ungarn selbst in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts. Bis zum Ende des Jahrhunderts arbeiteten in den Gebieten, die von den Osmanen nicht besetzt waren, in 29 Ortschaften über längere oder kürzere Zeit Druckereien. Diese Werkstätten entstanden ausschließlich zur Zufriedenstellung des ungarischen Bedarfs und waren selbstverständlich kleine Heimbetriebe. Selbst jene, die die meisten Bücher produzierten, wie die Klausenburger oder Debrecener Druckerei, können nicht mit den großen westlichen Offizinen verglichen werden oder etwa mit den größeren Buchdruckereien in der polnischen Hauptstadt. Jene ungarischen Verfasser des Humanismus oder der Reformation, die nicht nur das ungarische Publikum vor Augen hatten, sondern ihren Blick auf ganz Europa lenkten, ließen ihre Bücher nicht in Ungarn, sondern bei westlichen Buchverlagen herausgeben. Krakau war jedoch die einzige Stadt, in der lateinischsprachige Werke ungarischer Verfasser, die als die besten jener Zeit galten, in großer Zahl und für ein internationales Lesepublikum gleichzeitig, parallel zu ungarischsprachigen Ausgaben für das heimische Publikum erschienen.

Doch gerade im Pioniercharakter der Krakauer Epoche des ungarischen Verlagswesens liegt das größte Verdienst: Einerseits verhalf dies, die ungarische Sprache zu einem literarischen Rang zu erheben, andererseits hingegen wurde eine breitere Leserschicht für das gedruckte ungarischsprachige Buch, die ungarische Literatur herangezogen.

A KRAKKÓI NYOMDÁSZAT SZEREPE A XVI. SZÁZADI MAGYAR MŰVELŐDÉSBEN

Kapcsolatok

Jóllehet Magyarországon viszonylag korán, 1473-ban megkezdte működését az első ősnyomda, e században mégis mindössze öt ősnyomtatvány létezéséről tudunk, s az 1480-as években már a második műhely is megszűnt. Krakkóban hasonló volt a helyzet: ebben a korai időszakban a könyvnyomtatás csak néhány évig talált otthonra az akkori lengyel fővárosban. Hazai nyomda hiányában a XV. században a magyarországi szerzők művei legnagyobb számban Velencében, majd szinte azonos arányban Strassburgban és Hagenau-ban jelentek meg. Ezt követte Nürnberg, Löwen és Köln mint nyomdahely.

A következő században azonban jelentős átrendeződésnek lehetünk tanúi. A század első évtizedében még Hagenau, a következőben még Velence, tehát az ősnyomtatvány-korszak nevezetes nyomdahelyei vezettek, a harmadik évtizedben viszont egy csapásra Krakkó lett a legnépszerűbb kiadási hely a magyar szerzők körében.

Ha választ keresünk arra a jelenségre, hogy ebben az időben miért éppen Krakkó volt a magyar írók számára az első számú nyomdahely, a magyarázatot a földrajzi közelség, a dinasztikus és politikai kapcsolatok, a másik, Bécs felé tartó Duna menti útvonal megszakadása, a kereskedelmi összeköttetés és nem utolsósorban a lengyel főváros hírneves egyeteme adja meg.

Krakkót földrajzi fekvése egyébként is elsőrendű kereskedelmi és kulturális központtá tette. A Lengyelországot átszelő kereskedelmi útvonalak lényegében két irányban haladtak: az észak-déli útvonal Itáliából, Cseh- és Magyarországon át a Baltikum felé vezetett, míg a nyugat–keleti útvonal német területekről a Fekete-tengerhez. Krakkó a két útvonal csomópontján feküdt. A lengyel kereskedelemben nagy szerep jutott Magyarországnak, és e jelentős kereskedelmi forgalom során a magyar és a lengyel polgárok sűrűn közlekedtek a két ország között. Különösen Felső-Magyarország városai és Krakkó között fonódtak szoros szálak. Krakkót a magyarok nem tekintették idegen városnak: idejöve szinte haza érkeztek.

A kereskedelmi érintkezések mellett a XV. század második felétől kezdve a krakkói egyetem teremtett új feltételeket a kapcsolatok számára. Krakkó és a magyar kulturális központok között már Corvin Mátyás idejében is szoros szálak szövődtek, amelyek folytatódtak a nagy reneszánsz király halála után is. A lengyel főváros kiemelkedő szerepe összefügg azzal, hogy a magyarországi ifjaknak a magasabb műveltséget külföldön kellett megszerezniük, az egyetemi városok közül pedig a legközelebbi és a legkönnyebben megközelíthető a magyarok számára – Bécs mellett – a krakkói egyetem volt. De nemcsak közelsége volt a vonzerő: a XV. és XVI. század fordulóján élte virágkorát, három évtizeden át nagy nemzetközi tekintélynek örvendett. Ekkoriban a hallgatóság többsége külföldi volt, és a külföldiek között a magyarok száma a legnagyobb. A XVI. század első hat évtizedéből 1300 magyar hallgatóról tudunk.

A lengyel főváros előnyös fekvése és természeti kincsei révén a lengyel kultúra legfőbb központja lett, és korszakunkra a gazdagság, a polgári jólét magas fokára jutott. Ez a gazdagság az építkezésekben, a kultúra támogatásában és az egyetem szerepében is megmutatkozott.[1] Egészen a török hódoltság koráig Lengyelország jelentékeny részben Magyarországon át kapta a kulturális ösztönzéseket. A két ország közti dinasztikus kapcsolatok a vizsgált korszakban, a XVI. században már több évszázados múltra tekinthettek vissza, hiszen már az Árpádok idejében kezdődtek, majd folytatódtak az Anjou királyok és a Jagellók korában.

Az a mintegy 200 nyomtatott könyv, amellyel Krakkóban a magyar nyelv, irodalom, történelem és politika képviseltette magát, nem egyformán oszlott meg a század folyamán, hiszen az első évtizedben még mindössze egy magyar vonatkozású nyomtatványt adtak ki az akkori lengyel fővárosban. Számuk a következő tíz évben kezdett növekedni, majd az 1520–1550 közötti évtizedekben érte el tetőfokát. A magyar vonatkozású nyomtatványoknak több mint a fele ebben a három évtizedben látott napvilágot.[2] Ekkor egyformán jelentős számban nyomtattak magyar könyveket, hazai szerzőktől latin nyelvű munkákat, és tartalmukban magyar vonatkozású műveket. A Magyarország iránti érdeklődés az 1580-as években ismét rendkívül nagy volt, minden bizonnyal Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király személyének köszönhetően.

A krakkói magyar nyelvű könyvek megjelenésének időköre az 1527–1585. évekre esik, a század második felében azonban négy-öt, de van úgy, hogy 12 év is eltelik egy-egy újabb magyar nyelvű könyv ki-

[1] A krakkói egyetemnek a magyar kultúrában játszott szerepéről lásd részletesen Kovács Endre, *A krakkói egyetem és a magyar művelődés*, Budapest, 1964.

[2] Lásd a kronológiai táblázatot a *Függelék*ben.

nyomtatása között. A magyar szerzők Krakkóban megjelenő nem magyar nyelvű művei ennél jóval egyenletesebb képet mutatnak: 1518-tól kezdve a század végéig alig van év, hogy valamelyik krakkói nyomda sajtója alól ki ne kerülne néhány, legtöbbször latin nyelvű munka. Ezeknek krakkói megjelentetését ugyanis kevéssé befolyásolta az, hogy időközben itthon is dolgozni kezdett több könyvnyomtató műhely is, hiszen ezeket a műveket szerzőik nemzetközi közönségnek szánták.

A magyar–lengyel kulturális kapcsolatok szempontjából oly jelentős XVI. századot a magyar történelemben néhány emlékezetes évszám és esemény jelzi. Előbb az 1514-es parasztháború és annak leverése, majd az 1526. augusztus 29-én lezajlott mohácsi csata, amelynek során a régóta fenyegető török veszély a magyarság számára végzetessé vált, és a török részről II. Szolimán által vezetett csatában a magyar király, a Jagelló-házból származó II. Lajos is életét vesztette. Ezt követte a kettős királyválasztás, azután előbb Szapolyai János, majd Habsburg Ferdinánd koronázása. 1539-ben János király feleségül vette Zsigmond lengyel király leányát, Izabellát, 1540-ben megszületett János Zsigmond. A következő, a magyar állam számára végzetes év 1541, amikor a mohácsi csata évfordulóján a törökök elfoglalták az ország fővárosát, Budát, és az özvegy királyné János Zsigmonddal Erdélybe menekült. 1542-ben az erdélyi rendek fejedelemnek ismerték el János Zsigmondot, majd 1551-ben az özvegy királyné János Zsigmonddal együtt Lengyelországba távozott. Ugyanebben az évben gyilkolták meg Fráter György püspököt, Erdély kormányzóját. 1556-ban Izabella és János Zsigmond viszatért Erdélybe. 1564-ben meghalt I. Ferdinánd, utódjaként fiát, Miksát koronázták meg. 1571-ben János Zsigmond halt meg, utódjának Báthori Istvánt választották.

A Jagelló-ház kihalásával a lengyel rendek 1575-ben Báthori Istvánt tették meg királyuknak, aki megtartotta az erdélyi fejedelem címet is, helyettese pedig Erdélyben bátyja, Báthori Kristóf lett. 1586-ban meghalt Báthori István lengyel király és erdélyi fejedelem. Erdélyben őt a fejedelmi székben Báthori Kristóf fia, Zsigmond követte. Az 1595. évben a török elleni támadásra való felhívás eredményeképpen több magyarországi várat sikerült a töröktől visszahódítani, az ország három részre szakadásán azonban ez semmit sem változtatott: ez a helyzet mintegy százötven évig csaknem változatlan maradt. A nyugati és északi országrészek alkották az úgynevezett királyi Magyarországot, ahol a Habsburg uralkodó volt a magyar király. A keleti országrész és Erdély alkotta az erdélyi fejedelemséget, amelynek élén választott, nemzeti fejedelem állt. E kettő között, mélyen az ország közepébe benyúlva helyezkedett el a török által megszállt terület, nagyjából a Balaton és a Tisza közti vármegyék.

Ezzel másfél évszázadra mind politikai, mind művelődési téren központ nélkül maradt az egyébként is három részre szakadt magyar királyság. A budai királyi udvar szerepét csak részben tudta átvenni az erdélyi fejedelmeké, ezért a szellemi élet szervező erői az egyes főúri udvarok, birtokközpontok lettek, ahol a humanista és reformációs eszmék és ezek képviselői egyformán helyet kaptak.

Humanista szerzők és műveik Krakkóban

Aligha okoz különösebb gondot annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy miért éppen Krakkó egyeteme vonzotta jelentős számban a magyar ifjakat. Krakkó egyeteme jelentette számukra a korszerű műveltséget. A krakkói egyetemnek ebben a virágzó korszakában ugyanis bizonyos tantárgyak kiemelt fontossággal szerepeltek, köztük a földrajztudomány és a csillagászat, a klasszikus nyelvek és általában a filológia tanulmányozása. Mindez összefüggött részben az új földrajzi felfedezésekkel, részben az Erasmus személyében képviselt humanista tudóseszménnyel.

A krakkói szellemi életben és magyarországi hatásában is különleges a jelentősége az angol Leonard Cox működésének: ő hozta a krakkói humanista tanításba az erazmista szellemet, az ő hatására vált Krakkó Kelet-Európa legnevezetesebb erazmista központjává, ahol az udvari humanizmus egyesült az egyetemivel a nagy németalföldi humanista tiszteletében. Olyan fontos tudományágak indultak fejlődésnek az egyetemen, amelyek szoros kapcsolatban álltak a gyakorlati élettel. Az új tudományok előrehaladása az európai szellemi élet mozgalmaival szoros kapcsolatban történt. A lengyel filológiai kutatás éppúgy elképzelhetetlen a korabeli európai filológia ismerete nélkül, mint ahogy a természettudományok felismerései sem jöhettek volna létre a kor vívmányainak ismerete hiányában. Krakkót az európai központokkal sok szál fűzte össze, a külföldi művek gyorsan megérkeztek a lengyel fővárosba, és a sűrű utazgatás is megkönnyítette az általános tájékozódást.

A lengyelországi humanizmust ugyanakkor szoros szálak fűzték a magyar királyi udvarhoz is, többek között éppen Leonard Cox személyén keresztül. Cox ugyanis, miután elhagyta Krakkót, Magyarországra tette át működése színterét, Joannes Henckel környezetébe. Henckel maga is a krakkói egyetem neveltje volt, 1503-ban lett magister. Közben magas méltóságot kapott a magyar királyi udvarban: II. Lajos király feleségének, Habsburg Mária királynénak lett a gyóntatója. *Soliloquium* című művét Krakkóban nyomatta ki.[3]

[3] 1535-ben Unglernél, II. 56. Itt és a továbbiakban a jegyzetekben a római és arab szám a kötet bibliográfiai részének sorszámaira utal.

Leonard Cox évekig mint a lőcsei majd a kassai iskola igazgatója működött, közben számos műve jelent meg Krakkóban.[4] 1525-ben ismét Krakkóban találhatjuk: a humaniórák előadója és az erazmista szellemnek hódoló krakkói fiatalság vezéregyénisége. Cox kommentálta Erasmus műveit és ő tartotta össze a mester híveit, akik között lengyelek és magyarok egyaránt akadtak. A már említett Henckelen kívül ide tartozott Thurzó János és Thurzó Elek, Kassai Antoninus János orvos és Jacobus Piso királyi titkár,[5] aki később az ifjú király, II. Lajos tanítója lett. Közülük néhányan Erasmusszal személyes kapcsolatban is álltak. Lengyel részről az erazmista kör tagja Joannes Lasicius (Łasky) gnieznói érsek, akit ugyancsak szoros szálak fűztek több magyar személyhez.

A krakkói szellemi élet egyik legnagyobb hatású közvetítője Kassai Antoninus János. Miután Krakkóban baccalaureus artium fokozatot szerzett, majd Padovában orvosi doktorátust, Zsigmond, majd Zsigmond Ágost lengyel király udvari orvosa lett. Irodalmi munkássága 1521-ben kezdődött Dubravius *Theoriobulia* című művének kiadásával.[6] 1524-ben Erasmus vendége volt Bázelban, ő segítette Erasmus körébe Thurzó Eleket, a király kincstárnokát és magát Joannes Henckelt is. Baráti viszonyban állt a kor nagynevű humanistáival: köztük Jodocus Deciusszal és Klemens Janitiusszal (Janicki). Ugyanehhez a körhöz tartozott Andreas Cricius (Krzycki), aki magas méltóságot töltött be Zsigmond lengyel király első felesége, Szapolyai Borbála, majd később Bona királyné mellett is, és aki több alkalommal megfordult Magyarországon. Egyik első költői alkotását éppen Zsigmond király és Borbála esküvőjére írta, de más magyar vonatkozású munkái is ismertek.[7] A magyar–lengyel humanista kapcsolatok elmélyülését mutatja az első lengyel humanista költő, Paulus Crosnensis magyarországi szereplése.

A XVI. század elején szép számmal tűntek fel a felső-magyarországi városok életében a krakkói egyetem szellemét magukkal hozó tudósok, költők. Minthogy jó néhány művük magyarországi tartózkodásuk idején keletkezett, így itteni munkásságuk a magyarországi irodalmat és tudományosságot gazdagította. A már említett Leonard Coxon kívül a legjelesebb jövevények közé sorolhatjuk Valentinus Ecket, aki Krakkó után – 1517-ben – Bártfán telepedett meg véglegesen. Még előzőleg, 1515-ben kiadta poétikai kézikönyvét, a *De arte versificandi opusculum*ot, amelynek olyan sikere volt Krakkóban, hogy ugyanitt hamarosan megjelent máso-

[4] II. 25 és II. 32.
[5] II. 74.
[6] II. 18.
[7] III. 7 és III. 9.

dik kiadása is.[8] Kapcsolatát Krakkóval Eck később is fenntartotta, amikor már Bártfán a helybeli iskola rektora lett, és műveit továbbra is Krakkóban nyomatta. Egy 1518-ban megjelent versében a házasélet előnyeit énekli a nőtlenséggel szemben,[9] egy másikban ugyancsak humanista tárgyat érint, amikor tanácsokat ad, hogy miként lehet biztosítani a dicsőséget és az örökké fennmaradó nevet.[10] Majd 1520-ban megjelentette *De rei publicae administratione dialogus* című párbeszédes művét[11] az állam helyes igazgatásáról, a jó uralkodás fontosságáról.

Az 1510-es években hallgatott földrajzot Krakkóban a sziléziai származású Georgius Wernher, aki utóbb ugyancsak Magyarországon telepedett le, és a hazai földrajz és a gyógyvizek tanulmányozásával tűnt ki. Latin költeményei is jelentek meg nyomtatásban.[12] A megnövekvő földrajzi érdeklődés egyik bizonyítéka Maciej Miechowitának 1517-ben megjelent értekezése, amely hosszú időn át a legfontosabb kézikönyvnek számított Kelet-Európa földrajzával kacspolatban.[13] A geográfia tudományát művelte a jeles brassói humanista, Joannes Honter, aki 1530-ban ugyancsak Krakkóban nyomtatta ki alapvető földrajzi és csillagászati kézikönyvét, a *Rudimenta cosmographiae*-t.[14] A sokoldalú tudós, akinek nevéhez fűződik az erdélyi szász egyház megreformálása és a brassói nyomda alapítása, a filológia terén is kiemelkedőt alkotott. Később számos kiadást megért *Grammaticája* is Krakkóban jelent meg először, ugyanabban az évben, mint kozmográfiája.

A Joannes Honterra, Erdély neves reformátorára vonatkozó legkorábbi biztos adatok 1530-as krakkói útjával függenek össze. Hogy előzőleg Bécsben, vagy krakkói tartózkodása alatt képezte-e ki magát kiváló fametszővé és nyomdásszá, még ma sem bizonyított, tény azonban, hogy Krakkó után következő bázeli tevékenysége idején már ismerték kimagasló tehetségét e téren. Krakkóban humanista körben mozgott, és bizonyára voltak kapcsolatai nyomdászokkal is, mindenekelőtt Matthias Scharffenberggel, akinél említett munkái megjelentek. Honter krakkói kapcsolataira világít rá a sziléziai Franciscus Mimerus közlése, aki 1532-ben a *Grammatica* második krakkói kiadását, már Honter távollétében, gondozta. Előszavában Mimerus részletesen tudósít a *Grammatica* két kiadásának nyomtatásáról. Arról is beszámol, hogy a barátja, Honterus által összeállított első kiadás néhány nappal megjelenése után megnyerte minden ta-

[8] II. 16 (1521).
[9] *An prudenti viro* (II. 6).
[10] *De mundi contemptu* (II. 11).
[11] II. 13.
[12] II. 23 és II. 74.
[13] *Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana* (III. 2).
[14] II. 47.

nár és sok más, a lengyel birodalomban élő tudós tetszését is, és ezért valamennyi példánya, amely a könyvkereskedőknél volt, elfogyott.[15]

Honter Bázelban is elsősorban humanisták és könyvnyomtatók között forgolódott, amint arról levelek is tanúskodnak, köztük Anselmus Ephorinusé, akivel még Krakkóból ismerték egymást. Anselmus Ephorinus, aki a gondjaira bízott krakkói növendékekkel Padovában időzött, onnan 1532. június 8-án írt Bázelba egy levelet, amelyben a címzett figyelmébe ajánlotta Hontert, ezt a rendkívül tudós embert.[16] Ephorinus neve krakkói magyar nyelvű kiadványokkal kapcsolatban is előkerül: Sebald Heyden nyelvtankönyvéhez, amelyhez Sylvester írta a magyar, Ephorinus krakkói orvos készítette a lengyel értelmezéseket. 1527-es, 1531-es, valamint 1552-es kiadásában[17] is szerepel Ephorinus ajánlása, mindhárom kiadásban változatlanul Jodocus Decius tanulónak.

A kiváló svájci humanista, Agricola és a lőcsei Sebastianus Pauschner együttműködött az új tankönyvek elkészítésében. Agricola ugyanannál a krakkói nyomdásznál, Vietornál jelentette meg munkáit, ahol Pauschner kis számtankönyve is napvilágot látott 1513-ban.[18] Agricola hamarosan elhagyta Krakkót, és Magyarországra távozott, Körmöcbányán telepedett le, hogy ott ásványtani ismereteit elmélyítse.

Az erazmista kultusz Mohács után sem szakadt meg. A XVI. századi hazai szellemi életben nagy szerepet játszó személyiségek többsége Krakkó neveltje. Brodarics Istvánnak, aki maga is részt vett a mohácsi csatában, az ütközetről szóló beszámolója is Krakkóban jelent meg.[19] Egy másik, Mohácccsal kapcsolatos alkotás úgy jött létre, hogy a csata után Joannes Lasicius (Łasky) rávette Erasmust, írjon levelet a lengyel királyhoz, Zsigmondhoz. Az episztolát ki is nyomtatták 1527-ben. Az erazmista hagyomány tovább élt egyes krakkói diákok körében, akik éppen az erazmista hatástól megtermékenyítve hasznos indításokat adtak a magyar szellemi életnek, különösen az irodalomnak, a nyelvészetnek és a történetírásnak.

A magyar diákok száma a mohácsi vereséget követően ugyan megfogyatkozott, de ha számuk kisebb is, hatásuk gyakran közvetlenebb, mint korábban. Akik ugyanis ebben az időben látogatták az egyetemet, hazatérve általában a magyar vidéken kezdtek tevékenykedni mint papok, tanítók, iskolamesterek. Munkásságuk szélesebb körű megismertetésében szerepet játszott természetesen a könyvnyomtatás, amely az új eszméket nagyobb körben terjesztette.

15 BINDER, Ludwig, *Johannes Honterus. Schriften, Briefe, Zeugnisse*, Bukarest, 1996, 28, 244.
16 Lásd a 15. jegyzetet, 244–245.
17 I. 2, I. 7 és I. 27.
18 *Linealis calculatio* (II. 3).
19 II. 34.

Magyar nyelvű krakkói nyomtatványok

A saját nemzeti nyelvére és ennek lehetőségeire büszke, új nyelvművelő írói típus szinte egyidejűleg tűnt fel a lengyel és a magyar szellemi életben. A lengyel fejlődés néhány évvel megelőzte a hasonló magyarországi nyelvi törekvéseket. Új követelmény kezdett kirajzolódni az egyetem falai között: az anyanyelvi műveltség elősegítése, a nyelv kiművelése, a nemzeti nyelvű irodalmi alkotások igénye. Mindez nem választható el a reformációnak attól a törekvésétől, hogy minél több embernek legyen módja anyanyelvén olvasni a Szentírást és a vallásos irodalmat.

Ez az irányzat a nyelvvel együtt erősítette a nemzeti öntudatot. Hogy ennek mekkora jelentősége volt Magyarországon, arra elég az ország állapotára utalni: a nemzeti nyelvű művelődés a három részre szakított, politikai ellentétektől, mindennapos harcoktól zaklatott országban a nemzeti megmaradás zálogaként tűnt fel. A nemzeti nyelven megszólaló irodalom egyaránt hangot adott a reformáció felfogásának és a nemzeti tudatnak.

A magyar művelődés szempontjából a XVI. századi krakkói könyvnyomtatás legfontosabb tette, hogy a magyar nyelv első nyomtatott emlékei itt, a lengyel fővárosban jelentek meg. Szerzői azok a krakkói diákok, akik a humanizmust magyar nyelven művelték. Az a 31 kiadvány,[20] amelyet a krakkói nyomdák részben vagy egészében magyar nyelven bocsátottak ki a XVI. században, különös jelentőségre tett szert azáltal, hogy ezekben az első évtizedekben itthon még nem készültek magyar nyelvű könyvek.[21] A legelső magyar szövegek 1527-ből valók: vendégszövegek latin nyelvű krakkói kiadványokban.[22]

A két első, magyar nyelvű szöveget tartalmazó könyv, Christoph Hegendorff[23] és Sebald Heyden[24] latin nyelvkönyve egyformán német, lengyel és magyar értelmezéssel készült. Mindkettő az erazmista mozgalmak pedagógiai elvei szerint összeállított tankönyv. A két erasmusi, beszédgyakorlatokra építő tankönyv korábbi kiadásai lengyel és magyar értelmezést még nem tartalmaztak, ez mindkét tankönyv 1527-es kiadá-

[20] Egyikük csak hamis impresszuma alapján nevezi magát krakkóinak, valójában Kolozsvárott nyomták (I. 24). A teljesség kedvéért került be bibliográfiánkba.

[21] A krakkói magyar nyelvű nyomtatványokkal behatóan foglalkozott VARJAS Béla, *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok*, in *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 79–128.

[22] I. 1 és I. 2.

[23] I. 1.

[24] I. 2.

sában jelent meg először. A magyar közreműködő mindkét esetben Sylvester János, a jeles humanista író, bibliafordító volt, aki 1526-tól néhány évig Krakkó egyetemén tanult és a magyar burza seniora tisztségét viselte. Egyike azoknak, akik már a mohácsi csatavesztés után iratkoztak be a krakkói egyetemre. Heyden *Puerilium colloquiorum formulae* című tankönyvének még három további, némileg átdolgozott kiadása 1531-ben, 1535-ben és 1552-ben jelent meg ugyancsak Krakkóban.[25] Hegendorff tankönyvének későbbi, magyar értelmezéssel is ellátott kiadását nem ismerjük. Párhuzamosan történt mindez a lengyel filológiai érdeklődés felébredésével.

Joannes Murmellius *Lexicon*a[26] latin szójegyzék német és magyar értelmezéssel, amely 1533-ban került ki Hieronymus Vietor sajtója alól. Ennek a szójegyzéknek is megjelent néhány évvel korábban, majd a magyarral egyidőben még egyszer és éppen Vietornál a lengyellel is kiegészített változata.[27] A magyar értelmezések szerzője máig ismeretlen.

*Szent Pál levelei*nek magyar fordítása[28] Komjáti Benedek, a bécsi egyetemen tanult erazmista bibliafordító műve. Ez a legrégibb, teljes szövegében magyarul kiadott nyomtatvány, amely 1533 februárjában hagyta el Krakkóban Vietor sajtóját.

A további krakkói magyar nyelvű könyvekben már a reformáció hatása mutatkozik meg. Gálszécsi István, aki 1526-ban a krakkói egyetemet látogatta, majd kassai és gálszécsi iskolamesterként működött, állította össze azt a templomi éneklésre szolgáló evangélikus énekeskönyvet, amely első kiadásában 1536-ban,[29] majd másodszor 1538-ban[30] *Kegyes énekekről* címmel jelent meg Krakkóban. A kottákkal is ellátott énekeskönyv szövege, amelyből a magyar fordítás készült, még Luther előtti szövegeket őriz. 1538-ban Vietor műhelyében egy közös kötetben[31] jelent meg Gálszécsi Istvánnak *A keresztyéni tudományról* való könyve és Farkas András krónikája. Az előbbi evangélikus tanítás, tartalmában Lutheréhez hasonló, Farkas munkája pedig verses krónika, amely Szapolyai János királyságát és a reformáció ügyét szolgáló irányzatos mű. Farkas krónikája a magyarországi reformáció történelemszemléletének egyik forrása.

25 I. 3, I. 7 és I. 27.
26 I. 6.
27 Előbb 1526-ban, majd 1533-ban, lásd ESTREICHER, Karol, *Bibliografia Polska*, I–XXXIII, Kraków, 1875–1939, XXII, 634 (a továbbiakban: ESTREICHER).
28 I. 5.
29 I. 8.
30 I. 12.
31 I. 13.

Dévai Bíró Mátyás reformátor, hitvitázó és író előbb Krakkóban, majd Wittenbergben tanult. A német és a lengyel filológiai irodalom[32] hasznosításával dolgozta ki helyesírási szabályzatát, az *Orthographiát*, amely az írás-olvasás megtanítását, a nyelvművelést jelölte meg feladataként. Két krakkói kiadása ismeretes: az első feltehetőleg 1538-ból,[33] a másik 1549-ből, példány azonban ma már csak az utóbbiból van.[34] Ugyancsak két kiadásban látott napvilágot Dévai Bíró Mátyás másik műve, *Az tizparancsolatnak magyyarázatja* című evangélikus tanítása, feltehetően szintén 1538-ból és 1549-ből.[35] E munka a szokásos kátéanyagot Luther felfogásával egyezően tartalmazza.

Székely Istvánnak több munkája is megjelent Krakkóban. Székely 1529 táján Krakkóban tanult, majd tanító lett az észak-magyarországi Szikszón, és más közeli helységekben. Ő készített elsőként magyar kalendáriumot és csíziót. Öröknaptára két kiadásban jelent meg: előbb 1537–1538-ban,[36] majd 1540 és 1550 táján még egyszer.[37] Az egyes hónapok végén olvasható sorok ritmikusak, a csízió szövege pedig prózának látszik. Ugyancsak Székely volt az összeállítója *Az eklézsiának régi deák himnuszai*nak.[38] Ez a mára már elveszett énekeskönyv lehetett az a gyűjtemény, amely a középkori himnuszok magyar fordítását továbbhagyományozta a későbbi graduális gyűjtemények számára. Tőle gyermekek számára írt evangélikus katekizmus is megjelent, először 1538-ban,[39] majd még kétszer, bővített változatban.[40] 1548-ban jelent meg nyomtatásban magyar zsoltároskönyve.[41] Ez az első nyomtatott magyar zsoltárfordítás. Kimutatható, hogy több középkori kéziratos forrásból merített. Székely István, aki elsőként írt magyar világkrónikát,[42] a teremtéstől 1558-ig kísérte végig a történelmet. *Chronicá*ja nagy népszerűségnek örvendett, kéziratban 1601-ig folytatták az események feljegyzését. Bár világkróni-

32 Néhány évvel korábban, 1518-ban jelent meg Krakkóban Joannes Hallernál Stanislaus ZABOROWSKI *Orthographia seu modus recte scribendi* című helyesírási könyve. (ESTREICHER XXXIV, 52 és *Polonia typographica saeculi XVI*, vol. I–XII, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1959–1981 [a továbbiakban: *Pol. typ.*], IV, 174).

33 I. 10.

34 I. 22.

35 I. 11 és I. 23.

36 I. 9.

37 I. 18.

38 I. 14.

39 I. 15.

40 I. 17 és I. 20.

41 I. 21. Részletesen foglalkozott Székely zsoltárfordításával SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza a hasonmás kiadáshoz írt tanulmányában, in *Bibliotheca Hungarica Antiqua*, 26, Budapest, 1991.

42 I. 28.

kát írt, elsősorban mégis a magyar eseményekre volt figyelemmel. Szemlélete protestáns, biblikus, stílusa pedig közel áll a köznyelvhez.

Batizi András protestáns énekszerző Dévai Bíró Mátyás idejében Kassán tanított, majd a wittenbergi egyetemet látogatta. Evangélikus katekizmusa felnőttek számára írt hittani mű, hasonlóan Dévai Bíró Mátyás és Gálszécsi katekizmusához. Első kiadása[43] 1543–1545 között készülhetett, majd hamarosan második kiadása[44] is megjelent Krakkóban.

Ozorai Imre 1530-ban a krakkói egyetemen tanult, és a krakkói magyar nyomtatványok sorában *Az Christusról és az ö egyházáról* című evangélikus tanítás két kiadásával szerepel. Előbb 1546-ban,[45] majd 1550 körül[46] jelent meg Krakkóban. Ozorai művében – bibliai és ókeresztény idézetek segítségével – a Biblia helyes értelmezésére vezette rá olvasóit. Kátészerű vitairatát népi magyar nyelven írta és a mezővárosi polgárság szemléletéhez alkalmazta. Vele kezdődött a reformáció prózájának az élőbeszédet követő, közvetlen modora, amely Heltai Gáspár műveiben ért művészi szintre.

Balassi Bálint a magyar reneszánsz legjelentősebb költője, a „magyar Kochanowski", akinek kortársa, és talán személyes ismerőse is volt. Több alkalommal töltött hosszabb-rövidebb időt Lengyelországban, először amikor apját 1569-ben letartóztatták, és a család Lengyelországba menekült. Ekkor fordította le szülei vigasztalására Michael Bock *Würzgärtlein für die kranken Seelen* című elmélkedő könyvét magyarra, *Beteg lelkeknek való füves könyvecske* címen.[47] Közel hároméves lengyelországi tartózkodása alatt részben az atyai birtokon tartózkodott Małopolska területén és a fővárosban, Krakkóban. Itt érintkezésben állhatott a királyi udvarral és kapcsolatba kerülhetett protestáns írókkal, így kerülhetett sor arra is, hogy a krakkói Wirzbieth-nyomdában 1572-ben megjelentesse elmélkedés-kötetét.[48]

Szikszai Hellopoeus Bálint egri prédikátor, később debreceni lelkész *Catechismusa*[49] – az eddigi krakkói nyomtatványoktól eltérően – teljes egészében kálvini szellemű. A krakkói nyomtatásra még debreceni lelkésszé választása előtt került sor. A katekizmus rövidített kiadása ké-

[43] I. 16.
[44] I. 25.
[45] I. 19.
[46] I. 26.
[47] I. 29.
[48] Ślaski, Jan, *Balassi Bálint és Lengyelország*, in *Régi és új peregrináció*, Budapest–Szeged 1993, 617–625. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged, 1991. aug. 12–16.) elhangzott előadások.
[49] I. 30.

sőbb is többször megjelent Debrecenben.[50] Szikszai Hellopoeuséhez hasonlóan Károlyi András *Ez mostani visszavonásokrul* szóló könyvecskéje is református tanítás, amelyhez imádságoskönyv is járul.[51] A szerzőnek voltak krakkói kapcsolatai, minthogy az ottani egyetemet látogatta, és a könyv kinyomtatásakor átmenetileg ismét Krakkóban tartózkodott. Ez azután történt, hogy kassai magyar prédikátori hivatalából, a református irányhoz való közeledése miatt 1580 közepén elbocsátották. Felfogásának igazolására adta ki említett írását.

A XVI. század utolsó krakkói magyar nyelvű nyomtatványának mai ismereteink szerint azt a kalendáriumot tarthatjuk, amely *Judicium* címmel[52] az 1586. esztendőre, tehát már a naptárreform után jelent meg: a hazai protestáns gyakorlat szerint új és ó naptár egyszerre.

Áttekintve a Krakkóban kiadott magyar nyelvű munkák szerzőinek sorát, az egyetlen Balassi kivételével csupa tanító és prédikátor áll előttünk. Valamennyien egyetemet jártak, egy-két kivételtől eltekintve éppen a krakkói egyetem neveltjei. Idehaza napi munkájukban mérték fel a nyomtatott magyar nyelvű könyvek társadalmi igényét és szükségét. Nagyon is érthető tehát, hogy ennek eredményeképpen elsősorban a gyakorlati követelmények kielégítését érezték sürgetőnek.

A kiadványok túlnyomó többsége tankönyv, ábécés kötet,[53] öröknaptár,[54] katekizmus gyermekek és felnőttek számára.[55] Emellett templomi, istentiszteleti célokat szolgáló művek,[56] a reformáció hitelveit és történetfelfogását népszerűsítő, magyarázó iratok, felvilágosító hittani művek is fellelhetők soraikban.[57] Olvasmányosság igényével, magasabb irodalmi szándékkal készült mű még jóval kevesebb akadt közöttük.[58]

Nemcsak a lutheri és kálvini reformáció hatása alatt keletkeztek magyar vonatkozású nyomtatványok Krakkóban: a század utolsó harmadában mindkét országban teret hódított a reformáció legradikálisabb irányzata, az antitrinitárius vallási mozgalom. Dávid Ferenc vallásújításával az 1570-es évekre az erdélyi magyarsághoz utat talált ez az Erdély-

[50] 1574-ben: *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1473–1600* (Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos munkája), Budapest, 1971 (a továbbiakban: RMNy) 346 és 1587-ben: RMNy 595.

[51] I. 31.

[52] I. 32.

[53] I. 1, I. 2, I. 3, I. 6, I. 7, I. 10, I. 22, I. 27.

[54] I. 9, I. 18.

[55] I. 11, I. 13, I. 16, I. 17, I. 20, I. 23, I. 25, I. 30.

[56] I. 8, I. 12, I. 14.

[57] I. 13, I. 19, I. 26, I. 31.

[58] I. 5, I. 21, I. 28, I. 29.

ben unitárius, Lengyelországban ariánus néven ismert vallási irányzat. Erdély nyílt szellemi légköre és liberális valláspolitikai törvényei páratlanok voltak az egész XVI. századi Európában. Minthogy Erdélyben az 1571. évi marosvásárhelyi országgyűlés számukra is biztosította a szabad vallásgyakorlatot, e tanok Lengyelországba menekült hívei onnan Erdélybe mentek tovább. Jagelló Izabellának és fiának, János Zsigmondnak erdélyi fejedelmi udvarában jelentős befolyásra tett szert az ariánus Faustus Socinus, Stancaro és Blandrata. Az utóbbi Izabella királyné udvari orvosa és a fejedelemnek, János Zsigmondnak titkos tanácsosa. Maga Dávid Ferenc unitárius püspök pedig a magyar reformáció egyik olyan képviselője, akinek munkásságára egész Európa felfigyelt. Munkatársa volt a Lengyelországból jött görög tudós, Jacobus Palaeologus, a kolozsvári iskola rektora, aki az unitárius püspököt egy Krakkóban megjelent művében védelmezte meg.[59]

A lengyel hatások azonban nemcsak protestáns részről érték Erdélyt és Magyarországot, hanem katolikus részről is. Erre mutat Albertus Novicampianusnak, a XVI. század egyik jeles teológusának szerepe Erdély történetében. Zsigmond Ágost király felkérésére elvállalta az Erdélyből akkor Lengyelországba érkező 12 éves János Zsigmond nevelését. Teológiára kellett oktatnia tanítványát, s ezért Krakkóban, bár nyomda megnevezése nélkül, 1553-ban kinyomtatta egy korábban megkezdett művét, a *Scopus biblicus*t, János Zsigmondnak írott előszóval,[60] ami nagy népszerűséget szerzett neki a katolikus hit védelmezőjeként. Ugyanilyen szellemben írta *Oratio in comitiis Colosvari*[61] és *Apologia pro catholica fide* című iratát, ez utóbbit az 1557. évi tordai országgyűlés alkalmából.[62] Novicampianus az 1556–1557-es évet az ifjú király környezetében Erdélyben töltötte, majd visszatért Krakkóba.

Bár a krakkói szellemi életben az 1550-es évektől a katolikus vallás győzedelmeskedett, a magyar szellemi élet krakkói kapcsolatai továbbra is elevenek maradtak. A krakkói nyomdákban továbbra is készültek magyar könyvek, és magyar szerzők művei latin nyelven is megjelennek. Többek között Szepsi Macer Gergely művei, aki mint a szabad művészetek baccalaureusa 1555–1562 között a krakkói egyetemen aritmetikát tanított, ezenkívül Ovidius műveit magyarázta. Telegdi Miklóssal, a későbbi nagyszombati főpappal és az első hazai katolikus nyomda alapí-

59 II. 117 (1582, Rodecius).
60 III. 17 (Officina Lazareae).
61 II. 91.
62 II. 96.

tójával egyidőben látogatta a krakkói egyetemet. Írói-költői tevékenységének számos emléke maradt fenn, közülük több az egyetemmel kapcsolatos,[63] mint *Laurus* című dicsőítő verse.[64] Egyik legjelentősebb műve Paracelsus-kommentárja 1569-ből.[65]

A korabeli események a krakkói nyomtatványokban

A magyar vonatkozású könyvek kiadása azonban ezzel távolról sem ért véget. A XVI. századi krakkói nyomdák megjelentették a lengyel szerzők Magyarországgal, a magyar királyokkal, nevesebb főúri családokkal és nem utolsósorban a török veszély kérdésével összefüggő műveit. Külön helyet foglal el e nyomtatványok sorában a Báthori István lengyelországi uralkodásával foglalkozó irodalom.

Vajon hogyan tükröződnek a kor legfontosabb politikai kérdései a krakkói nyomdák kiadványaiban? Hogyan válaszoltak a lengyel szellemi élet képviselői a szomszédos Magyarország sorsát fenyegető török veszedelemre? A krakkói Haller nyomdában éppen a kettős Habsburg–Jagelló házasságról történt megállapodás, a bécsi egyezmény évében (1515) jelent meg egy ismeretlen szerző verses műve,[66] amely Zsigmondot akarta az európai béke és a törökellenes liga érdekében tettekre sarkallni. Ulászló 1516-ban bekövetkezett halála ismét ráirányította a figyelmet Magyarország töröktől fenyegetett helyzetére.

Brodarics István a lengyel király kérésére megírta a mohácsi csata történetét[67] és megindokolta, miért maradt távol a harctól a lengyel király: a fejedelmek széthúzása megosztotta Európát, s ennek következtében a lengyel uralkodó kénytelen volt kiegyezni a törökkel. A mohácsi katasztrófának jelentős lengyel irodalmi visszhangja támadt, s ez nem is csoda, hiszen a lengyel humanisták ezernyi szállal kötődtek Magyarországhoz. A Habsburg külpolitika jelentős erőfeszítéseket tett, hogy Lengyelországot háborúra bírja a törökök ellen, ezzel függ össze a lengyel irodalom törökellenes hangjának megerősödése. Ennek az ügynek volt egyik szószólója Stanislaus Orichovius (Orzechowski) *De bello adversus Turcas* című műve,[68] amely szenvedélyesen érvelt amellett, hogy a lengyel államérdek megköveteli az azonnali háborút a törökökkel.

[63] II. 99 és II. 100.
[64] II. 92.
[65] II. 107.
[66] Lásd az 1. jegyzetet, 156, 189.
[67] II. 34.
[68] III. 13.

A lengyel közvéleményt még a mohácsi csatavesztésnél is jobban megrázta Buda elfoglalása 1541-ben. Az, hogy a törökök hitszegő módon kiűzték az özvegy királynét, a lengyel király leányát saját országából, hirtelen Lengyelország számára is közel hozta a török veszélyt. Ezzel függ össze, hogy a lengyel közvélemény körében többen törökellenes háborút vártak, amint arra jól rávilágít az 1544-ben kiadott *Pannoniae luctus*.[69] Ez a versgyűjtemény a krakkói humanizmus legjelesebb képviselőinek a mohácsi csatával és Magyarország sorsával kapcsolatos műveit tartalmazza, főleg epitáfiumok és elogiumok formájában. Egy részük közvetlenül a mohácsi csata után íródott, más részük Buda bevételét követően. Bár a mű kiadásának lelke valószínűleg Valentinus Eck volt, Vietort, a nyomdászt és kiadót az érdeklődés kielégítésének vágya is vezette, amikor elhatározta, hogy összegyűjti és saját ajánlásával, előszavával ellátva megjelenteti a Mohácsra vonatkozó latin és görög nyelvű humanista megnyilatkozásokat. Nemcsak a magyar származású (mint Jacobus Piso) vagy Magyarországon élő szerzők műveit tartalmazza, mint Georgius Wernher több versét is, hanem a sziléziai erazmisták közül még Anselmus Ephorinus krakkói orvos, Georgius Logus és Joannes Langus királyi tanácsosokét, Klemens Janitius koszorús költőét vagy a krakkói születésű, Bolognában jogi doktorátust szerzett krakkói kincstárnokét, Stanislaus Glandinus epitaphiumát is. Szerepel a versek szerzői között a padovai Lazarus Bonamicus, vagy a sienai Petrus Illicinus is, aki 1548 és 1551 között a krakkói egyetem egyik legjelentősebb humanista egyénisége volt. Ebben a gyászvers-gyűjteményben tehát megtalálni mindazokat, akik egykor Krakkóhoz és valamilyen módon Magyarországhoz, vagy magyar humanistákhoz kötődtek.

Ennek a gyűjteménynek nemcsak a maga korában volt nagy hatása, hanem utóélete is érdekes. Több mint kétszáz évvel később ismét kinyomtatták egymás után kétszer is: 1789-ben Bécsben és a következő évben Pozsonyban. Közreadója és a bevezető írója mindkettőnek a tudós Weszprémi István volt, aki elsőként méltatta Vietor krakkói nyomdász szerepét a magyar vonatkozású könyvek kiadásában, és első ízben mutatta be a magyarul olvasóknak a *Pannoniae luctus*ban szereplő, jórészt lengyel humanisták rövid életrajzát is. Előszavában a gyűjteménynek a *Magyar gyász* címet adta.[70]

A kor sok lengyel kiválósága a krakkói egyetem hallgatói közül került ki a század második felében is. A század utolsó negyedében a Zsigmond Ágost halála (1572) utáni időkben a lengyel ariánusok, akiket ele-

[69] II. 74.

[70] Mindkét kiadás leírását lásd PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája*, III, Budapest, 1891, 33.

ven kapcsolat fűzött Erdélyhez, és személy szerint Blandrata hívta fel a lengyel rendek figyelmét Báthori István erdélyi fejedelemre mint lehetséges lengyel királyra. Az ő személyében olyan uralkodó került a lengyel trónra, aki ellensége volt a Habsburgoknak, de elnyerte a törökök jóindulatát. Lengyel királlyá választásával (1575) Magyarország és Erdély Krakkóban ismét az érdeklődés középpontjába került. Megszaporodtak a személyével kapcsolatos költői művek, amelynek kinyomtatására most is a helyi nyomdák vállalkoztak.[71]

Napragyi Demeter, a humanista főpap, egri, majd 1593-tól aradi prépost, országos jelentőségű szerepet akkor vállalt, amikor Krakkóban a magyar országgyűlés küldötteinek vezetőjeként a török elleni segélykérő követséget vezette. Krakkóban Zsigmond király jelenlétében a lengyel országgyűlés színe előtt mondta el Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem nevében segélykérő beszédét, amely a humanista oratio-műfaj egyik utolsó terméke.[72] Beszédét a krakkói Lazarus-officinában ki is nyomatta *Hungariae periclitantis legatorum... oratio* címmel. Később megjelent lengyel, Nürnbergben német fordításban, majd a nyomdahely megnevezése nélkül lengyel és cseh nyelven is.[73] Hogy milyen nagy hatású és népszerű lehetett e beszéd, azt a sok kiadás és kiadásváltozat mutatja. Maga Lazarus is legalább háromszor kiadta ugyanabban az évben (1595), s még ugyanabban az évben megjelent Kolozsvárott is. A kolozsvári kiadás kolofonja a korábbi krakkói kiadásra utal: „Primo imprimum Cracoviae in officina Lazari, Secundo impressum Claudiopoli in Transylvania in Officina Heltana 1595."

A XVI. század során a mintegy 200, magyar szerzőktől származó vagy magyar vonatkozású, Krakkóban kiadott mű közül 31 részben, vagy egészében magyar nyelvű. Legnagyobb részük azonban a humanista és nemzetközi tudományosság nyelvén, latinul íródott. A latin és a magyar könyvek mellett hat lengyel, hat héber, két cseh és egy német nyelvű is akad. Szerepel egy olyan vers is, amelynek csak címe görög, egyébként latin nyelvű,[74] egy másik latin nyelvű mű végén pedig, amelyet a Mohácsnál török fogságba esett Georgijević írt, latin betűkkel nyomtatott török–latin szószedet található.[75]

71 III. 22, III. 30.

72 JENEI Ferenc, *Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter,* in Irodalomtörténeti Közlemények, 1965, 140.

73 SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár,* III, Budapest, 1896–1898, (a továbbiakban: RMK III). RMK III, 857, III, 858, III, 859, III, 863 és III, 864.

74 II. 131.

75 II. 80.

Mecénások

Azok a krakkói nyomdászok, akik kivették részüket a magyar szerzők könyveinek kiadásában, csak kivételes esetben viselték maguk a kiadás költségeit. Sem terjesztésükről, sem árusításukról nem ők gondoskodtak. A magyar művek kiadási költségét leggyakrabban lengyel vagy magyar mecénások vállalták. Ez a gyakorlat megfelelt a kor szokásainak, ahol a kultúra és a művészet terén nagy szerep jutott a mecenatúrának.

Ritkább esetben a kiadás költségeit valamelyik magyarországi könyvkereskedő viselte, mint Dudlig Kristóf bártfai magyar könyvkereskedő, aki Batizi kéziratát közvetítette Krakkóba Vietornak.[76] Murmellius lexikonát, amelyben magyar értelmezések is találhatók, feltehetően Martinus Heptamydius krakkói könyvkereskedő terjesztette. Az általa írt ajánlás Perényi Mihálynak és Ferencnek, Perényi István fiainak szól. A költségeket tehát inkább az utóbbiak állhatták. A kötetet nem a Perényiek, hanem Magyarország címere díszíti.[77]

A példányokról a mecénás rendelkezett, aki egy részét szétosztotta családjának tagjai, a birtokán működő prédikátorok és iskolamesterek között, másik részét a szerzőnek adta, aki a neki juttatott példányokat pénzzé tehette. Ha a kiadvány könyvkereskedő költségén jelent meg, az összes példány eladása az ő gondja volt, s a szerző csak néhány tiszteletpéldányt kapott. Ez azonban ritkább eset volt.

Vietor és más krakkói nyomdászok tehát nem voltak érdekelve a magyar könyvek értékesítésében, sőt az effajta könyvmegrendelések a legbiztosabb jövedelemforrást jelentették műhelyének. Az volt az érdeke, hogy minél több olyan megrendelést biztosítson a nyomdának, amely a kiadványok költségét fedezi. A krakkói nyomtatványok között azonban néhány olyan is található, amely a nyomdász saját kiadásában jelent meg. Így Mathias Scharffenberg nemcsak nyomdásza, hanem kiadója is volt Joannes Honter *Rudimenta cosmographiae*-jának,[78] és Vietor is minden bizonnyal a maga költségére adta ki a *Pannoniae luctus* című gyászversgyűjteményt,[79] amelynek egyik kezdeményezője is ő maga volt. Sőt, kivételesen olyan mű is akad, amely a szerző saját kiadása: Bartholomaeus Georgijević említett *Prognoma* című művének minden költségét saját maga viselte, a nyomtatást pedig Florianus Ungler özvegye végezte.[80]

[76] I. 25.
[77] I. 6.
[78] II. 55.
[79] II. 74.
[80] II. 80.

A könyvek többféleképpen is elárulják a mecénás, vagy általában a kiadást támogató személyek kilétét. Legtöbbször az ajánlás szövegéből lehet megtudni, hogy kinek a bőkezűségéből jöhetett létre egy-egy kiadvány, máskor verssorokat ajánlott akár a szerző, akár a nyomdász a pártfogónak, és ilyenkor gyakran annak fametszetű címere is megtalálható a verssorok mellett. A Krakkóban, Hieronymus Vietornál megjelent magyar nyelvű könyvek nagyobb részének azonban van egy olyan sajátosságuk, amely megkülönbözteti ezeket más kiadványoktól: legtöbbjüket a címlapon vagy a kötet végén a magyar címer díszíti, vagy szerepel benne a kötet végén a Perényi- vagy a Frangepán-címer, mindenféle aláírás nélkül. Ez utóbbiból talán arra lehet következtetni, hogy a Perényiek még azokat a magyar nyelvű könyveket is támogatták, amelyeknél ezt a körülményt sem ajánlás, sem előszó nem árulja el.[81]

Úgy tűnik, mintha a magyar vagy Magyarországon élő szerzők latin nyelvű műveit legnagyobb mértékben a Thurzók támogatták volna anyagilag, míg a legtöbb anyanyelven megjelent munkát – bár nem kizárólag azokat – a Perényiek.

Az erazmista szellemű humanizmus legfőbb magyar és lengyelországi terjesztői közé tartoztak a Thurzó-család tagjai, akiknek nevével ebben a korban lépten-nyomon találkozni lehetett. Thurzó János nemcsak doktora, hanem egy időben rektora is volt a krakkói egyetemnek. A család tagjai körülvették magukat a kor jeles tudósaival, és mint mecénások is igen jelentős szerepet töltöttek be. Különösen Thurzó Elek, a kiváló pénzügyi adottságokkal is rendelkező politikus járult hozzá nemcsak a Thurzó–Fugger vagyon növeléséhez, hanem különböző felső-magyarországi városokban tett alapítványokkal a kultúra támogatásához is. A család tagjait hivataluk jórészt a lengyel fővárosba kötötte. Társadalmi helyzetüknél, nagy politikai és gazdasági súlyuknál fogva a Mohács körüli időszakban a Thurzó-család tagjai a humanista szellem ébrentartásában és terjesztésében a bőkezű mecénánsok szerepét töltötték be. Hogy a humanista kapcsolatok személyükben megértő támogatóra leltek, arra a hozzájuk intézett sok panegürisz, üdvözlő vers a legjobb példa. A Magyarországon letelepedett svájci származású Valentinus Eck több művét ajánlotta Thurzó Eleknek, így a *De versificandi arte* című poétikai kézikönyvének második kiadását,[82] a *De rei publicae administratione dialogus* című párbeszédes prózai művét,[83] a magyarországi rendeket meg-

[81] Lásd a 41. jegyzetet: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza idézett tanulmányát a hasonmás kiadáshoz.

[82] II. 16.

[83] II. 13.

szólító *Ad proceres Hungariae exhortatio* mindkét kiadását.[84] *De mundi contemptu* című dialógusához a Thurzó Eleknek szóló ajánlást Bártfáról írta.[85]

A Thurzó-család tagjainak irodalompártolását különösen az 1520-as évekből bizonyítja sok ajánlás. Thurzó Györgynek szóló ajánlást írt Stephanus Monetarius *Epithoma utriusque musices*[86] című munkájához. Amikor Joannes Honter közeli ismerőse, Anselmus Ephorinus közreadta Plinius művét,[87] akkor azt Thurzó János Zólyom megyei főispánnak és Thurzó Miklós olmützi püspöknek ajánlotta.

A magyar ügyeknek elkötelezett, mecénásként szereplő lengyel erazmista humanista kör tagjai között látjuk Joannes Lasiciust (Łaski), Piotr Tomicki prímás unokafivérét, Erasmus Zsigmond lengyel királyhoz írt levelének kezdeményezőjét, a Krakkóban tanult és Magyarországon élő jeles humanisták közül a sziléziai Georgius Wernher geográfust és honfitársát, Georgius Logust (Logau), Ferdinánd magyar és cseh király tanácsosát.[88] Georgius Logusnak a nyomdász Vietorral és a magyarokkal való kapcsolataira világít rá az, hogy Hegendorff nyelvtankönyvét Vietor neki ajánlotta és ugyanebben a könyvben Logus címere is szerepel.[89] Logus viszont korábban Thurzó János támogatásával ment 1516-ban Bécsbe. Az episztolát Piotr Tomicki püspöknek ajánlották a szerzők. Egy másik kötetet, amelyben Sylvester János latin verse is megjelent, a közreműködők a magyar érdekeket képviselő Joannes Lasicius (Łaski) gnieznói érseknek ajánlották.[90]

Lengyel humanistának, Mathias Lanczkinak, a krakkói egyetem rektorának szól Szepsi Macer Gergelynek az egyetemet dicsőítő költeményéhez írt ajánlása.[91] Baksai Albert művét Albertus Lasciusnak, Késmárk örökös urának ajánlotta.[92] Sebald Heyden nyelvkönyve, amelyhez a magyar értelmezést Sylvester János írta, mindhárom kiadásában változatlanul Anselmus Ephorinus krakkói orvostól, a lengyel értelmezés szerzőjétől Jodocus Deciusnak szóló ajánlással jelent meg. [93]

Amikor a magyar királyi udvar és az egyház felvette a harcot az új eszmékkel szemben – Ferdinánd és János király egyaránt a régi hit mellett foglalt állást –, akkor a protestáns eszmékkel rokonszenvezők számá-

[84] II. 35, II. 41.
[85] II. 42.
[86] II. 9 (1518).
[87] III. 8: *Liber septimus Naturalis historiae*, 1526.
[88] TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre, *Erasmus és magyar barátai*, Budapest, 1941, 52–53.
[89] I. 1.
[90] II. 40.
[91] II. 93 (1557).
[92] II. 105 (1567).
[93] I. 2, I. 7, és I. 27.

ra a főúri mecénás szerepe még inkább megnőtt. A külföldről, gyakran éppen Krakkóból hazatérő tudósok egy-egy főúr pártfogása alá menekültek, onnan terjesztették szóban és írásban az új tanokat. Az északnyugati megyékben a Thurzók, a Perényiek, a Balassák vették pártfogásukba az egykori krakkói diákokat, de a legfőbb magyar–lengyel központnak hosszú éveken át Perényi Péter birtoka tekinthető, mert itt találtak támogatásra legnagyobb számban a protestáns prédikátorok (Gálszécsi István, Székely István, Batizi András). Az itteni diákok másik nagy hatású pártfogója Nádasdy Tamás, a bécsi és bolognai egyetem egykori diákja, aki Mohács előtt a királyi kancellária erazmista köréhez tartozott és gyakran megfordult Jacobus Piso házában.

A XVI. század egyik leggazdagabb földbirtokos családjával, a Perényiekkel a krakkói Vietor kapcsolatai még annak bécsi nyomdász korába nyúltak vissza (először 1510–1518 között volt Bécsben műhelye). 1512-ben ő nyomtatta ki Perényi Gábor ugocsai és máramarosi főispán költségén Janus Pannonius *Guarino-panegyricus*át, amelyhez Paulus Crosnensis, a krakkói egyetem tanára írt ajánlást.[94] Hogy valóban Perényi Gábor volt az ösztönző, az kitűnik e kiadás ajánló soraiból, amelyeket Paulus Crosnensis a mecénáshoz, Perényi Gáborhoz intézett. Aligha lehet tehát véletlen, hogy amikor Perényi Gábor özvegye, Frangepán Katalin jó magyar fordításban szerette volna olvasni és másokkal is megismertetni Szent Pál leveleit, és a munka kinyomtatásának költségét is hajlandó volt viselni, a választás éppen Vietorra esett. Perényiné udvarában arról is tudhattak, hogy a krakkói nyomdász már magyar szöveg nyomtatásával is megpróbálkozott. Érthető tehát, hogy amikor Komjáti Benedek, Perényiné fiának, Jánosnak nevelője, a főúri család birtokán 1532-ben elkészült Szent Pál leveleinek fordításával, annak kéziratát Vietornak küldték el kinyomtatás céljából.

A Perényiek a magyar nyelvű irodalom támogatásában különösen kitűntek. Segítségükkel jelent meg Gálszécsi István énekeskönyve, amelynek ajánlása Perényi Péternek szól. A kötetben látható a Perényi-címer és Magyarország, Csehország, Dalmácia egyesített címere.[95] Székely István is egy alkalommal Perényi Péternek ajánlotta művét,[96] de egy másik munkájának végén is szerepel a Frangepán-címer,[97] jóllehet az ajánlás nem Frangepán Katalinnak szól. Ugyanígy Ozorai olyan könyvéhez is hozzányomtatták a Frangepán-címert, amelynek költségeit tudomásunk

[94] RMK III, 177.
[95] I. 8 és I. 12.
[96] I. 14.
[97] I. 21.

szerint nem a Perényi–Frangepán-család viselte.[98] Perényiné Frangepán Katalinon kívül más főrangú asszony is szerepel magyar nyelvű könyv támogatójaként: Károlyi András Krakkóban kinyomtatott református vitairatát az akkor a lengyel fővárosban élő Bekes Gáspárné Sárkándi Annának,[99] Caspar Pilcius, a szepességi kriptokálvinisták egyik vezetője pedig német nyelvű vitairatát egykori pártfogója, Johannes Rüber felsőmagyarországi kapitány özvegyének ajánlotta.[100]

Nem hiányoznak természetesen a királyoknak, fejedelmeknek szóló ajánlások sem; abban ugyan nem lehetünk biztosak, hogy a szerzők csak hódolatukat nyilvánították-e ki, vagy anyagi támogatást is kaptak-e a címzettől. János királynak ajánlotta Valentinus Polidamus a magyarok történetét tárgyaló munkáját,[101] míg a Mohácsnál török fogságba esett, majd onnan megszökött, de magát magyar anyanyelvűnek valló Bartholomaeus Georgijević művét a lengyel Zsigmond hercegnek ajánlotta.[102] Albertus Novicampianus katolikus vitairatait tanítványának, János Zsigmond fejedelemnek ajánlotta az 1553–1559. években.[103]

Attól kezdve, hogy Báthori Istvánt lengyel királlyá választották, a legtöbb magyar szerzőtől származó művet neki ajánlották ugyan,[104] de a Báthori-család más tagjai is szerepelnek mint pártfogók. Joannes Michael Brutus *Selectarum epistolarum libri V.* című művét ajánlotta Báthori Istvánnak,[105] de neki címezte a lengyel Stanisław Orzechowski művéhez írt ajánlását Jacobus Górski,[106] vagy Alessandro Guagnini is Kelet-Európa népeit bemutató nagyszabású művét.[107] Az erdélyi Leonhardus Uncius munkáját Báthori István lengyel királynak és Báthori Kristóf erdélyi fejedelemnek ajánlotta.[108] Az ugyancsak erdélyi Forró Pál Báthori András bíboroshoz címzett verset,[109] de volt, aki Báthori Zsigmond erdélyi fejedelmet szólította meg ajánlásával.[110] Mások Báthori István kancellárjának, Joannes Zamoyski lengyel főúrnak címezték művüket, amint azt Joannes Michael Brutus tette.[111] Uncius nemcsak a királynak,

98 I. 26.
99 I. 31.
100 II. 120.
101 III. 11 (1536).
102 II. 80 (1548).
103 III. 17 és II. 97.
104 II. 116, II. 119, III. 20, III. 30 stb.
105 II. 119.
106 III. 30.
107 III. 20.
108 II. 117.
109 II. 131.
110 III. 29.
111 II. 119, II. 121.

hanem Báthori István diplomatájának, Berzeviczy Mártonnak szóló ajánlást írt Magyarország történetét tárgyaló munkájához.[112] Kovacsóczi Farkas erdélyi kancellár nemcsak szerzője egy Krakkóban kinyomtatott orációnak,[113] hanem Báthori István haláláról szóló episztoláját neki címezte Nicolaus Buccella.[114] A magyar főpapok közül Simon egri püspöknek ajánlotta Sylvester János latin nyelvű krakkói munkáját, a *Rosariumot*.[115] Peregi Albert pécsi püspöknek, főkincstárnoknak ajánlotta Vietor krakkói nyomdász – az egyébként saját kiadásában megjelenő – *Pannoniae luctus* című gyászvers-gyűjteményt.[116]

A század második felében a mecénások körébe egy új társadalmi réteg is bekapcsolódott: a városi polgárok, köznemes katonák, tisztviselők. Heyden nyelvkönyvében Sylvester Jánostól származó ajánló versszorok szólnak Geszti Mihálynak.[117] Székely István egy alkalommal Régi Kelemen vitézlő nemes úrnak[118] ajánlotta munkáját, egy másikat Gávai Lukács vitézlő nemes úrnak.[119] Székely *Chronicá*jában Vilmányi Libec Mihálynak, a Vietor-nyomda korrektorának ajánlása Németi Ferenc tokaji kapitánynak szól, aki bizonyára személyes pártfogója lehetett, és akinek címerét is az ajánlósorok fölé nyomtatta.[120] Németi Ferenc egyébként később Melius Juhász Péter református püspök Debrecenben megjelent műveinek kinyomtatását is támogatta.[121] Ozorai is a Perényiek támogatását élvezte, bár *Christusról és az ő egyházáról* című vitairatának második kiadása – Szenterzsébeti Márton ajánlólevele szerint – Szabó Márton kassai polgár költségén jelent meg.[122]

112 II. 117.
113 II. 124.
114 III. 32.
115 II. 39.
116 II. 75.
117 I. 2.
118 I. 17.
119 I. 21.
120 I. 28.
121 RMNy 177, RMNy 182, RMNy 207.
122 I. 26.

Könyvnyomtatók

A lengyel fővárosban a XVI. század első évtizedeiben honosodott meg véglegesen a könyvnyomtatás: vagyis évtizedekkel korábban, mint Magyarországon.[123] Első négy XVI. századi könyvnyomtatója – Joannes Haller, Florianus Ungler, Hieronymus Vietor és Mathias Scharffenberg[124] – oly mértékben felvirágoztatta a nyomdászatot, hogy Krakkó már a XVI. század első felében az európai könyvkiadás egyik legjelentősebb, legkeletibb központja lett. 1520 és 1550 között Magyarország számára itt készült a legtöbb könyv. A század második felében Vietor munkásságát utóda, Lazarus Andreae (Strikowia-beli Lázár), később annak fia folytatta, a Scharffenberg-műhelyt ugyancsak az örökösök: Marcus, Hieronymus, Stanislaus és Nicolaus vezette. De újabb műhelyek is létesültek: Mathaeus Siebeneicher, Mathias Wirzbieth, Alexius Rodecius, Andreas Petricovius és Isaac Prossnitz officínája.[125]

A krakkói nyomdászok nem egyformán vettek részt a magyar vonatkozású könyvek kiadásában.[126] A legtöbb ilyen kiadványa a Vietor-nyomdának volt (69), és utóda, Lazarus ugyancsak kivette részét a magyar szerzők műveinek kiadásában (42). Ami a magyar szerzőktől kiadott könyvek számát illeti, kettejüket Mathias Scharffenberg követi (34), míg Florianus Ungler kiadásában 19, Jan Hallernél 11, a Siebeneicher-műhelyben és Rodeciusnál egyformán 6-6, magyar szerzőtől származó, vagy magyar vonatkozású mű jelent meg. A század utolsó harmadában működő Mathias Wirzbiethnél öt, Andreas Petricoviusnál négy ilyen könyvet nyomtattak, valamint egy héber nyelvűt Isaac Prossnitznél.

A század első felében magyar nyelven csak Hieronymus Vietor, annak özvegye és utóda (Lazarus, Łazarz) nyomtatott, a többiek: Florianus Ungler, Joannes Haller és Mathias Scharffenberg nem.

123 Bár a XVI. század első magyarországi nyomdája 1529-ben Szebenben megindult, de sem ez, sem az 1539-ben alapított nyugat-magyarországi sárvár-újszigeti nyomda nem működött folyamatosan. Alapításától folyamatosan működött a brassói Honterus-műhely, ez azonban magyar nyelvű könyveket nem adott ki. A magyarországi és magyar nyelvű könyvkiadás a kolozsvári Heltai-műhely munkásságával kezdődött 1550-ben.

124 Joannes Haller (1505–1525), Florianus Ungler (1510–1516, 1521–1536), majd özvegye (1537–1551), Hieronymus Vietor (1518–1546), majd özvegye (1547–1549) és Mathias Scharffenberg (1527–1547).

125 Lazarus Andreae (1550–1577) majd utóda idején az Officina Lazariana (1578-tól a XVII. századra is átnyúlva), Mathias Wirzbieth (1557–1598), Mathaeus Siebeneicher (1559–1588), Alexius Rodecius (1574–1594), Andreas Petricovius (1576-tól a XVII. századba is átnyúlva) és Isaac Prossnitz (1579–1598).

126 A *Függelék*ben található táblázat érzékelteti azokat a számarányokat, ahogyan a krakkói nyomdászok kivették részüket magyar vonatkozású krakkói nyomtatványok előállításában.

A nyomtatványok ugyan nem árulják el, a korabeli iratok azonban tanúskodnak róla, hogy már a XVI. század legelejétől milyen éles harc folyt a királyi privilégiumok elnyeréséért. E versengés akkor Joannes Haller és Hieronymus Vietor között dúlt, és nemegyszer pereskedésre is sor került, olyan mértékben elszaporodtak az engedély nélküli utánnyomások. A magyar vonatkozású nyomtatványok közül öt jelent meg kizárólagos privilégiummal, „cum gratia et privilegio" megjelöléssel. Köztük van a két legkorábbi, nyomtatott magyar szöveget tartalmazó nyelvkönyv, Hegendorffé és Heydené,[127] amelyekre Hieronymus Vietor szerezte meg a szabadalmat. Két további mű Albertus Novicampianus katolikus hitvédő irata[128] és Leonhardus Uncius magyar történelemről szóló munkája a Vietor-műhely utódánál, az Officina Lazarianánál jelent meg privilégiummal.[129] Alessandro Guagnini itáliai humanista reprezentatív kiállítású, Kelet-Európa népeiről beszámoló *Sarmatiae Europeae descriptio* című reprezentatív kiállítású kötetéhez Mathias Wirzbieth tartotta szükségesnek megszerezni a privilégiumot.[130]

A legkorábbi, Magyarország számára Krakkóban készült könyv az egri püspökség *Ordinarius*a 1509-ből, amelynek nyomdásza és kiadója Joannes Haller.[131] Haller mint kiadó már az előző században is kiemelkedő szerepet játszott Krakkóban, 1505-től azonban könyvnyomtató műhelye is volt. Nyomdájából annak fennállása alatt, tehát 1525-ig, összesen nyolc magyar szerzőtől származó munka látott napvilágot. Eleinte ő volt a Magyarországon letelepedett svájci humanista, Valentinus Eck műveinek nyomdásza,[132] Haller halála után azonban Eck munkái szinte kizárólag Vietornál jelentek meg.[133]

Pesti Gáspár mind az öt művét Ungler nyomtatta ki 1531–1532-ben. Sylvester Jánosnak két latin nyelvű munkája érdekes módon nem Vietornál, ahogyan azt magyar nyelvű munkái alapján várni lehetett volna, hanem Mathias Scharffenbergnél jelent meg.[134]

Joannes Honter két jelentős művének, *Grammatica*jának és *Rudimenta cosmographiae*-jának első kiadása Krakkóban jelent meg 1530-ban, még a szerző ottléte alatt, Scharffenberg műhelyében. Kozmográfiája Krakkóban még egy alkalommal, nyelvtana viszont még 14 ízben jelent meg a lengyel fővárosban, utoljára 1562-ben. E sok kiadás közül egy

127 I. 1 és I. 2.
128 II. 96.
129 II. 116.
130 III. 20.
131 II. 1.
132 II. 5, II. 6, II. 7, II. 17, II. 21.
133 II. 11, II. 12, II. 13 stb., összesen 14 műve.
134 II. 39 és II. 40.

Unglernél, egy Vietornál, egy Siebeneichernél jelent meg, a többi pedig Scharffenbergnél, illetve örököseinél.

Vietor több tekintetben is kiemelkedik a krakkói nyomdászok sorából. Neki az ott tartózkodó és az egyetemet látogató magyarok között több személyes ismerőse is volt. Ajánlást írt Hegendorff nyelvkönyvéhez, amelynek magyar értelmezése Sylvestertől való, és ebben a kötetet Georgius Logaunak, Ferdinánd király tanácsosának címezte.[135] Az ajánlásban előadta, hogy mi indította ennél a kiadásnál a lengyel és magyar értelmezések bemutatására. A *Szent Pál levelei*nek fordításában két ajánlás is származik Vietortól, az egyik a címlevél után a nyomdásztól, a chalcographus-tól „Omnibus Christianae pietatis studiosis Hungaris" szól, a másik a kötet végén Frangepán Katalinnak, Krakkóból keltezve 1533 februárjában.[136] Sylvester krakkói tevékenysége jól bizonyítja, milyen szellemi hatás és együttműködés érvényesült a Vietor-nyomdán belül: Papinius Statius római költő *Silvae*-jének kéziratát az angol Cox adta ki és jegyzetelte, a lengyel Stanisław Hosiusz írta az előszót, és ehhez társult Sylvester latin verse, az egész művet pedig az említett Joannes Lasiciusnak, a magyar ügynek elkötelezett humanistának ajánlották.[137]

Vietor már korábban, bécsi tevékenysége idején[138] is kinyomtatta Janus Pannonius verseit, Krakkóban 1518-ban pedig kiadta *Epigrammatá*ját,[139] majd a költő korábban nyomtatásban meg nem jelent verseinek Újhelyi Ferenc által közreadott gyűjteményét.[140] Ugyancsak ő nyomtatta ki Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról írt történeti művét[141] a végzetes csatát követő évben, 1527-ben. Ő volt a magyar diákok legnépszerűbb erazmista szellemű tanára, Leonard Cox munkáinak kiadója is. Kassai Antoninus János orvos munkái is nagyobb részt Vietornál jelentek meg,

Személyes ismerőse volt Dévai Bíró Mátyás is, aki wittenbergi tanulmányai után 1537 végén Krakkóban Vietor házában tartózkodott, mialatt egyik könyve ott készült.[142] Bizonyára ez idő tájt volt sajtó alatt *Orthographiá*jának első kiadása is, amelyből nem maradt fenn példány, de amelynek készítésében Abádi Benedek is közreműködött, aki viszont ott, Vietornál tanulta a nyomdászatot.

135 II. 1.
136 I. 5.
137 II. 40.
138 RMK III. 177 (Bécs, 1512).
139 II. 8.
140 II. 10.
141 II. 34.
142 Az utalásokból úgy látszik, hogy *A tízparancsolatról* című munkájáról van szó, I. 11.

Ozorai Imre *Az Christusról* című vitairatának második kiadása már Vietor utódánál, Lazarus Andreae-nél készült 1550 körül.[143] Ez a nyomtatvány már azt tanúsítja, hogy az új tulajdonos a Vietor-nyomda betűkészletét felújította a krakkói Ungler-műhely betűinek segítségével. 1551-től ugyanis Ungler özvegye nem folytatta tovább könyvnyomtató tevékenységét, és úgy látszik, hogy felszerelésének egy részét áruba bocsátotta. Amikor Székely István *Chronicá*ja készült Lazarus műhelyében, akkor korrektorként ott dolgozott Vilmányi Libec Mihály, és ilyen minőségében magyar disztichonokat írt a kötetbe.[144]

Az egykori Vietor nyomdát folytató Lazarus azonban 1577-ben meghalt, és a nyomdát fia, Jan Januszowski vette át, aki mindvégig katolikus maradt, és bár II. Miksa császár udvarában mint jogi végzettségű személy működött, majd Báthori István királyi titkára, mégis az egyik legkiválóbb lengyel nyomdásszá képezte ki magát. Az ő idejében a nyomda elnevezése „Officina Lazari", és ő lett a nagy lengyel reneszánsz költő, Jan Kochanowski állandó kiadója.

A század utolsó negyedére megváltozott a krakkói könyvnyomtatás képe. Talán kissé esetlegesnek tűnhet, hogy melyik krakkói műhelyben jelentek meg magyar nyelvű munkák – amelyek 1559-ig csak Vietornál, vagy utódánál, Lazarusnál készültek –, az 1572 és 1580 közöttiek nyomtatójaként Mathias Wirzbieth neve tűnik fel, míg az utolsó XVI. századi krakkói magyar nyomtatvány, az 1586-ra szóló naptár Petricoviusnál jelent meg. Noha a Lazarus-officina még 1577-ben is dolgozott, a jelek szerint a magyar nyelvű könyveket ekkor mégis Wirzbiethnél nyomtatták, aki viszont az 1586-ra szóló magyar naptár megjelenésekor még működött ugyan, a választás valamilyen okból mégis a Petricovius-műhelyre esett.

E jelenség megértéséhez érdemes a könyvnyomtatás lengyelországi helyzetét röviden áttekinteni. A XVI. és a XVII. században a lengyel könyvnyomtatás legnagyobb és kétségkívül legjelentősebb centruma Krakkó volt. Bár a XVI. század nagy részében vallási tolerancia jellemezte az országot, az utolsó negyedszázadban már jelentős előrehaladás történt az ellenreformáció részéről. Éppen Krakkóban sor került vallási gyökerű társadalmi zavargásokra is. Ilyen körülmények között dolgozott két olyan kiváló nyomdász, akik műhelyüket a reformáció különböző ágainak szolgálatába állították: az ariánus Alexius Rodecius és a kálvinista Mathias Wirzbieth. Rodecius, akinek krakkói működése az 1574–1600-as évek közé esik, különféle eszközökhöz nyúlt, hogy megvédje magát és nyomdáját a nehézségektől és üldözéstől, így például eltitkolta a nyomdahe-

[143] I. 26.
[144] I. 28.

lyet, vagy hamis nyomdahelyet adott meg, ezek közül az egyik a „Claudiopolis", de ugyanígy felhasználta a Coloniae, Basileae városneveket is. Zaklatásoknak volt kitéve nemcsak a katolikusok, hanem gyakran más protestáns felekezetek részéről is, minthogy ő a radikális irányzatok felé hajlott. 1578-ban a krakkói egyetem diákjai nyomdáját és könyvkészletének egy részét felgyújtották, majd egy szentháromság tagadó mű kinyomtatása miatt a jezsuiták kezdeményezésére Báthori István király a nyomtatástól eltiltotta, sőt rövid időre börtönbe is került, nyomdászlegényei pedig elmenekültek Krakkóból. Végül befolyásos patrónusai megvédelmezték Rodeciust a király előtt, és folytathatta tevékenységét.[145]

A kálvinista Mathias Wirzbieth sorsa nem volt ilyen viharos, de számára sem volt előnyös az az új helyzet, amely Krakkóban a katolicizmus győzelmével állt elő a XVI. század végén. 1574-től kezdve több alkalommal megtámadták a kálvinista templomot Krakkóban, majd 1591-ben végleg lerombolták. Az ilyen zavargások idején a Wirzbieth által nyomtatott könyvek tekintélyes részét is megsemmisítették, utcára szórták és elégették. Érthető, hogy ilyen körülmények között a nyomdász gyakran elhallgatta nevét, vagy korábban megjelent könyvek új kiadásait nyomtatta ki a régi évszámmal, ezenkívül az egyre kisebb számban kiadott vallásos könyvek mellett egyéb, jól fizető megbízásokat is elvállalt. Jellemző, hogy Wirzbieth ma ismert 108 nyomtatványa közül 41-et a nyomda megnevezése nélkül adott ki.[146] A magyar református szerzők ezért fordultak könyveik kinyomtatása céljából éppen az ugyancsak református Wirzbieth-hez.[147] Balassi elmélkedés-kötete is nála jelent meg, de még a nyomdász számára nyugalmasabb 1572. évben. A *Füves könyvecske* kolofonja így szól: „Krakkóban nyomtattatott Király őfelsége nyomtatója Wirzbieth Mathias által."

Érdekes és jellemző összefüggésre utalnak azok a hamis impresszumú könyvek, amelyek közül az egyik, Sztárai Mihály *Comoedia de matrimonio sacerdotum* című, de egyébként magyar nyelvű munkája Krakkót tünteti fel megjelenési helyként, pedig Erdélyben, Kolozsvárott nyomtatták 1550-ben.[148] Egy másik, 1581-es nyomtatvány viszont, Wolfgang Schreck *Theses de puro et expresso Dei verbo* című értekezése Kolozsvárt jelöli meg kiadási helyként, pedig Krakkóban nyomtatták. Ugyanígy az a mű is, Nicolaus Buccella *Epistolája*, amely több kiadás-változatban is kolozsvári nyomdahelyet jelöl meg, pedig Krakkóban Rodecki nyomtatta,

145 Jan PIROŻYŃSKI, *Winkelzüge und Fälschungen in der Praxis der Krakauer Buchdrucker des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, in *Studien und Essays zur Druckgeschichte. Festschrift für Claus W. Gerhardt zum siebzigsten Geburtstag*, Rüger MÜNCH (szerk.), Wiesbaden, 1997, 89–91.

146 Lásd az előző jegyzetet, 91–92.

147 I. 30, I. 31.

148 RMNy 88.

1587-ben. E hamis impresszumú könyveket jobban szemügyre véve az is érthető, hogy melyikre miért írtak megtévesztő adatokat.

Közelebbről megvizsgálva a kiadás körülményeit, a katolikus papokat evangélikus részről gúnyoló magyar nyelvű szatirikus komédia esetében valóban indokolt lehetett eltitkolni a tényleges nyomdahelyet, minthogy éppen 1550-ben, a kiadás évében Martinuzzi Fráter György erdélyi püspök Kolozsvárott tartózkodott. Hogy a kolozsvári nyomdászok, Heltai Gáspár és Georg Hoffgreff miért éppen Krakkót írták a nyomtatás helyéül, arra elegendő magyarázat, hogy 1550-ig szinte minden magyar nyelvű könyv – köztük protestánsok is – valóban Krakkóban jelent meg. Az akkori lengyel főváros neve mellett szereplő Kerekotzki Ferentz nyomdásznév természetesen kitalált név. A nyomtatás ideje valós, mert éppen az 1550-es évben lehetett szükség hamis impresszumra. Később már nem, mert 1551-től zavartalanul jelentek meg a kolozsvári nyomdában protestáns szellemű munkák. Egyetlen olyan időpont volt, amikor valóban veszedelmes lehetett egy katolikus papokat gúnyoló irat kibocsátása, nem a cenzúra miatt ugyan, hanem a legfőbb politikai hatalmat is gyakorló püspök esetleges bosszúja miatt. Krakkó említése eleve elterelte a gyanút Kolozsvárról.

1581-ben Wolfgang Schreck jezsuita tanár szólított fel hitvitára a város új gimnáziumában, amelyre azonban a város protestáns papjai közül senki sem jelentkezett. A téziseket azonban kinyomtatták hamis kolozsvári nyomdahellyel Krakkóban. A krakkói nyomtatás tényéről már a korabeli jezsuita történetírók megemlékeztek, az azonban, hogy melyik krakkói nyomdában készült, máig nem tisztázott. Ez a hamis nyomdahely azután a későbbi történetírókat arra ösztönözte, hogy feltételezzék, hogy Kolozsvárott már 1581-ben jezsuita nyomda létezett. Ez a téves adat és nemlétező nyomda még sokáig kísértett a bibliográfiákban.[149]

Nicolaus Buccella *Epistoláját*,[150] amelyet Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király halálára írt latin nyelven, kolozsvári 1587-es impresszummal, de nyomda megnevezése nélkül jelent meg két változatban is. Valójában egyik sem Kolozsvárott, hanem a krakkói Rodecius-műhelyben készült, tehát azok közé a nyomtatványok közé tartoznak, amelyeket az ariánus Rodecius saját nyomdájának megnevezése nélkül, sőt hamis városnévvel ellátva jelentetett meg. Meglehet, hogy a jezsuita Schreck fent említett tézisei is az ő nyomdájában készültek. Hogy miért éppen a hamis kolozsvári nyomdahelyet választotta, azt csak

149 VERESS Endre, *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig*, in Erdélyi Múzeum, 1906, 178–179; BORSA Gedeon, *Három tévesen feltételezett XVI. századi hazai nyomda*, in Magyar Könyvszemle, 1965, 346–349.

150 Buccella könyve Georgius Chiakor név alatt jelent meg, III. 32.

találgathatjuk, de talán Dávid Ferenc unitárius püspök városát hírből ismerte. A másik kérdést, hogy ezt a tartalma alapján aligha kifogásolható alkalmi kiadványt miért kellett hamis városnévvel kiadnia, megmagyarázzák a nyomdáját és saját személyét ért sorozatos támadások, amelynek hatására krakkói működésének utolsó éveiben szinte minden kiadványát hamis impresszummal vagy nyomda megjelölése nélkül nyomtatta ki.

A lengyel főváros különböző nyomdáiban készült mintegy 200 magyar vonatkozású könyv között jelentős számban akadnak olyanok, amelyek csak hiányosan vagy egyáltalán nem közölték megjelenési adataikat. A harminc ilyen nyomtatvány tartalmát és műfaját áttekintve megállapítható, hogy egy részük politikai, más részük vallási okokból készülhetett a kiadási hely vagy nyomda megnevezése nélkül. Albertus Novicampianus katolikus hitvédő írása és az ariánus Stancaro ellen írt vitairat ugyancsak katolikus részről[151] nyomda nélkül, de valójában a Lazarus-műhelyben készült. Az ariánusokkal kapcsolatos viták és állásfoglalások Alexius Rodecius műhelyében 1582 és 1587 között kivétel nélkül a kiadási hely és nyomda, sőt néha az év megjelölése nélkül jelentek meg.[152] Ferdinánd király ediktuma az anabaptisták és más hitújítók ellen valójában a Scharffenberg-nyomdában készült,[153] további hat politikai tartalmú írást, köztük Kovacsóczi Farkas, Valentin Eck és mások műveit ugyancsak impresszum nélkül nyomtatták ki különböző krakkói tipográfiákban.[154] A harminc közül tizenhárom mű esetében a nyomdászt nem sikerült azonosítani. Ezek közül öt a század utolsó harmadából származó héber nyomtatvány, amelyeknek egy része Isaac Prossnitz héber nyomdájában is készülhetett,[155] Eisak Tyrnau 1592-ben megjelent művéhez hasonlóan.[156]

Bár a magyar nyelvű kiadványok között is vannak olyanok, amelyek nem tűntették fel a nyomdász nevét,[157] jónéhány pedig csak töredékesen maradt fenn, ezek mindegyikét sikerült valamelyik krakkói nyomdához kötni. Sőt, a példány alapján ma már nem ismert magyar nyelvű könyvek esetében is valószínűsíthető a nyomdász személye: Hieronymus Vietor.

151 III. 17 és II. 101.

152 III. 32, III. 33, II. 117, II. 118.

153 II. 36.

154 II. 35, II. 41, II. 82, II. 113, II. 124, II. 135.

155 Prossnitz héber nyomdájából 1579–1598 között kerültek ki nyomtatványok, lásd *Katalog poloników XVI. wieku Biblioteki Jagiellońskiej*, tom. 1–3, pod red. Mariana MALECKIEGO, Ewy ZWINOGRADZKIEJ, Kraków, 1992–1995.

156 II. 128.

157 I. 23 és I. 26.

A két legkorábbi, részben magyar nyelven nyomtatott könyv, amely ugyanabban az évben, 1527-ben hagyta el a krakkói Vietor-nyomdát, a magyar szövegek nyomtatása terén még semmilyen előzményre nem támaszkodhatott. Nem volt olyan követendő nyomdai gyakorlat, amely útmutatást adott volna arra nézve, hogy milyen betűkkel és milyen helyesírással nyomtassák az anyanyelvi magyar szövegeket.

Korábban ugyanis nem készült magyar nyelvű szöveg nyomtatva. Egyrészt voltak nyomtatott latin könyvek – ilyen Magyarországon 1473 és 1480 között több is készült –, másrészt voltak és még korszakunkban is készültek kézírásos magyar nyelvű könyvek. Ezzel a kérdéssel először Krakkóban Hieronymus Vietor nyomdász szembesült. Előbb a lengyel nyelvűek mintájára – hiszen a lengyel nyelvű könyvek is azokban az években jelentek meg először nyomtatásban – schwabachi betűt[158] használt a nyomdász, mint Hegendorff és Heyden nyelvtanában a magyar és lengyel szövegben egyaránt. Vagyis a két nemzeti nyelvű szövegrészt schwabachi betűvel különböztette meg a kurzív betűkkel szedett latin szövegtől.[159] Ugyanezt a gyakorlatot folytatta Heyden 1531-ben megjelent második kiadásában és Murmellius lexikonának 1533. évi kiadásában is.

Az első, teljes szövegében magyar nyelvű könyv, *Szent Pál levelei*nek Komjáti Benedek által készített fordítása 1533 februárjában jelent meg, szépen illusztrált, antikva típussal szedett nyolcadrét alakú kötetben.[160] Ezt követően Krakkóban magyar könyvet már nem nyomtattak fraktúr vagy schwabachi fajtájú betűkkel. Talán éppen itt és ekkor érhető tetten a váltás: *Szent Pál levelei* fordításának ugyanis előkerültek olyan töredékei, amelyek egy schwabachi betűvel, folio méretben készült próbanyomatból valók.[161] A nyomdász azonban véglegesen az antikva betűk mellett döntött, amellyel egyébként a korabeli gyakorlatban csak a latin szövegek készültek. Érdekes ez a kezdeményezés, hiszen, mint említettük, semmilyen előzménye nem volt. Nem tudni, hogy a műhelye körül csoportosuló magyar írókat, vagy magát Vietort lássuk-e a döntés mögött.

Nemcsak a Vietor-nyomda – bár a mintát bizonyára ez adta – hanem a század folyamán még magyar nyelvű könyveket kiadó Wirzbieth- és Petricovius-műhely is következetesen antikvával nyomtatta a magyar szöveget abban a négy könyvben, amely az 1572–1585 évekből ma is-

158 A schwabachi betűtípus a német szövegek nyomtatására használt fraktúrnál gömbölydedebb, kevésbé hosszúkás és kevésbé tört vonalú, ezáltal jobban olvasható betűfajta.

159 Megjegyzendő azonban, hogy a német nyelv esetében nem volt következetes: Hegendorff nyelvtankönyvében az a latinnal azonos módon, kurzívval van szedve.

160 I. 5.

161 I. 4.

meretes.[162] Amikor azonban ezek megjelentek, már évtizedek óta folyt könyvnyomtatás Magyarország több városában is, és a hazai nyomdák gyakorlata véglegesen az antikva betűk mellett foglalt állást, mindenekelőtt éppen a krakkói antikva betű használatát folytató, 1550 óta működő kolozsvári Hoffgreff–Heltai nyomdának köszönhetően. Ezután az antikva használata magyar szövegben folyamatossá vált.

A továbbiakban tehát a Krakkóban – és nemcsak Vietornál – megjelenő magyar nyelvű könyvek reneszánsz antikvával készültek, legfeljebb a címeket szedték schwabachi betűvel. 1552-ig kivétel nélkül a humanisták által kedvelt kis, nyolcadrét formátumban jelentek meg. A XVI. századból ma ismert 31 magyar nyelvű krakkói nyomtatvány közül 1559-ben negyedrét alakban jelent meg Székely István *Chronicája*[163] és a szokásos nyolcadrétnél is kisebb, 12-rét alakban Balassi vallásos elmélkedései,[164] Károlyi András református tanítása és imádságoskönyve,[165] míg az 1586-ra szóló naptár[166] 16-rét alakban, ahogyan az Magyarország keleti részén már ekkor, és még évszázadokig szokásban volt.

Áttekintve a legtöbb magyar könyvet kiadó krakkói nyomda, a Vietor-, majd utóda, a Lazarus-műhely tevékenységét 1533-tól 1559-ig, amikor ezt a műhelyt tudomásunk szerint az utolsó magyar nyelvű könyv elhagyta, e több mint két évtized alatt többféle változás is bekövetkezett a magyar szövegek nyomtatásában. A Vietor-nyomdának, minthogy lengyel nyelvű könyveket is kiadott, volt gyakorlata a nemzeti nyelvű szövegek nyomtatásában. Bár az utóbbit, amint arról már szó esett, mindig schwabachi betűkkel szedték, ott is meg kellett oldani a latin nyelvtől eltérő hangok jelölését. Ezt a kisbetűk fölé, vagy felnyúló száruk mellé elhelyezett vesszőkkel oldották meg: ez a jelölés szolgált a magánhangzók hosszúságának és a mássalhangzók lágyságának jelölésére egyaránt.[167]

Vietor betűkészletét 1538-ban újította fel azzal a szándékkal, hogy alkalmasabb legyen a magyar helyesírás céljaira. Külön készített ékezetes betűket a magyar hangok jelölésére. A régieket lecserélte egységes ő, ů, ß, ģ, l', ń, ť jelekkel. Bizonyára ugyanezzel nyomták Gálszécsi egyik, példány alapján ma már nem ismert munkáját,[168] és Székely István két 1538-ból való, elveszett művét.[169] De ami miatt elsődlegesen szükség

162 I. 29, I. 30, I. 31, I. 32.
163 I. 28.
164 I. 29.
165 I. 31.
166 I. 32.
167 A krakkói magyar nyelvű könyvekben előforduló hangjelölésről összefoglalóan írt VARJAS Béla idézett tanulmányában, lásd a 21. jegyzetet.
168 I. 13.
169 I. 14 és I. 15.

volt az új, pontosabb hangjelölésre, az Dévai Bíró Mátyás *Orthographiá*jának első, 1538-as kiadása.[170] Ez az ábécéskönyv tette indokolttá a Vietor által magyar szövegek nyomtatására eddig használt típusok felújítását, itt ugyanis be kellett mutatnia, hogy az egyes magyar hangokat nyomtatásban mivel jelölik. Bár *Orthographiá*jának első kiadását, amely a betűkészlet e változtatásait kényszerítette, nem ismerjük, de megjelenése 1538-ra tehető. Sajnos azonban éppen az ezekből az évekből származó könyveknek egyetlen példánya sem ismeretes, vagy csak töredékek maradtak ránk.

A magyar nyelven Krakkóban készült könyvek között vannak hangjelzéssel nyomtatott énekeskönyvek. Gálszécsi István énekeskönyvének két kiadásából is ismerünk töredékeket, mindkettő Vietor műhelyéből került ki. Az 1536-os első kiadásban még egy munkamenetben metszett kottasorok és hangjegyek láthatók, míg a második kiadás töredékében arra utaló jeleket találunk, hogy Vietor kétfázisos hangjegynyomtatással is kísérletezett. Ez talán egybeeshetett azzal az időponttal, amikor műhelyét egyébként is felújította, és amikor a magyar hangok jelölésénél is más módszerre tért át, tehát valamivel 1538 előtt történhetett.[171] Vietor utódának műhelyében, az Officina Lazarianában is készült hangjegynyomtatás, hiszen itt jelent meg az európai hírű lantjátékosnak, a brassói születésű Bakfark Bálintnak *Harmonia* című műve két kötetben 1565 és 1568 között.[172]

A krakkói kottanyomtatás ekkor már több évtizedes előzményekre tekinthetett vissza, igaz, elsősorban Joannes Hallernél, aki misekönyvek nyomtatásával is foglalkozott, és versenytársánál, Florianus Unglernél, akinek műhelyében Stephanus Monetarius *Epithoma utriusque musices* című, hangjegynyomást is tartalmazó műve jelent meg.[173] Ennek a kötetnek érdekessége, hogy a fekete kottasorok és hangjegyek ennek negatívjával, a fekete háttér előtt megjelenő fehér sorokkal és hangjegyekkel váltakoznak.

A korai reneszánsz könyvdíszítés egyik legszebb példája a Janus Pannonius verseit tartalmazó kötet címlapja, ahol a takarékos és finom díszítést mindössze a szerző sötét hátterű iniciálékból kirakott betűi képviselik.[174]A Krakkóban megjelent magyar vonatkozású könyvek egyrészt ugyanazokat a sajátosságokat viselik, mint a reneszánsz kor más nyomtatványai, másrészt – főleg a magyar nyelven kiadott könyveknek – vannak

170 I. 10.

171 Lásd Gálszécsi énekeskönyvének töredékét (1536) I. 8.

172 II. 103 és II. 105.

173 II. 9. Lásd *Pol. typ.*, III, 63.

174 II. 8: Vietor nyomdájában jelent meg 1518-ban.

sajátságos vonásaik. A reneszánsz kor szokásainak megfelelően a könyvek legfőbb díszei a fametszetes címlapkeretek és az ugyanilyen eljárással készült címerek. Kedvelt címlapmegoldás a reneszánsz oszlopokkal díszített kapuzat, rajta címerekkel.[175]

A kisformátumú magyar nyelvű kiadványok közül kettő is: Ozorai Imre vitairata és Székely István zsoltárfordítása,[176] késő reneszánsz templomi emlékoltárt felidéző címlap-metszettel jelent meg, és ennek üresen hagyott közepébe szedték a könyv címét. Az utóbbi alsó részét hangszerekkel játszó allegorikus gyermekfigurák népesítik be.[177] Ehhez nagyon hasonló stílusú címlapkerete van Ozorai Imre *Christusról és az ő egyházáról* című vitairata második kiadásának, amely Vietor utódánál, Lazarusnál jelent meg 1550 körül. Az L. S. monogramos ábrázolás ennél is templomi oltárt formáz, itt az építmény előtt nyilazó angyalkák állnak.[178] Valószínű, hogy mindkét metszetet egyazon személy, talán maga a tipográfus készítette.[179] Az L. S. betűk Strikowia-beli Lázár nevét rejthetik, ahogyan Lazarus nevét a magyar nyomtatványokon feltüntette.

Kompozíciójában hasonló, de még mozgalmasabb a Székely István *Chronicá*jához készült címlapkép. Minthogy ez az előbbieknél nagyobb alakú, negyedrét könyvhöz tartozik, így a fametszőnek még több tere volt az ábrázolni kívánt témához. A fametsző a kompozíció fenti részébe belefoglalta a koszorúval körülvett egyesített magyar címert, a cím számára kihagyott, meglehetősen szűk téglalap jobb és baloldalán a bibliai Dániel és Dávid alakja látható, a metszet alsó részében pedig lovasütközet. Az alakok között több írásszalag tekeredik. Minden bizonnyal kifejezetten ehhez a könyvhöz készült és ez volt a metszet első (és talán egyetlen) felhasználása. Erre mutatnak a rajz éles körvonalai, amelyeken nem találni kopás vagy elhasználódás nyomát, ellentétben a fenti két, emlékoltár-szerű címlapmetszettel.

A címlapokat díszítő keretek közül ritka az, amelyik egy darabból áll (mint az előbb említett három kép), mert általában a keret alsó, felső vagy mindkét eleme cserélhető, vagyis az egységes hatású keret valójában három vagy négy részből áll, ily módon változatosságot teremtve az egyébként hasonló címlapok között. A keret felső vagy alsó eleme általában a könyv tartalmának, szerzőjének vagy mecénásának megfelelő címert tartalmazza, de leggyakrabban a lengyel sast vagy Krakkó városának nyitott kapus címerét. Többször ismétlődő, bár felső és alsó elemeiben

175 III. 7, III. 8.
176 I. 22 és I. 21.
177 I. 21.
178 I. 22.
179 Holl Béla, *Ozorai Imre vitairatának kiadásairól*, in Magyar Könyvszemle, 1976, 158, 168.

néha különböző címlapkeretekre példa az a szép kidolgozású, kétoldalt reneszánsz vázákat ábrázoló metszet, amelynek sötét és világos hátterű változata is előfordul Florianus Ungler néhány magyar szerzőtől származó nyomtatványában[180] nemcsak a címlapon, hanem a kötet belsejében is.

A krakkói nyomdákban különlegesen gazdagon illusztrált könyvek is megjelentek, mint Mathias Wirzbieth műhelyében a Kelet-Európa történelmét és néprajzát elsőként ismertető kötet,[181] amelyben több magyar vonatkozású ábrázolás is helyet kapott. Földrajzi ábrázolást, a szerző saját metszetét találni Joannes Honter kozmográfiai könyvében. A kör alakú kozmosz-ábrázolás nemcsak a címlapon, hanem a kötet belsejében is szerepel.[182]

Egyedi illusztráció az a lappáron elhelyezkedő, két szembenálló figurát megjelenítő metszet, amelynek egyike a török, a másik az európai ruhában ábrázolt filozófus. Ez annak a Bartholomaeus Georgijevićnek *Prognoma* című munkáját díszíti,[183] aki emlékezetes hitvitát folytatott Váradon egy törökkel. A Florianus Unglernél kinyomtatott kötethez díszes arabeszkes keretben, fekete alapon arab felirat is készült, fölötte az M. S. T. betűkkel (Misterium Sanctissimae Trinitatis).

Gazdagon illusztrált kötet a magyar nyelvűek közül *Szent Pál leveleinek* magyar fordítása, ahol a címlapon ugyan nem, de a kötet belsejében kisebb méretű és egész lapot betöltő fametszetes ábrázolások is találhatók.[184] A kisebb méretű kép a kötet vége felé minden fejezet élén ismétlődik: Szent Pált ábrázolja karddal. A kötet két nagyalakú metszete, a két változatban is megrajzolt, reneszánsz oszlopcsarnokban ülő szent, alatta nyomtatás számára fenntartott kerettel bizonyára ugyanannak a sorozatnak tagja, mint a Székely István zsoltárfordításában található két, ugyanilyen szerkesztésű kép. Ezek egyike Dávid királyt és Uriást, a másik az imádkozó Dávid királyt ábrázolja hárfával. Ez utóbbinak alul kopott és sérült kerete arra utal, hogy nem újonnan, ehhez a kiadáshoz készült. Valóban, ugyanez a metszet megtalálható jóval korábban Vietornál, az 1540-ben kiadott lengyel nyelvű zsoltárkönyv, a Psałterz Dawidów címlapján is.[185] Ugyancsak Dávid királyt megjelenítő, kisebb méretű kép

180 II. 2, II. 9.
181 III. 20 (1578).
182 II. 55.
183 II. 80.
184 I. 5.
185 ESTREICHER, XV, 68–69.

díszíti Balassi Bálint *Füves könyvecskéjét*, amelyet a Wirzbieth-műhelyben nyomtattak.[186]

A krakkói nyomdák közül a század derekán a Vietor-műhelyt megörökli Lazarus-officina az, amelyik következetesen alkalmazott nyomdai, illetve kiadói jelvényt. Obeliszket ábrázoló nyomdászjegye a nyomtatandó könyv formátumához alkalmazkodva háromféle méretben is megtalálható volt felszerelésében. Lazarus egyébként átvette Vietor betűkészletét és metszetdúcait, amint az a Dávid királyt hárfával ábrázoló metszet is bizonyítja.[187]

A magyar szerzőktől származó és magyar vonatkozású könyvekben a kor szokásait követve gyakoriak a címerek: mintegy húszfélét találni, néha több változatban is. Esetünkben leggyakrabban természetesen a magyar és a lengyel országcímer valamint Krakkó városának címere található a könyvekben. Úgy tűnik, hogy Magyarország, Dalmácia és Csehország egyesített címerét a Vietor-nyomda gyakran hozzáadta magyar nyelvű kiadványaihoz,[188] míg a lengyel címer díszíti Klemens Janicki Zsigmond királynak szóló költeményét, amelyet Kassai Antoninus János adott közre,[189] és Kolozsvári Imre ugyancsak Zsigmondnak szóló orációját.[190] Krakkó címere több változatban is szerepel, hol címlapon önállóan, vagy a keretléc elemeként, máshol a könyv végén, kolofonban.[191] Több alkalommal is megtalálhatjuk e könyvekben a Thurzó-címert, ha a család valamelyik tagja mecénásként segítette a könyv kiadását.[192]

János Zsigmond fejedelem, Albertus Sascius, Stanisław Orzechowski, Georgius Logus, Szepsi Macer Gergely és Németi Ferenc címere egy-egy alkalommal díszíti a Krakkóban nyomtatott könyveket.[193] A magyar nyelvű könyvek sajátossága, hogy gyakran több, egész oldalt elfoglaló címer is díszíti némelyiket: a patrónus Perényi-[194] vagy Frangepán-család címere[195] után még a magyar címert is odanyomtatták. A Frangepán-család címeréből többféle metszetdúca is volt a Vietor-, illetve Lazarus-

186 I. 29. A jelenleg nem hozzáférhető unikum példány illusztrációi közül csak ezt az egyet ismerjük, amelyet még a II. világháború előtt reprodukció formájában közölt az irodalom. Lásd GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*, 1931, 38.

187 I. 21: Székely István zsoltárfordításában.

188 I. 5, I. 6, I. 21.

189 II. 71.

190 II. 87.

191 II. 2, II. 9.

192 II. 13, II. 16, III. 8.

193 II. 96, II. 104, II. 101, II. 92, I. 28. (Németi Ferenc tokaji kapitánynak a krakkóitól eltérő metszésű címerét találjuk a Debrecenben, Hoffhalter Rafael által kinyomtatott magyar nyelvű Werbőczi-féle törvénykönyvben: RMNy 207.)

194 I. 5.

195 I. 5, I. 21, I. 26.

nyomdának, egy világos rajzú és egy másik, amelyen az oroszlánok és címer többi eleme is fekete. Többféle változatban fordul elő a Báthori-címer is, előbb önállóan, máskor a lengyel címerbe foglalva.[196]

A XVI. századi krakkói nyomdák kiadványaik belső díszítésére szívesen alkalmazták, ugyancsak a korabeli tipográfiai gyakorlatnak megfelelően, a különféle szövegkezdő iniciálékat. A Jacobus Luciusnak tulajdonított és öntvények formájában több európai nyomdában egyszerre jelenlévő fekete hátterű, finom növényi díszítésű iniciálékat Krakkóban 1562-ben kezdték használni. Itt csak Lazarus felszerelésében volt ilyen iniciálé.[197] Magyar szempontból különösen érdekesek és a krakkói könyvdíszítés különlegességei azok a nagyméretű iniciálék, amelyek egyikébe a „Q" betű közepébe a Thurzó címert foglalták bele,[198] a másiknál egy „S" betű felső ívénél a Báthori-címert és a lengyel címersast látni.[199] A Thurzó-címeres iniciálé Florianus Ungler, a Báthori-címeres a Lazarus-officina felszereléséhez tartozott.

A Krakkóban megjelent magyar vonatkozású kiadványokat áttekintve megállapítható, hogy közülük a magyar nyelvűek különösen igényes külsővel készültek. Nemcsak Vietor nyomtatványaira vonatkozik ez, hanem a Lazarus és Wirzbieth műhelyre is. A címlapkeretek, címerek, a címlapok piros nyomása, a hangjegynyomás, a kötet belsejét díszítő fametszetes illusztrációk – és általában a ránk maradt és teljességükben megvizsgálható kötetek – mind arra utalnak, hogy ezek a könyvek nemcsak a pártfogó bőkezűségéből, hanem a nyomdász gondosságából is különösen szép formában kerültek ki a sajtó alól.

Hatások

A XVI. század folyamán a ma ismert adatok is sokoldalú kapcsolatokra utalnak a két ország között, de bizonyára jóval sokrétűbb és színesebb lehetett e kölcsönhatás olyan esetekben is, ahol erre mutató jelek nem maradtak fenn. Bár kölcsönhatásról beszélünk, meg kell állapítani, hogy Krakkó a XVI. század során a hazai nyomdászok és nyomdaalapítók számára a szakismeret forrását jelentette, azt a helyet, ahol – Bécs mellett – a tipográfia művészetét el lehetett sajátítani. Erre a lehetőség is megvolt, hiszen sehol ilyen nagy számban nem tanultak egyszerre magyar diákok,

196 III. 9, III. 23.
197 19×19 mm méretű iniciálésorozat.
198 II. 9.
199 III. 29 és II. 133.

és sehol nem jelent meg annyi magyar szerzőtől származó – akár latin, akár magyar nyelvű – nyomtatott könyv.

A legkorábbi kapcsolatot Abádi Benedek nyomdász személye képviseli, aki a krakkói Hieronymus Vietor műhelyében tanulta meg a könyvnyomtatás technikáját. Innen, Krakkóból hívta meg őt Sylvester János a nyugat-dunántúli Nádasdy-birtokra, Sárvár-Újszigetre, hogy az ott néhány évvel korábban alapított nyomda vezetését átvegye. Az a nyomdász ugyanis, akinek ebben az új műhelyben az első teljes magyar *Új Testamentum*ot, az első Magyarországon megjelent magyar nyelvű könyvet ki kellett volna nyomtatnia, tevékenységével nem nyerte el sem a patrónus, sem a fordító, Sylvester tetszését. Joannes Strutius helyébe tehát Abádi Benedek személyében új, hozzáértő könyvnyomtatót talált. Sylvester és Abádi kapcsolata még a korábbi, krakkói évekből eredt. Sylvester, a neves magyar humanista ugyanis a krakkói egyetemet látogatta, és emellett 1527–1528-ban Vietor nyomdájában korrektorként dolgozott, és általában részt vett az ott készülő legelső magyar nyelvű könyvek sajtó alá készítésében.

Egyedülálló kísérletnek számít a sárvár-újszigeti nyomda úgynevezett bastard nyomdabetűje, amellyel az *Új Testamentum* készült, és amely nem talált folytatásra Magyarországon.[200] Ezt nem a krakkói iskolázottságú Abádi Benedek választotta: ő már kénytelen volt az elődje által megkezdett munkát az adott, bastard betűkkel folytatni. A kiadás hangjelölésében azonban nagyon hasonló a krakkói magyar nyomtatványokhoz. Nem csodálkozhatunk, ha a Krakkóban tanult és már nyomtatott könyvben is közreműködőként szereplő Sylvester ezt a gyakorlatot követte, akárcsak Abádi Benedek nyomdász is. A palatális hangok mellékjeles magyar hangjelölését tehát Krakkóból lehet származtatni, ahol a helyi nyomdászok valószínűleg a lengyel nyelvnél alkalmazott jelölési módot vitték át a magyarra is (mint például a cs hang cz jelölésénél). Ugyanakkor annak a helyesírásnak előzményei is Krakkóból származnak, amelyet Heltai Gáspár követett, és amely kettős betűket használt a mellékjeles hangjelölés helyett. Ennek jelei a gy, ny jelölésében mindjárt az első teljesen magyar nyelven nyomtatott könyvben is megtalálhatók.[201]

Bizonyára tisztábban láthatnánk Abádi munkájában, az elkészült *Új Testamentum*ban a krakkói hatást, ha nem a már elődétől megkezdett munkát kellett volna folytatnia, a már eleve adott nyomdafelszereléssel: díszekkel, betűkkel. Mégis, valószínűnek látszik, hogy az antikva

200 RMNy 15. Az úgynevezett bastard típus francia eredetű, keskeny betű, mintegy átmenetet képez a fraktúr és a kurzív típus között.

201 I. 5: például az „egyebek", „pogány" és más szavakban.

betűs kis képes iniciálék megjelenésének, s ugyanígy a szövegben is bizonyos helyesírásbeli változtatásnak Abádihoz van köze.

Bár Honterusnak, az első folyamatosan működő magyarországi nyomda alapítójának bizonyára voltak kapcsolatai a munkáit kiadó krakkói Scharffenberg-officínával, mégsem állítható, hogy brassói nyomdaalapítása alkalmából műhelyét valamelyik krakkói nyomda betűiből szerelte volna fel. Teljes azonosságot még a Scharffenbergéhez legközelebb álló kurzív betűjében sem találunk.

Korábban feltételezték, hogy Bornemisza Péternek, a nagy hatású írónak és reformátornak saját nyomdája, amellyel Felső-Magyarország különböző helységeiben adott ki könyveket 1573 és 1584 között, krakkói betűkkel lett volna felszerelve. Az újabb tipográfiai vizsgálatok azonban azt bizonyítják, hogy betűi a bécsi Stainhofertől valók.[202] Felszerelésének krakkói eredetét korábban azért tartották valószínűnek, mert Bornemisza társa, Mantskovit Bálint (Valentin Farinola) neve alapján minden bizonnyal lengyel származású volt. Mantskovit krakkói tevékenységének azonban nincs nyoma.

Csak közvetett krakkói kapcsolatról beszélhetünk a krónikaíró és kolozsvári nyomda-tulajdonos Heltai Gáspár esetében. Heltai 1543-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahol Abádi Benedek diáktársa volt. Miután Abádi Sárvár-Újszigeten befejezte a magyar *Új Testamentum* kinyomtatását, a nyomda megszűnése után beiratkozott a wittenbergi egyetemre.

A magyar nyelv szempontjából azonban a leglényegesebb az, hogy a krakkói hagyományokat leginkább a kolozsvári Heltai-nyomda folytatta: helyesírásban, a magyar hangok jelölésében is és az antikva nyomdabetű elterjesztésében is. Ez azután meghatározóvá vált az egész magyar nyomdászatban.

Ha személyes kapcsolatról nincs is tudomásunk a krakkói nyomdászok és a kolozsvári Hoffgreff–Heltai nyomda között, mégis a kiadványok műfajában, típusában a kolozsvári nyomdában találni a legtöbb rokonságot a krakkói magyar könyvek hagyományával. Bizonyíték erre több, első alkalommal Krakkóban megjelent könyv új, kolozsvári kiadása, utánnyomása is, amelynek egyike sem titkolja, hogy krakkói kiadást vett alapul.[203] Már ez a körülmény is bizonyítja, hogy a nyomdáját 1550-ben megindító Heltai számára nem voltak ismeretlenek a krakkói nyomdák magyar nyelvű vagy magyar szerzőktől származó kiadványai. Néhány címlapkerete is krakkói előképre emlékeztet: így a Bonfini-féle *Chronica*

202 BÁNFI Szilvia, *Huszár Gál komjáti nyomdája és nyomdakészletének eredete*, in *Gesta typographorum. A hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére*, Budapest, 1993, 30.

203 RMNy 125, RMNy 762.

magyar fordítását tartalmazó kötet címlapjának reneszánsz oszlopokkal díszített kapuzatát,[204] amelyet az akkoriban a kolozsvári nyomdában közreműködő Jacobus Luciusnak tulajdonítanak, talán a krakkói, hasonló díszítésű könyvek ihlették.[205] Meglehet, hogy a XIII. századi tüzesvas-próbák jegyzőkönyvét tartalmazó *Ritus explorandae veritatis* címlapján látható babérkoszorús kolozsvári városcímerhez[206] is egy krakkói metszet szolgált mintául. A Florianus Ungler-féle nyomda több, 1520–1530-as években készült kiadványában is megtalálható a Heltaiéhoz nagyon hasonló rendeltetésű és felépítésű fametszet: ott Krakkó város címerét fogja közre a széles babérkoszorú.[207] Heltai Gáspár nyomdafelszerelésében szerepel Jacobus Luciusnak az az iniciálésorozata,[208] amely Krakkóban is megtalálható. Kolozsvárott 1560-ban kezdték használni, vagyis két évvel korábban, mint Krakkóban.

Más összefüggésre hívja fel a figyelmet az a tény, hogy Ozorai Imre vitairata második kiadását Szenterzsébeti Márton készítette sajtó alá Krakkóban. Szenterzsébeti néhány évvel Heltai Gáspár után, 1545-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, és 1546 tavaszán már kolozsvári magyar lelkipásztorrá avatták (éppen abban az évben, amikor Ozorai munkájának első kiadása Krakkóban megjelent). Nem tudjuk, hogy meddig volt hivatalban Kolozsvárott; annyi biztos, hogy 1557-ben már tordai lelkipásztor. Ozorai vitairatának évszám megjelölése nélküli második kiadása 1550 táján, talán valamivel ezt megelőzően jelent meg. Ez pedig éppen az az év, amikor a kolozsvári tipográfia dolgozni kezdett. Úgy látszik, mégsem vették számításba, hogy itt nyomda fog működni, és inkább Krakkó mellett döntöttek, ahol az első kiadás is készült.

Az 1586-ra nyomtatott magyar kalendáriummal a krakkói Petricovius valószínűleg hiányt pótolt. Azt gondolhatnánk, hogy a magyar naptárt évente rendszeresen megjelentető bártfai nyomda kellően ellátta ezt a vidéket kalendáriummal, nem volt szükség Krakkóban kiadott magyar naptárra is. Közelebbről megvizsgálva azonban a kérdést, azt látjuk, hogy a bártfai Gutgesell Dávid nemcsak 1586-ra, de az előtte való két évre sem, sőt még 1587-re sem adott ki naptárt, jóllehet korábban évente kiadta magyar naptárát. Talán nem tévedünk, ha a szüneteltetés okát az új naptárra való áttérésben látjuk. Gutgesell 1583-ra még kinyomtatta kalendáriu-

[204] 1575-ből, RMNy 360. Lásd Soltész Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Budapest, 1961, XX. tábla, és Krakkóban Vietor 1525-ből való nyomtatványa (OSZK Ant. 2337 címlapja).

[205] III. 7, II. 8.

[206] RMNy 87 (1550).

[207] Például OSZK Ant. 5175 koll. 5. (Krakkó, 1531). Lásd a 202. jegyzetet, 56, 57.

[208] Soltész Zoltánné, *A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek*, in Művészettörténeti Értesítő, 1957, 141–160 (a 19×19 mm méretű 3. iniciálésorozatról van szó).

mát,[209] természetesen a régi időszámítás szerint, hiszen az áttérésre 1583. október 1-jén került sor. Ezután azonban uralkodói rendelet tiltotta, hogy a nyomdászok régi időszámítás szerint jelentessék meg naptáraikat. Gutgesell tehát a jelek szerint inkább a szüneteltetést választotta, azonban 1588-ra ismét régi naptárat adott ki, amelyet Rudolf magyar király leiratban kifogásolt.[210] Majd a továbbiakban a párhuzamos ó és új naptár megjelentetését követte Gutgesell is, más magyarországi nyomdászokhoz hasonlóan.

Vagyis a krakkói megjelentetés[211] nagyon is indokolt volt, hiszen hiányt pótolt. Gutgesell jó krakkói kapcsolatait figyelembe véve az is meglehet, hogy valamiféle megállapodás volt Gutgesell és Petricovius között, minthogy átmenetileg a naptár lengyelországi megjelentetése biztonságosabbnak látszott. Meglehet, hogy nem is ez volt az egyetlen krakkói magyar naptár az 1584–1587 közötti években, vagyis akkor, amikor Gutgesell szüneteltette a magyar kalendáriumok kiadását. A krakkói magyar naptár annak a jele, hogy a krakkói nyomdászok e kiadványtípus kiadásában is résztvettek.

Gutgesell Dávidnak, az első bártfai nyomda alapítójának krakkói kapcsolatait nyomtatványai is meggyőzően bizonyítják. Nyomdájának betűi ugyanis, néhány apróbb eltéréstől eltekintve, a krakkói Andreas Petricovius betűivel mutatnak azonosságot. 1577-ben dolgozni kezdő műhelyét tehát feltehetően Krakkóból, Petricoviustól szerelte fel, vagy mindketten azonos forrásból vásároltak. Ez a kapcsolat a lengyel határhoz közel eső Bártfa esetében talán természetesnek tűnik, de annál meglepőbb a távolabb fekvő alföldi mezőváros, Debrecen esetében. Pedig Stanisław Scharffenberg hagyatéki iratai arról tudósítanak, hogy egy bizonyos „Johannes typographus de Debrecini" 1596. április 22-én még 86 guldennel és 4 krajcárral adósa volt a krakkói nyomdásznak.[212] Ebből a viszonylag magas összegből arra lehet következtetni, hogy a két krakkói, illetve debreceni nyomdász-kiadó között jelentős könyvforgalom lehetett. Ez a magyar nyomdász, aki Debrecenben működött, Csáktornyai János volt, aki azonban ekkor már nem élt.[213]

209 RMNy 500.

210 RMNy 592.

211 I. 32.

212 J. Ptaśnik, *Monumenta Poloniae typographica XV et XVI saeculorum*, Bd. I, Leopoli, 1922, 391–392.

213 A lengyel–magyar nyomdász-kapcsolatokról lásd Borsa Gedeon: *Die polnisch-ungarischen Beziehungen auf dem Gebiete der Buchdrucker-Kunst im XVI Jahrhundert*, in *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich*, red. István Csapláros, Warszawa, 1978, 117–123.

Példányok

A krakkói magyar nyelvű nyomtatványok ma már a legnagyobb ritkaságnak számítanak. Abból a 31 könyvből, amely ismereteink szerint ott a XVI. században magyar nyelven, vagy részben magyar nyelven megjelent, mindössze 18-ból maradt meg többé-kevésbé teljes példány, négyből csak töredék, kilencből pedig nem maradt fenn példány napjainkra. A 18 fennmaradt példányból azonban hét unikum, vagyis egyetlen példánya ismeretes, a többiből kettő-három őrződött meg. Tíznél is több példány mindössze a Komjáti Benedek-féle *Szent Pál leveleiből*,[214] kilenc Székely István zsoltárfordításából[215] és a legtöbb, csaknem félszáz példány Székely *Chronicájából* maradt fenn.[216] A krakkói magyar könyvek majdnem felét tehát mindössze töredék formájában ismerjük, vagy emléküket csak régi bibliográfiák őrizték meg.

Érdemes kissé részletesebben foglalkozni azzal a kilenc művel, amely napjainkra nem maradt fenn. Vietor magyar nyelvű kiadása közül öt egykorinak unikumpéldánya gróf Bethlen Kata könyvtárával Enyed 1849. évi feldúlása alkalmával elpusztult. Egyik első bibliográfusunk és irodalomtörténetírónk, Bod Péter még látta, olvasta és *Magyar Athénás*ában leírta őket, de példányukat azóta sem látta senki. Ezek tehát – legalábbis egy példányban – a múlt század derekáig megvoltak. Az öt könyv között van Székely István négy műve,[217] valamint Gálszécsi István *Keresztyéni tudományról* szóló könyvecskéje a vele egybekötött, Farkas Andrástól származó *Chronicá*val.[218] További három mű századunk elején töredék formájában még megvolt, de kettő a második világháború alatt elpusztult, egy pedig elkallódott. Két mű csak korabeli említésből ismert számunkra.

Érdekes végleteket képviselnek Székely István Krakkóban megjelent munkái: egyrészt ezek vesztek el a legnagyobb arányban, hiszen már a múlt században is unikumok voltak, másrészt egyik művéből nemcsak a többi krakkói nyomtatványhoz, hanem általában a régi magyar könyvek fennmaradt példányszámához képest kiugróan sok példány maradt meg napjainkig. Ennél több csak Magyarország törvénykönyvének nagyszombati kiadásából [219]és a *Vizsolyi Bibliá*ból[220] maradt fenn XVI. századi magyar nyelvű könyveink közül. Nem valószínű, hogy Székely egyes műveinek példányszámában eredetileg is ilyen nagy különbség lett vol-

214 I. 5.
215 I. 21.
216 I. 28.
217 I. 14, I. 15, I. 17 és I. 20.
218 I. 13.
219 *Corpus juris Hungarici*, RMNy 549 (1584).
220 RMNy 652.

na: valószínűbb, hogy a *Chronicát* tartalma miatt őrizték meg jobban. Minthogy a vallási különbségektől függetlenül is olvasták, az elavulásnak sem volt annyira kitéve.

Megjelenésük idején és az azt követő évtizedekben a krakkói magyar nyomtatványok viszonylag széles körben lehettek ismertek és népszerűek. Erre utalnak a többszöri kiadások, a kortársaktól származó említések és azoknak a már idehaza készült kiadásoknak az előszavai, utalásai, amelyek e mintául szolgáló krakkói kiadásokra hivatkoznak. Újfalvi Imre 1602-ben megjelent énekeskönyve[221] említette Gálszécsi Istvánét,[222] Farkas András mára elveszett művének[223] énekei bekerültek későbbi énekeskönyvekbe és onnan ismertek, Balassi Bock-fordítását, amely magyarul a *Füves könyvecske* címet kapta,[224] Bornemisza Péter bevette az 1577-ben Semptén kinyomtatott *Négy könyvecske* című gyűjteményébe.[225] Gálszécsinek *A keresztyéni tudományról* című hittankönyvét,[226] amely 1538-ban jelent meg, legkorábban Batizi András említette saját, 1550-ben Krakkóban megjelent kátéjának előszavában.[227] Georg Hoffgreff a mára elveszett krakkói első kiadás[228] nyomán jelentette meg újra Kolozsvárott Batizi András kátéját 1555-ben,[229] Murmellius magyar értelmezéseket tartalmazó *Lexiconát*[230] ismerte és használta Szenci Molnár Albert *Dictionariumában*,[231] és még folytathatnánk a sort.

A krakkói magyar nyelvű kiadványok legnagyobb számban a történelmi Magyarország területén lévő könyvtárakban maradtak fenn. Ez természetes is, hiszen e műveket a hazai olvasóközönségnek szánták. Inkább csak a magyar vendégszöveget is tartalmazó latin nyelvkönyvek maradtak az egykori Magyarország határain kívül: Hegendorff *Rudimentája*,[232] Heyden *Puerilium colloquiorum formulae*-ja,[233] vagy Murmellius *Lexicona*.[234]

Ezzel szemben a magyar szerzők Krakkóban, többnyire latinul megjelent munkáinak példányai a legkülönbözőbb európai könyvtárakban

221 RMNy 886 (2).
222 I. 8.
223 I. 13.
224 I. 29.
225 RMNy 396.
226 I. 13.
227 I. 25.
228 I. 16.
229 RMNy 125.
230 I. 6.
231 RMNy 919(1) Nürnberg, 1604.
232 I. 1.
233 I. 2, I. 7 és I. 27.
234 I. 6.

találhatók, természetesen elsősorban Lengyelországban. Annak a 135 műnek, amelyet mint magyar szerzők műveinek XVI. századi krakkói kiadását regisztrálni lehetett, tekintélyes része nem került be az egykori Magyarország könyvtáraiba, jelezve, hogy nem elsősorban hazai olvasóknak, hanem általánosabb, európai olvasóközönségnek szánták. A 135 kiadásból ma csak negyvennek van az egykori Magyarország területén megőrzött példánya. A mára már elveszett munkák száma azonban itt is jelentős: harmincból, vagyis több, mint egynegyedéből ma már nincs példány, további negyvenből pedig csak egyetlenegy létezik. Érdekes, hogy kiemelkedően sok példánya ismeretes az ariánus Joannes Sommer *Refutatió*jának,[235] Leonardus Uncius Magyarországról szóló *Poematum*ának[236] és Johann Michael Brutus Báthori Istvánnak címzett művéből (tíz-tizenkét példány), azonban ezek mindegyike viszonylag kései nyomtatvány, az 1579–1583-as évek terméke.[237] Azt persze nem tudjuk, hogy hány könyv veszett el nyomtalanul. Különösen a kisebb terjedelmű, akkor jelentéktelennek vélt apróságokat csak a véletlen szerencséje mentette meg.

Könyvkereskedők

Bár az 1470-es években a magyarországi könyvnyomtatás még nem tudott gyökeret verni, a nyomtatott könyvekkel való kereskedésnek ebből az időből már vannak nyomai. Corvin Mátyás király 1479-ben valamenynyi magyarországi egyházmegyének elrendelte, hogy szertartáskönyveit – az egységesség érdekében – nyomtatott formában adja ki. Az uralkodói rendeletből fakadó biztos üzlet lehetősége a továbbiakban a budai királyi udvar közelébe vonzotta az idegen könyvkereskedőket, és a Magyarország számára készült szerkönyvek külföldi nyomtatása már a következő évben megindult. E könyvek kiadásával egyidejűleg több budai könyvárus is foglalkozott 1480-tól egészen a mohácsi vészig. Az egyházmegyék részéről ők vették át a szertartáskönyvek kéziratait, általában ők gondoskodtak ezek kinyomtatásáról, fametszetes illusztrációk készíttetéséről, az elkészült példányok Budára szállításáról. A budai könyvkereskedők sorában a korai XVI. század legtermékenyebb könyvkiadója Urbanus Kaym volt, aki 1503–1519 között 18 liturgiai művet és tankönyvet jelentetett

[235] II. 118.

[236] II. 116.

[237] A rendelkezésünkre álló példánynyilvántartás azonban korántsem olyan teljes, mint a magyar nyelvű, vagy itthon nyomtatott kiadványok esetében, tehát e magyar szerzőktől külföldön megjelent, idegen nyelvű munkákból még további példányok kerülhetnek elő.

meg. Elsősorban Velencében rendelte meg a nyomtatást, de Lyonban, Strassburgban, Bécsben és Nürnbergben is.

Arra azonban csak az utóbbi években derült fény, hogy Kaymnak Krakkóval is voltak kapcsolatai. Nemrégiben ugyanis ismertté vált az a krakkói breviárium,[238] amelyet Urbanus Kaym budai kiadó Velencében nyomtattatott 1516-ban. A nyolcadrét, tehát kisalakú breviárium nyomdásza a nevezetes velencei Lucantonio Giunta volt. Amint kolofonja elárulja, a kiadás költségeit a budai Urbanus Kaym könyvárus fedezte. A krakkói érsekség első breviáriumát 1483-ban Nicolaus de Francofordia nyomtatta, ugyancsak Velencében, majd a következő két kiadás nürnbergi nyomdákból származik, a továbbiak pedig már a XVI. század első éveiben Joannes Haller krakkói kiadó megbízásából készültek, az egyik Lyonban, a másik, 1508-ban Krakkóban. Úgy látszik, 1516-ban budai kiadó közvetítését vette igénybe a krakkói érsekség. (A Kaym-féle kiadás után egy Krakkóban, egy pedig ismét Velencében jelent meg).[239]

A krakkói breviáriumok sorában a velencei nyomtatás ugyan nem, de a budai kapcsolat újdonságnak számít. Ez a kapcsolat annál is érdekesebb, minthogy a legelső, Magyarország számára Krakkóban készült könyv 1509-ből az egri püspökség szerkönyve,[240] amelynek nyomdásza és kiadója viszont a krakkói Joannes Haller. Vagyis hét évvel a Kaym budai könyvkiadónak szóló megbízatás előtt már magyarországi egyházmegye is készíttetett könyvet Krakkóban. Elvileg tehát megvolt a lehetőség arra, hogy a krakkói Hallernél jelenjék meg ez is. Kaym a saját kiadásában megjelenő műveket kiadói jelvényével díszítette, amely több változatban és méretben is ismeretes. A krakkói breviárium könyvművészeti szempontból is érdekes: az azt díszítő jelvénynek – a VK ligatúra és egy kereszt kombinációja fekete alapon fehér betűkkel – ez a legkorábbi alkalmazása[241].

A budai könyvárusokkal egy időben más szabad királyi városokban is működtek könyvkereskedők, librariusok, így például a Krakkóhoz közel fekvő Bártfán is. Az 1530-as években Bártfa városa még Krakkóból szerzett be könyveket Martin Siebeneicher ottani könyvkereskedőtől. Ennek utóda, Mathaeus Siebenicher már könyvnyomtatással is foglalkozott, és kiadványai között magyar szerzők művei is szerepelnek.[242] 1548-tól azonban már bizonyos, hogy Bártfa városának saját könyvke-

238 *Breviarium Cracoviense*, 1516.

239 Borsa Gedeon, *Breviarium Cracoviense z. r. 1516 i jego wydawca z Budy, Urban Kaim*, in *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*, Kraków, XXXVIII, 1988, 23–30.

240 II. 1.

241 Mérete 40×36 mm.

242 II. 95, II. 97, II. 104, II. 106, II. 109.

reskedője is volt Dudlig Kristóf személyében. Dudlig Wittenbergből származó könyvekkel is kereskedett, ezért szerepelhetett közvetítőként (és talán kiadóként?) Batizi András *Keresztyéni tudományról való rövid könyvecske* című evangélikus katekizmusánál.[243] Katekizmusának e második kiadásához az ajánlást Batizi még Wittenbergben írta, és amint ebben említi, kéziratát is ott adta át Kristóf bártfai könyvkereskedőnek, miután azt kiadásra teljesen előkészítette. A katekizmust a könyvkereskedő a jelek szerint Vietor utódának, Lazarusnak adta át kinyomtatásra, aki azt 1550-ben el is készítette.

Krakkói könyvkereskedő személyére és kiadói tevékenységére vet fényt az az előszó, amelyet 1533. december 19-én írt Murmellius *Lexiconá*hoz Martinus Heptamydius krakkói könyvkereskedő. Ebben a könyvárus a lexikont, amelyhez magyar értelmezések is készültek, a Perényi család két ifjú tagjának, Mihálynak és Ferencnek ajánlja (Perényi Gábor öccse, Perényi István főétekfogómester fiainak).[244]

A Krakkóban kinyomtatott magyar könyvek jó részét valószínűleg krúda formájában hozták be az országba, ahol azután a helyi könyvkötőkhöz kerültek. Így juthatott egy kassai könyvkötőhöz Gálszécsi István *Az tízparancsolatnak*[245] és Dévai Bíró Mátyás katekizmusának[246] Krakkóban nyomtatott példánya, és így kerülhettek bele egyes, talán szállítás közben sérült íveik egy kassai céhszabályzat 1550-ből származó kötéstáblájába. Több jel mutat arra, hogy Bártfa és Krakkó között a nyomdászat és könyvkereskedelem terén különösen szoros lehetett a kapcsolat. Erre utal egy 1586-ban Bártfán nyomtatott könyv példánya, kötésén az 1588-as évszámmal, tábláiban magyar és latin nyelvű nyomtatványokkal, amelyek négy különböző műből származtak.[247] Tipográfiai vizsgálódások alapján meg lehetett állapítani, hogy közülük három a bártfai Gutgesell Dávid nyomtatványa – némelyik korábban nem is volt ismert –, egy pedig a Krakkóban Petricoviusnál 1579-ben megjelent *Constitutiones*-kiadásból származik.[248] Minden bizonnyal itt is krúda formájában, vagy mint eladhatatlan, csonkának bizonyult példány került krakkói nyomtatvány a feltehetően bártfai könyvkötőhöz.

243 I. 25.
244 I. 6.
245 I. 11.
246 I. 13.
247 BORSA Gedeon, *Kötéstáblából előkerült ismeretlen XVI. századi bártfai nyomtatványok*, in Magyar Könyvszemle, 1968, 197.
248 ESTREICHER, XIV, 380.

Kitekintés

A könyvkiadással, nyomtatással és kereskedelemmel összefüggő kapcsolatok tehát Magyarország és Krakkó között igen sokrétűek és változatosak voltak, és minthogy nemcsak a magyar nyelvű könyvek kinyomtatására korlátozódtak, a század második felében sem szűntek meg, azután sem, hogy megjelentek a magyarországi könyvnyomtató-műhelyek.

Az 1560-as években kezdődött meg Wittenberg fokozatos előretörése, majd némi ingadozás után Frankfurtot és Bázelt is megelőzve ez az egyetemi város vált a század végére a magyar szerzők műveinek legfőbb nyomdahelyévé. Mindez nem választható el a magyarországi ifjak egyetemjárási szokásainak megváltozásától, vagyis attól, hogy a reformáció térhódításával a protestáns német egyetemek vonzották a legmagasabb végzettséget megszerezni vágyó magyar diákokat. Ezt a vezető szerepet Wittenberg 1600 után is megtartotta azon városok között, ahol a magyar szerzők legnagyobb számban jelentették meg műveiket. A XVII. század folyamán ezt követte szinte azonos arányokkal Prága és Heidelberg, ezeket pedig Bécs és Augsburg. Krakkó jelenléte a XVII. századi magyar könyvkiadásban olyannyira csökkent (mindössze három, magyar szerzőktől megjelent könyvről van tudomásunk ebben az időszakban), hogy más lengyel városok, így Olmütz és Boroszló is megelőzte.

Krakkó biztosította a magyarok számára az európai könyvtermelés egyik fontos színhelyén való jelenlétet és a nyugat felé szerteágazó számtalan humanista és reformációs kapcsolat kiindulópontját. E krakkói korszak egyúttal bevezetője volt a hazai magyar nyelvű könyvnyomtatás felvirágzásának a XVI. század második felében. A század végéig az ország török által meg nem szállt területén 29 helységben dolgozott hosszabb-rövidebb ideig nyomda. E műhelyek kizárólag a hazai szükséglet kielégítésére létesültek, s természetesen kis háziüzemek voltak. Még a legtöbbet termelők, mint a kolozsvári és a debreceni nyomda sem hasonlíthatók össze a nagy nyugati officinákkal, vagy akár a lengyel főváros nagyobb nyomdáival. Azok a magyar humanista és reformátor írók, akik nemcsak a hazai közönséget tartották szem előtt, hanem egész Európára tekintettek, műveiket nem itthon, hanem a nagy nyugati könyvkiadó cégeknél jelentették meg. Krakkó volt azonban az egyetlen olyan város, ahol a kor legjobb magyar szerzőitől nagyszámú, nemzetközi olvasóknak szánt latin nyelvű és hazai olvasóra számító magyar nyelvű kiadvány egyidejűleg, párhuzamosan jelent meg.

De a magyar könyvkiadás krakkói korszakának éppen úttörő jellegében van legfőbb érdeme: egyrészt segítette a magyar nyelvet irodalmi rangra emelni, másrészt pedig megkezdte a szélesebb olvasóréteg nevelését a nyomtatott magyar nyelvű könyv, a magyar nyelvű irodalom számára.

BIBLIOGRAFIA

BIBLIOGRAPHIE

BIBLIOGRÁFIA

WYKAZ SKRÓTÓW
ABKÜRZUNGEN
RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

Objaśnienie skrótów
Verzeichnis der allgemeinen Abkürzungen
Az általános rövidítések magyarázata

comm.	komentarzem opatrzył erklärt von magyarázta
cr.	około circiter, um táján
ed.	wydał editum, herausgegeben kiadta
etc.	i tak dalej et cetera, und so weiter stb.
expl.	egzemplarz Exemplar példány
fol.	folio Folio, Blatt levél
ill.	ilustracja illustriert, Illustration illusztráció
init.	inicjał Initiale iniciálé
ins.	herb, emblemat drukarni Emblem, Druckerzeichen címer, nyomdászjelvény

mult.	wiele viele több
orn.	ornament Ornamentum, Buchschmuck könyvdísz, záródísz
p.	strona pagina, Seite lap
passim	w różnych miejscach passim elszórtan
pseud.	pseudonim Pseudonym álnév
recte	poprawnie richtig helyesen
s. typ. nom.	bez nazwiska drukarza ohne den Namen des Druckers a nyomdász neve nélkül
sign.	sygnatura Signatur jelzet
transl.	przekład translatum, übersetzt fordította
♪	druk nut Tonzeichendruck hangjegyes nyomtatás

Wykaz skróconych tytułów
Verzeichnis der in abgekürzter Form zitierten Werke
A rövidítve idézett művek jegyzéke

AkÉrt — Akadémiai Értesítő [Akademische Mitteilungen]

APPONYI — APPONYI, Alexander, *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*, I–IV, München, 1903–1927.

BALLAGI — BALLAGI Aladár, *Buda és Pest a világirodalomban. 1473–1711*, 1. köt. [Buda und Pest in der Weltliteratur. 1473–1711, Bd. 1.], Budapest, 1925.

BHA — *Bibliotheca Hungarica Antiqua*, 1–7, szerkeszti (redaguje) VARJAS Béla

3. SZÉKELY István, *Krónika ez világnak jeles dolgairól* [Chronik über die merkwürdigen Dinge dieser Welt], Krakkó, 1559. A kísérő tanulmányt írta és a fakszimile szövegét gondozta GERÉZDI Rabán (Komentarzem opatrzył i przygotował tekst do druku Rabán GERÉZDI / Die Begleitstudie schrieb und den Faksimile-Text betreute Rabán GERÉZDI), Budapest, 1960.
4. OZORAI Imre *vitairata* [Streitschtift von Imre Ozorai], Krakkó, 1535. A kísérő tanulmányt írta NEMESKÜRTY István. A fakszimile szövegét gondozta VARJAS Béla (Komentarzem opatrzył István NEMESKÜRTY. Przygotował tekst do druku Béla VARJAS / Die Begleitstudie schrieb István NEMESKÜRTY. Den Faksimile-Text betreute Béla VARJAS), Budapest, 1961.
26. SZÉKELY István, *Zsoltárkönyv* [Psalmbuch], Krakkó, 1548. A kísérő tanulmányt írta SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. A fakszimile szövegét gondozta KŐSZEGHY Péter (Komentarzem opatrzył Géza SZENTMÁRTONI SZABÓ. Przygotował tekst do druku Péter KŐSZEGHY / Die Begleitstudie schrieb Géza SZENTMÁRTONI SZABÓ. Den Faksimile-Text betreute Péter KŐSZEGHY), Budapest, 1991.

BNH Cat — SOLTÉSZ, Elisabetha–VELENCZEI, Catharina–SALGÓ, Agnes W., *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur*, tom. I–III, Budapest, 1990.

BOD, *Athenas*	BOD Péter, *Magyar Athenas* [Ungarischer Athenas], [Szeben], 1766.
CLAES, *Verzeichnis*	CLAES, Franz, *Bibliographisches Verzeichnis der deutschen Vokabulare und Wörterbücher, gedruckt bis 1600*, Hildesheim–New York, 1977.
ErdMuz	Erdélyi Múzeum [Siebenbürgisches Museum]
EPhK	Egyetemes Philologiai Közlöny [Allgemeine Philologische Mitteilungen]
E	ESTREICHER, Karol, *Bibliografia Polska*, 1–33, Kraków, 1875–1939.
FITZ, *Nyomdászat*	FITZ József, *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története* [Die Geschichte des ungarischen Druckerei- und Verlagswesens sowie des Buchhandels in Ungarn], II, Budapest, 1967.
GULYÁS, *Könyvnyomtatás*	GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században* [Buchdruck in Ungarn im XV. und XVI. Jahrhundert], Budapest, 1931.
HORVÁTH, *Ref.*	HORVÁTH János, *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete* [Im Zeichen der Reformation. Ein halbes Jahrhundert ungarische Literaturgeschichte nach Mohács], Budapest, 1957².
HUBAY	HUBAY Ilona, *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban. 1480–1718* [Flugblätter, Zeitungsblätter, Flugschriften in ungarischer Sprache und mit ungarischen Bezügen in der Nationalbibliothek Széchényi], Budapest, 1948.
It	Irodalomtörténet [Literaturgeschichte]
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények [Literaturgeschichtliche Mitteilungen]
KAWECKA-GRYCZOWA	KAWECKA-GRYCZOWA, Aloida, *Arianske ofycyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego* [Arianische Druckereien von Rodecki und Sternacki], Wrocław, 1974.
KNIHOPIS	*Knihopis českých a slovenských tisků 1501–1800* [Bibliographie der tschechischen und slowakischen Drucke 1501–1800], I–IX, Praha, 1939–1967.
MIrodT	*A magyar irodalom története* [Geschichte der ungarischen Literatur], I, Budapest, 1964.
MKsz	Magyar Könyvszemle [Ungarische Bücherschau]

MNy	Magyar Nyelv [Ungarische Sprache]
MNyr	Magyar Nyelvőr [Ungarischer Sprachbewahrer]
MOLNÁR, *Könyvnyomtatás*	MOLNÁR József, *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására a XVI. században 1527–1576 között* [Der Einfluss des Buchdrucks auf die Entfaltung der ungarischen Literatursprache im XVI. Jahrhundert zwischen 1527 und 1576], Budapest, 1963.
Pol. typ.	*Polonia typographica saeculi XVI*, vol. I–XII, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1959–1981.
ProtEgyhIskL	Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok [Protestantische Kirchen- und Schulblätter]
ProtSz	Protestáns Szemle [Protestantische Rundschau]
RISM	*Répertoire international des sources musicales*, 1, Paris, 1953.
RMDE	*Régi Magyar Drámai Emlékek* [Alte Ungarische Dramendenkmäler], I–II, szerk. KARDOS Tibor, sajtó alá rendezte, valamint a bevezetést írta KARDOS Tibor és DÖMÖTÖR Tekla (Redakcja tekstu Tibor KARDOS, do druku przygotowali i wstęp napisali Tibor KARDOS i Tekla DÖMÖTÖR / Hrsg. und mit einer Einleitung von Tibor KARDOS und Tekla DÖMÖTÖR), Budapest, 1960.
RMDT	*Régi Magyar Dallamok Tára* [Archiv Alter Ungarischer Melodien], I, CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai* [Ungarische Melodien des XVI. Jahrhunderts], Budapest, 1958.
RMK I–II	SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár* [Alte Ungarische Bibliothek], I (1531–1711 között megjelent magyar nyomtatványok [druki węgierskie z okresu 1531–1711 / 1531–1711 erschienene ungarische Drucke]); II (1473–1711 között megjelent, nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok [druki rodzime, nie-węgierskojęzyczne, które ukazały się w latach 1473–1711 / 1473–1711 erschienene nicht-ungarischsprachige ungarländische Drucke]), Budapest, 1879–1885.
RMK III	SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár* [Alte Ungarische Bibliothek], III (magyar szerzőktől külföldön 1480–1711 között megjelent, nem magyar nyelvű nyomtatványok, első és második rész [druki niewęgierskojęzyczne węgierskich autorów, które ukazały się za granicą w latach 1480–1711, pierwsza i druga część / von ungarischen Verfassern im Ausland zwischen 1480–1711 erschienene nicht-ungarischsprachige Drucke, erster und zweiter Teil]), Budapest, 1896–1898.

RMK IIIP — SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár* [Alte Ungarische Bibliothek], III, Pótlások, kiegészítések, javítások, 1–5. füz. (Uzupełnienia, poprawki, 1–5. zesz. / Nachträge, Ergänzungen, Verbesserungen, Heft 1–5), Budapest, 1990–1996.

RMKT — *Régi Magyar Költők Tára* [Archiv der Alten Ungarischen Dichter], kiadta (wydali / Hrsg. von) SZILÁDY Áron, DÉZSI Lajos, Budapest, 1880–1930.

RMNy — *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1473–1600* [Alte Ungarländische Drucke, 1473–1600] (BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István és KELECSÉNYI Ákos munkája [praca Gedeona BORSA, Ferenca HERVAY, Béli HOLLa, Istvána KÄFER i Ákosa KELECSÉNYI / bearbeitet von Gedeon BORSA, Ferenc HERVAY, Béla HOLL, István KÄFER und Ákos KELECSÉNYI]), Budapest, 1971; *1601–1635* (BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla munkája [praca Gedeona BORSA, Ferenca HERVAY i Béli HOLLa / bearbeitet von Gedeon BORSA, Ferenc HERVAY, Béla HOLL]), Budapest, 1983.

SÁNDOR, *Sokféle* — SÁNDOR István, *Sokféle* [Allerlei], I–XII, Győr–Béts, 1791–1808.

STEINSCHNEIDER — STEINSCHNEIDER, Moritz, *Catalogus librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Hildesheim, 1964.

Száz — Századok [Jahrhunderte]

SZTRIPSZKY — SZTRIPSZKY Hiador, *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez* [Angaben zur Arbeit von Károly Szabó mit dem Titel Alte Ungarische Bibliothek], Budapest, 1912; Budapest, 1967.

TRYPUĆKO — TRYPUĆKO, Jozef, *Polonica vetera Upsaliensia*, Uppsala, 1953.

ÚjMMúz — Új Magyar Múzeum [Neues Ungarisches Museum]

WIERZBOWSKI — WIERZBOWSKI, Theodorus, *Bibliographia Polonica XV. ac XVI. ss.*, vol. 1–3, Varsoviae, 1889–1894.

ZOVÁNYI, Cikkei — ZOVÁNYI Jenő cikkei a Theologiai Lexikon részére a magyar protestantizmus történetéből [Artikel von Jenő ZOVÁNYI zum „Theologischen Lexikon" aus der Geschichte des ungarischen Protestantismus], Budapest, 1940. (A Theologiai Lexikon nem jelent meg.) (Das Theologische Lexicon ist nicht erschienen.)

ZOVÁNYI, *Reformáció* — ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig* [Die Reformation in Ungarn bis 1565], Budapest, [1922].

Wykaz skrótów nazw bibliotek
Abkürzungsverzeichnis der Bibliotheken
A könyvtárak rövidítésjegyzéke

AIUD (Nagyenyed), RO
= Biblioteca Documentară Bethlen
ALBA IULIA (Gyulafehérvár), RO
= Biblioteca Națională a României, Filiala Batthyaneum
BAMBERG, D
= Staatsbibliothek
BERLIN, D
Nat = Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz
Univ Inst = Finnisch-ugrisches Institut an der Humboldt Universität
BOLOGNA, I
Mus = Biblioteca di Civico Museo Bibliografico Musicale G. B. Martini
BRAŞOV (Brassó, Kronstadt), RO
Arch = Arhivele Statului
BRATISLAVA (Pozsony), SK
Acad = Ústredná knižnica Slovenskej akadémie vied
MS = Miestne pracovisko Matice slovenskej
Paed = Slovenská pedagogická knižnica
BUCUREŞTI, RO
Acad = Biblioteca Academiei Române
BUDAPEST, H
Acad = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Acad Lingu = Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Könyvtára
Civ = Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
Ev = Országos Evangélikus Könyvtár
Nat = Országos Széchényi Könyvtár
Ref = Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye
Univ = Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára
Univ Techn = Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Könyvtára
CAMBRIDGE, USA
Harvard = Harvard University Library
CHICAGO, USA
Newberry = Newberry Library

CLUJ-NAPOCA (Kolozsvár), RO
Acad = Academia Republici Româna, Filiala Cluj-Napoca, Biblioteca
I = Anexa nr. I.
II = Anexa nr. II.
III = Anexa nr. III
Univ = Biblioteca Centrală a Universităţii Victor Babeş
DEBRECEN, H
Ref = Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára
Univ = Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára
EGER, H
Dioec = Főegyházmegyei Könyvtár
GDAŃSK, PL
Acad = Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk
GYÖNGYÖS, H
= Gyöngyösi Ferences Műemlék Könyvtár
GYŐR, H
Dioec = Egyházmegyei Könyvtár
HALLE, D
Univ = Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt
HAMBURG, D
Civ = Stadtbibliothek
HELSINKI, SF
Univ = Yliopiston Kirjasto
KECSKEMÉT, H
Piar = Kegyesrendi Könyvtár
Ref = Református Egyházközség Könyvtára
KESZTHELY, H
= Helikon Kastélymúzeum Könyvtára
KIJEV, UA
Univ = Naučnaja biblioteka pri Kijevskom gosudarstvennom universiteta im. T. G. Ševčenko
KØBENHAVN, DK
Reg = Det Kongelige Bibliotek
KÓRNIK, PL
Acad = Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk
KRAKÓW, PL
Acad = Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie
Arch = Archiwum Państwowe
Czartoryski = Muzeum Narodowe Zbióry Czartoryskich, Biblioteka
Jagell = Universytet Jagiellońska Biblioteka Jagiellońska
Mus = Muzeum Narodowe

LONDON, GB
BL = British Library
Lambeth Palace = Lambeth Palace Library
ŁOWIZA, PL
Capitul = Biblioteka Kapitulna
LUBLIN, PL
Publ = Biblioteka Publiczna
LUND, S
Univ = Universitetsbiblioteket
LÜNEBURG, D
= Ratsbücherei
MARTIN (Turócszentmárton), SK
MS = Matica slovenská
MÜNCHEN, D
Nat = Bayerische Staatsbibliothek
NEW YORK, USA
Publ = New York Public Library
NIŽNIJ NOVGOROD, RUS
= Nižegorodskaya Gosudarstvennaya Oblastnaya Universalnaya Naučnaya Biblioteka
OLOMOUC, CZ
Univ = Universitní knihovna
OXFORD, GB
Bodleian = Bodleian Library
PARIS, F
Nat = Bibliothèque Nationale
PRAHA, CZ
Nat = Národni knihovna Ceske republiky
Strahov = Strahovská Premontranská knihovna
ROMA, I
Vatic = Biblioteca Vaticana
SANDOMIERZ, PL
Sem = Biblioteka Seminarium Duchownego
SÁROSPATAK, H
Ref = Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtára
SCHWAZ, A
= Franziskaner Kloster
SIBIU (Nagyszeben, Hermannstadt), RO
Arch = Arhivele Statului
Mus = Biblioteca Muzeului Brukenthal

STRÄNGNÄS, S
Dioec = Domkyrksbiblioteket
SZEGED, H
Univ = Tudományegyetem Központi Könyvtára
TÂRGU MUREŞ (Marosvásárhely), RO
= Biblioteca Documentară Teleki şi Bolyai
TORUŃ, PL
Civ = Książnica miejska im. Nikołaja Kopernika
UPPSALA, S
Univ = Universitetsbiblioteket
UTRECHT, NL
Univ = Bibliotheek der Rijksuniversiteit
UŽGOROD (Ungvár), UA
Univ = Užgorodskij Deržavnij Universitet
WARSZAWA, PL
Nat = Biblioteka Narodowa
Publ = Biblioteka Publiczna m. st. Warszawa
Sem = Biblioteka Seminarium Metrop. Warszawskiego
Univ = Biblioteka Główna Uniwersytetu Warszawskiego
WIEN, A
Nat = Österreichische Nationalbibliothek
Schotten = Bibliothek des Schottenstiftes
Univ = Universitätsbibliothek
WOLFENBÜTTEL, D
= Herzog August Bibliothek
WROCŁAW, PL
Ossol = Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk
Univ = Biblioteka Uniwersytecka
ZÜRICH, CH
Civ = Zentralbibliothek, Kantons-, Stadt- und Universitätsbibliothek

I.
KRAKOWSKIE DRUKI W JĘZYKU WĘGIERSKIM

Poniższe zestawienie zawiera opis druków w części bądź w całości w języku węgierskim, które ukazały się w XVI wieku w Krakowie – ogółem 32. Za podstawę opisu przyjęty został I tom węgierskiej narodowej retrospektywnej bibliografii zatytułowanej *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (Stare Druki Węgierskie; autorzy: Gedeon BORSA, Ferenc HERVAY, Béla HOLL, István KÄFER i Ákos KELECSÉNYI, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971).

Opisy podane są w kolejności chronologicznej. O ile do opisu druku nie posłużył oryginalny egzemplarz bądź jego fotokopia, lecz tylko literatura fachowa, tytuł wydawnictwa pojawia się ujęty w znaki » «. Z kolei pomiędzy znakami < > umieszczone zostały tytuły druków, o których istnieniu można wnosić na podstawie literatury specjalistycznej. W nawiasach [ ] i ( ) znalazły się opisy stosujące się do ogólnie przyjętych zasad bibliotecznych.

Części opisu podane są w następującej kolejności:

liczba porządkowa
opis tytułu, składający z następujących elementów:
  nazwisko autora
  tytuł
  tłumacz i współpracownik
  miejsce druku
  data druku
  nazwisko drukarza lub nazwa drukarni
  objętość, która zawiera informacje o
  układzie broszury i liczbie stron względnie kartek
  format
  elementy zdobnicze (nuty, inicjały jak również ilustracje, godła, emblematy drukarskie)
odniesienia bibliograficzne

określenie i wyszczegółowienie treści. Jeśli druk ukazał się zaopatrzony w tytuł węgierski, przed szczegółowym opisem merytorycznym zamieszczamy tłumaczenie tytułu. W nawiasach [ ] dajemy też tłumaczenie pojawiających się w tekście węgierskojęzycznych podtytułów, pierwszych słów pieśni itp.

warianty

wydania tekstu

rezultaty badań

wykaz egzemplarzy, który informuje o istniejących dziś egzemplarzach i ich stanie.

Po skróconej nazwie biblioteki wymienia się poszczególne egzemplarze, oznaczone kółkiem.

Znajdująca się w nim cyfra określa stan zachowania druku:

① egzemplarz kompletny

② egzemplarz niekompletny, brakuje do 10%

③ niekompletny, brakuje 10–50%

④ fragment, brakuje ponad 50%

○ brak danych dotyczących stanu zachowania druku

*umieszczona obok oznaczonych cyfrą ②–④ egzemplarzy niekompletnych wskazuje na to, że zachowała się nieuszkodzona karta tytułowa

Skrót *phot.* wskazuje na fotokopię egzemplarza.

W akapicie rozpoczynającym się od *Olim* wymieniamy egzemplarze już nieistniejące, ale znane kiedyś

Rozwinięcie skrótów użytych w opisie tez zawiera aneks Wykaz skrótów. Osobno podaliśmy również objaśnienia dotyczące skróconych tytułów i nazw bibliotek.

1

HEGENDORFF, Christoph: Rvdimenta grammatices Donati cvm nonnvllis novis praeceptiunculis, tum optimis quibusq(ue) exemplis locupletata in gratiam puerorum, qui nondum magnis grammaticis audiendis maturi sunt. Accessit commentariolus de usu pronominum reciprocorum sui et suus... Autore Christophoro Hegendorphino. Acceßit et nunc denuo triplex (uidelicet Almanica Polonica et Vngarica) exemplorum interpretatio. (Cracoviae 1527 Vietor).

A^8 B^4–G^4 = [32] fol. – 8°– 1 ins.

MKsz 1912: 99–101 – E XXIII. dopełnienia pag. x – RMNy 7

Gramatyka łacińska z interpretacjami w języku niemieckim, polskim i węgierskim.

Na odwrocie strony tytułowej znajduje się dedykacja drukarza, Hieronima Wietora, z datą Kraków, 30 czerwca 1527 roku: *Georgio de Logkschau... Ferdinandi Ungariae et Bohemiae regis etc. Consiliarii, et ad regiam majestatem Poloniae oratori.* Część główną stanowi sporządzony przez profesora greki na uniwersytecie w Lipsku, Christopha Hegendorffa, wyciąg z *Ars minor*, szkolnej gramatyki łacińskiej Aeliusa Donatusa, i dodatek zatutułowany *Commentariolus de usu pronominum reciprocorum apud Latinos.* Przykłady odmiany podane są we wszystkich trzech wymienionych w tytule językach. Na końcu znajduje się wiersz Jánosa Sylvestra *Studiosae juventuti*, a następnie Ojcze Nasz i Zdrowaś Mario po węgiersku. Widoczny na ostatniej stronie herb należy prawdopodobnie do Georga von Logaua, który jest adresatem dedykacji. (MKsz 1912: 101 i 109, János MELICH).

Wydanie faksymile: A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány, I, Budapest, 1912, wyd. i wstęp János MELICH. Dalej: *Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium*, 4, do druku podał József MOLNÁR, Budapest, 1977.

Autor dzieła, Christoph Hegendorff, był w pierwszej połowie XVI wieku profesorem i superintendentem w Lüneburg.

W polskiej literaturze przedmiotu po raz pierwszy pisze o unikalnym egzemplarzu tego druku Kazimierz MIASKOWSKI (Pamiętnik Literacki 1906: 435). Dane te trafiły również do bibliografii ESTREICHERa (i.h.). Spośród uczonych węgierskich jako pierwsi natrafili na gramatykę Hegendorffa László FEJÉRPATAKI i János MELICH, studiując gdański egzemplarz wydania z roku 1527 **(2)** *Puerilium colloquiorum formulae* Sebalda Heydena (It 1912: 289–297; MKsz 1912: 99–103), do którego gramatyka stanowiła aneks.

Wnioskując na podstawie daty dedykacji gramatyka ta wyprzedziła podręcznik Heydena (2), jest to zatem najstarszy znany druk zawierający powiązany tekst węgierski.

Wedle pomieszczonego na końcu tej książeczki wiersza węgierskim interpretatorem *Rudimenta* był János Sylvester, który od jesieni 1526 roku studiował na uniwersytecie krakowskim i przypuszczalnie sam też zrobił korektę tej pracy. (GULYÁS, *Könyvnyomtatás*, 32–33).

Z umieszczonego na stronie tytułowej wyrażenia *nunc denuo* można by wnosić, że interpretacje w języku niemieckim, polskim i węgierskim pojawiły się już również we wcześniejszych wydaniach. Bardziej jednak prawdopodobne, że ten powtarzający się zwrot wskazuje jedynie ogólnie na wcześniejsze wydania Hegendorffa (MNy 1912: 102; János MELICH–János BALÁZS, *Sylvester János és kora*, Budapest, 1958, 60–62). Również wydawca w swojej dedykacji sugerował istnienie takiego wcześniejszego łacińskiego, względnie łacińsko–niemieckiego wydania (por. It 1912: 293). Tamże tłumaczył, co skłoniło go do opatrzenia tego wydania objaśnieniami w języku polskim i węgierskim.

Zobacz ponadto: Gyula ZOLNAI, *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*, Budapest, 1894, 128; MNy 1913: 168–171; István SÁGI–József TURÓCZI-TROSTLER, *A magyar nyelv felfedezése*, Budapest, 1933, 32; István KNIEZSA, *A magyar helyesírás története*, Budapest, 1952, 11–12; Dezső PAIS, *A magyar irodalmi nyelv*, Budapest, 1954, 138–139; HORVÁTH, *Ref.*, 143–144, 495; Dénes SZABÓ, *A magyar nyelvemlékek*, Budapest, 1959, 67; István SZATHMÁRI, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Budapest, 1968, 70–76.

Gdańsk *Acad* ①
Editio facsimile

2

HEYDEN, Sebald: Pveriliv(m) colloqviorvm formulae pro primis tyronibus per Sebaldum Heyden ex comicorum campo hinc inde collecte iam denuo Germanico, Polonico ac Vngarico ideomate illustrate. (Cracouiae MDXXVII Vietor).

A^4–H^4 I^6 = [38] fol. – 8°

SZTRIPSZKY I 1794/1, 1795/2 ← MKsz 1879: 172, 1910: 289 – MKsz 1912: 103–104 – E XVIII. 179 – RMNy 8

Łacińskie ćwiczenia językowe (rozmowy) z interpretacjami (tłumaczeniami) niemieckimi, polskimi i węgierskimi.

Na stronie tytułowej wiersz Sebalda Heydena *Ad nasutum lectorem*, na odwrocie karty tytułowej dedykacja autora polskich interpretacji (MKsz 1912: 105, János MELICH) krakowskiego lekarza, *Anselmusa Ephorinusa: Jodoco Decio... Jodoci Ludovici Decii filiolo.* Część główna w 27 rozdziałach zawiera dialogi uczniów przeznaczone na rozmaite okazje. Na ostatniej stronie znajduje *się Decastichona ad Michaelem Gezthi puerum* Jánosa Sylvestra. Wedle kolofonu książkę wydrukowano w sierpniu 1527 roku.

Wydanie faksymile: A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány, II, Budapest, 1912, wyd. i wstęp János MELICH.

Autor dzieła, Sebald Heyden, był bakałarzem w Norymberdze. Pierwsze, łacińsko–niemieckie wydanie jego pracy ukazało się ok. roku 1524–1525. Źródła tej pracy, jej znaczenie dla języka i historii kultury zbadał János BALÁZS (*Sylvester János és kora*, Budapest, 1958, 67–84, 403). O wspomnianym na odwrocie strony tytułowej krakowskim lekarzu Anselmusie Ephorinusie i jego związkach z Honterem: Karl Kurt KLEIN, *Munster–Honter–Reicherstorffer Humanistenfrundschaften zwischen Basel, Krakau, Wien und Kronstadt*, Südostdeutsche Semesterblatter, 15. Heft, Sommersemester 1965, München, 1965, 25–42; Südostdeutsches Archiv (München), 1964: 184–193, Karl REINERTH.

Autorstwo interpretacji węgierskich po raz pierwszy przypisał Jánosowi Sylvestrowi odkrywca wydania z roku 1531 (3) Flóris RÓMER (Pesti Napló 1875: február 13 i 16; por. Budapesti Közlöny 1875: 973). Ustalenie to potwierdza znajdująca się na końcu pracy łacińska dedykacja Sylvestra.

Pierwszy fragment tego dzieła znalazł w bibliotece uniwersytetu krakowskiego w roku 1893 István SZAMOTA (por. MNy 1911: 55). Jes to przypuszczalnie ten sam fragment, który i dziś znajduje się w Bibliotece Jagiellońskiej i zawiera arkusze „B" i „C". O nim to Lajos DÉZSI błędnie mniemał, iż ukazał się on jako poprawiona wersja wydania z roku 1531 (ItK 1897: 65; MKsz 1897: 341–343; 1910: 289–291). Tymczasem János MELICH udowodnił, że krakowski fragment wierniej oddaje język znany z *Uj Testamentum* (Nowego Testamentu) (Sárvár 1541; RMNy 49) i z *Gramatica Hungarolatina* (Sárvár 1539; RMNy 39) Sylvestra, i dlatego okres jego wydania umieścił pomiędzy rokiem 1528 i 1531 (MKsz 1897: 303–306).

O gdańskim egzemplarzu już w roku 1906 pisał Kazimierz MIASKOWSKI (Pamiętnik Literacki 1906: 434–436), jednkaże jego opis nie dotarł do badaczy węgierskich. János HORVÁTH zwrócił uwagę (por. It 1912: 213; EphK 1912: 383) na artykuł Josefa FRITZa poświęcony wspomnianemu egzemplarzowi (Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und Pädadogik 1912: 108). Horváth wskazał na fakt, egzemplarz, o któym pisze Fritz, potwierdza tezę Me-

licha dotyczącą daty druku krakowskiego fragmentu, ponieważ krakowski fragment pochodzi z wydania z roku 1527 (It 1912: 218–220, a monogramem „g. gy.").

Ze znajdujących się na stronie tytułowej słów *jam denuo* – w ślad za publikacją ESTREICHERa – już FRAKNÓI wnioskował, że wydanie z 1527 roku poprzedzały wydania wcześniejsze (MKsz 1879: 172). Zdaniem FRITZa (i.h.) pierwsze, łacińsko–niemieckie wydanie mogło się ukazać ok. roku 1524–1525, dlatego HORVÁTH (i.h.) jako datę ukazania się owego wcześniejszego, zawierającego również węgierskie interpretacje, wydania wskazal rok 1526. Również zdaniem Melicha *jam denuo* sugeruje istnienie jakiego wcześniejszego wydania (It 1912: 295; MKsz 1912: 103–106). Jednak wyrażenie to – podobnie jak w przypadku *Rudimenta* Hegendorffa (1) – może dotyczyć jakiegoś wcześniejszego wydania, nie zawierającego jeszcze objasnień węgierskich. Dlatego nie wydaje się uzasadnione przypuszczenie, że istniało wydanie zaopatrzone w węgierskie interpretacje przed rokiem 1527 (GULYÁS, *Könyvnyomtatás*, 33).

Zobacz ponadto: István KNIEZSA, *A magyar helyesírás története*, Budapest, 1952, 11–12; *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, 1956, 324–325; József BAKOS–HORVÁTH, *Ref.*, 144–145, 495; Dénes SZABÓ, *A magyar nyelvemlékek, Budapest*, 1959, 67; MIrodT I 300, 302; Béla VARJAS–István SZATHMÁRI, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Budapest, 1968, 76–85; MKsz 1976: 281–284, Gedeon BORSA.

Karol ESTREICHER (VIII. 19 i XVIII 179) opierał się na egzemplarzu wydania z ówczesnej carskiej biblioteki w Petersburgu (por. MKsz 1879: 172, Fraknói Vilmos), który dziś już nie istnieje.

Bucureşti *Acad* ① – Gdańsk *Acad* ① – Kraków *Jagell* ④
Editio facsimile (Gdańsk)
Olim: Szentpétervár, Császári Könyvtár (MKsz 1879: 172)

3

[HEYDEN, Sebald: Puerilium colloquiorum formulae... Germanico, Polonico ac Ungarico ideomate illustrate.] (Cracoviae MDXXXI Vietor.)
A^4–K^4 = [40] fol. – 8°

RMK I 2 – E XVIII. 179 – RMNy 11

Łacińskie ćwiczenia językowe (rozmowy) z interpretacjami (tłumaczeniami) niemieckimi, polskimi i węgierskimi.

W jedynym dostępnym egzemplarzu brakuje dwóch kartek. Tekst i układ jest identyczny z wydaniem z 1527 roku (2), różnice pojawiają się tylko w tekście węgierskim.

Wydanie tekstu: Heyden Sebald gyermeki beszélgetéseinek latin–magyar szövege 1531-ből, Budapest, 1897, wyd. i wstęp Lajos Dézsi. (Bez objaśnień w języku niemieckim i polskim, porównany z wydaniem z roku 1552 (27), z alfabetycznym indeksem słów węgierskich; to samo: ItK 1897: 55–72, 209–224, 329–335.)

Węgierska literatura przedmiotu do roku 1912, czyli do odkrycia kompletnego egzamplarza wydania z roku 1527 (2), uważała wydanie dzieła Sebalda Heydena, zaopatrzone w węgierskie interpretacje, za najstarszy drukowany tekst w języku węgierskim. Znany dziś jedyny, niekompletny egzemplarz Flóris Rómer opisał jako własność pewnego bibliofila, Józsefa Kelecsényiego, z komitatu Nyitra (Budapesti Közlöny 1875: 973). Jako zakup ze spuścizny właściciela trafił on do biblioteki Muzeum Narodowego (MKsz 1876: 226). Ferenc Toldy na posiedzeniu Akademii Nauk 17 lutego 1875 roku przedstawił go jako „Najstarszy węgierski podręcznik szkolny" (Budapesti Közlöny 1875: 1034; AkErt 1875: 40), jednakże tekst wykładu z powodu śmierci Toldygo (10 grudnia 1875) już nie ukazał się drukiem.

Karol Estreicher (XVIII. 179) przyjął opis Károlya Szabó (RMK I 2), oparty na budapeszteńskim niekompletnym egzemplarzu, i poinformował z Wilna o istnieniu innego jeszcze egzemplarza, którego potem János Melich szukał bezskutecznie w wileńskiej bibliotece dziekanatu ewangelickiego („Evangelische Synodalbibliothek") (MKsz 1910: 291–292; MNy 1910: 427). Również on porównał to wydanie ze znanym wówczas tylko z fragmentu wydaniem z roku 1527 (2) z punktu widzenia języka, ortografii i typografii, i stwierdził, że wydanie z roku 1531 jest późniejsze (MKsz 1910: 289–299; por. MNy 1910: 427–428, Zoltán Gombocz). Zobacz ponadto: MKsz 1897: 303–306, János Melich.

Zdaniem Estreichera (VIII. 22 i XXIV. 52) krakowski warsztat Wietora w 1531 roku wydał drukiem również opatrzony węgierskimi tłumaczeniami słownik Jánosa Sylvestera zatytułowany: *Diccionarius Latine, Germanice, Polonice et Ungarice.* Otwierająca go dedykacja rozpoczynała się od słów: „Joannes Sylvestris Pannonius ad Michaelem Getzki". Estreicher nie znał egzemplarza tego domniemanego wydania, nie wskazał też źródła, z którego czerpał dane. Zaznaczył jednak, że dzieło to prawdopodobnie ma związek z wydaniem przedstawionych powyżej *Puerilium colloquiorum formulae* Sebalda Heydena z roku 1531.

Dane Estreichera przyjął, nie zajmując stanowiska, Lajos Dézsi (Itk 1897: 65–66), natomiast w nowszej polskiej literaturze bibliograficznej wróciła do nich Maria Renata Mayenowa (*Walka o język w życiu i litera-*

turze staropolskiej, Warszawa 1955, 50). János BALÁZS uczynił próbę podparcia nowymi argumentami istnienia domniemanego wydania *Diccionariusa* z roku 1531. Co więcej, wysunął przypuszczenie, że istniało też wcześniejsze wydanie, jego zdaniem mniej więcej z roku 1527–1528 (*Sylvester János és kora,* Budapest, 1958, 47, 85–88).

János MELICH (MNy 1910: 329–330) uważał dane Estreichera za błąd. Opis bowiem – z wyjątkiem autora – pod każdym względem pasuje do krakowskiego wydania z 1531 roku dzieła HEYDENa *Puerilium colloquiorum formula;* zgadza się rok, miejsce i drukarnia. Można przypuszczać, że Estreicher wiedział o egzemplarzu bez karty tytułowej, i dlatego nadał mu tytuł jedynie na podstawie treści książki; dykcjonarz w czterech językach, czyli ćwiczenia językowe. Pasuje to również do czterojęzycznego dzieła Heydena, na końcu którego znajduje się dedykacja Sylvestra dla *Michaela Gezthiego* (błędnie *Getzki*) Stąd Estreicher bądź jego źródło za autora uznał Sylvestra. Na tej podstawie można twierdzić, że domniemany *Diccionarius* Sylvestra jest owocem serii pomyłek. Zobacz ponadto: FITZ, *Nyomdászat,* 98–99.

Jednakże w obcej literaturze specjalistycznej wciąż pojawia się przypuszczenie, że istniał jakiś *Diccionarius* Sylvestra. I tak, powołując się na BALÁZSa (*i. m.,* 47, 85), Erika ISING, *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa,* Berlin, 1970, 77, 184. Na ISING wskazuje: CLAES, *Verzeichnis,* 318. sz. W 1532 roku w warsztacie Floriana Unglera rzeczywiście ukazał się w Krakowie pewien czterojęzyczny *Dictionarius,* w którym jednak czwartym językiem jest nie węgierski lecz włoski (*Pol. typ.,* VII. 103 nr., E XV. 202 i XXXIII. 238). Prawdopodobnie on też wpłynął na powstanie hipotezy o istnieniu jakiegoś *Diccionariusa* Sylvestra.

Budapest *Nat* ②
Olim: Wilno (E XVIII. 179)

4

[EPISTOLAE Pauli lingua Hungarica donatae. A szent Pál levelei magyar nyelven. Transl. Komjáti Benedek.] [Krakkó 1532 Vietor.]
A^6 + ? = [6 + ?] fol. – 2°– Init.

SZTRIPSZKY I 1796/3 ← MKsz 1879: 172, 180 – MKsz 1964: 157–158 – RMNy 12

Częściowy przekład Biblii: próbny druk listów świętego Pawła.
Z tego druku znanych jest tylko 6 kartek arkusza „A". Znajdują się na nich wstęp zatytułowany *A Róma városa belieknek irt Szent Pál leveleinek*

röviden való magyarázása és értelme (Krótki komentarz i objaśnienie do listów świętego Pawła do mieszkańców Rzymu) oraz pierwszy i początek drugiego rozdziału listu apostoła. Odpowiednie części *A Szent Pál levelei* (Listów świętego Pawła) (5) w przekładzie Benedeka Komjátiego, który ukazał się w 1533 roku – pomijając nieistotne różnice – są zgodne z tekstem owego fragmentu.

Inicjał znajdujący się na początku tego druku i szwabacha świadczą o tym, że jest to produkt krakowskiego warsztatu Hieronima Wietora (MNy 1929: 62–64, K. P. = János MELICH). Pierwszy fragment odkrył Vilmos Fraknói w bibliotece Uniwersytetu Krakowskiego. (MKsz 1879: 173–176). Fragment ten, przechowywany dziś w Bibliotece im. Széchényiego (Országos Széchényi Könyvtár) zawiera dolną połowę czwartej kartki. Zdaniem Fraknóiego czcionka użyta w tym fragmencie jest „zupełnie podobna" do czcionki używanej w 1495 roku przez augsburskiego drukarza Johanna Schönspergera starszego. Bez uzasadnionego powodu sądził on, że fragment ten pochodzi ze starego przekładu pisma świętego, o którym wspominał też w dedykacji do wydania z 1533 roku Benedek Komjáti (5 strona A_3b).

Zdaniem Árona SZILÁDYego fragment opisany przez Fraknóiego mógł być próbną odbitką tłumaczenia Komjátiego (5), która mogła powstać jeszcze przed ukończeniem rękopisu przekładu, czyli przed 11 marca 1532 roku w jakiejś nieznanej, ale nie polskiej drukarni. (*Epistolae Pavli lingvae Hungarica donatae,* Budapest, 1883, 475–479).

Zdaniem Eleméra VARJÚ fragment ten jest pierwszym, pochodzącym sprzed 1533 roku, wydaniem przekładu Komjátiego (MKsz 1899: 97). Tak sądził również Kornél RUPP, który jako pierwszy zauważył, że czcionka zastosowana w tym fragmencie pochodzi z krakowskiego warsztatu Wietora (*Tanulmányok a XVI. század vallásirodalmából,* Budapest, 1898, 18–25). Károly VISKY podzielił pogląd Fraknóiego, wedle którego tekst tego druku jest fragmentem jakiegoś starszego tłumaczenia, z którego Komjáti dokonał „plagiatu" (MNy 1910: 97–107). Zoltán TRÓCSÁNYI, ponieważ Vietor w wydaniu z 1533 roku w dwóch miejscach nazwał przekład Komjátiego pierwszym wydawnictwem w języku węgierskiem (kartka 5 A_2a i i_4a), umieścił ten fragment – pomimo składu wykonanego cziconką starego typu – w okresie po roku 1533 (MNy 1910: 254–259).

János MELICH, podobnie jak SZILÁDY, uważał ten fragment za odbitkę próbną. Jego zdaniem właśnie zastosowana tu stara szwabacha i niezgrabny format in folio sprawiły, że w późniejszym, pochodzącym z 1533 roku wydaniu drukarnia przeszła na ósemkę i na antykwę (MKsz 1912: 106–109). Natomiast zdaniem Istvána Harsányiego fragment ten pochodzi nie z odbitki próbnej, lecz z takiego samodzielnego tomu, który za-

wierał wyłącznie list Świętego Pawła do Rzymian i ewentualnie komentarz do niego (EphK 1925: 154–157).

Pierwszych sześć kartek arkusza „A" tego druku wydobyto w dwóch czy trzech egzemplarzach z oprawy księgi podatków z 1540 roku w archiwum miejskim w Krakowie w roku 1928. Wiadomość o tym znalazła się w katalogu polsko–węgierskiej wystawy książek zorganizowanej w 1928 przez bibliotekę Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, gdzie zamieszczono również reprodukcję pierwszej strony druku pochodzącego z warsztatu Wietora. Autor opisu, wnioskując z daty 1540 widniejącej na oprawie księgi podatków, stwierdził, że druk ten pochodzi z końca lat trzydziestych XVI wieku (*Katalog wystawy rękopisów i druków polsko-węgierskich XV i XVI wieku*, Kraków, 1928, 20–21 i tablica VI; por. Száz 1929: 58, 59, Emil JAKUBOVICH; MNy 1929: 63, K. P. [= János MELICH].

Po bardziej wnikliwych oględzinach można stwierdzić, że fragment ten rzeczywiście składa się z części próbnej odbitki powstałej w 1532 roku. Wietor bowiem we wstępie i posłowiu do wydania z 1533 roku (5) – jak już zauważył Fraknói – w dwóch miejscach stwierdził, że jest to pierwszy druk z tekstem węgierskim powstały w jego warsztacie *(prima foetura)*. A zatem nie mogło go poprzedzić wcześniejsze pełne wydanie tego dzieła. Nie było zresztą na to czasu, ponieważ Komjáti ukończył przekład 11 marca 1532 roku (strona i_1b), a książka – wedle posłowia Vietora – opuściła drukarnię w lutym 1533 roku (strona i_4a). W ciągu tego czasu nie mogło być zatem mowy o dwóch wydaniach. Przeciwko późniejszemu ukazaniu się książki przemawia postać in folio tego fragmentu i użycie schwabachy. Po wydaniu w 1533 pracy Komjátiego nie ukazał się już w Krakowie druk węgierski o tym charakterze. Natomiast druki z warsztatu Wietora sprzed roku 1533, zawierające częściowo tekst węgierski (2, 1, 3) były składane schwabachą. Jeśli chodzi o tekst węgierski Wietor po raz ostatni mógł eksperymentować z tą czcionką i tekstem węgierskim in folio na tej odbitce próbnej, natomiast do ostatecznego wydania przekładu Komjatiego zastosował już antykwę, wygodniejszą do zaznaczania dźwięków węgierskich, oraz bardziej praktyczny format ósemki (MKsz 1964: 157–158; Béla HOLL).

Zobacz ponadto: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 103–104 (Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 74–75), Béla VARJAS; FITZ, *Nyomdászat*, 100.

Budapest *Nat* ④ – Kraków *Arch* ④ ④ ④

5

EPISTOLAE Pavli lingva Hvngarica donatae. Az zenth Paal leueley magyar nyeluen. (Transl. Komjáti Benedek.) (Cracouie MDXXXIII Vietor.)

A^8 B^4 C^4 D^8 E^8 F^4 G^8–K^8 L^4 M^8–Z^8, a^8–h^8 i^4 = [236] fol. – 8°– Mult ill., 3 ins., orn., init.

RMK I 3 – RMNy 13

Częściowy przekład Biblii: Listy Świętego Pawła.

Na karcie tytułowej Węgry, na jej odwrocie zaś wykonany techniką drzeworytu herb rodziny Frangepanów. Po karcie tyułowej powstały w 1533 roku w Krakowie wstęp drukarza *Omnibus Christianae pietatis studiosis Hungaris Chalcographus*, a następnie dedykacja Benedeka Komjátiego dla Katalin Frangepán, skreślona w *Nyaláb várában* (Zamku Nyaláb) 8 września 1532 roku [*(Kisasszony napján)* W święto Narodzin Marii Panny]: *A nagyságos gróf Katalin asszonynak, a néhai nagyságos Perény Gábriel házastársának* (Wielmożnej pani hrabinie Katalin, małżonce zmarłego wielmożnego Gabriela Perényiego). Ostatni akapit, bez tytułowania, skierowany jest do *Szent Pál levelének olvasóinak* (czytelników listów Świętego Pawła). Komjáti zapoznaje w nim czytelników z metodą tłumaczenia. Część główna zawiera listy Świętego Pawła w kolejności znanej z Vulgaty. Każdy list poprzedza *röviden való magyarázása és értelme* (krótki komentarz i objaśnienie sensu). Przekład kończy następująca uwaga: na sumę *E Szent Pál epistolái magyarságának vége lett Szent Gergely pápa estén* (március 11), *nagy mise harangkor, a Jézus Krisztus születésének utána ezerötszázharminkét esztendőbe* (Koniec zwęgierszczania epistoł Świętego Pawła przypadł na wieczór Świetego Grzegorza, patrona papieża [11 marca], kiedy dzwoniono na wielką mszę, roku tysiąc pięćset trzydziestego drugiego po narodzeniu Jezusa Chrystusa). Po tym następuje: *Errata inter excudendum admissa*, później zaś dedykacja Hieronima Wietora, skreślona w Krakowie w lutym 1533 roku *Catharinae a Frangepanibus magnifici quondam d. Gabrielis de Peren... coniugi*. Na ostatniej stronie figuruje drzeworyt herbu rodziny Perényich.

Wydanie tekstu: z uwagami Árona Szilády'ego, Budapest, 1883

Benedek Komjáti, po studiach na uniwersytecie w Wiedniu, przebywał najpierw u Nádasdych, a później od roku 1530–1531 na dworze Katalin Frangepán, wdowy po Gáborze Perényim, gdzie był wychowawcą Jánosa Perényiego. Wyniki badań nad jego życiem i przekładem Biblii w duchu erazmijskim zebrał János Horváth (*Ref.*, 25–30, 486).

Zobacz ponadto: Dénes Szabó, *A magyar nyelvemlékek*, Budapest, 1959, 54–55; MIrodT I 295–296, 302–303, Béla Varjas; *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 102 (Studia z dzie-

jów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 78), Béla VARJAS.

Jest to najstarszy druk zawierający tekst wyłącznie w języku węgierskim.

Określając objętość Károly SZABÓ nie zauważył, że wśród na ogół ośmiokartkowych arkuszy pięć składa się tylko z czterech kartek (RMK I 3).

Bratislava *Acad* ② – Budapest *Acad* ② facs. suppl. ③* facs. suppl. – Budapest *Nat* ② ③ facs. suppl. – Budapest *Univ* ① – Cluj-Napoca *Univ* ④* – London *BL* ② – Sárospatak *Ref* ② – Wien *Nat* ①

6

MURMELLIUS, Joannes: Lexicon Ioannis Mvrmellii, in qvo Latina rerum uocabula in suas singula digesta classes, cu(m) Germanica et Hungarica interpraetatio(n)e. (Cracouiae MDXXXIII Vietor.)

[ ]^{4}, aa^{4}–cc^{4} dd^{6}, A^{4}–D^{4} E^{8} F^{8} G^{4} H^{4} I^{8} K^{4} L^{4} M^{8} N^{4} O^{4} P^{8} Q^{4} R^{4} S^{8} T^{4} V^{4} = [44] + 207 + [1] pag. – 8° – 2 ins., orn.

RMK I 4 – RMNy 14

Łaciński wokabularz z niemieckimi i węgierskimi tłumaczeniami.

Na stronie tytułowej widnieje połączone godło węgierskie przedstawione techniką drzeworytu, które powtarza się na stronie ostatniej. Na odwrocie wiersz Leonarda Coxa, a po nim epigram *Andreasa Fridericusa Eleutheropolity Silesiusa – In Joannis Murmellii.... librum it Epithaphium.* Na następnej kartce dedykacja krakowskiego księgarza, skreślona w Krakowie 19 grudnia 1533 roku: *Michaeli et Francisco... Stephani a Peren filiis.* Po niej *Index rerum hoc in nitidissimo libello contentarum*, następnie alfabetyczny indeks łacińskich słów uwzględnionych w wokabularzu, *Index vocabulorum.* Część główna zawiera 2718 węgierskich tłumaczeń prawie 3000 słów łacińskich zgrupowanych w 47 grupach pojęciowych.

Strona tytułowa egzemplarza należącego do Biblioteki im. Széchényiego (Országos Széchényi Könyvtár) i biblioteki zakonu franciszkanów w Schwaz wykazuje pewne różnice: w pierwszym przypadku nad godłem widnieje jedna szeroka ozdobna listwa (wariant A), w drugim po jednej węższej listwie (wariant B) pod i nad godłem.

Zestawienie par słów łacińsko–węgierskich występujących w słowniku wydał István SZAMOTA, *A Murmellius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból*, Budapest, 1896.

O tym wokabularzu z węgierskimi tłumaczeniami wspominali – nie podając daty druku – Albert SZENCI MOLNÁR w przedmowie do *Dictiona-*

rium Latinovngaricum (Norymberga, 1604, RMK I 392) i Péter BOD w przedmowie do słownika PÁPAI PÁRIZA (Szeben, 1767). Późniejsza literatura przedmiotu stąd właśnie czerpała te dane, robili to István SÁNDOR (*Sokféle,* VIII 44), József KASSAI (*Származtató's gyökerésző magyar-diák szókönyv,* I, Pest, 1833, 12) i Ferenc TOLDY (*A magyar nemzeti irodalom története,* Budapest, 1878, 107). Antal RUSCSÁK pierwszy opisał egzemplarz znajdujący się w klasztorze franciszkanów w tyrolskim Schwaz (*Magyarische Kurzivschriftbuchstaben mit ihrer Aussprache Magyar folyóirási hangjegyék kimondásukkal,* Innsbruck, 1857, 6, 15; Tanodai Lapok, 1864: 50, Emil PONORI THEWREWK). Károly SZABÓ (RMK I 4), nie oglądając egzemplarza, przejął od Ponoriego Thewrewk opis, tekst strony tytułowej i dedykacji połączył, a opisując objętość dzieła wziął pod uwagę jedynie strony numerowane.

Wokabularz jest pierwszą częścią wydanej po raz pierwszy w Kolonii w 1513 roku książki z językowymi ćwiczeniami szkolnymi *Pappa puerorum esui, atque usui percocta* Joannesa MURMELLIUSa, rektora szkoły w Deventer. Wersja rozszerzona i uzupełniona o polskie tłumaczenia pierwotnie łacińsko–niemieckiego słownika ukazała się drukiem w warsztacie Wietora w 1526 roku i była potem, w następnych latach, kilkakrotnie wznawiana, w ten sposób w 1533 ukazała się równocześnie z wydaniem zaopatrzonym w tłumaczenia węgierskie (por. E XXII. 634; Maria Renata MAYENOWA, *Walka o język w życiu i literaturze staropolskiej,* Warszawa, 1955, 49). Któreś z tych wydań wykorzystano do wydania łacińsko–węgierskiego, w którym polskie objaśnienia zastąpiono węgierskimi. Hipotezę tę, obok zgodności materiału słownego, potwierdza fakt, iż w tekście części niemieckiej – na pierwszej numerowanej stronie – znajduje się błąd, mianowicie zamiast objaśnienia węgierskiego pozostało w pewnym miejscu objaśnienie polskie.

István SZAMOTA brał pod uwagę możliwość, że autorem węgierskich interpretacji wokabularza był Benedek KOMJÁTI, który w tym samym roku wydał w drukarni Hieronima Wietora (*i. m.,* iv) *A Szent Pál levelei* (Listy Świętego Pawła) (5). Jednak zdaniem Zoltána TRÓCSÁNYIego tezy tej nie da się wesprzeć ani dowodami natury ortograficznej, ani językowej ani rzeczowej; redaktor czerpał bowiem z kilku źródeł, względnie pracował na podstawie starych szkolnych zbiorów słów i wokabularzy (MNy 1911: 364–366). János HORVÁTH wykazał, że do dziś nieznany autor węgierskich objaśnień znał również grekę (*Ref.,* 30–31, 486).

Widniejący na odwrocie strony tytułowej łaciński wiersz Coxa znajdował się również na początku opatrzonego niemieckimi i polskimi tłumaczeniami wydania z roku 1528 (E VIII. 19 i XXII. 634). W tym wydaniu określenie *Sarmatico* redaktor zamienił na *Pannonico.*

Zobacz ponadto: János MELICH, *A magyar szótárirodalom*, I, Budapest, 1907, 25–39; HORVÁTH, *Ref.*, 329, 509; Renée B. SIMOND, *Mutató a Murmellius-féle latin–magyar szójegyzékhez*, Budapest, 1944 (wznowienie: Budapest, 1955); Dénes SZABÓ, *A magyar nyelvemlékek*, Budapest, 1959, 62; *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 104 (Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 75), Béla VARJAS; CLAES, *Verzeichnis* nr 332.

Budapest *Nat* ②* (B-var.) + *phot.* suppl. (Schwaz) – Kraków *Jagell* ④ – Schwaz ① (A-var.) – Sibiu *Mus*②

7

HEYDEN, Sebald: Pveriliv(m) colloqviorvm formulae pro primis tyronibus per Sebaldum Heyden ex comicorum campo hinc inde collectae, iam et denuo aucte, ac Germanico, Polonico, Vngarico ideomate illustrate. (Cracouiae MDXXXV Vietor.)

A^4–M^4 = [48] fol. – 8°– 1 ill., orn.

MKsz 1976: 281–284 – RMNy S 15A

Łacińskie ćwiczenia językowe (rozmowy) z niemieckimi, polskimi i węgierskimi interpretacjami (tłumaczeniami).

Na stronie tytułowej wiersz Sebalda Heydena *Ad nasutum lectorem*, na odwrocie strony tytułowej dedykacja *Anshelmusa Ephorinusa – Iodoci Ludouici Decij filiolo.* Część główna zawiera w 33 rozdziałach dialogi uczniów na rozmaite okazje. Wedle informacji na karcie tytułowej to wydanie jest wydaniem rozszerzonym w stosunku do poprzednich. Porównując z wydaniem z roku 1527 (2) oprócz tego co dodano w rozdziałach XVII–XX oraz XXXII–XXXIII, w wielu *Dialogach* zmieniły się też imiona prowadzących dialog uczniów. Z kolei pod koniec dialogu 16. łaciński tekst zaczynający się od słów *Qui nos creavit* został przetłumaczony na język niemiecki, polski i węgierski. W czterech językach pojawia się też znajdujący się na końcu książki tekst *Praecatio Dominica* i *Salutatio Angelica.* Węgierska wersja tych fragmentów zgazda się z tą, jaka została opublikowana w podręczniku Christopha HEGENDORFFa *Rudimenta grammatices Donati* (Kraków 1527; 1) Wydawnictwo zamyka *Decastichon* Jánosa Sylvestra *ad Michaelem Gezthi puerum.*

Jedyny znany egzemplarz tego wydawnictwa opisał Gedeon BORSA (MKsz 1976: 281–284). Przeanalizował różnice między w tekście i składzie krakowskich wydań Sebalda Heydena. On też zwrócił uwagę na na-

stępujący, znajdujący się tylko w tym wydaniu, tekst: „Cave o libelle, ne indicas in manus cujusdam Martini Gallini Proschoviensis, tuto tamen ire possis ad Germanos et Ungaros" (M_4a). Wedle tych słów redaktor zbioru dialogów był przeciwnikiem Martinusa Galliniusa, dworskiego kaznodziei króla polskiego Zygmunta Augusta. Do dziś pozostaje on nieznany.

Budapest *Nat phot.* – Bamberg ①

8

GÁLSZÉCSI István: Kegyes yenekekrwl ees kereztyen hewtrwl reowid kionywecyke Galzecy Estwan mestertwl zerezteteth. [Krakkó 1536 Vietor].

A^8–B^8 [C^8] D^8 + ? = [32 + ?] fol. – 8° – ♪, 2 ins., orn.

RMK I 8 – SZTRIPSZKY I 1796a ← MKsz 1887: 215 – E XVII. 25 – RMNy 18

Kancjonał ewangelicki (protestancki).

Tłumaczenie tytułu: *Krótka ksidżeczka o pobożnych pieśniach i wierze chrześcijańskiej.* Kancjonał ten jest dziś znany wyłącznie we fragmentch i jedynie z pierwszego, drugiego i czwartego arkusza. Na stronie tytułowej połączone godło Węgier, Czech i Dalmacji, przedstawione techniką drzeworytu, na odwrocie natomiast, pod cytatem z Pisma Świętego drzeworyt herbu rodziny Perényich. Następnie list autora, pisany w Gálszécs 4 kwietnia 1536 roku, w dzień *Szent Ambrus napján* (Świętego Ambrożego), adresowany do *A nagyságos Perény Péternek, Abaújvármegye örök ispánjának* (Wielmożnego Pétera Perényiego, dożywotniego żupana Abaújvármegye), potem wstęp do czytelników. Znane dziś fragmenty tego dzieła zawierają objaśnienie Dekalogu, Wierzę w Boga i inne pieśni.

Wydanie faksymile fragmentu Ágostona (połowa arkusza „A"): MKsz 1887: załącznik V. – z fragmentu krakowskiego (cały arkusz „A"): MKsz 1911: załącznik do strony 11. – z fragmentu praskiego (arkusz „B" i „D"): MKsz 1965: 258–261.

O kancjonale Istvána Gálszécsiego po raz pierwszy wspomniał Imre ÚJFALVI we wstępie do swojego śpiewnika, wydanego w 1602 roku, w następujący sposób: „Mistrz István Gálszécsi, nauczyciel w miejscowej szkole, czyli w Gálszécs, napisał książeczkę zawierającą pieśni, dedykowaną wielmożnemu Péterowi Prini, drukowaną in octavo w Krakowie anno 1536" (RMK I 377; wydane: ItK 1957: 373). Literatura przedmiotu bardzo długo jedynie z tej publikacji wiedziała o tym dziele. Ferenc TOLDY (*A magyar nemzeti irodalom története*, Budapest, 1874, 58) nawet podawał w wątpliwość jego istnienie, bo, jego zdaniem, Újfalvi prawdopodobnie przez pomyłkę przypisał Gálszécsiemu śpiewnik Istvána

Székelya, wydany również w Krakowie w 1538 roku (14). Károly SZABÓ (RMK I 8) i Kálmán RÉVÉSZ (MKsz 1882: 265), nie mając w ręku egzmplarza tego dzieła, dane Újfalviego uznali za wiarygodne.

Pierwsze fragmenty, A_2 i A_3, kancjonału jak również dwie inne powiązane z nimi kartki, Leo Révai w 1886 roku odkrył w oprawie i sprzedał Józsefowi ÁGOSTONowi (MKsz 1886: 343). Szczegółowo opisał je i zaprezentował wraz z faksymile Pál ERDÉLYI (MKsz 1887: 215–223; 1899: 48–51). W 1911 roku Adam CHMIEL odkrył w oprawie tomu krakowskich rachunków miejskich z roku 1547 pierwszy arkusz tego śpiewnika wraz z kartą tytułową. Pisał o tym Adorján DIVÉKY (MKsz 1911: 10–13; por. MNy 1911: 259–261, TRÓCSÁNYI Zoltán). Te dwa fragmenty – z lekka uszkodzone, z lekka nieczytelne z powodu kleju – uzupełniają się wzajemnie. W 1962 Antonin Měštan, z powstałej w 1548 oprawy kolligatum Biblioteki Strachowskiej w Pradze, wydobył drugą i trzecią kartę arkusza „B" oraz dwie karty arkusza „D", których faksymile opublikował i szczegółowo opisał tak pod kątem rozwoju drukarstwa jak i ortografii Gyula BREDÁR (MKsz 1965: 255–263). Wedle jego ustaleń ten praski fragment to pozostałości drukarskiej obitki próbnej.

Áron SZILÁDY trzy pierwsze pieśni o Dekalogu, Wierzę w Boga i Wieczerzy Pańskiej uważał za rozszerzone, nierymowane tłumaczenie średniowiecznych tekstów przerobionych przez Luthra (ItK 1911: 373–376). Jenő SÓLYOM wykazał, że Gálszécsi przypuszczalnie znał je jeszcze w tradycyjnej formie, sprzed Luthra (*Luther és Magyarország*, Budapest, 1933, 146–147). To samo stwierdził o pieśni zaczynającej się od słów *Dicséretes és áldott legyen* (Niech będzie pochwalony i błogosławiony) BREDÁR (MKsz 1965: 262). Źródło pozostałych pieśni jest nieznane.

István Gálszécsi był bakałarzem w Koszycach i Gálszécs, a także kaznodzieją w Gyula. Jego drogę życiową przedstawili János HORVÁTH (*Ref.*, 36–37, 486) i Barna NAGY (MKsz 1963: 347–348).

Zobacz ponadto: ProtSz 1913: 246–255, Mihály PÉTER–Sándor PAYR, *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*, I, Sopron, 1924, 783–784; GULYÁS, *Könyvnyomtatás*, 34–35; RMDT I 50; MIrodT I, 341–342, Béla VARJAS; Studia Musicologica, 1968: 20–23, Kálmán CSOMASZ TÓTH; ItK 1970: 51–59, Kálmán CSOMASZ TÓTH.

W tym wydaniu kancjonału Gálszécsiego zastosowano antykwę, taką samą jak użyta do składu *A Szent Pál levelei magyar nyelven* (Listów Świętego Pawła) w języku węgierskim (5) Komjatiego w krakowskiej drukarni Hieronima Wietora. To wydanie od drugiego wydania (12) różni użyta w tytule pieśni szwabacha. Stąd można wnosić, że fragmenty praskie należą do tego wydania.

Na podstawie fragmentu praskiego BREDÁR zauważył, że na pierwszych dwóch arkuszach drukarz zastosował drewniane klisze, na

czwartym zaś odlane ruchome nuty. Jednak Bredár dał się wprowadzić w błąd przez obserwację, że liniowanie nie przerywa się po każdej nucie, sądził więc że Wietor z jednej matrycy kazał odlewać dwie, trzy nuty, czyli całą grupę nut (MKsz 1965: 257). Béla VARJAS ustalił jednak, że Wietor w trakcie pracy nad składem śpiewnika eksperymentował z dwufazowym drukiem nut, czyli że osobno drukował ruchome nuty, osobno zaś liniowanie. Przekonywająco potwierdza to fakt, iż na zachowanych w dwóch egzemplarzach kartkach D_1 i D_2 liniowanie w stosunku do nut i drukowanego tekstu jest przesunięte (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 109–112 [Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 74–75]; por. Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie 1968: 133, Tibor SCHULEK).

Budapest *Nat phot.* (Kraków, Praha) – Kraków *Jagell* ④* – Praha *Strahov* ④

Editio facsimile

9

<Székely István, Calendarium magyar nyelven. Krakkó 1537–1538 Vietor.>

RMNy 19

Można przypuszczać, że istniał, na podstawie ówczesnej wzmianki.

Wieczny kalendarz.

Tłumaczenie tytułu: *Calendarium w języku węgierskim*. Károly SZABÓ zacytował zdanie Istvána Székelya ze wstępu do wydania dzieła, które ukazało się między rokiem 1540 a 1550 (**18**): *kit jó néven ha veendnek, többre és nagyobbra ennek utána igyekezünk*. Wprawdzie uwagę tę słusznie odnosił do prac autora opublikowanych w roku 1538 (**14** i **15**), ale następnie wyciągnął błędny wniosek, że znany mu egzemplarz *Calendarium* Székelya musiał się ukazać przed rokiem 1538 (RMK, I 354).

Tymczasem Béla VARJAS stwierdził, że biorąc pod uwagę zasób czcionek, egzemplarze opisane przez SZABÓ pochodzą albo z przedruku z lat 1540. albo z nowszego wydania. On również jednak uważał za możliwe, że przed rokiem 1538 lub najpóźniej na początku 1538 ukazało się już wydanie tego dzieła. Swoje przypuszczenie uzasadniał tym, że magistrat krakowski w 1538 zakazał drukarzowi książek Hieronimowi Wietorowi druku i rozpowszechniania kalendarzy. A zatem do wydania węgierskiego kalendarza mogło dojść jedynie albo przed tym rozporządzeniem,

albo dopiero znacznie później, być może po śmierci Vietora w roku 1547. Wówczas jednak sugestia zawarta w dedykacji straciłaby już swoją aktualność (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 112–113 [Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 82]).

10

»DÉVAI BÍRÓ Mátyás: Orthographia Ungarica, azaz igaz írás módjáról való tudomány magyar nyelven irattatott. Krakkó 1538[?] Vietor. 8°«

RMNy 22

Węgierski elementarz.

O tym wcześniejszym wydaniu książki Mátyása Dévai Biró można wnioskować z karty tytułowej wydania z roku 1549 (**22**), gdzie czytamy: *ujonnan megigazittatott es kinyomattatott* (na nowo poprawione i wydrukowane).

Wychodząc od tej uwagi Imre Révész st. doszedł do wniosku, że to wcześniejsze wydanie nie było identyczne ze wspomnianym powyżej wydaniem z roku 1549, przerobionym przez Benedeka Abádiego, ukrywającego się pod monogramem *B. A.* W nim bowiem stosowanie zasad pisowni właściwe dla Dévaiego, przede wszystkim upodobnienie przedimka „az" (ab barát, at tizparancsolat) nie jest już konsekwentne. Zgodnie z ustaleniami Révésza musiało zatem istnieć jakieś wcześniejsze wydanie, gdzie te reguły ortograficzne obowiązywały tak samo jak w jego drugim, pochodzącym z początku 1538 roku, dziele, w *At tiz parancsolatnak... magyarázatja* (Objaśnieniu Dekalogu) (**11**; Magyarország 1862. augusztus 10–17: 184, 186, 188 i 189 nr.; *Dévai Biró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei*, Pest, 1863, 105–109).

Zwyczaj upodabniania przedimka stosowany przez Dévaiego skrytykował János Sylvester w rozdziale zatytułowanym *De articulo Hungarici sermonis* (RMNy 39 D_3b) swojej wydanej w 1539 roku w Sárvár-Újsziget pracy *Grammatica Hungarolatina*. Ponieważ Révész (*i. m.*, 109) tę uwagę Sylwestra odniósł do dzieła *Orthographia Ungarica* Dévaiego i jako miejsce pierwszego wydania tego elementarza wskazywał również Sárvár-Újsziget, zmuszony był przypuszczać, że istniały dwa wydania przed rokiem 1549. Spośród nich pierwsze – jego zdaniem – musiało się ukazać około roku 1538, jeszcze przed wydaniem *Grammatica Hungarolatina* (RMNy 39). Jednakże tego przypuszczalnego wydania nie potrafił powiązać z Benedekiem Abádim, ukrywającym się pod inicjałami *B. A.* autorem przeróbki wydania z roku 1549, który zaczął pracować w drukarni Syl-

westra dopiero po 14 czerwca 1539 roku, podczas druku *Új Testamentum* (Nowego Testamentu) (RMNy 49). Dlatego zmuszony był przypuszczać, że istniało jeszcze drugiie wydanie, które ukazało się ok. roku 1541–1543, skrócone przez Abádiego, kiedy ten pracował jeszcze w Sárvár-Újsziget.

Áron Szilády (*Dévai Mátyás, At tiz parancsolatnak... magyarázatja*, Budapest, 1897, 134–137) opublikował list Georga Wernera pisany 9 kwietnia 1538 roku z Pragi do Alberta Peregi, proboszcza Pécsu oraz list Peregiego pisany 9 maja 1538 roku z Pozsony (Bratysława) do Sylvestra. Wynika z nich, że krakowski drukarz Hieronim Wietor posłał jedną z prac Dévaiego Sylvestrowi, który na drugim liście zrobił odręczną uwagę na temat zasad ortografii stosowanych przez Dévaiego: *Respondi Alberto praeposito... quod rationem scribendi in nostra lingua Matthiae nostri non omnibus probarem.* Szilády stwierdził też jednak, że we wspomnianych listach znalazła się również uwaga na temat religijnego stanowiska Dévaiego, dlatego przesłane dzieło mogło być raczej wspomnianym wyżej *At tiz parancsolatnak... magyarazatja* (Objaśnieniem Dekalogu), niż pracą *Orthographia Ungarica*; z niego też Sylvester mógł znać reguły ortografii stosowane przez Dévaiego, już w trakcie redagowania *Grammatica Hungarolatina* (*i. m.*, 122).

Jako miejsce wcześniejszego wydania *Orthographia Ungarica* Révész (*i. m.*, 109) i Szilády (RMKT II 429) wskazywali wcześniej Sárvár-Újsziget. Zdaniem Pála Gulyása Sylvester mógł otrzymać egzemplarz *Orthographia Ungarica* od Mátyása Dévaiego przebywającego w Sárvár-Újsziget i sam autor mógł zwrócić mu uwagę na bieglego w sztuce druku Abádiego, którego później Sylvester zatrudnił u siebie w warsztacie (MNy 1928: 270–271; *Könyvnyomtatás*, 65). Wszystko to jednak jest hipotezą bezpodstawną, ponieważ z przywołanych listów wynika, że Dévai, po studiach w Wittenberdze, pod koniec 1537 roku przebywał w domu Wietora w Krakowie, i tam ukazała się jego książka, którą Sylvester dostał od Wietora. Potem wprawdzie na krótko wrócił do kraju, ale nie ma danych świadczących o tym, żeby pojawił się również Sárvár-Újsziget. Jest zresztą mało prawdopodobne, aby Sylvester w trakcie pracy nad *Új Testamentum* (Nowym Testamentem) i *Grammatica Hungarolatina* wydał dzieło niezgodne ze swoimi poglądami. Jest dużo bardziej prawdopodobne, że również pierwsze wydanie *Orthographia Ungarica* – podobnie jak to z roku 1549 – powstało w Krakowie, w warsztacie Wietora, w dodatku przy współpracy Benedeka Abádiego.

Jeśli chodzi o czas wydania (druku) Jenő Zoványi – po przestudiowaniu danych dotyczących biografii Dévaiego i Abádiego – określił go na rok mniej więcej 1534–1535 (*Reformáció*, 80; Cikkei, 104; *Akadémikus, céhbeli és dilettáns egyháztörténeti írók*, Budapest, 1943, 28). Béla Varjas natomiast stwierdził, że zasób czcionek w warsztacie Wietora, odpo-

wiednio do potrzeb ortografii węgierskiej (a więc np. umlauty ö i ü) uzupełniono ok. roku 1538. Dla drukarza powodem, żeby to zrobić, mogła być jedynie *Orthographia Ungarica* Dévaiego. Jeśli chodzi o krakowskie druki Wietora w tomie Gálszécsiego wydanym w roku 1538 (13) czcionki te jeszcze nie występują; dlatego wcześniejsze wydanie *Orthographia Ungarica* musiało się ukazać w ciągu roku 1538, po wspomnianym dziele Gálszécsiego (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 113–114 [Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 84]).

Zobacz ponadto: MKsz 1943: 242–243, János HORVÁTH; HORVÁTH, *Ref.*, 165, 496–497; János BALÁZS, *Sylvester János és kora*, Budapest, 1958, 164–166; István SZATHMÁRI, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Budapest, 1968, 141–165.

11

»[DÉVAI BÍRÓ Mátyás: At tizparancsolatnak, ah hit ágazatinak, am mi atyánknak és ah hit pecsétinek rövideden való magyarázatja. Mátyás Dévai.] [Krakkó cr. 1538 Vietor.]«

»[A^8–B^8] C^8 [D^8–G^8] = [56] fol. – 8°«

RMNy 23

Nauczanie ewangelickie.

Tłumaczenie tytułu: *Krótkie objaśnienie Dekalogu, artykułów wiary, i pieczęci wiary.* O treści tego druku można wnioskować z drugiego wydania (23). Tekst arkusza „C", który zawierał siedem rozdziałów części poświęconej objaśnieniom Dekalogu, całkowicie zgadzał się z odpowiednimi częściami drugiego wydania (23).

Arkusz „C", który uległ zniszczeniu podczas II wojny światowej, wraz z fragmentami katechizmu Istvána Gálszécsiego wydobył z oprawy pochodzącego z 1550 roku regulaminu cechów koszyckich (por. 13) Áron SZILÁDY. Wedle opisu Ivána HAJNÓCZYego arkusze tego wydania miały osiem kartek, podczas gdy drugie wydanie (23) było ćwiartką. Wydania te różniły się między sobą układem stron i wersów: według SZILÁDYego „wersy są dłuższe a strony mają większy format". Z tego opisu wynika również, że tekst arkusza „C" w drugim wydaniu (23) znajduje się na arkuszach „E" i „F", a zatem wydanie to miało taką samą objętość i o połowę mniej arkuszy. Jednak tekst był zgodny nawet pod względem ortografii. SZILÁDY ten fragment wziął za drugie wydanie (MKsz 1925: 147, Iván HAJNÓCZY).

W trakcie badań nad typem czcionek i ortografią węgierskich druków powstałych w krakowskim warsztacie Hieronima Wietora Béla VARJAS stwierdził, że drugie wydanie (23) tego dzieła Dévaiego z ok. 1549 roku ukazało się w tym samym czasie co identyczna pod względem typograficznym *Orthorgraphia Ungarica* (22). Skoro tekst tego wydania i fragmentu tego wydania rzeczywiście zgadzał się co do joty, jak to ustalił Hajnóczy, to owo zaginione dzieło również musiało powstać przy użyciu zestawu czcionek uzupełnionego przez Wietora na potrzeby ortografii węgierskiej. Czcionki te najwcześniej mogły pojawić się w szacowanym na rok 1538 pierwszym wydaniu *Orthographia Ungarica* Dévaiego (10) (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 114–115 [Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 87]). Hipotezę VARJASa wspiera argument, że Dévai w 1538 roku przebywał w domu Wietora, gdzie wydrukował pewne swoje dzieło zawierające tezy religijne. To nie mogło być nic innego jak owo wcześniejsze wydanie objaśnienia Dekalogu (por. 10).

Olim: Kecskemét, Városi Könyvtár (MKsz 1925: 146–147)

12

[GÁLSZÉCSI István: Kegyes énekekről és keresztyén hitről rövid könyvecske. Krakkó 1538 Vietor.]

A^8 + ? = [8 + ?] fol. – 8° – ♪

MKsz 1963: 347–356 – RMNy 24

Kancjonał ewangelicki.

Tłumaczenie tytułu: *Krótka ksidżeczka o pobożnych pieśniach i wierze chrześcijańskiej*. Dwukartkowy fragment tego druku zawiera na pierwszej początek listu polecającego Istvána Gálszécsiego adresowanego do Pétera Perényiego, znajdujący się również w pierwszym wydaniu tego śpiewnika (8), na drugiej zaś początek pieśni zaczynających się od słów *Mi hiszünk az egy Istenben* (Wierzymy w jednego Boga) i *Jézus Krisztus mi üdvösségünk, ki mirólunk* (Jezus Chrystus nasze zbawienie, który za nas), wraz z należącymi do nich nutami.

Faksymile: MKsz 1963: 350, 353–354

O fragmencie tym pierwszy poinformował katalog wystawy książek zorganizowanej w 1928 roku przez krakowską Bibliotekę Uniwersytecką (*Katalog wystawy rękopisów i druków polsko–węgierskich XV i XVI wieku*, Kraków, 1928, 20; zrecenzował sygnowany inicjałami „K. P." János ME-

LICH, MNy 1929: 63). Na recto jednej z kart znajduje się oznaczenie arkusza A_2, na verso błędnie A_3, na drugiej karcie natomiast – wnioskując z innego wydania (8) – błędnie figuruje tekst odpowiadający stronom A_6a i A_7a. Świadczy to o tym, że fragment ten pochodzi z próbnego druku.

Wychodząc od drugiej części tytułu dzieła Pál GULYÁS (*Könyvnyomtatás*, 35) uznał ten śpiewnik za identyczny z *A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske* Gálszécsiego (13) Jednakże opis tego dzieła sporządzony przez Pétera BODA (*Athenas*, 89–90) i treść znana z arkuszy „C", „F" i „G" fragmentu z Kecskemét, nie wykazuje żadnej zbieżności ze śpiewnikiem Gálszécsiego dostępnym w tych dwóch wydaniach (por. 8).

Jak o tym świadczy typ czcionek, to wydanie śpiewnika Gálszécsiego również powstało w krakowskiej drukarni Hieronima Wietora. GULYÁS (*i. m.*, 259) biorąc pod uwagę jedynie stronę oznaczoną A_2, stwierdził, że w odróżnieniu od stron zawierających po 23 wesry w wydaniu z roku 1536 (8) tutaj lustro strony zawiera 24 wersy. Podczas gdy na stronach z pełnym lustrem w obu wydaniach jest po 25 wersów.

Fragmenty te po raz pierwszy szczegółowo zbadał Barna NAGY, który stwierdził, że poza różnicami w składzie i co za tym idzie w objętości również ortografia wskazuje na nowsze, poprawione wydanie. Ponieważ Péter Perényi, dla którego przeznaczona jest dedykacja, od roku 1542 niemal do śmierci przebywał w neiwoli, czas druku można ustaliś na okres między rokiem 1537 a 1542 (MKsz 1963: 347–356). Béla VARJAS zauważył, że to drugie wydanie zostało wydrukowane przy użyciu tego samego uzupełnionego zestawu czcionek i tych samych oznaczeń dźwięków, co – wedle współczesnej wiedzy – drukowana jako pierwsza w 1538 *A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske* (13) (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 110–111 [Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 79–81]).

Kraków *Jagell* ④
Editio facsimile

13

»[1] GÁLSZÉCSI István: A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske. – [2] FARKAS András: Chronica de introductione Scytharum in Ungariam et Judaeorum de Aegypto. Krakkó 1538 [Vietor].«

»[A^8–B^8] C^8 [D^8–E^8] F^8–G^8 [H^8–I^8 ?] = [72 ?] fol. – 8°«

RMK I 10–11 – RMNy 25

Nauczanie ewangelickie i pieśn kronikarska w języku węgierskim.

Liczący kilka kartek fragment tego druku, na którym były urywki tekstu katechetycznego pióra Istvána Gálszécsiego, uległ zniszczeniu. Dzieło to jest dzisiaj znane jedynie z opisów. Tłumaczenie pierwszej części tytułu: *Krótka ksiądzeczka o nauce chrześcijańskiej.* Treść i układ tego dzieła, na podstawie ówczesnego egzemplarza z biblioteki Katy Bethlen w Enyed (ErdMuz 1907: 35; 1912: 169), obok innych prac Gálszécsiego, Peter BOD opisał następująco: „Adott ki magyarul mindjárt a magyarok hasznokra ilyen titulussal: A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske, Gálszécsi István mestertől szereztetett. Nyomt. Krakkóban Lengyelországban 1538-dik esztend. 8. r. Traktál ebben röviden (1) A parancsolatokról. (2) Az apostoli krédóról. (3) Az imádságról. (4) A gyónásról. (5) A szakramentomokról. (6) A keresztyéni szabadságról" (Wydne zaraz po węgiersku na pożytek Węgrom z takim tytułem: Krótka książeczka o nauce chrześcijańskiej, napisana przez mistrza Istvána Gálszécsiego. Druk. W Krakowie w Polsce roku 1538. Traktuje pokrótce: (1) O przykazaniach. (2) O apostolskim credo (3) O modlitwie (4) O spowiedzi (5) O sakramentach (6) O chrześcijańskiej wolności) (*Athenas,* 89–90).

Drugą część tego druku, wierszowaną kronikę Andrása Farkasa, BOD uwiecznił w ten sposób: „mikor Gálszécsi István egy kis könyvecskét nyomtatott volna Krakkóban 1538-dik esztendőben a keresztyéni tudományról... ez [Farkas András] egy versekkel írott krónikácskát ragasztott hozzá, magyar nyelven ugyan, de ily deák titulussal: Chronica de introductione Scytharum in Ungariam et Judaeorum de Aegypto. Iratott 1538-dik eszt. Nyomt. Krakkóban. 8. R." (kiedy István Gálszécsi drukował był swoją książeczkę o nauce chrześcijańskiej w Krakowie roku 1538... [András Farkas] dołączył do niej pisaną wierszem małą kronikę, również w języku węgierskim, ale z takim łacińskim tytułem: Chronica de introductione Scytharum in Ungariam et Judaeorum de Aegypto. Iratott 1538-dik eszt. Nyomt. Krakkóban. 8. R.) (*Athenas,* 81).

Publikacja tekstu: Pełny tekst zniszczonego w czasie II wojny światowej fragmentu z Kecskemét, który zawierał urywki dzieła Gálszécsiego, powstał w 1912 roku w wydawnictwie Atheneum, ale nie ukazał się w oparciu o odbitkę koreky dosłownego wydania, został opublikowany

przez Jenő Sólyoma, który porównał go z oryginalnym fragmentem (*Luther és Magyarország*, Budapest, 1933, 178–198).

Dzieło Gálszécsiego, jeśli chodzi o układ i treść, wykazuje podobieństwo do katechizmu Luthra, jednak nie omawia materiału w formie pytań i odpowiedzi (Jenő Sólyom *i. m.*, 147–150). Według ostatniej strofy pieśni zaczynającej się od słów *Jersze emlékezzünk az örök Istennek*, znanej z późniejszych wydań Andrása Farkasa powstało ono w roku 1538. János Horváth stwierdził, że to nie jest po prostu epika biblijna bądź kronika rymowana (pieśń historyczna), lecz dzieło tendencyjne służące sprawie Jana Zapolyi i sprawie reformacji (*Ref.*, 37–40, 486, 487).

Zobacz ponadto: MirodT I 333–334, Béla Varjas; *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 110–111 (Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 79–81), Béla Varjas.

O katechizmie Istvána Gálszécsiego najwcześniej wspomniał we wstępie do wydanej w 1550 roku w Krakowie swojej książce *Keresztyéni tudományról való rövid könyvecske* (25) (Krótka książeczka o nauce chrześcijańskiej) András Batizi. W 1784 roku Miklós Sinai, profesor z Debreczyna, w swoich rękopiśmiennych notatkach na temat historii Kościoła podał tytuł dzieła Gálszécsiego i tytuły jego sześciu rozdziałów, a także zdanie, w którym autor informował czytelników o swoich dalszych planach pisarskich. (*Praelectiones publicae in historiam ecclesuasticam saeculi XVI.*, wyd. Gábor Herpay, Debrecená, 1911, 99, 100).

Liczący 16 kartek fragment druku: połowa arkusza „C", cały arkusz „F" i połowa arkusza „G", o którym pierwszy poinformował Kálmán Révész, został wydobyty z oprawy regulaminu koszyckiego cechu z 1550 roku w archiwum miejskim w Koszycach (ProtEgyhIskL 1894: 340–341; MKsz 1894: 378). Fragment ten trafił później do Árona Szilády'ego, a następnie, z jego spuścizny, do biblioteki miejskiej w Kecskemét, natomiast w czasie II wojny światowej uległ zniszczeniu. Porównując z opisem Boda, można stwierdzić, że Dekalog mógł się znajdować na brakującym arkuszu „A–B". Na arkuszach „C", „D" i pierwszej połowie „E" było objaśnienie apostolskiego credo, natomiast na drugiej połowie arkusza „E" i na pierwszej arkusza „F" znajdowała się parafraza Ojcze nasz. Druga połowa arkusza „F" mogła zawierać część mówiącą o spowiedzi, zaś arkusz „G" części mówiące o chrzcie, Wieczerzy Pańskiej i o wolnej woli (MKsz 1925: 145–147, Iván Hajnóczy).

Pieśń Andrása Farkasa skopiował Dániel Cornides. Można tam przeczytać, że jeśli chodzi o objętość, była to ósemka (RMKT II 375, Áron Szilády). To prawdopodobnie pomyłka, bo w wydanym również ósemką śpiewniku Hoffgreffa (Kolozsvár 1554–1555; RMNy 108) ta wersja tekstu nie podzielona na wersy zajmowała 14 kartek. Dlatego wolno

przypuszczać, że w tym wypadku chodzi o objętość nie jednego, ale dwóch arkuszy. A zatem całe dzieło mogło mieć objętość 72 kartek na arkuszach oznaczonym „A–I"

Druk powstał zapewne w warsztacie Hieronima Wietora, gdzie w drugiej ćwierci XVI wieku wydano większość krakowskich druków w języku węgierskim.

W swoim leksykonie literackim Péter Bod omówił poszczególnych pisarzy w porządku alfabetycznym, i tak prace Gálszécsiego i Farkasa opisał w dwóch różnych miejscach. Dlatego István SÁNDOR (*Sokféle*, III 95) i w ślad za nim Károly SZABÓ (RMK I 10 i RMK I 11) wzięli te dwa dzieła za dwa różne druki, jakkolwiek właśnie z opisu BODA (*Athenas*, 81) wynika jasno, że te dwa dzieła ukazały się jako jeden druk. Pál GULYÁS uważał za możliwe, że to wydanie było drugim wydaniem kancjonału Gálszécsiego (8) (*Könyvnyomtatás*, 35). Jednakże dokładny opis Boda przeczy tej błędnej hipotezie. (por. 12).

Olim: Kecskemét, Városi Könyvtár (MKsz 1925: 146)

14

»SZÉKELY István: Az ekklézsiának régi deák hymnus nevezettel való énekei. Krakkó 1538 [Vietor]. – 8°«

RMK I 13 – RMNy 26

Hymny.

Tłumaczenie tytułu: *Pieśni kościelne podług dawnego hymnu łacińskiego.* Ten, nieznany dziś już druk, opisał Péter BOD na podstawie ówczesnego egzemplarza z biblioteki Katy Bethlen, obok innych prac Istvána Székelya: Na węgierski tłumaczone pieśni kościelne podług dawnego hymnu łacińskiego. Druk w Krakowie roku 1538. Dedykowane wielmożnemu panu Peterowi Priniemu (*Athenas*, 258; por. ErdMuz 1912: 166). Do tego samego dzieła można odnieść następującą uwagę z rękopiśmiennego łacińskiego zbioru danych (*Literata Pannodacia* 35): Ante jam anno videlicet 1538 ediderunt hungarice hymnos veteris ecclesiae (Tibor KLANICZAY, *Reneszánsz és barokk*, Budapest, 1961, 572; O rękopisie BODA por. MirodT II 565, Andor TARNAI).

To dzieło również było zapewne drukowane w warsztacie Hieronima Wietora, podobnie jak inne krakowskie wydawnictwa w języku węgierskim w pierwszej połowie XVI wieku. Kancjonał ten powstał jako jedno z pierwszych dzieł poezji śpiewanej doby reformacji Można przypuszczać, że za jego pośrednictwem węgierskie tłumaczenia hymnów

średniowiecznych trafiały do późniejszych graduałów (Tibor KLANICZAY, *i. m.*, 177–178, 572; ItK 1957: 23). Kálmán CSOMASZ TÓTH stwierdził bowiem, że w XVI-wiecznych śpiewnikach pewna część wczesnych tekstów hymnicznych nie wykazuje żadnego związku z tłumaczeniami późnośredniowiecznych kodeksów. Między sobą natomiast mają tyle podobieństw i zbieżności, że pochodzą zapewne z tego samego, dosyć szeroko znanego i ogólnie dostępnego źródła. Źródłem tym mógł być właśnie śpiewnik Istvána Székelya (RMDT I 73–75).

Jedyny, opisany przez Boda, egzemplarz tego dzieła uległ zniszczeniu razem z biblioteką w Enyed w 1849 roku. Dane Boda przujęli István SÁNDOR (*Könyvesház*, 1), Lajos VARASDY (ProtEgyhIskL 1861: 139), Pál ERDÉLYI (MKsz 1899: 112), jak również nowsze historie literatury. Pál GULYÁS sądził, że dwie prace Székelya, opisane przez Boda i nie znane z oględzin egzemplarza, *Keresztyénségnek fundamentomáról való tanuság* **(15)** i ten zbiór hymnów mają za podstawę tę sama pracę, kancjonał Gálszécsiego **(12)** (*Könyvnyomtatás*, 35). Hipotezie tej przeczy jednak fakt, że Péter Bod na podstawie egzemplarza wyraźnie rozróżnił nie tylko katechizmy Gálszécsiego **(13)** i Székelya **(15)**, ale osobno wymienił też ich śpiewniki **(12)** (*Athenas*, 89; por. ErdMuz 1907: 35, 1912: 169).

15

»SZÉKELY István: Keresztyénségnek fundamentomáról való tanúság. Krakkó 1538 [Vietor].«

RMK I 12 – E XXX. 239 – RMNy 27

Katechizm ewangelicki.

Tłumaczenie tytułu: *O fundamencie chrześcijaństwa*. Pamięć o tej książce przechował Péter Bod, który tak wspomina o niej, obok innych pism Istvána Székelya: „Egy kis könyvecskét írt a szikszai iskola-béli gyermekeknek számokra, melynek titulusa ez: Keresztyénségnek fundamentomáról való tanúság. Nyomt. Krakkóban 1538-dik eszt. Ekkor volt szikszai iskolamester, a könyvét is ajánlotta a szikszói gyermekeknek" (Napisał małą książeczkę dla dzieci ze szkoły w Sziksza, która nosi tytuł: Keresztyénségnek fundamentomáról való tanuság. Nyomt. Krakkóban 1538-dik eszt. Był wówczas bakałarzem w Sziksza, swoją książkę dedykował dzieciom z Sziksza.) (*Athenas*, 258).

Informację Boda przyjął Károly SZABÓ (RMK I 12) zaznaczając, że jedyny egzemplarz pracy Istvána Székelya, ten, który znał Péter Bod, uległ zniszczeniu w 1849 roku w Enyed, wraz z biblioteką Katy Bethlen. W tym samym roku uległa zniszczeniu kopia tego wydania, która zna-

jdowała się w bibliotece debreczyńskiego profesora, Józsefa Lugossyego. Z opisu wydań katechizmu z roku 1544 i 1546 (17 i 20) można wnioskować, że ten katechizm należał zapewne do najprostszych i najkrótszych tego rodzaju katechizmów.

Jest prawdopodobne, że druk ten powstał w drukarni Hieronima Wietora, ponieważ w pierwszej połowie XVI wieku wydawnictwa w części lub w całości w języku węgierskim drukowano właśnie u niego. Pál GULYÁS wyrażał wątpliwość, czy tłumaczenie hymnów Székelya (14) i ten katechizm ukazały się w drukarni Wietora. Jego zdaniem wydawca podobnego dzieła, katechizmu Istvána Gálszécsiego (13), nie robiłby sam sobie konkurencji (*Könyvnyomtatás*, 35). Jednakże Béla VARJAS wykazał, że w XVI-wiecznej praktyce wydawania i rozpowszechniania książek równoczesne i wielokrotne wydanie dzieła tego samego rodzaju nie było dla drukarza przedsięwzięciem ryzykownym i nieopłacalnym, bo wszystkie dzieła w języku węgierskim robiono na zamówienie (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 116 [Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 87]).

16

[BATIZI András: Keresztyéni tudományról való rövid könyvecske.] [Krakkó 1543–1545 Vietor.]

$[A^8–C^8]$ D^8 $[E^8–L^8]$ = [88] fol. – 8°

MKsz 1911: 12 – RMNy 57

Katechizm ewangelicki.

Tłumaczenie tytułu: *Krótka ksiądzeczka o nauce chrześcijańskiej*. Z pierwszego wydania tego dzieła jest dzisiaj znana jedynie reprodukcja fragmentu strony D_1a (MKsz 1911: 12). Widoczny na niej tekst zgadza się z krakowskim wydaniem z 1550 roku (25).

Áron SZILÁDY zauważył, że w dedykacji do kolozsvarskiego wydania z 1555 roku (RMNy 125) Georg Hoffgreff napisał, że do ponownego druku użył takiego wydania, na którym nie figurowało nazwisko drukarza. A ponieważ na najwcześniejszym znanym wydaniu z roku 1550 (25) występuje nazwisko Łazarz Andrysowic, pozwoliło to wysnuć wniosek, że istniało wydanie sprzed roku 1550, które – biorąc pod uwagę dane biografoczne BATIZIego – powinno było ukazać się w Krakowie między rokiem 1542 i 1545 (RMKT II 410–411).

Fragment tego dzieła wraz z pierwszym arkuszem kancjonału Gálszécsiego (8) w roku 1911 Adorján DIVÉKY wydobył z oprawy krakows-

kiej księgi rachunków miejskich z roku 1547. Nie potrafił go jednak określić i nie zauważył, że fragment ten składa się z dwóch, przylegających do siebie, części pochodzących z dwóch różnych druków (MKsz 1911: 12–13). Na podstawie faksymile Béla VARJAS stwierdził, że na przedstawionej przez Divékyego ilustr. 2. widoczny jest fragment karty Q_2b dzieła Imre OZORAI pod tytułem *De Christo*, wydanego w 1546 roku **(19)**, podczas gdy na ilustr. 1. widoczny jest fragment karty D_1a katechizmu BATIZIego. Ten ostatni – jeśli chodzi o tekst – wykazuje pełną zgodność z wydaniem dzieła BATIZIego z 1550 roku **(25)**, jednakże inny jest typ czcionki i skład (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 117–119 [Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 88–89]).

We wstępie do swojego katechizmu wydanego w 1550 roku **(25)** András BATIZI wspomina o Istvánie Gálszécsim jako o zmarłym, o Mátyásu Dévai Bíró natomiast jako o człowieku żyjącym. A ponieważ Gálszécsi w 1543 roku już nie żył, Dévai zaś umarł przed czerwcem 1545 roku, to pierwsze wydanie katechizmu Batiziego – wedle wstępu – musiało się ukazać w roku 1544 lub w pierwszej połowie 1545 – a biorąc pod uwagę krój pisma – ukazało się w drukarni Hieronima Wietora. Na podstawie zaledwie półstronicowego tekstu można wnioskować, że to pierwsze wydanie, jeśli chodzi o objętość i skład, zgadzało się z wydaniem z roku 1550.

Olim: Kraków (MKsz 1911: 10)

17

»SZÉKELY István: Keresztyénség fundamentomáról való rövid tanuság. [Krakkó] 1544 [Vietor]. – 8°«

RMK I 16 – E XXX. 239 – RMNy 58

Katechizm ewangelicki.

Tłumaczenie tytułu: *O fundamencie chrześcijaństwa.* To wydanie dzieła Péter BOD (*Athenas*, 258) opisał w ten sposób: „Keresztyénség fundamentomáról való rövid tanúság. Nyomt. 1544dik eszt. 8. Vagyon ajánlva Régi Kelemennek vitézlő úri embernek, hogy fiát eszerint tanítaná, az A.B.C.-ét elől leírta, hogy a gyerekek aszerint taníttatnának olvasni. Írta ezt Liszkán laktában." (Krótka nauka o fundamencie chrześcijaństwa. Druk. 1544 roku. Dedykowana dzielnemu panu Kelemenowi Régi, żeby uczył podług niej swego syna, a przed abecadłem stoi, żeby dzieci uczyć z niego czytania. Pisane w Liska.)

Pod względem treści katechizm ten przypuszczalnie zgadzał się z wcześniejszym, wydanym w 1538 roku, katechizmem Istvána Székelya (15), ale został poszerzony o abecadło. Jest prawdopodobne, że druk ten został wydany w Krakowie, w warsztacie Hieronima Wietora, podobnie jak poprzednie wydanie (15).

Dzieło to figuruje również w drugim rejestrze książek biblioteki Katy Bethlen z 1752 roku (ErdMuz 1912: 166). Károly SZABÓ przyjął dane BODA zaznaczając, że jedyny znany egzemplarz tego druku w 1849 roku uległ zniszczeniu razem z biblioteką Katy Bethlen; natomiast kopia listu polecającego tego dzieła, w ktorej posiadaniu był debreczyński profesor József Lugossy, w tym samym roku również uległa zniszczeniu (RMK I 16). Lajos KROPF, na podstawie błędnie rozumianej wskazówki Karola Estreichera niesłusznie przypuszczał, że jeden egzemplarz tego dzieła znajduje się w bibliotece Uniwersytetu Krakowskiego (MKsz 1885: 84).

18

SZÉKELY István: Calendarivm magiar nielwen. Szekel(y) Estvan. [Krakkó 1540–1550 Vietor.]

A^8 B^{7+1} = [15] fol. – 8° – 1 ins., 3 ill., orn.

RMK I 354 – RMNy 63

Wieczny kalendarz.

Tłumaczenie tytułu: *Calendarium w języku węgierskim*. Na stronie tytułowej widnieje drzeworyt godła Węgier. Za kartą tytułową znajduje się wstęp. Po wiecznym kalendarzu zaś, składającym się z dwunastu miesięcy, następuje *Cisiojanos*, a potem pięć krótkich rozdziałów: *A vasárnapok betűiről, Az aranyos számról, A húshagyatról, A húshagyatról való tábla, Az újholdnak megleléséről* (O datach niedziel, O złotej liczbie, O poście, Tabela postów, O odnalezieniu nowiu). Dzieło zamykają węgierskie liczebniki, a część ta zatytułowana jest *A kottáról* (O nutach).

Wydanie faksymile: Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium, 3, do druku przygotował József MOLNÁR, Budapest, 1976.

Znajdujące się na końcu poszczególnych miesięcy kalendarzowych wierszyki Ferenc KANYARÓ uważał za dystychy, za „przyprawione klasycznie" węgierskie heksametry, które poprzedziły słynne, pisane wedle klasycznego metrum, węgierskie wiersze Jánosa Sylvestra (ErdMuz 1899: 591). Jednakże János HORVÁTH stwierdził, że te wersy wprawdzie są rytmiczne, ale nie można ich uznać za wiersze klasyczne. Natomiast tekst *Cisiojanos* wygląda na prozę, wykazującą miejscami zgodność ze spotykanymi w średniowiecznych zabytkach językowych cyzjojanami (Peer-

kódex, Thuróczy-kódex), który poprzez modyfikację kolozsvarskiego *Cisio* z 1590 roku (RMNy 643) trafił do późniejszych węgierskich kalendarzy (*Ref.*, 48–49, 487).

Zobacz ponadto: EPhK 1880: 246–249, Gusztáv HEINRICH–Dénes SZABÓ, *A magyar nyelvemlékek*, Budapest, 1959, 56; BHA 3, komentarz 14, Rabán GERÉZDI; MNy 1977: 240–241, József MOLNÁR.

Już Károly SZABÓ na podstawie użytych czcionek stwierdził, że dzieło to powstało w krakowskiej drukarni Wietora, sądził zarazem, że nie mogło się ono ukazać później niż w 1538 roku. Bowiem słowa wstępu – *kit jó néven ha veendenek, többre és nagyobbra ennek utána igyekezünk* – odniósł do dwóch znaczniejszych, wydanych w 1538 roku prac **(14 i 15)** Istvána Székelya, a zatem – jak sądził SZABÓ – jego kalendarz musiał ukazać się wcześniej (RMK I 354; por. **9**). Widoczny na stronie tytułowej drzeworyt godła, który w drukach krakowskich z lat trzydziestych (por. **5, 6, 8**) jest jeszcze cały, w tym wydaniu jest już uszkodzony – prawy górny róg ramy i prawa strona środkowego ramienia podwójnego krzyża są wysunięte – podobnie jak w wydanym w 1548 roku *Zsoltár könyv* (Psałterzu) **(21)** SZÉKELYa.

Béla VARJAS stwierdził, że druk ten powstał już przy użyciu uzupełnionego zestwau czcionek dostosowanych do ortografii węgierskiej, a więc mógł pwostać w latach 40. XVI wieku (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 113 [Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 85]).

Budapest *Acad* ③ – Budapest *Nat phot.* (Cluj) – Cluj-Napoca *Univ* ②*
Editio facsimile

19

[OZORAI Imre: A Krisztusról és az ő egyházáról, ismét az Antikrisztusról és az ő egyházáról. Krakkó 1546 Vietor.]
[? + A^8 B^8] C^8–X^8 [Y^8 Z^8 + ?] = [184 + ?] fol. – 8°

RMK I 18 – RMNy 64

Nauczanie ewangelickie.

Tłumaczenie tytułu: *O Chrystusie i o jego kościele, to znów o Antychryście i o jego kościele.* Znane dziś dwa egzemplarze tego dzieła są niekompletne. Tekst i układ istniejącej dziś części głównej zgadza się ze znanym z kompletnego egzemplarza drugim wydaniem **(26)**. Autor najpierw wywodzi, że tylko prawidłowa interpretacja Biblii prowadzi do poznania praw-

dziwego kościoła Chrystusa: potem daje odpowiedź na dwadzieścia jeden pytań natury religijnej zgodnie z doktryną protestancką. Dla potwierdzenia swoich wywodów, przytacza też łacińskie wyimki Biblii.

Imre Ozorai, który prawdopodobnie pochodził z komitatu Tolna, był studentem uniwersytetu w Krakowie i Wittenberdze, a następnie sprawował funkcję protestanckiego kaznodziei we wschodnich Węgrzech (Zacisie). Jego praca, w ktorej cytuje i interpretuje teksty biblijne i starochrześcijańskie, stanowi świadectwo humanistycznego wykształcenia autora, ponadto odzwierciedla ona sytuację czytelników, ówczesnego mieszczaństwa z małych miast, odznacza się też jasnym stylem cechującym rozprawy. Jej znaczenie historyczno-literackie podsumowali János HORVÁTH (*Ref.*, 31–34, 486) i István NEMESKÜRTY (BHA 4, komentarz). Zobacz ponadto: MIrodT I 324–325, 332, Béla VARJAS.

Na rok 1546, jako rok ukazania się tego dzieła wskazują dwa źródła: Ézsaiás BUDAI tak opisał wówczas jeszcze kompletny egzemplarz debreczyński: „Ozorai Imre, ki nagy eszköz volt a békési, zarándi és bihari résznek reformálásában, 1546-ban adott ki egy munkát magyar nyelven: De Christo et Antichristo titulus" (Imre Ozorai, który był wielce pomocny w reformowaniu obszaru komitatów Békés, Zaránd i Bihar, w 1546 roku wydał w języku węgierskim pracę: De Christo et Antichristo titulus) (*Magyarország historiája*, Deberecen, 1801, 105). Egzemplarz ten (RMK I 18) w czasach Károlya SZABÓ był gdzieś ukryty, a odnalazł się dopiero w roku 1888, mocno uszkodzony, w Nagykároly, gdzie wedle listu Károlya FIÓKa „świnia targała go w chlewie" (Theológiai Szemle 1928: 167, Imre RÉVÉSZ). Następnie do egzemplarza drugiego wydania pracy Ozoraiego **(26)**, znajdującego się w British Library, Miklós SINAI – na podstawie egzemplarza z kolegium reformowanego (kalwińskiego) w Enyed, który uległ zniszczeniu w 1849 roku – wpisał datę, znajdującą się na końcu głównej części dzieła: *Sabbatho post Festum Circumcisionis 1546.* Na co zresztą zwrócił już uwagę Károly SZABÓ (RMK I 18).

Béla HOLL w 1975 roku odkrył kompletny egzemplarz dzieła Imre Ozoraiego (MKsz 1976: 156–170). Po zapoznaniu się z tym egzemplarzem okazało się, że rzeczywiście druk z roku 1546 powstał najpierw, a jego poprawiona wersja była wcześniej uważana za tę, która w rzeczywistości opuściła drukarnię Łazarza Andrysowica w Krakowie w roku 1550 **(26)**.

To wydanie dzieła Ozoraiego Imre Révész porównał z wydaniem późniejszym, które sam uważał za wydane wcześniej (por. **26**), i stwierdził, że w nim część główna zaczynała się na arkuszu „A" i dlatego przypuszczalnie wstęp znajdował się na arkuszu opatrzonym osobnym znakiem (Theológiai Szemle 1928: 167).

Budapest *Nat* ② + *phot.* – Debrecen *Ref* ③

20

»SZÉKELY István: Keresztyénség fundamentomáról való tanuság. [Krakkó] 1546 [Vietor]. – 8°«

RMK I 17 – E XXX. 239 – RMNy 65

Katechizm ewangelicki.

Tłumaczenie tytułu: *O fundamencie chrześcijaństwa.* Péter Bod tak opisywał to dzieło: „Adatott ki harmadszor is a hit fondamentomáról egy könyvet bővön, amely már szép tudós munka. Nyomt. 1546. 8.r." (Wydana po raz trzeci obszerna książka o fundamencie wiary, która już jest piękną uczoną pracą. Druk. 1546. 8.r.) Można przypuszczać, że mamy tu do czynienia z pozszerzonym materiałem z dwóch wcześniejszych katechizmów Istvána Székelya (**15** i **17**).

Druk ten figuruje również w spisie książek biblioteki Katy Bethlen z roku 1742 i 1752. Zestawił je BOD (ErdMuz 1907: 42 i 1912: 166). Károly SZABÓ przyjął dane Boda zaznaczajac, że jedyny znany egzemplarz uległ zniszczeniu wraz z biblioteką Katy Bethlen (RMK I 17).

Zgodnie z ustaleniami Béli VARJASa ta poszerzona wersja katechizmu Székelya, podobnie jak katechizm Mátyása DÉVAI BÍRÓ (**23**) i Andrása BATIZIego (**16** i **25**), powstała już zapewne z myślą o dorosłych (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből,* Budapest, 1969, 116–117 [Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 88, 89]).

Jest prawdopodobne, że książkę tę również wydrukował w Krakowie Hieronim Wietor, podobnie jak wydanie z roku 1538 (**15**).

21

SOLTAR könü [!] Szekel(y) Estuantul magiar nielre [!] forditatott. Touabba ez Soltar vtan szido [!] szolasnac mogia es nehez heliecnec röuideden valo magiarazatia psalmosonkent köuetkezic. Tablaia is vagion, ki eleuszer az psalmosoknac rendet deakul meg mutatia. Masodtsor abece szerint valo magiarul irt hel(y)et mutatia meg. (Krackoba 1548 Ieronymos Vietor felesighe hazanal Strikouia beli Lazar.)

✠^{4}, ^{*8}, A^8–T^8 V^4, a^4 b^8–m^8 n^4 = [12] + 251 + [1] fol. – 8° – 2 ins., 3 ill., orn.

RMK I 19 – RMNy 74

Częściowy przekład Biblii: Księga psalmów.

Na odwrocie strony tytułowej połączone godło Węgier. Po nim następuje dedykacja autora: *A Gávai Lukácsnak, vitézlő nemes férfiúnak,*

mint szeretŏ urának, Benczédi Székely István (Dzielnemu, szlachetnemu mężowi, Lukacsowi Gavaiemu, jako umiłowanemu panu, Istvan Bencedi Szekely), Szikszó 24 kwietnia 1548 rok. Pod koniec dedykacji autor zwraca uwagę *A zsoltár olvasóknak* (Czytelnikom psałterza) na układ książki, po czym następuje *Az egész zsoltárnak sommája* (Summa psałterza). Następnie *Corrector pio lectori* poleca przekład Istvána Székelya. Pod koniec części wstępnej pod tytułem *Táblája a psalmusoknak* (Spis psalmów) znajdują się w porządku alfabetycznym początkowe słowa psalmów przełożonych na język węgierski wraz z odpowiednim incipitem łacińskim. Część główna zawiera sto pięćdziesiąt prozatorskich przekładów psalmów biblijnych. Każdy psalm poprzedza krótka *summa*. Liczby znajdujące się na brzegu strony odsyłają do objaśnień znajdujących się na końcu tomu, które następują po ostatnim psalmie: *Zsidó szólásnak módja és nehéz helyeknek rövideden való magyarázata psalmusonkint* (Krótkie objaśnienie dla każdego psalmu zwrotów żydowskich i trudniejszych miejsc). Wedle kolofonu druk ukończono 6 września 1548 roku. Na recto ostatniej strony znajduje się herb rodziny Frangepánów, na verso zaś drzeworyt przedstawiający modlącego się króla Dawida.

Faksymile z komentarzem Gézy SZENTMÁRTONIego SZABÓ, Budapest, 1991 (BHA 26).

Znaczenie przekładu Istvána Székelya dla historii literatury podsumował János HORVÁTH (*Ref.*, 49–50, 487) i Rabán GERÉZDI (BHA 3, komentarz 20–24). Tłumacz znał średniowieczne rękopiśmienne węgierskie tłumaczenia, i przy *summie* psalmów mógł czerpać z kodeksu Apora lub z rękopisu, zawierającego identyczny tekst. W dedykacji obiecywał przekład całej Biblii, jeśli *Zsoltárkönyv* (Psałterz) spotka się z dobrym przyjęciem. Źródła rabiniczne zbadał Róbert DÁN (Filológiai Közlöny 1967: 136–140).

Zobacz ponadto: EphK 1883: 17, Albert KARDOS; ProtSz 1898: 534–536, Lajos FARKAS.

Budapest *Acad* ② ③ – Budapest *Ev* ① – Budapest *Nat* ② – Cluj-Napoca *Acad II* ① – Cluj-Napoca *Univ* ④ – Kraków *Jagell* ② – Sárospatak *Ref* ② – Sibiu *Mus* ①

Editio facsimile

22

[DÉVAI BÍRÓ Mátyás:] Orthographia Vngarica, azaz igaz iraz modiarol valo tudoman(y) mag(y)ar n(y)eluenn irattatott. Mostan pedig vionnan meg igazytatott, es ki niomtatott. (Craccouiae) 1549 (apud viduam Hieronymi Vietoris).

A^4–C^4 D^3 = [15] fol. – 8° – Orn.

RMK I 20 – E XV. 164 – RMNy 77

Węgierski elementarz.

Tłumaczenie tytułu: *Orthographia Ungarica, czyli nauka o sposobie prawdziwego pisania, skreślona w języku węgierskim. Teraz na nowo poprawiona i wydrukowana.* Po karcie tytułowej znajduje się wstęp: *Az olvasónak isteni kedvet kér B. A.* (O przychylność Boską dla czytelnika prosi B. A.) Po nim następuje alfabet i reguły zapisywania węgierskich dźwięków, Dekalog, kilka modlitw i cytat z pisma świętego. Na końcu druku znajduje się tabela cyfr arabskich i rzymskich. Nad kolofonem widnieje monogram *C. D. M.*

Wydanie faksymile: MKsz 1908: dodatek do strony 119; dalej: *Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium,* 4, do druku podał József MOLNÁR, Budapest, 1977.

Wydania tekstu: Ferenc KAZINCZY, *Magyar régiségek és ritkaságok, II,* Pest, 1808, 129–196; Ferenc TOLDY, *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum,* Pest, 1866, ix-x, 97–114.

Dzieło nie zawiera nazwiska autora. Ferenc KAZINCZY wspominał o nim jeszcze jako o „krakowskim ortografie" i na podstawie modlitw uważał go za katolika (*i. m.,* 133–135, 171–180). Imre RÉVÉSZ ST. próbował rozwinąć znajdujący się na ostatniej stronie monogram *C. D. M.* w „Csinálta Dévay Mátyás" (Wykonał Mátyás Dévai). Na podstawie identycznych reguł ortograficznych zastosowanych w *At tiz parancsolatnak... magyarázata* **(23)** dowodził, że autorem jest Mátyás Dévai Bíró (Magyarország 1862: aug. 10–17: 184, 186, 188 i 189 nr.; *Dévay Bíro Mátyás elsö magyar reformátor életrajza és irodalmi müvei,* Pest, 1863, 99–103). Jego ustalenia literatura przedmiotu przyjęła (MKsz 1908: 120–121, János MELICH).

János SZOMBATHY za monogramem *B. A.* umieszczonym w tytule wstępu domyślał się nazwiska Andrása Batiziego (*Kazinczy Ferenc összes müvei,* III, Budapest, 1892, 361). Literatura przedmiotu w ślad za Imre RÉVÉSZem ST. (*Dévai Biró Mátyás... müvei,* 109, 110 dopatruje się w nim Benedeka Abádiego, człowieka który dokończył druk *Új Testamentum* (Nowego Testamentu) Sylvestra (Sárvár 1541, RMNy 49). To on mógł przygotować do druku to wydanie *Orthographia Ungarica,* on mógł je „poprawić" i być może również skrócić (por. **10**).

Zdaniem Imre RÉVÉSZA ST. modlitwy Dévai przejął z małego katechizmu Luthra i skrócił je (*i. m.*, 111). Jenő SÓLYOM, w ślad za RÉVÉSZem sądził wcześniej, że w *Orthographia Ungarica* widoczny jest po raz pierwszy w literaturze węgierskiej wpływ małego katechizmu Luthra (*Luther és Magyarország*, Budapest, 1933, 116); później jednak wywodził te teksty z tradycyjnych modlitw, z okresu przed Luthrem (ItK 1967: 46–50).

Zobacz ponadto: István SÁGI, *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*, Budapest, 1922, 78; HORVÁTH, *Ref.*, 164–166, 496–497; János BALÁZS, *Sylvester János és kora*, Budapest, 1958, 165–174, 396–397; Studia Historica 1963: 302–303, János BALÁZS–Dénes SZABÓ, *A magyar nyelvemlékek*, Budapest, 1959, 67; MIrodT I 323, Béla VARJAS.

Karol ESTREICHER dzieło to pod tytułem „Magyar abécze" (Węgierskie abece) również uwzględnił w swojej bibliografii (XXII. 37).

Budapest *Nat* ①
Editio facsimile

23

DÉVAI BÍRÓ Mátyás: At tiz parantsolatnac, ah hit agazatinac, am mi at(y)áncnac, aes ah hit petsaetinec röviden valo mag(y)arázatt(y)a. Mat(y)as Devai. [Krakkó cr. 1549 vidua Hieronymi Vietoris.]

A^4–O^4 = [56] fol. – 8°– 1 ill.

RMK I 353 – RMNy 78

Nauczanie ewangelickie.

Tłumaczenie tytułu: *Krótkie objaśnienie Dekalogu, artykułów wiary, (...) i pieczęci wiary.* Na odwrocie karty tytułowej wstęp: *Dévai Mátyás az ő atyafiainak* (Mátyás Dévai swoim ziomkom) W głównej części dzieła po rozdziałach o grzechu, o oczyszczeniu i o wolnej woli znajduje się objaśnienie Dekalogu, apostolskiego credo i Ojcze Nasz, na końcu zaś wywód na temat sakramentów wedle doktryny protestanckiej. Na ostatniej karcie znajduje się wykaz rozdziałów: *Tábla.*

Wydanie dosłowne, uwzględniające również układ wersów, przygotował do druku Áron SZILÁDY (Budapest, 1897)

Dzieło to szczegółowo przeanalizowali i zbadali jego źródła Imre RÉVÉSZ ST. (*Dévai Bíró Mátyás*, Pest, 1863, 117–122) i Imre RÉVÉSZ (*Dévai Bíró Mátyás tanitásai*, Kolozsvár, 1915, 113–154). Na ich ustalenia jednak wpłynął fakt, że obydwaj uważali Mátyása Dévai Bíró za założyciela kalwinizmu na Węgrzech. Tymczasem Jenő SÓLYOM wykazał, że to dzieło zawiera zwykły materiał katechetyczny zgodny z poglądami Luthra

(*Luther és Magyarország*, Budapest, 1933, 116–120). Znaczenie tego dzieła dla hitorii literatury docenił János HORVÁTH (*Ref.*, 166–172, 496–497).

Zobacz ponadto: Theológiai Szemle 1928: 117–118, Andor ENYEDY; MIrodT I 324, 332, Béla VARJAS.

Daty powstania tego dzieła należy zdaniem Imre RÉVÉSZA ST. szukać w okresie, kiedy Dévai sprawował funkcję pastora w Debreczynie (*i. m.*, 56–57). Ustalenie to przyjął również Károly SZABÓ (RMK I 353). Áron SZILÁDY najpierw okres powstania dzieła umieścił ok. roku 1540, ponieważ András BATIZI w pisanym ok.1542 roku wstępie do swojego katechizmu (por. **16** i **25**) wspominał już o tej pracy Dévaiego (RMKT II 429). Jednak już we wstępie do wydania tekstu wysunął hipotezę, że Dévai na początku 1538 roku w Krakowie wydrukował swoje objaśnienia Dekalogu, po czym egzemplarze jego pracy trafiły – za pośrednictwem Georga Wernera – do Pragi i do Sárvár-Újsziget na dwór Tamása Nádasdyego (*i. m.*, 126; por. **10**). Wskazania te jednak dotyczą nie tego, lecz wcześniejszego wydania (**11**).

Ten druk, jak o tym świadczy typ czcionek, powstał w drukarni Hieronima Wietora w Krakowie. Béla VARJAS stwierdził, że to późniejsze wydanie jest w pełni zgodne pod względem typograficznym z wydaniem *Orthorgaphia Ungarica* Dévaiego z 1549 roku (**22**). Oba te dzieła musiały się ukazać mniej więcej w tym samym czasie (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 119 [Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 84]).

Budapest *Acad* ③ – Budapest *Nat phot.* (Cluj-Napoca) – Cluj-Napoca *Univ* ①

24

[SZTÁRAI Mihály: Comoedia de matrimonio sacerdotum.] (Cracoba) [recte Kolozsvár] (1550 Kerekotzi Ferentz) [recte Heltai és Hoffgreff].

$[A^8–C^8]\ D^{5+3?}$ = [29 ?] fol. – 8°

RMK I 24 – E XXX. 229 – RMNy 88

Luterańcka komedia satyryczna w stylu dysputy religijnej w języku węgierskim.

Fragment składający się z pierwszej, czwartej i piątej kartki arkusza „D" zawiera rozmowę wyszydzającą bezżeństwo księży katolickich, którą prowadzą ksiądz *Tamás, papież, ksiddz Bereck, wikariusz, sędzia Borbás, sędzia Antal* i *dziecko*.

Wydanie tekstu: RMDE I 581–587

Mihály Sztárai w połowie XVI wieku był kaznodzieją protestanckim w Lasko, Tolna, Gyula, i Sárospatak. W swoich pieśniach opiewał wierszem wydarzenia z historii kościoła i wątki biblijne, które odnosił do własnej epoki. Jest pierwszym znanym dramatopisarzem tworzącym w języku węgierskim.

Fragment tego dzieła odnalazł w oprawie pewnego siedmiogrodzkiego druku z XVI wieku Ferenc TOLDY (*A magyar költészet története,* I, Pest, 1854, 193). On również porównał później ten utwór ze sztuką SZTÁRAIego *Comoedia lepidissima de sacerdotio* (Óvár 1559, RMNy 158) i przypisał mu ją na podstawie imion postaci, a wnosząc z uwag zawartych w tekście wysunął przypuszczenie, że istnieje również trzeci człon tego cyklu komediowego (MTA I. Osztályának Értekezései, Pest, 1867, 69).

Kwestię realności wystawienia sztuk Sztáraiego pisanych z takim założeniem, ich znaczenie dla literatury i historii kościoła przeanalizował János HORVÁTH, który uznał za możliwe, że autor, napisał cały cykl komedii z postaciami o tych samych imionach (*Ref.*, 62–78, 488–489). Jego sztuki Tibor KARDOS uznał za reformacyjną odmianę węgierskiej komedii renesansowej (RMDE I 160).

Zobacz ponadto: MKsz 1884: 39, Sándor NAGY; RMDE I 611–612; Tibor KLANICZAY, *Reneszánsz és barokk,* Budapest, 1961, 131–132; MIrodT I 348–350, 355–357, 362, Béla VARJAS.

Károly SZABÓ przez nieporozumienie uznał to dzieło za pierwsze wydanie *Comoedia Lepidissima de sacerdotio* (Óvár 1559, RMNy 158) (RMK I 24).

Wiarygodność kolofonu podawał w wątpliwości już Ferenc TOLDY (*Adalékok a magyar irodalom történetéhez,* Pest, 1870, 13–22), który twierdził, że druk pochodzi z Kolożwaru. Również Karol ESTREICHER nie uważał tego wydania za wydanie krakowskie (XXX. 229). Badanie dzieła pod kątem typografii potwierdza tezę Toldyego. Ortografię tego druku József MOLNÁR uznał za w pełni zgodną z praktyką stosowaną pomiędzy rokiem 1550 i 1559 przez Gáspára Heltaia. Jego zdaniem ta sztuka Sztáraiego musiała ukazać się w 1553 roku, bo w tym właśnie roku w Kolożwarze ujrzały światło dzienne również dwa inne druki (por. RMNy 100 i 101) bez nazwiska drukarza (MKsz 1961: 428, 429; MOLNÁR, *Könyvnyomtatás,* 136, 144, 301, 337). Tymczasem Béla VARJAS stwierdził, że pomiędzy rokiem 1550 a 1559 wydawanie pism wyszydzających księży katolickich mogło być niebezpieczne jedynie w roku 1550 z powodu zemsty Györgya Martinuzziego. A zatem data w kolofonie może być uznana za wiarygodną (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből,* Budapest, 1969, 120–123 [Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 87–90]).

Budapest *Acad* ④ (Toldy Ferenc)

25

BATIZI András: Kereztyeni tvdomanrvl valo rövid könyveczke. Batizi Andrastvl irattatott. (Crackoba) 1550 (Strikouia beli Lazar)

A^8–L^8 = [88] fol. – 8° – Orn.

RMK I 23 – E XII. 405 – RMNy 88A

Katechizm ewangelicki.

Tłumaczenie tytułu: *Krótka ksidżeczka o nauce chrześcijańskiej.* Po karcie tytułowej wstęp: *Minden olvasóknak és keresztyén atyafiaknak Batizi András* (Wszystkim czytelnikom i chrześcijańskim ziomkom András Batizi) W części głównej autor w formie pytań i odpowiedzi, w dialogach pomiędzy Mistrzem i Uczniem, zawarł podstawowe tezy wiary ewangelickiej (protestantyzmu): (1) *A keresztségről* (O chrzcie) – (2) *Az Istennek törvényéről és a Tízparancsolatokról* (O Prawie Boskim i Dekalogu) – (3) *A hitről* (O wierze) – (4) *A hitnek ágazatiról* (O artykułach wiary) – (5) *A jó cselekedetekről* (O dobrych uczynkach) – (6) *Az imádságról* (O modlitwie) – (7) *A Miatyánkról* (O Ojcze Nasz) – (8) *Az Úr Krisztus Jézusnak szent vacsorájáról* (O wieczerzy świętej Pana Jezusa Chrystusa) – (9) *A kommunikálókról* (O przystępujących do komunii) – (10) *A miséről* (O mszy).

András Batizi, bakałarz i protestancki kaznodzieja, był przedstawicielem XVI-wiecznej protestanckiej poezji śpiewanej. Najpierw był nauczycielem w Koszycach, a potem, po studiach w Wittenberdze, pozostawał w służbie Perényich, w 1545 jako duchowny zboru w Tokaju wziął udział w synodzie w Erdőd.

W swoim katechzmie poszedł w ślady Luthra. Dedykację napisał jeszcze w Wittemberdze, i tam też przekazał manuskrypt węgierskiemu księgarzowi Krzysztofowi (Dudig) z Bártfa, który mógł mieć kontakty z Hieronimem Wietorem w Krakowie, drukarzem pierwszego wydania (16). Drugie wydanie powstało w zakładzie Łazarza Andrysowica, który w 1550 roku poślubił wdowę po Vietorze i prowadził dalej jego warsztat.

Zobacz ponadto: Theológiai Szemle 1932: 61–62, Gábor Incze–Jenő Sólyom, *Luther és Magyarország*, Budapest, 1933, 150–151; Horváth, *Ref.*, 40–41, 487; MIrodT I 325, 343–345, Béla Varjas.

Tekst różnych wydań tego dzieła porównał Áron Szilády (RMKT II 410–411).

Budapest *Nat* ②* – Wolfenbüttel ①

26

OZORAI Imre: Az Christvsrvl es az w eg'hazarul, esmet az Antichristusrul es az w eg'hazarul. Ozoray Imre pap zerzette. [Krakkó cr. 1550 Andrysowic].

A^8–Z^8, Aa^8–Ee^8 Ff^4 = [232] fol. – 8°– 1 ins.

RMK I 5 – RMNy 15 – MKsz 1976: 156–170

Nauczanie ewangelickie.

Tłumaczenie tytułu: *O Chrystusie i o jego kościele, to znów o Antychryście i o jego kościele.* W lewym i prawym górnym rogu strony tytułowej widnieje ryty monogram *L. S.* Na odwrocie strony tytułowej znajduje się następująca uwaga: *Hic praestentissimus liber et scriptoris, qui eum prius manu sripserat, et correctoris apud calcographum negligentia prius mendososus exierat. Nunc emaculatus et correctus per Martinum Szentersebetinum in lucem quasi renatus exibit.* Wynika z tego, że to wydanie jest ponownym poprawionym wydaniem wcześniejszej błędnej wersji. Po tym następuje list polecający *Pio lectori* w języku węgierskim tego samego *Martinvsa Szentersebetivsa.* Część główną rozpoczyna napis *De Christo et eius ecclesia. Item de Antichristo, eiusque ecclesia* Na końcu znajduje się węgierski tekst 36. psalmu *Psalm trzydziesty szósty, w którym prosi od Boga pomocy przeciwko niewiernemu, który ludowi Bożemu zawsze hle życzy (Psalmus harminc hatodik, melyben Istentől segitséget kér a hitetlen ellen, ki az Isten népének mindenkor gonoszt gondol).* Tekst ten zgadza się z tekstem przekładu psalmów Istvána Székelya, wydanego w Krakowie w 1548 roku (**21**, 33. fol.). Verso ostatniej kartki Ff_4 zdobi herb rodziny Frangepánów.

Wydanie faksymile: Pismo polemiczne Imre Ozoraiego, Krakkó 1535. Komentarzem opatrzył István NEMESKÜRTY. Tekst faksymile przygotował Béla VARJAS, Budapest, 1961 (BHA 4). Reprodukcja pierwszych ośmiu i ostatnich czterech stron: MKsz 1976: 160–161, 163, publikacja tekstu dedykacji: MKsz 1976: 159, 162, Béla HOLL.

Kompletny egzemplarz tego druku odkrył dopiero w 1975 roku Béla HOLL. Dotychczas literatura przedmiotu, na podstawie daty *1535* wokół herbu Frangepánów w niekompletnym egzemplarzu przechowywanym w Bibliotece MTA (Węgierskiej Akademii Nauk) przyjmowała, że druk ten pochodzi z roku 1535 i jest pierwszym wydaniem pracy Ozoraiego (RMNy 15). Károly SZABÓ, znając też jedynie niepełne egzemplarze, na podstawie czcionki przypuszczał, że druk ten powstał w krakowskim warsztacie Hieronima Wietora (RMK I 5). Jego ustalenia literatura przedmiotu na ogół przyjęła (por. BHA 4, komentarz 29–30). Jednak według badań Béli VARJASa antykwę i szwabachę, zastosowaną w tym druku, posiadał nie tylko Vietor, lecz również krakowska drukarnia Floriana

Unglera. A dorobione specjalnie na oznaczenie węgierskich dźwięków czcionki z umlautami (ze znakami diakrytycznymi) różnią się od używanych w wydawnictwach Vietora tego typu czcionek, wypożyczanych zwykle z fraktury. Również herb Frangepánów jest tutaj zupełnie inny, niż ten wykonany w warsztacie Wietora w 1533 roku (5) i używany jeszcze w 1548 (21). Dlatego, zdaniem VARJASa, jest mało prawdopodobne, żeby to wydanie dzieła Ozoraiego powstało w drukarni Wietora (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 105–109 [Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 75–79]).

Béla HOLL, znając kompletny egzemplarz, w zasadzie potwierdził ustalenia Varjasa (MKsz 1976: 168–170). Odkrył, że datę 1535 umieszczono obok herbu w egzemplarzu Węgierskiej Akademii Nauk później, a widoczny na stronie tytułowej odnalezionego kompletnego egzemplarza monogram *L. S.* wskazuje na Lazarusa Strikoviensisa, a zatem wydawnictwo to powstało między rokiem 1548 a 1550 w krakowskim warsztacie Łazarza Andrsowica. Andrysowic zaczął pracę u Hieronima Wietora, po jego śmierci w roku 1547 pracował tam nadal u boku wdowy, od roku 1550 zaś drukował już samodzielnie. Wydał wiele druków w języku węgierskim (21, 25, 27, 28). Według przypuszczenia Béli HOLLa nie przejął całego zasobu czcionek drukarni Wietora, lecz szybko je odnowił, korzystając z pomocy krakowskiej drukarni Unglera.

Po udowodnieniu, że data 1535 jest błędna, Béla HOLL wyjaśnił też sprawę wzajemnej relacji między dwoma wydaniami dzieła Ozoraiego (MKsz 1976: 164–169). Wersja wydana w 1546 roku, uważana dotąd za drugie wydanie, w rzeczywistości jest pierwszym wydaniem dzieła (19). Na jej podstawie Márton Szenterzsébeti wykonał tę poprawioną wersję. Kształcił się on w latach 1539–1540 w Wiedniu, a nastepnie w 1545 roku w Wittenberdze. W 1546 roku jako magistra mianowano go na stanowisko pastora Kołożwaru. W 1557 jako pastor Tordy wziął udział w dyspucie-wieczerzy pańskiej Ferenca Dávida. Jak wynika z listu polecającego koszty druku pokrył mieszczanin z Koszyc Márton Szabó.

Aiud ③ – Budapest *Acad* ② – Budapest *Nat* ② – London *BL* ③ – Praha *Nat* ①

Editio facsimile

27

HEYDEN, Sebald: Pverilivm colloqviorum formvlae pro primis tyronibus per Sebaldum Heyden ex comicorum campo hinc inde collectae, iam et denuo aucte, ac Germanico, Polonico, Vngarico ideonate [!] illustrate. Sebald. Heyd. Cracoviae 1552 Lazarus Andree.

A^4–L^4 = [44] fol. – 8° – Orn.

RMK I 30 – E XVIII. 179 – RMNy 99

Łacińskie ćwiczenia językowe (rozmowy) z niemieckimi, polskimi i węgierskimi interpretacjami (tłumaczeniami).

Wydanie to, pomijając kilka drobnych różnic, w zasadzie zgadza się z wcześniejszym, wydanym w 1535 roku zbiorem rozmów Heydena (7). Różnica dotyczy tego, że znajdujący się w połowie 15. dialogu łaciński tekst zaczynający się od słów *Deus, Pater noster coelestis* w tym wydaniu jest poszerzony o tłumaczenie niemieckie i polskie. Opuszczono natomiast. w porównaniu z wydaniem z 1535 roku, czterojęzyczny tekst *Precatio Dominica* i *Salutatio Angelica*, oraz znajdujący się na końcu wydania dekastychon Jánosa Sylvestra pisany do Mihálya Gesztiego.

Jedyny znany egzemplarz opisał Imre RÉVÉSZ ST. (ÚjMMúz 1853/I: 348–350). Ustalenia jego przyjął Károly SZABÓ (RMK I 30), który błędnie uważał ten druk za dwunastkę. Różnice widoczne w tekście i w składzie poszczególnych wydań tego zbioru rozmów poddał analizie Gedeon BORSA (MKsz 1976: 281–284).

Budapest *Nat phot.* – Wien *Nat* ①

28

SZÉKELY István: Chronica ez vilagnac yeles dolgairol. Szekel(y) Estvan. Craccoba MLLIX [recte 1559] Striykouiai Lazar.

a^4, A^4–Z^4, a^4–z^4, Aa^4–Nn^4 = [4] + 237 [recte 236] fol. – 4° – 1 ins., orn., init.

RMK I 38 – E XXX. 230 – RMNy 156

Kronika świata.

Tłumaczenie tytułu: *Kronika o znakomitych sprawach tego świata.* Po karcie tytułowej drzeworyt herbu kapitana z Tokaju, Ferenca Németiego *(Stemma excellentissimi herois Francisci Nemeti)*, pod nim wiersz *M. L. W.* (= Vilmányi Libec Mihály) *In stemma eiusdem carmen.* Po nim następuje datowana 20 lipca 1558 roku dedykacja *Németi Ferencnek, vitézlő nemes*

férfiúnak, tokaji tiszttartónak, mint nemes urának, a po niej wiersz powitalny Michaela Lybecza a Wylman: *In chronologiam reverendi in Christo patris ac domini Stephani Siculi, verbi Dei ministri in Göncz* i po pięć jego łacińsko–węgierskich dystychów. Część główna przedstawia chronologicznie wydarzenia historyczne od stworzenia świata do roku 1558; od roku 367 uwzględnia też historię Hunów i Węgrów.

Wydanie faksymile: István Székely, *Krónika ez világnak jeles dolgairól,* Krakkó, 1559. Komentarzem opatrzył i tekst do wydania faksymile przygotował Rabán GERÉZDI. Budapest, 1960 (BHA 3).

Dzieło Istvána Székelya to, zgodnie z duchem epoki, oparta na Biblii protestancka chronologiczna kronika świata, chronologicon (GERÉZDI, *i. m.*, 27). József TURÓCZI-TROSTLER ustalił, że Székely swoją kronikę świata oparł przede wszystkim na pracach historycznych Johanna Cariona, Sebastiana Münstera i Johanna Funcka, jeśli zaś chodzi o sprawy węgierskie, czerpał z dzieł Jánosa Thoróczyego i Antonio Bonfiniego (Ungarische Jahrbücher 1934: 118–131). Podaną w Kronice anegdotę o królu Macieju (strona 219b–220a) omawiali Jenő BINDER (*Néhány Mátyás királyról szóló trufank s rokonai,* Brassó, 1883, 4) i Tibor KARDOS (Filológiai Közlöny 1955, 128; por. RMDE I, 551–555). Najnowsza analiza *Chroniki* pod kątem historii literatury węgierskiej i historii kultury, oraz jej ocena historiograficzna została dokonana przez Rabána Gerézdiego w komentarzu do wydania faksymile.

Zobacz ponadto: HORVÁTH, *Ref.*, 50–54, 487–488; MIrodT I 335–336, 518, Béla VARJAS.

Według widniejącego nad węgierskimi dystychami *Corrector pio lectori* Mihály Vilmányi Libec pracował przy wydawaniu *Chroniki* w krakowskiej drukarni jako korektor.

Na stronie tytułowej dwóch egzemplarzy posiadających stronę tytułową, znajdujących się w Bibliotece im. Széchényiego (Országos Széchényi Könyvtár), data wydania figuruje w dwóch różnych wersjach. W wariancie „A" występuje błędnie MLLIX, podczas gdy w wariancie „B" podany jest poprawnie rok wydania, zapisany cyframi rzymskimi: MDLIX.

W ślad za przekładem Gellerta Istvána Sándora (GELLERT, R. F., *G** nevezetű svéd grófnénak rendes történeti...*, Pozsony és Kassa, 178, Szláv S. J. álnévvel írt bevezetése) István HARSÁNYI (MKsz 1911: 53 → SZTRIPSZKY I, 1799/6) wysunął przypuszczenie, że istniało również wcześniejsze o rok wydanie *Chroniki* SZÉKELYa, z roku 1558. Później również HARSÁNYI powoływał się jeszcze na wskazówkę wyczytaną we wstępie do wydanej w 1610 roku pracy *Nova grammatica* (RMNy 995, 16) Alberta SZENCI MOLNÁRa, jak również na cytat zaczerpnięty z domniemanego wydania *Chroniki* z roku 1558, który różni się od tekstu wydania z roku 1559 (MKsz

1911: 283–284). Jednak Zoltán TRÓCSÁNYI wykazał, że podany przez Alberta Szenci Molnara rok 1558 jest na początku i na końcu wydania z roku 1559 niepełny i dlatego można go odnieść do egzemplarza datowanego podług dedykacji; natomiast rozbieżność tekstowa w dedykacji do *Nova grammatica* jest rodzajem wstawki dodanej przez Alberta Szenciego Molnára (MKsz 1912: 188). Później również TRÓCSÁNYI wykazał, w jaki sposób błędnie przyjmowana dana o wydaniu z roku 1558 dotarła od Szenciego Molnára – za pośrednictwem Dávida Czvittingera i Pétera Boda – do Eleka Horányiego, Istvána Sándora a nawet Ferenca TOLDYego (MKsz 1912: 385–386).

Aiud ② – Alba Iulia ② – Berlin *Univ Inst* ① – Bratislava *MS* ② – Bratislava *Paed* ③ – Braşov *Arch* ○– Budapest *Acad* ① ② ② ④ – Budapest *Acad Lingu* ③ – Budapest *Civ* ② – Budapest *Ev* ① – Budapest *Nat* ① ②* ② ② ③ – Budapest *Ref* ② ② – Budapest *Univ* ② – Budapest *Univ Techn* ② – Cluj-Napoca *Acad I* ② – Cluj-Napoca *Acad II* ① ② – Cluj-Napoca *Acad III* ② ② ③ – Cluj-Napoca *Univ* ① ② ③ – Debrecen *Ref* ② – Debrecen *Univ* ② – Eger *Dioec* ③ – Gdańsk *Acad* ① – Győr *Dioec* ② – Kecskemét *Piar* ③ – Kecskemét *Ref* ③ – Keszthely ② – Kraków *Jagell* ② – London *BL* ① – Olomouc *Univ* ② – Sárospatak *Ref* ② – Sibiu *Arch* ① – Sibiu *Mus* ① – Szeged *Univ* ② – Târgu Mureş ② ② ② ③ – Užgorod *Univ* ○

Editio facsimile

29

BALASSI Bálint [transl.]: Betegh lelkeknek valo fwues kertecijke, meliben sok fele ioszagu es egesseges fwuek talaltatnak, melij fwnek altal az lelkek mindennemö beteghsegekben, fogiatkozasokban meg eleuenedhetnek es-megh vijulhatnak. Ehez foglaltatot egij szep tudomanij: tudni illik mikeppen kellien embernek magat biztatni az niomorusagnak wldeözesnek es kennak ideieben, mellijet Giarmathij Balassij Balint forditot nemetböl magiarra az ö szerelmes szwleijnek haborwsagokban valo vigaztalasara. (Bock Mihaly altal zereztetett nemeteöl). (Cracoban 1572 Wirzbieth).

»A^{12}–G^{12} H^6 = [90] fol. – 12° – 1 ill.«

RMK I 91 – *Pol. typ.* XI. 81 – RMNy 318

Rozważania ewangelickie.

Tłumaczenie tytułu: *Ogródek zielny dla dusz chorych, w którym znalehć można dużo wszelkiego rodzaju pachndcych a zdrowych ziół, przez które to zioła dusze owe cierpidce na wszelkie choroby i ułomności ożywić się i odnowić*

mogd [...] *który to Balint Gyarmathy Balassi z niemieckiego na węgierski przełożył ku pocieszeniu jego miłościwych rodziców w ich niedolach.* Jedyny egzemplarz tego dzieła nie jest dostępny dla badaczy (E. V. ŽURAVLEVA–N. N. ZUBKOV–E. A. KORKMAZOVA, *Trofejnye knigi iz Biblioteka Šarošpatakskogo kolledža [Vengriâ] v fondah Nižegorodskoj gosudarstvennoj oblastnoj universalnoj naučnoj biblioteki*, Moskva, 1997, 128a nr.). Obydwie strony pierwszej kartki są znane ze zdjęcia, natomiast tekst z nowożytnej rękopiśmiennej kopii. Na odwrocie strony tytułowej znajduje się nazwisko autora oryginalnego dzieła, Mihálya Bocka. Szesnaście rozdziałów tego dzieła zawiera rozważania na temat pocieszenia w cierpieniach i ciężkich próbach.

Wydanie tekstu: przygtowane przez Sándora ECKHARDTa, *Balassi Bálint összes művei*, II, Budapest, 1955, 5–59.

Michael BOCK, protestancki kaznodzieja z Elszász (ze Strasburga), w 1562 roku wydał książkę zawierającą rozmyślania religijne zatytułowaną *Würzgartlein für dei kranken Seelen* (ItK 1922: 75–76, Tivadar THIENEMANN). Dzieło to przełożył na język węgierski Bálint BALASSI.

Bálint Balassi (1554–1594) jest najwybitniejszym poetą węgierskiego renesansu. W trakcie swojego burzliwego życia kilkakrotnie przez dłuższy czas przebywał w Polsce. I tak po raz pierwszy między rokiem 1569 a 1572, kiedy jego ojca aresztowano pod zarzutem udziału w spisku antyhabsburskim, i rodzina schroniła się w Polsce. Wówczas Balassi przetłumaczył na pociechę strapionym rodzicom dzieło Michaela Bocka. Jest to jedyny utwór Balassiego, który ukazał się drukiem za jego życia. Później, w latach 1576–1577, Balassi przystał na służbę do polskiego króla Stefana Batorego. W latach 1589–1591 kształcił się w Akademii (kolegium) jezuickiej w Braniewie. Pisał wiersze miłosne i religijne. Przełożył na język węgierski i zaadaptował pod tytułem *Szép magyar komédia* komedię pasterską Castelettiego. Jego życiem zjamował się dogłębnie Sándor ECKHARDT, *Balassi Bálint*, Budapest, 1941; *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Budapest, 1943; *Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből*, Budapest, 1957. Jeśli chodzi o jego związki z Polską i ówczesną poezją polską zobacz ponadto: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 161–174, Sándor ECKHARDT; *Zwidzki Bálinta Balassiego z Polskd* [w:] *Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych*, Wrocław, 1969, 121–131; ItK 1976: 5–6, 702–705, Jan ŚLASKI; w przekładzie niemieckim: Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae 1983: 1–2, 127–134; *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, II, Budapest–Szeged, 617–625, Jan ŚLASKI.

Ernő CZÓBEL znalazł ten przekład również w czwartej części wydrukowanego w 1577 roku w Sempte zbiorowego wydawnictwa (RMNy 396) zatytułowanego *Négy könyvecske* (Cztery książeczki) Pétera Bornemiszy,

i dlatego podał w wątpliwość rolę Bálinta Balassiego jako tłumacza. Jego zdaniem tłumaczem był Bornemisza, który pomiędzy rokiem 1552 a 1573 pracował jako wychowawca w rodzinie Balassich. Swoją hipotezę próbował podeprzeć argumentami natury stylistyczno-krytycznej (EphK 1910: 607–610). Sándor ECKHARDT wykazał, że Bornemisza w 1571 roku już nie był w służbie Jánosa Balassiego i nie pojechał razem z rodziną Balassich do Polski. A więc książka Bocka też nie trafiła do Balassiego z jego rąk. Zresztą Bornemisza nie znał niemieckiego, podczas gdy listy i lektury Balassiego świadczą o tym, że ten znał niemiecki. Również styl tłumaczenia odbiega od stylu Bornemiszy. Treść natomiast różni się od oryginału z ducha ewangelickiego, ulega już wpływowi kalwinizmu i zdradza cechy, które trudno byłoby pogodzić z poglądami Bornemiszy. (ItK 1954: 373–385).

Zobacz ponadto: *Balassi Bálint összes művei*, II, kiad. és bev. Sándor ECKHARDT, Budapest, 1955; MKsz 1961: 466, Sándor ECKHARDT; MIrodT I 448–481, Rabán GERÉZDI és Tibor KLANICZAY.

Nižnij Novgorod ① (Sárospatak)

30

(SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint: Catechismus, azaz az keresztyéni hitnek fondamentominak jó renddel és kérdésekkel való magyarázatja.) [Krakkó cr. 1573 Wirzbięta.]

A^8–V^8 X^4 = [164] fol. – 8°

RMK I 371 – *Pol. typ.* XI. 84 – RMNy 328

Katechizm kalwiński.

Tłumaczenie tytułu: *Katechizm, czyli objaśnienie fundamentu wiary chrześcijańskiej w pytaniach i odpowiedziach.* Nie zachował się egzemplarz z kartą tytułową. Dedykacja zaczynała się na odwrocie brakującej strony tytułowej, i figurował pod nią podpis *Valentinus Hellopoeus egri prédikátor.* Część główna w formie pytań i odpowiedzi omawia podstawowe tezy wiary kalwińskiej (reformowanej).

Po ukończeniu studiów za granicą Bálint Hellopoeus z Sziksza był pastorem kalwińskim najpierw w Egerze, potem w Debreczynie. O tej jego pracy Imre Révész stwierdził, że napisana jest w duchu kalwinizmu, ale prezentuje samodzielny punkt widzenia. (*Egyháztörténet*, 258, 277). János HORVÁTH uważał, że ten katechizm zarówno dla dzieci jak i dla ludzi prostych jest zbyt trudny i abstrakcyjny (*Ref.*, 302). Jego skró-

cone wydanie ukazywało się później wielokrotnie (Debrecen 1574 = RMNy 346; Debrecen 1587 = RMNy 595).

O książce pierwszy pisał Lajos Eötvös, który wysunął przypuszczenie, że dedykacja, *e kicsiny elsŏ ajándék* (ten pierwszy mały podarunek), której początek wraz ze zwrotem do adresata nie zachował się, być może skierowana była do Borbáli Guthi Országh (Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő 1870: 200, 252–253, 312–313). Tytułu dzieła można domyślić się ze wstępu (MKsz 1962: 222, Barna Nagy).

Z powodu braku karty tytułowej ani Eötvös, ani Károly Szabó (RMK I 371) nie mógł rozstrzygnąć kwestii miejsca wydania. József Molnár stwierdził, że książka powstała w Krakowie (MKsz 1961: 428), on również pisał później o tym, że wydrukował ją Łazarz Andrysowic (*Könyvnyomtatás*, 282). Jednak Barna Nagy wykazał, że katechizm ten jest dziełem krakowskiego drukarza Macieja Wirzbięty (MKsz 1962: 222). Czas ukazania się tej książki Károly Szabó określił na „przed rokiem 1574, prawdopodobnie w 1573" (RMK I 371), bo pod koniec dedykacji autor nazywał siebie jeszcze kaznodzieją z Egeru, a posadę tę opuścił na początku 1573 roku.

Budapest *Nat* ② – Debrecen *Ref* ②

31

KÁROLYI András: [1] Ez mostani wiszawonasokrwl ualo kis konwecke. Zereztetet Caroli Andras altal az hiueknek eppuletekre. Anno 1580. – [2] (Zep ekes koniorgesek. Caroli Andrastwl Craccoba irattattak 1580. 4. Nouembris.) Craccoba (1580) Wirzbieth.

A^{12}–E^{12} F^{5+1} = [65] fol. – 12° – Orn., init.

RMK I 175 – *Pol. typ.* XI. 110 – RMNy 470

Nauczanie reformowane (kalwińskie) i modlitewnik.

Tłumaczenie tytułu: *Ksidżeczka o dzisiejszych sporach*. Na odwrocie strony tytułowej znajduje się *Summa* pierwszej części dzieła. Następnie dedykacja *Caroli András* (Andrása Carolego) *Szarkandi Annának, a néhai n. Bekes Gáspár... házastársának* (dla Anny Szarkandi, wdowy po Gáspárze Bekesu). Pierwsza część w czterech rozdziałach objaśnia reformowaną naukę o boskiej i ludzkiej naturze Chrystusa, o Wieczerzy Pańskiej, o chrzcie i o predestynacji. Potem, z nową kartą tytułową, następuje część druga, zawierająca modlitwy na różne okazje.

Tekst drugiej części opublikował Gábor INCZE; *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, 1931, 96–99; Theológiai Szemle 1932: 130–133.

Po studiach na uniwersytecie w Krakowie i Wittenberdze András Károlyi był pastorem w Koszycach, ale w 1580 roku został z tego stanowiska zwolniony pod zarzutem wyznawania błędnej doktryny sakramentalizmu, którą skazić miał czystą naukę Luthra. Przez jakiś czas przebywał wówczas w Krakowie, a następnie był kaznodzieją w Korlátfalva, i prawdopodobnie tam zmarł ok. 1583 roku.

Egzemplarze jego książki w 1581 roku skonfiskowała rada (miejska) Koszyc, i zwróciła autorowi dopiero na jego wielokrotne prośby (MKsz 1889: 229, Lajos KEMÉNY; ItK 1909: 433–436, Lajos KEMÉNY).

Zobacz ponadto: ItK 1891: 257, József KNAUZ; Száz 1895: 332–335, György RÁTH; Studia et Acta Ecclesiastica, I, Budapest, 1965, 34, Barna NAGY.

Budapest *Ref* ① – Budapest *Univ*①

32

[1–2] IVDICIVM magyar nyelven az mij Wrunk Christusnak születése után 1586. esztendöre, mely ez világ teremtésétöl fogua az 5548. eztendő. Slovacivs Peter d. az krackai academianak fö astrologusa altal irattatot es szamlaltatot fel horara. Krackoban [1585] Petricouius.

A^8 + ? = [8 + ?] – 16°

MKsz 1969: 168–169 – RMNy 568A

Kalendarz nowożytny z kalendarzem starożytnym i prognostyk.

Tłumaczenie tytułu: *Iudicium w języku węgierskim na rok 1586 po narodzeniu Pana Naszego Chrystusa, który jest rokiem 5548. od stworzenia świata.* Z druku zachował się jedynie początek części zawierającej kalendarz, ale też niepełny. Zrekonstruowany początek wiersza na styczeń: *János kiván eret vágni, kedves lakadalmat.* Początek wiersza na marzec: *Kertek bányásznak, szőlők metszésnek örülnek.*

Kalendarz ten szczegółowo opisał Boris BÁLENT (MKsz 1969: 168–169). Jest to dziś ostatnie znane wydawnictwo w języku węgierskim, które powstało w XVI wieku w Krakowie. Drukarzem był Andrzej Piotrkowczyk.

Budapest *Nat phot.* – Martin *MS* ④* ④* ④* ④*

KRAKAUER UNGARISCHSPRACHIGE DRUCKE

Die folgende Zusammenstellung umfasst die Beschreibung der insgesamt 32 Drucke aus dem XVI. Jahrhundert, die in Krakau zum Teil oder vollständig in ungarischer Sprache erschienen sind. Als Grundlage dienten die entsprechenden Angaben des ersten Bandes der retrospektiven ungarischen nationalen Bibliographie mit dem Titel *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (Alte ungarländische Drucke, eine Arbeit von Gedeon BORSA, Ferenc HERVAY, Béla HOLL, István KÄFER und Ákos KELECSÉNYI, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971).

Die Einordnung der Titel erfolgt in chronologischer Reihenfolge. Insofern zur Beschreibung der Drucke kein Originalexemplar oder keine Fotokopie zur Verfügung stand, man sich also nur auf die Fachliteratur stützen konnte, wurde der Titel der Ausgabe in doppelte, spitze Klammern » « gesetzt. In einfachen spitzen Klammer < > stehen die Titel jener Drucke, deren Existenz auf der Grundlage der Fachliteratur mit einer Wahrscheinlichkeit anzunehmen ist. Der Gebrauch der eckigen [ ] und runden ( ) Klammern erfolgt in den Beschreibungen der Titel nach den allgemein anerkannten bibliothekarischen Regeln.

Die Teile der Beschreibung der Drucke sind der Reihenfolge nach:

- laufende Nummer
- Beschreibung des Titels bestehend aus:
  - Name des Verfassers
  - Titel
  - Übersetzer und Mitwirkender
  - Druckort
  - Erscheinungsjahr
  - Benennung des Druckers oder der Druckerei
  - Umfang, der die Heftgliederung sowie die summierte Zahl der Blätter beziehungsweise Seiten beinhaltet
  - Format

Buchschmuck (Tonzeichen, Initiale sowie Illustrationen, Wappen, Druckeremblem)

Hinweise auf frühere bibliographische Beschreibungen

Bestimmung und Darlegung des Inhalts. Insofern der Druck mit ungarischem Titel erschienen ist, steht zu Beginn der detaillierten inhaltlichen Beschreibung dessen Übersetzung. Bei der Aufzählung der ungarischsprachigen Titel von Kapiteln, Liedanfängen usw., die in der Ausgabe vorzufinden sind, steht die Übersetzung dieser in eckigen Klammern [ ].

Druckvarianten

Textausgaben

Forschungsstand

Exemplarnachweis, der über die heute vorzufindenden Exemplare und deren Zustand informiert

Nach der Nennung der Bibliotheken durch eine Abkürzung bezeichnet die einzelnen Exemplare jeweils ein Kreis.

Die Zahl im Kreis bezeichnet die Vollständigkeit des Exemplars:

① vollständiges Exemplar

② verstümmelt, höchstens 10% fehlen

③ verstümmelt, 10–50% fehlen

④ Fragment, mehr als 50% fehlen

○ Angaben zur Vollständigkeit fehlen.

Bei den verstümmelten Exemplaren mit der Nummer ②–④ weist * auf die Existenz eines unversehrten Titelblattes hin.

Die Abkürzung *phot.* verweist auf eine reproduzierte Kopie des Exemplars.

In dem mit dem Wort *Olim* beginnenden Absatz wurden die heute nicht mehr auffindbaren, doch einst bekannten Exemplare aufgezählt.

Die in den Beschreibungen angewandten Abkürzungen sind im Abkürzungsverzeichnis zu finden. Die Abkürzungen der in abgekürzter Form zitierten Werke beziehungsweise die Abkürzungen der Bibliotheken befinden sich in gesonderten Verzeichnissen.

1

HEGENDORFF, Christoph: Rvdimenta grammatices Donati cvm nonnvllis novis praeceptiunculis, tum optimis quibusq(ue) exemplis locupletata in gratiam puerorum, qui nondum magnis grammaticis audiendis maturi sunt. Accessit commentariolus de usu pronominum reciprocorum sui et suus... Autore Christophoro Hegendorphino. Acceßit et nunc denuo triplex (uidelicet Almanica Polonica et Vngarica) exemplorum interpretatio. (Cracoviae 1527 Vietor).

A^8 B^4–G^4 = [32] fol. – 8°– 1 ins.

MKsz 1912: 99–101 – E XXIII. dopełnienia pag. x – RMNy 7

Lateinische Grammatik mit deutschen, polnischen und ungarischen Erklärungen.

Auf der Rückseite des Titelblattes steht die Widmung des Druckers Hieronymus Vietor datiert Krakau, 30. Juni 1527: *Georgio de Logkschau... Ferdinandi Ungariae et Bohemiae regis etc. consiliario, et ad regiam majestatem Poloniae oratori.* Der Hauptteil besteht aus einem Auszug aus der lateinischen Schulgrammatik von Aelius Donatus, den Christoph Hegendorff als Lehrer für Griechisch an der Leipziger Universität erstellte und aus dem Anhang mit dem Titel *Commentariolus de usu pronominum reciprocorum apud Latinos.* Die Beispiele zur Rektion sind in allen drei Sprachen – so wie sie im Titel erwähnt sind – vorzufinden. Am Ende steht ein Gedicht von János Sylvester: *Studiosae juventuti,* danach das Vaterunser und das Ave-Maria in ungarischer Sprache. Das Wappen, das sich auf dem letzten Blatt befindet, ist vermutlich jenes von Georg von Logau, an den auch die Widmung gerichtet ist (MKsz 1912: 101 und 109, János MELICH).

Faksimileausgabe: A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány (Die zwei ältesten ungarischsprachigen Drucke), I, Budapest, 1912, hrsg. und mit einer Einleitung von János MELICH. Weiterhin: *Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium,* 4, redigiert von József MOLNÁR, Budapest, 1977.

Der Verfasser des Werkes, Christoph Hegendorff war in der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts Lehrer und evangelischer Superintendent in Lüneburg.

In der polnischen Fachliteratur berichtete das erste Mal Kazimierz MIASKOWSKI über das Unikat dieses Druckes (Pamiętnik Literacki [Literarisches Journal] 1906: 435). Die Angaben gelangten auch in ESTREICHERS Bibliographie. Von den ersten Forschern entdeckten László FEJÉRPATAKI und János MELICH beim Studium der Danziger Ausgabe von Heydens *Puerilium colloquiorum formulae* aus dem Jahre 1527 (2) die Grammatik

Hegendorffs, die damit in einen Band gebunden war (It 1912: 289–297; MKsz 1912: 99–103).

Aus dem Datum der Widmung gefolgert, entstand sie vor Heydens Sprachbuch (2) und ist somit der älteste bekannte Druck, der einen zusammenhängenden ungarischen Text beinhaltet.

Die ungarischen Erklärungen der *Rudimenta* schrieb, so ist dem Gedicht am Ende des Büchleins zu entnehmen, János Sylvester, der vom Herbst 1526 an an der Krakauer Universität studierte und vermutlich auch die Korrekturen selbst vorgenommen hat (GULYÁS, *Könyvnyomtatás*, 32–33).

Aus dem Ausdruck *nunc denuo* kann man auch die Schlussfolgerung ziehen, dass die deutsch–polnisch–ungarischen Erklärungen bereits in früheren Ausgaben vorhanden waren. Wahrscheinlicher ist jedoch, dass dieser übliche Ausdruck nur im allgemeinen Sinne auf frühere Ausgaben Hegendorffs hinweist (MNy 1912: 102, János MELICH–János BALÁZS, *Sylvester János és kora* (János Sylvester und seine Zeit), Budapest, 1958, 60–62). Der Herausgeber macht in seiner Widmung auch bezüglich solcher früherer lateinischer, eventuell lateinisch–deutscher Ausgaben Andeutungen (vgl. It 1912: 293). An gleicher Stelle legt er dar, was ihn bei dieser Ausgabe zu der Einfügung der polnischen und ungarischen Erklärungen veranlasst hat.

Siehe auch: Gyula ZOLNAI, *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* (Unsere Sprachdenkmäler bis zur Zeit des Buchdrucks), Budapest, 1894, 128; MNy 1913: 168–171, István SÁGI–József TURÓCZI-TROSTLER, *A magyar nyelv felfedezése* (Die Entdeckung der ungarischen Sprache), Budapest, 1933, 32; István KNIEZSA, *A magyar helyesírás története* (Die Geschichte der ungarischen Rechtschreibung), Budapest, 1952, 11–12; Dezső PAIS, *A magyar irodalmi nyelv* (Die ungarische Literatursprache), Budapest, 1954, 138–139; HORVÁTH, *Ref.*, 143–144, 495; Dénes SZABÓ, *A magyar nyelvemlékek* (Die ungarischen Sprachdenkmäler), Budapest, 1959, 67; István SZATHMÁRI, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk* (Unsere alten Grammatiken und unsere Literatursprache auf dem Wege zur Einheitlichkeit), Budapest, 1968, 70–76.

Gdańsk *Acad* ①
Editio facsimile

2

HEYDEN, Sebald: Pveriliv(m) colloqviorvm formulae pro primis tyronibus per Sebaldum Heyden ex comicorum campo hinc inde collecte iam denuo Germanico, Polonico ac Vngarico ideomate illustrate. (Cracouiae MDXXVII Vietor).

A^4–H^4 I^6 = [38] fol. – 8°

SZTRIPSZKY I 1794/1, 1795/2 MKsz ← 1879: 172, 1910: 289 – MKsz 1912: 103–104 – E XVIII. 179 – RMNy 8

Lateinische Sprechübungen mit deutschen, polnischen und ungarischen Erklärungen.

Auf dem Titelblatt das Gedicht Sebald Heydens mit dem Titel *Ad nasutum lectorem,* auf der Rückseite des Titelblattes die Widmung des Krakauer Arztes *Anselmus Ephorinus,* des Verfassers der polnischen Erklärungen (MKsz 1912: 105, János MELICH): *Jodoco Decio... Jodoci Ludovici Decii filiolo.* Der Hauptteil umfasst in 27 Kapiteln die Dialoge von jeweils zwei Schülern zu verschiedenen Anlässen. Auf der letzten Seite János Sylvesters *Decastichona ad Michaelem Gezthi puerum.* Nach dem Kolophon wurde das Buch im August 1527 gedruckt.

Faksimileausgabe: A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány (Die zwei ältesten ungarischsprachigen Drucke), II, Budapest, 1912, hrsg. und mit einer Einleitung von János MELICH.

Der Verfasser des Werkes, Sebald Heyden, war ein Nürnberger Schulmeister. Die erste, lateinisch–deutsche Ausgabe seiner Arbeit erschien um 1524–1525. Die Quellen seines Werkes sowie dessen sprachliche und kulturgeschichtliche Bedeutung untersuchte János BALÁZS (*Sylvester János és kora* [János Sylvester und seine Zeit], Budapest, 1958, 67–84, 403). Über den auf der Rückseite des Titelblattes erwähnten Krakauer Arzt Anselmus Ephorinus und seine Beziehung zu Honter: Karl Kurt KLEIN, *Münster–Honter–Reicherstorffer Humanistenfreundschaften zwischen Basel, Krakau, Wien und Kronstadt,* Südostdeutsche Semesterblätter, 15. Heft, Sommersemester 1965. München 1965, 25–42; Südostdeutsches Archiv (München) 1964, 184–193, Karl REINERTH.

Flóris RÓMER, der Entdecker der Ausgabe von 1531 (3) schrieb als Erster János Sylvester die Urheberschaft der ungarischen Erklärungen zu (Pesti Napló [Pester Journal] 1875: Februar 13 und 16; vgl. Budapesti Közlöny [Budapester Anzeiger] 1875: 973). Seine These wird durch Sylvesters lateinische Widmung am Ende des Werkes gestützt.

Das erste Bruchstück des Werkes fand István SZAMOTA im Jahre 1893 in der Krakauer Universitätsbibliothek (vgl. MNy 1911: 55), und dies ist vermutlich mit dem Fragment identisch, das die Bögen „B" und

„C" umfasst und sich auch heute noch in der Biblioteka Jagiellońska befindet. Über dieses hat Lajos Dézsi irrtümlich behauptet, dass es nach der Ausgabe von 1531, als dessen korrigierte Fassung, erschienen sei (ItK 1897: 65; MKsz 1897: 341–343; 1910: 289–291). Demgegenüber belegte János Melich, dass das Krakauer Fragment die Sprache Sylvesters, die aus dem *Új Testamentum* (Neues Testament) (Sárvár 1541; RMNy 49) und der *Grammatica Hungarolatina* (Sárvár 1539; RMNy 39) bekannt ist, getreuer bewahrt habe, daher datierte er das Erscheinungsdatum zwischen 1528 und 1531 (MKsz 1897: 303–306).

Über das Exemplar aus Gdańsk publizierte Kazimierz Miaskowski bereits im Jahre 1906 (Pamiętnik Literacki [Literarisches Journal] 1906: 434–436), seine Beschreibung erreichte die ungarischen Forscher jedoch nicht. János Horváth (vgl. It 1912: 213; EPhK 1912: 383) machte auf den Artikel von Josef Fritz zu dem erwähnten Exemplar aufmerksam (Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und Pädadogik 1912: 108). Horváth zeigte auf, dass das durch Fritz besprochene Exemplar auch die Behauptung Melichs in Bezug auf den Zeitpunkt des Drucks des Krakauer Fragments belege, da das Krakauer Fragment aus dieser Ausgabe des Jahres 1527 stammte (It 1912: 218–220, mit dem Monogramm „g. gy.").

Durch den Ausdruck *jam denuo*, der auf dem Titelblatt zu lesen ist, nahm bereits Fraknói – nach der Veröffentlichung von Estreicher – an, dass der Ausgabe aus dem Jahre 1527 bereits frühere Ausgaben vorangegangen waren (MKsz 1879: 172). Nach Fritz *(ebd.)* ist die erste lateinisch–deutsche Ausgabe vermutlich um 1524–1525 erschienen, daher datierte Horváth *(ebd.)* das Erscheinungsdatum der früheren, auch ungarische Erklärungen beinhaltenden Ausgabe auf 1526. Nach Melich verweist das *jam denuo* auf eine frühere Ausgabe (It 1912: 295 – MKsz 1912: 103–106). Der erwähnte Ausdruck kann sich jedoch – ebenso wie im Fall der *Rudimenta* von Hegendorff (1) – auch einfach nur auf eine Ausgabe, die noch nicht mit ungarischen Erklärungen versehen war, beziehen. Daher ist die Annahme einer früheren, vor 1527 erschienenen und mit ungarischen Erklärungen versehenen Ausgabe nicht begründet (Gulyás, *Könyvnyomtatás*, 33).

Siehe auch: István Kniezsa, *A magyar helyesírás története* (Die Geschichte der ungarischen Rechtschreibung), Budapest, 1952, 11–12; *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve* (Das Jahrbuch der Pädagogischen Hochschule Eger), 1956: 324–325, József Bakos; Horváth, *Ref.*, 144–145, 495; Dénes Szabó, *A magyar nyelvemlékek* (Die ungarischen Sprachdenkmäler), Budapest, 1959, 67; MIrodT I 300, 302, Béla Varjas–István Szathmári, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk* (Unsere alten Grammatiken und unsere Literatursprache auf dem Weg zur Einheitlichkeit), Budapest, 1968: 76–85; MKsz 1976: 281–284, Gedeon Borsa.

Karol ESTREICHER (VIII. 19 und XVIII. 179) schrieb über ein Exemplar dieser Ausgabe in der einstigen kaiserlichen Bibliothek von Sankt Petersburg (vgl. MKsz 1879: 172, Vilmos FRAKNÓI), das heute nicht mehr aufzufinden ist.

Bucureşti *Acad* ① – Gdańsk *Acad* ① – Kraków *Jagell* ④
Editio facsimile (Gdańsk)
Olim: (MKsz 1879: 172)

3

[HEYDEN, Sebald: Puerilium colloquiorum formulae... Germanico, Polonico ac Ungarico ideomate illustrate.] (Cracoviae MDXXXI Vietor.)
A^4–K^4 = [40] fol. – 8°

RMK I 2 – E XVIII. 179 – RMNy 11

Lateinische Sprechübungen mit deutschen, polnischen und ungarischen Erklärungen.

Die ersten beiden Blätter des einzigen zugänglichen Exemplares fehlen. Text und Gliederung sind mit der Ausgabe von 1527 (2) identisch, Abweichungen sind nur im ungarischen Textteil festzustellen.

Textausgabe: Heyden Sebald gyermeki beszélgetéseinek latin–magyar szövege 1531-ből (Der lateinisch–ungarische Text der Kindergespräche von Sebald Heyden aus dem Jahre 1531), Budapest, 1897, hrsg. und mit einer Einleitung von Lajos DÉZSI. (Ohne die deutschen und polnischen Erklärungen, verglichen mit der Ausgabe von 1552 (27), mit einem alphabetischen Verzeichnis der ungarischen Wörter; Ders.: ItK 1897: 55–72, 209–224, 329–335.)

Die ungarische Fachliteratur hielt diese mit ungarischen Erklärungen versehene Ausgabe des Werkes von Sebald Heyden bis 1912, der Entdeckung des vollständigen Exemplars der Ausgabe von 1527 (2), für den ältesten gedruckten ungarischsprachigen Text. Über das einzige, heute bekannte verstümmelte Exemplar, das sich im Besitz des Buchsammlers József Kelecsényi im Komitat Nyitra befand, schrieb Flóris RÓMER (Budapesti Közlöny [Budapester Anzeiger] 1875: 973). Aus dem Nachlass des Eigentümers gelangte es durch Kauf in die Bibliothek des Ungarischen Nationalmuseums (MKsz 1876: 226). Ferenc TOLDY stellte es am 17. Februar 1875 auf einer Sitzung der Akademie der Wissenschaften in seinem Vortrag mit dem Titel „A legrégibb magyar iskolai könyv" (Das älteste ungarische Schulbuch) vor (Budapesti Közlöny [Budapester Anzeiger] 1875: 1034; AkÉrt 1875: 40), der Text des

Vortrages erschien jedoch, da Toldy am 10. Dezember 1875 verstarb, nicht mehr in gedruckter Form.

Karol ESTREICHER (XVIII. 179) übernahm die Beschreibung von Károly SZABÓ (RMK I 2), die auf dem unvollständigen Budapester Exemplar basierte, und berichtete aus Wilna über ein weiteres Exemplar. Dies suchte János MELICH, jedoch ohne Erfolg, in der Evangelischen Synodalbibliothek von Wilna (MKsz 1910: 291–292; MNy 1910: 427). Er war es ebenfalls, der diese Ausgabe mit der damals nur fragmentarisch bekannten Ausgabe von 1527 unter sprachlichen, orthographischen und typografischen Gesichtspunkten verglich und feststellte, dass diese Ausgabe von 1531 tatsächlich die spätere sei (MKsz 1910: 289–299; MNy 1910: 427–428; Zoltán GOMBOCZ). Siehe auch: MKsz 1897: 303–306, János MELICH.

Nach ESTREICHER (VIII. 22 und XXIV. 52) hatte die Krakauer Vietor-Werkstatt im Jahre 1531 auch ein mit ungarischen Erklärungen versehenes Wörterbuch von János Sylvester mit dem Titel *Diccionarius Latine, Germanice, Polonice et Ungarice* gedruckt. Der Anfang der Widmung lautete: „Joannes Sylvestris Pannonius ad Michaelem Getzki". ESTREICHER kannte das Exemplar dieser angeblichen Ausgabe nicht und nannte auch nicht die Quelle seiner Angabe. Er merkte jedoch an, dass dieses Werk vermutlich in Zusammenhang mit der oben erwähnten Ausgabe von Sebald Heydens *Puerilium colloquiorum formulae* aus dem Jahre 1531 stünde.

Diese Angabe von ESTREICHER übernahm Lajos DÉZSI ohne Stellungnahme (ItK 1897: 65–66), und in der neueren polnischen Literatur zur Bücherkunde wurde sie durch Maria Renata MAYENOWA erneuert (*Walka o język w życiu i literaturze staropolskiej* [Kampf um die lebende und die altpolnische Literatursprache], Warszawa, 1955, 50). János BALÁZS unternahm den Versuch, die Existenz dieses angeblichen *Diccionarius* von 1531 mit neueren Argumenten zu stützen. Zudem nahm er noch eine frühere, seiner Ansicht nach um 1527–1528 erschienene Ausgabe an (*Sylvester János és kora* [János Sylvester und seine Zeit], Budapest, 1958, 47, 85–88).

János MELICH (MNy 1910: 329–330) hielt ESTREICHERS Angabe für einen Irrtum. Die Beschreibung stimme nämlich mit Ausnahme des Verfassers in jeder Hinsicht mit der Krakauer Ausgabe aus dem Jahre 1531 von Heydens *Puerilium colloquiorum formulae* überein: sowohl das Jahr, als auch der Ort und die Druckerei seien identisch. Es ist anzunehmen, dass ESTREICHER ein Exemplar ohne Titelblatt kannte und dem Werk somit nur auf der Grundlage des Inhaltes einen Titel gab; ein Dictionarius in vier Sprachen, das heißt ein Buch zur Sprechübung. Dies passt zu dem ebenfalls viersprachigen Werk von Heyden, an dessen Ende sich die Widmung Sylvesters an *Michael Gezthi* (falsch geschrieben an *Getzki*) befindet. Daraus folgerte dann ESTREICHER oder seine Quelle, dass Sylvester der Verfasser gewesen sei. Auf dieser Grundlage ist es

sicher, dass Sylvesters angeblicher *Diccionarius* ein Erzeugnis einer Reihe von Irrtümern ist. Siehe auch: FITZ, *Nyomdászat*, 98–99.

In der Fachliteratur außerhalb Ungarns erscheint jedoch die Vermutung des *Diccionarius* von Sylvester immer wieder aufs Neue. So beispielsweise unter der Berufung auf BALÁZS (*ebd.*, 47, 85) Erika ISING, *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa*, Berlin, 1970, 77, 184. Auf ISING verweist: CLAES, *Verzeichnis*, Nr. 318. 1532 erschien in Krakau in der Werkstatt von Florian Ungler tatsächlich ein viersprachiger *Dictionarius*, jedoch war in diesem die vierte Sprache nicht ungarisch, sondern italienisch (*Pol. typ.*, VII. Nr. 103, E XV. 202 und XXXIII. 238). Wahrscheinlich beeinflusste auch dies die Entstehung der Annahme eines *Diccionarius* von Sylvester.

Budapest *Nat* ②
Olim: Wilno (E XVIII. 179)

4

[EPISTOLAE Pauli lingua Hungarica donatae. A szent Pál levelei magyar nyelven. Transl. Komjáti Benedek.] [Krakkó 1532 Vietor.]
A^6 + ? = [6 + ?] fol. – 2°– Init.

SZTRIPSZKY I 1796/3 ← MKsz 1879: 172, 180 – MKsz 1964: 157–158 – RMNy 12

Teilübersetzung der Bibel: Probedruck von den Briefen des Heiligen Paulus.

Von diesem Druck sind nur sechs Blätter des Bogens „A" bekannt. Auf diesen befindet sich die kurze Einleitung mit dem Titel *A Róma városa belieknek írt Szent Pál levelének röviden való magyarázása és értelme* (Die kurze Erklärung und der Sinn des Briefes des Heiligen Paulus an die Bürger der Stadt Rom) sowie das erste und der Anfang des zweiten Kapitels des Briefes des Apostels. Die entsprechenden Abschnitte aus *A Szent Pál levelei* (Die Briefe des Heiligen Paulus) in der Übersetzung von Benedek Komjáti, die 1533 erschienen sind **(5)**, stimmen – abgesehen von einigen unbedeutenden Abweichungen – mit dem in dem Fragment zu lesenden Text überein.

Nach den Initialen und den Schwabacher Typen, die am Anfang des Druckes angewandt wurden, zu urteilen, handelt es sich um ein Druckerzeugnis der Krakauer Werkstatt von Hieronymus Vietor (MNy 1929: 62–64, K. P. = János MELICH). Das erste Fragment entdeckte Vilmos FRAKNÓI in der Universitätsbibliothek Krakau (MKsz 1879: 173–176).

Dieses Fragment, dass heute in der Ungarischen Nationalbibliothek aufbewahrt wird, umfasst die untere Hälfte des vierten Blattes. Nach FRAKNÓI sind die Lettern jener Typen, die vom Augsburger Drucker Johann Schönsperger dem Älteren 1495 angewandt wurden, „ganz ähnlich", und er dachte daraufhin ohne entsprechenden Beweggrund, dass der Teil aus jener alten ungarischen Bibelübersetzung stamme, die Benedek Komjáti auch in der Widmung der Ausgabe von 1533 (5 Blatt A_3b) erwähnte.

Nach Áron SZILÁDY ist das von FRAKNÓI beschriebene Fragment womöglich ein Probedruck der Übersetzung von Komjáti (5), der noch vor der vollständigen Beendigung des handschriftlichen Manuskripts, das heißt vor dem 11. März 1532 in irgendeiner unbekannten, doch nicht polnischen Druckerei entstanden sei (*Epistolae Pavli lingvae Hvngarica donatae,* Budapest, 1883, 475–479).

Elemér VARJÚ hingegen war der Ansicht, dass das Fragment die erste Ausgabe der Komjáti-Übersetzung vor 1533 (MKsz 1899: 97) sei. Diese Meinung teilte auch Kornél RUPP, der als erster bemerkte, dass die im Fragment angewandten Typen aus der Krakauer Vietor-Werkstatt stammten (*Tanulmányok a XVI. század vallásirodalmából* [Studien aus der Religionsliteratur des XVI. Jahrhunderts], Budapest, 1898, 18–25). Károly VISKY wiederholte die These FRAKNÓIS, nach der der Text des Drucks ein Teil einer älteren Übersetzung sei, aus der Komjáti „plagiiert" habe (MNy 1910: 97–107). Zoltán TRÓCSÁNYI datierte dieses Fragment trotz seines archaischeren Typs auf die Zeit nach 1533 (MNy 1910: 254–259), da Vietor die Komjáti-Übersetzung gleich an zwei Stellen in der Ausgabe von 1533 als seine erste ungarischsprachige Ausgabe bezeichnete (5 Blatt A_2a und i_4a).

János MELICH hielt das Fragment, ebenso wie SZILÁDY, für einen Probedruck. Seiner Ansicht nach ging man gerade wegen der archaischeren, Schwabacher Lettern und des schwer handhabbaren Folioformats zu dem späteren, in der Ausgabe von 1533 angewandten Oktavformat und den Antiquatypen über (MKsz 1912: 106–109). Nach der Meinung von István HARSÁNYI stammt das Fragment jedoch nicht aus einem Probedruck, sondern aus einem eigenständigen Band, der ausschließlich den Brief des Heiligen Paulus an die Römer und eventuell noch Auslegungen beinhaltet habe (EPhK 1925: 154–157).

1928 kamen aus dem Einbanddeckel eines Steuerbuches des Jahres 1540 des Krakauer Regionalarchivs die ersten sechs Blätter des Bogens „A" in zwei beziehungsweise drei Exemplaren zum Vorschein. Darüber berichtete der Katalog der polnisch-ungarischen Buchausstellung der Bibliothek der Krakauer Jagello-Universität im Jahre 1928, dort wurde auch die Reproduktion des ersten Blattes des Druckes, der aus der Vietor-Werkstatt stammte, veröffentlicht. Der Verfasser der Beschreibung zog

aus der Jahreszahl 1540, die auf den Einbanddeckel des Steuerbuches gedruckt war, die Schlussfolgerung, dass der Druck vom Ende der dreißiger Jahre des XVI. Jahrhunderts stamme (*Katalog wystawy rękopisów i druków polsko–węgierskich XV i XVI wieku* [Ausstellungskatalog polnisch–ungarischer Handschriften und Drucke aus dem XV–XVI. Jahrhundert], Kraków, 1928, 20–21 und VI. Tafel; Száz 1929: 58–59, Emil JAKUBOVICH; MNy 1929: 63, K. P. [= János MELICH]).

Bei genauerer Untersuchung ist festzustellen, dass dieses Fragment tatsächlich den Teil eines Probedruckes darstellt, der 1532 erstellt wurde. Vietor behauptet nämlich im Vor- und Nachwort der Ausgabe aus dem Jahre 1533 **(5)** – wie FRAKNÓI bereits bemerkte – an zwei Stellen, dass dies der erste Druck mit ungarischem Text *(prima foetura)* sei, der in seiner Werkstatt entstanden ist. Dem konnte also keine vollständige Ausgabe dieses Werkes vorangegangen sein. Dafür hatte er auch gar keine Zeit, da Komjáti die Übersetzung am 11. März 1532 (Blatt i_1b) beendete, und das Buch gemäß den Schlussworten Vietors im Februar 1533 (Blatt i_4a) die Druckerei verließ. In dieser Zeitspanne kann man nicht von zwei Ausgaben ausgehen. Gegen ein späteres Erscheinen sprechen das Folioformat sowie die Verwendung der Schwabacher Typen. Nach dieser Arbeit von Komjáti aus dem Jahre 1533 erschien in Krakau kein anderer ungarischer Druck in einer solchen Ausführung. Jedoch waren die Drucke der Werkstatt Vietors vor dem Jahr 1533, die zum Teil ungarische Texte beinhalteten **(2, 1, 3)**, mit dem Schwabacher Typ entstanden. Vietor hat sich bei ungarischen Texten vermutlich mit diesen Lettern und dem Folioformat das letzte Mal bei diesem Probedruck versucht, und er verwandte bei der endgültigen Ausgabe der Komjáti-Übersetzung bereits den Antiquatyp, der zur Bezeichnung des ungarischen Lautsystems geeigneter war sowie das praktischere Oktavformat (MKsz 1964: 157–158, Béla HOLL).

Siehe auch: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* (Studien aus dem Kreis der polnisch–ungarischen literarischen Beziehungen), Budapest, 1969, 103–104, Béla VARJAS; FITZ, *Nyomdászat*, 100.

Budapest *Nat* ④ – Kraków *Arch* ④ ④ ④

5

EPISTOLAE Pavli lingva Hvngarica donatae. Az zenth Paal leueley magyar nyeluen. (Transl. Komjáti Benedek.) (Cracouie MDXXXIII Vietor.)

A^8 B^4 C^4 D^8 E^8 F^4 G^8–K^8 L^4 M^8–Z^8, a^8–h^8 i^4 = [236] fol. – 8°– Mult. ill., 3 ins., orn., init.

RMK I 3 – RMNy 13

Teilübersetzung der Bibel: Die Briefe des Heiligen Paulus.

Auf dem Titelblatt das Holzschnitt-Wappen Ungarns, auf dessen Rückseite jenes der Familie Frangepán. Nach dem Titelblatt das Vorwort des Buchdruckers mit der Angabe Krakau 1533, *Omnibus Christianae pietatis studiosis Hungaris Chalcographus,* danach folgt die Widmung Benedek Komjátis vom 8. September 1532 (*Kisasszony napján* [am Tag Mariä Geburt]), *Nyaláb várában* (in der Burg von Nyaláb) an Katalin Frangepán, *A nagyságos gróf Katalin asszonynak, a néhai nagyságos Perény Gábriel házastársának* (An die hochwohlgeborene Gräfin Katalin, die Gattin des einstigen hochwohlgeborenen Gábriel Perény). Der letzte Absatz dieser Widmung gilt ohne gesonderte Adressierung *Szent Pál levelének olvasóinak* (den Lesern der Briefe des Heiligen Paulus), in der Komjáti die Art und Weise der Übersetzung darstellt. Der Hauptteil umfasst die Briefe des Heiligen Paulus in der Reihenfolge der Vulgata. Vor jedem Brief ist deren *röviden való magyarázása és értelme* (kurze Erklärung und der Sinn) zu lesen. Die Übersetzung schließt mit der folgenden Bemerkung: *E Szent Pál epistolái magyarságának vége lett Szent Gergely pápa estén, nagy mise harangkor, a Jézus Krisztus születésének utána ezerötszázharminkét esztendőbe* (Die ungarische Fassung dieser Epistel des Heiligen Paulus wurde am Abend des Papstes Gregor des Heiligen [11. März], beim Läuten zum Hochamt, im Jahre eintausendfünfhundertzweiunddreißig nach der Geburt Jesu beendet). Dem folgt: *Errata inter excudendum admissa,* danach die Widmung Hieronymus Vietors, die in Krakau im Februar 1533 entstanden ist: *Catharinae a Frangepanibus magnifici quondam d. Gabrielis de Peren… coniugi.* Auf dem letzten Blatt befindet sich das Holzschnitt-Wappen der Familie Perényi.

Textausgabe mit Anmerkungen von Áron SZILÁDY, Budapest, 1883.

Benedek Komjáti lebte nach seinem Studium an der Wiener Universität zunächst am Hof der Familie Nádasdy, später von 1530–1531 am Hof der Witwe Gábor Perényis, Katalin Frangepán, wo er der Erzieher von János Perényi war. Die Ergebnisse bezüglich der Erforschung seines Lebens und seiner erasmisch ausgerichteten Bibelübersetzung fasste János HORVÁTH zusammen (*Ref.*, 25–30, 486).

Siehe auch: Dénes SZABÓ, *A magyar nyelvemlékek* (Die ungarischen Sprachdenkmäler), Budapest, 1959, 54–55; MIrodT I 295–296, 302–303, Béla VARJAS; *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* (Studien aus dem Kreis der polnisch–ungarischen literarischen Bezeihungen), Budapest, 1969, 102; Béla VARJAS.

Dies ist der älteste Druck, dessen vollständiger Text in ungarischer Sprache erschienen ist.

Károly SZABÓ ließ bei der Angabe des Umfanges außer Acht, dass von den meist achtblättrigen Bögen fünf nur vierblättrig sind (RMK I 3).

Bratislava *Acad* ② – Budapest *Acad* ② facs. suppl. ③* facs. suppl. – Budapest *Nat* ② ③ facs. suppl. – Budapest *Univ* ① – Cluj-Napoca *Univ* ④* – London *BL* ② – Sárospatak *Ref* ② – Wien *Nat* ①

6

MURMELLIUS, Joannes: Lexicon Ioannis Mvrmellii, in qvo Latina rerum uocabula in suas singula digesta classes, cu(m) Germanica et Hungarica interpraetatio(n)e. (Cracouiae MDXXXIII Vietor.)

[ ]^4, aa^4–cc^4 dd^6, A^4–D^4 E^8 F^8 G^4 H^4 I^8 K^4 L^4 M^8 N^4 O^4 P^8 Q^4 R^4 S^8 T^4 V^4 = [44] + 207 + [1] pag. – 8° – 2 ins., orn.

RMK I 4 – RMNy 14

Lateinisches Wörterverzeichnis mit deutschen und ungarischen Erklärungen.

Auf dem Titelblatt ist der Holzschnitt des vereinigten ungarischen Wappens zu sehen, der auf dem letzten Blatt des Werkes noch einmal erscheint. Auf der Rückseite befindet sich ein Gedicht von Leonard Cox, dann das Epigramm von *Andreas Fridericus Eleutheropolita Silesius*, das *In Joannis Murmellii… librum* und *Epithaphium*. Auf dem folgenden Blatt die Widmung des Krakauer Buchhändlers *Martinus Heptamydius*, Krakau, den 19. Dezember 1533: *Michaeli et Francisco… Stephani a Peren filiis*. Dieser folgt der *Index rerum hoc in nitidissimo libello contentarum*, dann das alphabetische Verzeichnis der lateinischen Wörter, *Index vocabulorum*. Der Hauptteil umfasst die 2718 ungarischen Erklärungen von etwa dreitausend lateinischen Wörtern in 47 Begriffsklassen.

Die Titelblätter der Exemplare in der Ungarischen Nationalbibliothek und in der Schwazer Franziskanerbibliothek weisen gewisse Abweichungen auf: Beim ersten ist über dem Wappen eine einzige breite Zierleiste (A-Variante), beim zweiten unter und über dem Wappen jeweils eine schmalere Zierleiste (B-Variante) zu sehen.

Die lateinisch–ungarischen Wortpaare des Wörterverzeichnisses hat István SZAMOTA herausgegeben: *A Murmellius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból* (Das lateinisch–ungarische Wörterverzeichnis von Murmellius aus dem Jahre 1533), Budapest, 1896.

Dieses mit ungarischen Erklärungen versehene Wörterverzeichnis erwähnten Albert SZENCI MOLNÁR in dem Vorwort zu seinem *Dictionarium Latinovngaricum* (Nürnberg 1604, RMK I 392) sowie auch Péter Bod in dem Vorwort, das er zum Wörterbuch von Pápai Páriz geschrieben hatte (Szeben 1767), ohne Nennung des Erscheinungsjahres. Die spätere Fachliteratur übernahm es von hier, so István SÁNDOR (*Sokféle,* VIII 44), József KASSAI (*Származtató 's gyökerésző magyar–diák szókönyv* [Ungarisch–lateinisches Wörterbuch zur Herkunft und Verwurzelung der Wörter], I, Pest, 1833, 12) und Ferenc TOLDY (*A magyar nemzeti irodalom története* [Die Geschichte der ungarischen Nationalliteratur], Budapest, 1878, 107). Antal RUSCSÁK beschrieb als erster jenes Exemplar, das im Schwazer Franziskanerkloster aufbewahrt wurde (*Magyarische Kurzivschriftbuchstaben mit ihrer Aussprache. Magyar folyóírási hangjegyek kimondásukkal,* Innsbruck, 1857, 6, 15; Tanodai Lapok [Schulblätter] 1864: 50, Emil PONORI THEWREWK). Károly SZABÓ (RMK I 4) übernahm, ohne ein Exemplar gesehen zu haben, die Beschreibung von PONORI THEWREWK, er verschmolz den Text des Titelblattes und der Widmung zu einem, und beim Umfang des Werkes berücksichtigte er nur die nummerierten Blätter.

Das Wörterverzeichnis war der erste Teil des Schulbuches zur Sprachübung mit dem Titel *Pappa puerorum esui, atque usui percocta* von Joannes Murmellius, dem Rektor der Schule in Deventer, das das erste Mal im Jahre 1513 in Köln erschien. Die mit dem Polnischen ergänzte und erweiterte Fassung der ursprünglich lateinisch–deutschen Wortpaare erschien 1526 und im darauf folgenden Jahr in der Werkstatt Vietors, und auch 1533 gleichzeitig mit dieser Ausgabe, die mit ungarischen Erklärungen versehen war (vgl. E XXII. 634; Maria Renata MAYENOWA, *Walka o język w życiu i literaturze staropolskiej* [Kampf um die lebende und die altpolnische Literatursprache], Warszawa, 1955, 49). Eine von diesen wurde zur lateinisch–ungarischen Ausgabe verwandt, in der die polnischen Erklärungen durch ungarische ausgetauscht wurden. Dies belegt außer der Übereinstimmung des Wortbestands, dass im deutschen Titeltext – auf der ersten nummerierten Seite – irrtümlicherweise ein Hinweis auf die polnischen Erklärungen statt auf die ungarischen stehen geblieben ist.

István SZAMOTA stellte die Möglichkeit in den Raum, dass die Person, die das ungarische Wörterverzeichnis zusammengestellt hatte, Benedek KOMJÁTI gewesen war, dessen Übersetzung *A Szent Pál levelei* (Die Briefe des Heiligen Paulus) (5) im gleichen Jahr in der Krakauer Druckerei Hie-

ronymus Vietors erschienen war (Siehe oben IV). Zoltán TRÓCSÁNYI nach kann diese These jedoch weder hinsichtlich der Rechtschreibung, noch der Sprache oder des Gegenstandes belegt werden; der Verfasser habe wohl aus mehreren Quellen, eventuell alten Schulwörtersammlungen oder Wörterverzeichnissen gearbeitet (MNy 1911: 364–366). János HORVÁTH wies nach, dass der bis heute unbekannte Verfasser der ungarischen Erklärungen auch Griechisch konnte (*Ref.*, 30–31, 486).

Das lateinische Gedicht von Cox, das auf der Rückseite des Titelblattes zu lesen ist, befand sich auch am Anfang des Werkes von 1528, das mit polnischen und deutschen Erklärungen versehen war (E VIII. 19, XXII. 634). In dieser Ausgabe tauschte der Redakteur den Ausdruck *Sarmatico* durch *Pannonico* aus.

Siehe auch: János MELICH, *A magyar szótárirodalom* (Die ungarische Wörterbuchliteratur), I, Budapest, 1907, 25–39; HORVÁTH, *Ref.*, 329, 509; Renée B. SIMOND, *Mutató a Murmellius-féle latin–magyar szójegyzékhez* (Anleitung zum lateinisch–ungarischen Wörterverzeichnis von Murmellius), Budapest, 1944 (Reprint: Budapest, 1955); Dénes SZABÓ, *A magyar nyelvemlékek* (Die ungarischen Sprachdenkmäler), Budapest, 1959, 62; *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* (Studien aus dem Kreis der polnisch–ungarischen literarischen Beziehungen), Budapest, 1969, 104, Béla VARJAS; CLAES, *Verzeichnis* Nr. 332.

Budapest *Nat* ②' (B-var.) + *phot.* suppl. (Schwaz) – Kraków *Jagell* ④ – Schwaz ① (A-var.) – Sibiu *Mus*②

7

HEYDEN, Sebald: Pveriliv(m) colloqviorvm formulae pro primis tyronibus per Sebaldum Heyden ex comicorum campo hinc inde collectae, iam et denuo aucte, ac Germanico, Polonico, Vngarico ideomate illustrate. (Cracouiae MDXXXV Vietor.)

A^4–M^4 = [48] fol. – 8°– 1 ill., orn.

MKsz 1976: 281–284 – RMNy S 15A

Lateinische Sprechübungen mit deutschen, polnischen und ungarischen Erklärungen.

Auf dem Titelblatt das Gedicht Sebald Heydens *Ad nasutum lectorem,* auf der Rückseite des Titelblattes die Widmung von *Anshelmus Ephorinus Iodoci Ludouici Decij filiolo.* Der Hauptteil umfasst in 33 Kapiteln die Dialoge von jeweils zwei Schülern zu verschiedenen Anlässen. Dem Titelblatt nach ist diese Ausgabe im Verhältnis zu den vorangegan-

genen eine erweiterte Fassung. Verglichen mit der Ausgabe von 1527 (2) änderten sich außer den Ergänzungen in den Kapiteln XVII–XX sowie XXXII–XXXIII in mehreren *Dialogus* auch die Namen der Schüler. Außerdem ist der lateinische Text mit der Anfangszeile *Qui nos creavit* am Ende des 16. Dialogs auch in deutscher, polnischer und ungarischer Übersetzung zu lesen. Ebenfalls viersprachig sind die Texte *Praecatio Dominica* und *Salutatio Angelica* am Ende der Ausgabe. Ihr ungarischer Text stimmt mit jenem, der in Christoph Hegendorffs Lehrbuch *Rudimenta grammatices Donati* steht (Krakau 1527; 1), überein. Die Ausgabe wird von Sylvesters *Decastichon ad Michaelem Gezthi puerum* abgeschlossen.

Das einzige bekannte Exemplar dieser Ausgabe wurde von Gedeon Borsa beschrieben (MKsz 1976: 281–284). Er analysierte die Abweichungen hinsichtlich des Textes und der Druckausführung in der Krakauer Ausgabe von Sebald Heyden. Und er war es, der auf den folgenden und nur in dieser Ausgabe zu lesenden Text aufmerksam wurde: „Cave o libelle, ne indicas in manus cujusdam Martini Gallini Proschoviensis, tuto tamen ire possis ad Germanos et Ungaros" (M_4a). Demnach war der Redakteur dieser Gesprächssammlung ein Gegenspieler von Martinus Gallinius, dem Prediger von Sigismund August am polnischen Königshof. Seine Person ist bis zum heutigen Tag unbekannt.

Budapest *Nat phot.* – Bamberg ①

8

GÁLSZÉCSI István: Kegyes yenekekrwl ees kereztyen hewtrwl reowid kionywecyke Galzecy Estwan mestertwl zerezteteth. [Krakkó 1536 Vietor].

A^8–B^8 [C^8] D^8 + ? = [32 + ?] fol. – 8° – ♪, 2 ins., orn.

RMK I 8 – Sztripszky I 1796a ← MKsz 1887: 215 – E XVII. 25 – RMNy 18

Evangelisches Gesangbuch.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Kurzes Büchlein über fromme Lieder und den christlichen Glauben geschrieben vom Meister István Gálszécsi.* Das Gesangbuch ist heute nur mehr aus Fragmenten und bloß aus dem ersten, zweiten und vierten Bogen bekannt. Auf dem Titelblatt ist ein Holzschnitt zu sehen, der das vereinigte Wappen von Ungarn, Böhmen und Dalmatien darstellt, auf der Rückseite hingegen unter einem Zitat aus der Heiligen Schrift ebenfalls ein Holzschnitt-Wappen der Familie Perényi. Danach ein Brief des Verfassers vom 4. April 1536 aus Gálszécs, geschrieben

am *Szent Ambrus napján* (Tag des Heiligen Ambrosius) *A nagyságos Perény Péternek, Abaújvármegye örök ispánjának* (an den hochwohlgeborenen Péter Perényi, den ewigen Gespan des Komitats Abaújvár), danach folgt das Vorwort an den Leser. Die heute bekannten Fragmente des Werkes umfassen die Zehn Gebote, das Kredo, erklärende und andere Lieder.

Faksimileausgabe des Fragmentes von József Ágoston (Hälfte des Bogens „A"): MKsz 1887: V. Beilage – über das Krakauer Fragment (vollständiger Bogen „A"): MKsz 1911: Beilage zu Blatt 11 – über das Prager Fragment (Bogen „B" und „D"): MKsz 1965: 258–261.

Das Gesangbuch von István Gálszécsi wurde das erste Mal von Imre Újfalvi im Vorwort seines 1602 herausgegebenen Gesangbuches in folgender Form erwähnt: „Gálszécsi István mester azon városnak, azaz Gálszécsnek scholájában tanító, írt egy énekes könyvetskét. Dedikáltatott a nagyságos Prini Péternek. Nyomtattatott in octavo Krakkóban anno 1536" (Meister István Gálszécsi, der Lehrer in der Schule jener Stadt, also Gálszécs, schrieb ein Gesangbüchlein. Gewidmet hat er es dem hochwohlgeborenen Péter Prini. Gedruckt in octavo in Krakau anno 1536) (RMK I 377 – herausgegeben: ItK 1957: 373). Die Fachliteratur wusste lange Zeit über nur durch diese Nachricht von dem Werk. Ferenc Toldy (*A magyar nemzeti irodalom története* [Die Geschichte der ungarischen Nationalliteratur], Budapest, 1874, 58) zog die Existenz des Buches an sich in Zweifel, da Újfalvi seiner Ansicht nach vermutlich das ebenfalls 1538 in Krakau erschienene Gesangbuch von István Székely (14) irrtümlicherweise Gálszécsi zugeschrieben hatte. Károly Szabó (RMK I 8) und Kálmán Révész (MKsz 1882: 265) hielten, ohne ein Exemplar des Werkes zu kennen, die Angabe von Újfalvi für glaubwürdig.

Die ersten Fragmente des Gesangbuches, A_2 und A_3, sowie die mit diesen zusammenhängenden anderen beiden Blätter löste Leó Révai aus einem Buchdeckel im Jahre 1886 heraus, und verkaufte sie József Ágoston (MKsz 1886: 343). Pál Erdélyi beschrieb dies ausführlich und stellte sie mit einer Faksimile-Beilage vor (MKsz 1887: 215–223; 1899: 48–51). 1911 fand Adam Chmiel im Deckel des Registraturbandes der Stadt Krakau aus dem Jahr 1547 den ersten vollständigen Bogen des Gesangbuches samt Titelblatt. Dies veröffentlichte Adorján Divéky (MKsz 1911: 10–13; vgl. MNy 1911: 259–261, Zoltán Trócsányi). Die beiden Fragmente ergänzen sich bei den kleineren Beschädigungen, an den durch Klebstoff hervorgerufenen verwaschenen Stellen. 1962 löste Antonín Měšťan aus einem 1548 erstellten Buchdeckel eines Kolligatums der Prager Strahov-Bibliothek das zweite und dritte Blatt des Bogens „B" sowie zwei Blätter des Bogens „D" dieses Werkes heraus, deren Faksimiles Gyula Bredár veröffentlichte und unter dem Gesichtspunkt der Druck-

beziehungsweise Orthographiegeschichte ausführlich beschrieb (MKsz 1965: 255–263). Seiner Feststellung nach sind die Prager Fragmente Überreste eines Probeabzuges.

Áron SZILÁDY hielt die Zehn Gebote, das Kredo und die ersten drei Gesänge vom Abendmahl für erweiterte, reimlose Übersetzungen von mittelalterlichen Texten, die von Luther überarbeitet worden waren (ItK 1911: 373–376). Jenő SÓLYOM wies nach, dass Gálszécsi diese vermutlich noch in ihrer traditionellen Form, vor der Überarbeitung durch Luther, gekannt hatte (*Luther és Magyarország* [Luther und Ungarn], Budapest, 1933, 146–147). Dasselbe stellte BREDÁR bezüglich des Liedes mit der Anfangszeile *Dicséretes és áldott légyen* (Sei gelobt und gesegnet) (MKsz 1965: 262) fest. Die Quelle der übrigen Lieder ist noch ungeklärt.

István Gálszécsi war Schulmeister in Kaschau und Gálszécs sowie Prediger in Gyula. Über seinen Lebensweg schrieben János HORVÁTH (*Ref.*, 36–37, 486) und Barna NAGY (MKsz 1963: 347–348).

Siehe auch: ProtSz 1913: 246–255, Mihály PÉTER–Sándor PAYR, *A dunántúli evangélikus egyházkerület története* (Die Geschichte des transdanubischer Kirchendistrikts), I, Sopron, 1924, 783–784; GULYÁS, *Könyvnyomtatás*, 34–35; RMDT I 50; MIrodT I 341–342, Béla VARJAS; Studia Musicologica 1968: 20–23, Kálmán CSOMASZ TÓTH; ItK 1970: 51–59, Kálmán CSOMASZ TÓTH.

Diese Ausgabe des Gesangbuches von Gálszécsi entstand mit den Antiquatypen der Krakauer Druckerei von Hieronymus Vietor, die auch zum Druck von *A Szent Pál levelei magyar nyelven* (Die Briefe des Heiligen Paulus in ungarischer Sprache) **(5)** angewandt worden waren. Diese Ausgabe unterscheidet sich von der zweiten **(12)** durch die Schwabacher Lettern, die für den Titel der Lieder angewandt wurden. Damit lässt sich auch feststellen, dass die Prager Fragmente zu dieser Ausgabe gehören.

BREDÁR bemerkte auf der Grundlage des Prager Fragments, dass der Drucker auf den ersten beiden Bögen in Holzstöcke geschnitzte Tonzeichen angewandte, auf dem vierten jedoch aus gegossenen Teilen zusammensetzbare Noten. Durch die aus einzelnen kleinen Teilen bestehenden Zeilen, die zu zwei bis drei Noten gehörten, beirrt, dachte er jedoch, dass diese aus gemeinsam gegossenen zwei bis drei Tonzeichen bestanden haben (MKsz 1965: 257). Béla VARJAS stellte fest, dass sich Vietor bei der Fertigung des Gesangbuches mit dem Tonzeichendruck in zwei Phasen versucht hatte, das heißt, dass er die beweglichen Tonzeichen wie auch die Linien gesondert druckte. Dies wird in überzeugender Weise dadurch belegt, dass auf den Blättern D_2 und D_3, die in zwei Exemplaren erhalten geblieben sind, die Notenlinien im Vergleich zu den Notenzeichen und dem gedruckten Text verrutscht sind (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* [Studien aus dem

Kreis der polnisch–ungarischen literarischen Beziehungen], Budapest, 1969, 109–112; vgl. Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie 1968: 133, Tibor SCHULEK).

Budapest *Nat phot.* (Kraków, Praha) – Kraków *Jagell* ④* – Praha *Strahov* ④

Editio facsimile

9

<Székely István: Calendarium magyar nyelven. Krakkó 1537–1538 Vietor.>

RMNy 19

Auf der Grundlage zeitgenössischer Erwähnungen vorauszusetzen. Immerwährender Kalender.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Kalendarium in ungarischer Sprache.* Károly SZABÓ zitierte aus der Ausgabe dieses Werkes, die zwischen 1540 und 1550 erschienen ist **(18)**, den Satz von István Székely: *kit jó néven ha veendnek, többre és nagyobbra ennek utána igyekezünk.* (Wird es [das Werk] geschätzt, so wird er [der Verfasser] sich bemühen, mehr und größeres zu schaffen.) Diese Bemerkung bezog er zwar treffend auf die Arbeiten des Verfassers, die 1538 erschienen (**14** und **15**), doch kam er im Weiteren zu jenem falschen Schluss, dass das ihm bekannte Exemplar von Székelys *Calendarium* vor 1538 habe erscheinen müssen (RMK I 354).

Béla VARJAS stellte demgegenüber nämlich fest, dass die von SZABÓ beschriebenen Exemplare den Typen nach erst aus einem Nachdruck aus den Jahren nach 1540 oder einer neueren Ausgabe stammen können. Er hielt es jedoch ebenfalls für möglich, dass bereits vor 1538 oder allerspätestens Anfang des Jahres 1538 bereits eine Ausgabe dieses Werkes erschienen sei. Seine These begründete er damit, dass der Magistrat der Stadt Krakau dem Buchdrucker Hieronymus Vietor im Jahre 1538 den Druck und Vertrieb von Kalendarien untersagt hatte. Zu der Herausgabe des ungarischen Kalenders konnte es also nur vor diesem Verbot oder aber sehr viel später, eventuell nach dem Tode Vietors im Jahre 1547, kommen. Zu diesem Zeitpunkt hätte jedoch die zitierte Anspielung der Widmung ihre Aktualität verloren (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* [Studien aus dem Kreis der polnisch–ungarischen literarischen Beziehungen], Budapest, 1969, 112–113).

10

»DÉVAI BÍRÓ Mátyás: Orthographia Ungarica, azaz igaz írás módjáról való tudomány magyar nyelven irattatott. Krakkó 1538[?] Vietor. 8°«

RMNy 22

Ungarische Fibel.

Auf diese frühere Ausgabe des Buches von Mátyás Dévai Bíró kann vom Titelblatt der Ausgabe von 1549 (22) geschlossen werden, wo Folgendes zu lesen ist: *újonnan megigazíttatott és kinyomattatott* (erneut verbessert und gedruckt).

Von dieser Bemerkung ausgehend kommt Imre RÉVÉSZ d. Ä. zu der Schlussfolgerung, dass die frühere Ausgabe nicht vollkommen mit der Ausgabe von 1549, die von Benedek Abádi, der sich hinter dem Monogramm *B. A.* verbirgt, überarbeitet worden war, identisch sei. In dieser ist nämlich die Anwendung der Schreibregeln von Dévai, in erster Linie die Angleichung des Artikels „az" (ab barát, at tízparancsolat) nicht mehr konsequent durchgeführt. Nach der Feststellung von RÉVÉSZ musste es also eine frühere Ausgabe gegeben haben, in der diese orthographischen Regeln in der gleichen Weise verwirklicht worden waren wie in dem anderen, zu Beginn des Jahres 1538 erschienenen Werk, in der *At tíz parancsolatnak ... magyarázatja* (Die Auslegung der Zehn Gebote...) (11; Magyarország [Ungarn] 10–17. August 1862: Nr. 184, 186, 188 und 189; *Dévay Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei* (Die Biographie und die literarischen Werke von Mátyás Dévai Bíró, dem ersten ungarischen Reformator), Pest, 1863, 105–109).

Über diese Praxis Dévais, den Artikel anzugleichen, urteilte János Sylvester 1539 in dem Kapitel *De articulo Hungarici sermonis* (RMNy 39 D_3b) seiner in Sárvár-Újsziget gedruckten *Grammatica Hungarolatina*. Da RÉVÉSZ (*ebd.*, 109) Sylvesters Bemerkung auf Dévais *Orthographia Ungarica* bezog, und den ersten Druckort dieser Fibel ebenfalls in Sárvár-Újsziget suchte, war er gezwungen von zwei Ausgaben auszugehen, die vor 1549 erschienen sein mussten. Eine davon war somit seiner Ansicht nach um 1538 herum, noch vor der *Grammatica Hungarolatina* (RMNy 39) herausgegeben worden. Diese angenommene Ausgabe konnte er jedoch nicht mit Benedek Abádi in Verbindung bringen, der die Ausgabe von 1549 unter dem Zeichen *B. A.* überarbeitet hatte und der erst nach dem 14. Juni 1539 während der Druckarbeiten an dem *Új Testamentum* (Neuen Testament) (RMNy 49) in der Druckerei Sylvesters zu arbeiten begonnen hatte. Daher musste er von einer zweiten, zwischen 1541 und 1543 erschienenen und durch Abádi verkürzten Ausgabe ausgehen, als dieser noch in Sárvár-Újsziget tätig war.

Áron SZILÁDY (*Dévai Mátyás, At tíz parancsolatnak ... magyarázatja* [Mátyás Dévai, Die Auslegung der Zehn Gebote...], Budapest, 1897, 134–137) veröffentlichte die Briefe von Georg Werner an den Propst von Fünfkirchen, Albert Peregi, vom 9. April 1538 aus Prag und von Peregi an Sylvester vom 9. Mai 1538 aus Pressburg. Aus diesen wurde deutlich, dass der Krakauer Drucker Hieronymus Vietor eine Arbeit Dévais an Sylvester gesandt hatte, der auf das Äußere des zweiten Briefes eigenhändig sein Urteil in Bezug auf Dévais orthographische Ansichten notiert hatte: *Respondi Alberto praeposito ... quod rationem scribendi in nostra lingua Matthiae nostri non omnibus probarem.* SZILÁDY stellte jedoch ebenfalls fest, dass in den erwähnten Briefen auch auf Dévais religiösen Standpunkt hingewiesen wurde, daher handelte es sich bei dem gesandten Werk wohl eher um die oben bereits erwähnte Arbeit *At tíz parancsolatnak ... magyarázatja* (Die Auslegung der Zehn Gebote...) und nicht die *Orthographia Ungarica;* Sylvester konnte Dévais orthographische Ansichten bereits aus diesem während der Redaktion der *Grammatica Hungarolatina* kennengelernt haben (*ebd.*, 122).

Den Erscheinungsort der früheren Ausgabe der *Orthographia Ungarica* suchten RÉVÉSZ (*ebd.*, 109) und SZILÁDY (RMKT II 429) früher in Sárvár-Újsziget. Nach der Ansicht von Pál GULYÁS hatte Sylvester von Mátyás Dévai, der sich 1538/39 in Sárvár-Újsziget aufhielt, ein Exemplar der *Orthographia Ungarica* bekommen, und der Verfasser selbst hatte wohl auf den im Druck geübten Abádi aufmerksam gemacht, den Sylvester danach in seiner Werkstatt beschäftigte (MNy 1928: 270–271; *Könyvnyomtatás*, 65). All dies sind jedoch unbelegte Thesen, da aus den zitierten Briefen deutlich wird, dass sich Dévai nach seinem Studium in Wittenberg Ende des Jahres 1537 im Hause von Vietor aufhielt und sein Buch dort erschien, das Sylvester von Vietor bekam. Danach kehrte er zwar für eine kurze Zeit in seine Heimat zurück, doch es gibt keine Angaben darüber, dass er in Sárvár-Újsziget gewesen sei. Zudem ist es kaum vorstellbar, dass Sylvester während seiner Arbeit am *Új Testamentum* (Neuen Testament) und der *Grammatica Hungarolatina* ein Werk, das mit seiner Auffassung nicht übereinstimmte, herausgegeben hätte. Viel wahrscheinlicher ist, dass auch die erste Ausgabe der *Orthographia Ungarica* – ebenso wie jene von 1549 – in Krakau in der Werkstatt Vietors entstanden ist, und zwar in Zusammenarbeit mit Benedek Abádi.

Die Zeit des Drucks datierte Jenő ZOVÁNYI – unter Abwägung der biographischen Angaben von Dévai und Abádi – auf 1534–1535 (*Reformáció*, 80; Cikkei, 104; *Akadémikus, céhbeli és dilettáns egyháztörténeti írók* [Verfasser der Kirchengeschichte aus dem Kreis von Akademikern, Zunftmitgliedern und Laien], Budapest, 1943, 28). Béla VARJAS hingegen stellte fest, dass die Vietor-Werkstatt ihre Lettern den ungarischen

orthographischen Ansprüchen entsprechend (so beispielsweise mit den mit zwei Punkten versehenen Zeichen ü und ö) um 1538 ergänzt hatte. Dazu konnte den Buchdrucker allein Dévais *Orthographia Ungarica* veranlasst haben. Unter den Krakauer Vietor-Drucken erscheinen diese Typen in dem 1538 gedruckten Band von Gálszécsi (13) noch nicht; daher musste die frühere Ausgabe der *Orthographia Ungarica* im Laufe des Jahres 1538 nach dem erwähnten Werk von Gálszécsi erschienen sein (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* [Studien aus dem Kreis der polnisch–ungarischen literarischen Beziehungen], Budapest, 1969, 113–114).

Siehe auch: MKsz 1943: 242–243, János HORVÁTH; HORVÁTH, *Ref.*, 165, 496–497; János BALÁZS, *Sylvester János és kora* (János Sylvester und seine Zeit), Budapest, 1958, 164–16;6 István SZATHMÁRI, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk* (Unsere alten Grammatiken und unsere Literatursprache auf dem Wege zur Einheitlichkeit), Budapest, 1968, 141–165.

11

»[DÉVAI BÍRÓ Mátyás: At tizparancsolatnak, ah hit ágazatinak, am mi atyánknak és ah hit pecsétinek rövideden való magyarázatja. Mátyás Dévai.] [Krakkó cr. 1538 Vietor.]«

»[A^8–B^8] C^8 [D^8–G^8] = [56] fol. – 8°«

RMNy 23

Evangelische Lehre.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Kurze Auslegung der Zehn Gebote, der Zweige des Glaubens, des Vaterunsers und der Siegel des Glaubens. Mátyás Dévai.* Auf den Inhalt dieses Drucks kann aus der zweiten Ausgabe (23) geschlossen werden. Der Text des Bogens „C", der die sieben Kapitel des Teils zur Auslegung der Zehn Gebote umfasste, stimmte vollkommen mit den entsprechenden Teilen der zweiten Ausgabe (23) überein.

Den Bogen „C", der im Zweiten Weltkrieg zerstört wurde, hatte Áron SZILÁDY gemeinsam mit den Fragmenten des Katechismus von István Gálszécsi aus dem Einbanddeckel einer Zunftregel, die aus dem Jahre 1550 stammte, herausgelöst (vgl. 13). Nach Iván HAJNÓCZYS Bericht bestanden die Bögen dieser Ausgabe aus acht Blättern im Gegensatz zu den vier Blättern der zweiten Ausgabe (23). Die Blatt- und Zeileneinteilung wich voneinander ab: Nach SZILÁDYS Aufzeichnungen waren „die Zeilen länger und die Blätter von größerem Format". Aus der Beschreibung wird auch deutlich, dass der Text des Bogens „C" in der anderen Ausgabe (23) auf den Bögen „E" und „F" zu finden ist, also

diese Ausgabe auf halb so vielen Bögen den gleichen Umfang besaß. Der Text hingegen stimmte selbst hinsichtlich der Orthographie überein. SZILÁDY hielt dieses Fragment für die zweite Ausgabe (MKsz 1925: 147, Iván HAJNÓCZY).

Béla VARJAS stellte aufgrund der Untersuchung der Typen und der Orthographie der ungarischen Drucke, die in der Krakauer Werkstatt Vietors entstanden waren, fest, dass die zweite Ausgabe dieses Werkes von Dévai **(23)** um 1549 zusammen mit der typographisch vollkommen identischen *Orthographia Ungarica* **(22)** erschienen sei. Wenn der Text jener und das Fragment dieser Ausgabe tatsächlich buchstabengetreu übereingestimmt haben, wie dies HAJNÓCZY behauptet, dann musste auch dieses verloren gegangene Werk mit den Lettern, die Vietor aufgrund der ungarischen Rechtschreibung ergänzt hatte, entstanden sein. Diese konnten frühestens in der auf das Jahr 1538 zu datierenden ersten Ausgabe (**10**) von Dévais *Orthographia Ungarica* aufgetaucht sein (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* [Studien aus dem Kreis der polnisch–ungarischen literarischen Beziehungen], Budapest, 1969, 114–115). Die These von VARJAS wird dadurch gestützt, dass Dévai 1538 zu Gast bei Vietor war, wo er ein Werk, das religiöse Thesen beinhaltete, drucken ließ. Dies konnte nichts anderes sein als die frühere Ausgabe (vgl. **10**) der Auslegung der Zehn Gebote.

Olim: Kecskemét, Stadtbibliothek (MKsz 1925: 146–147)

12

[GÁLSZÉCSI István: Kegyes énekekről és keresztyén hitről rövid könyvecske. Krakkó 1538 Vietor.]

$A^8 + ? = [8 + ?]$ fol. – 8° – ♪

MKsz 1963: 347–356 – RMNy 24

Evangelisches Gesangbuch.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Kurzes Büchlein über fromme Lieder und den christlichen Glauben.* Auf dem ersten Teil des Fragments von zwei Blättern dieses Drucks ist der Anfang der Widmung von István Gálszécsi an Péter Perényi wie auch in der ersten Ausgabe des Gesangbuches (**8**) zu finden, auf dem zweiten Blatt befinden sich die Anfänge der Lieder *Mi hiszünk az egy Istenben* (Wir glauben an den einen Gott) und *Jézus Krisztus mi üdvösségünk, ki mirólunk* (Jesus Christus unser Heiland, der über uns) mit den dazugehörigen Noten.

Faksimile: MKsz 1963: 350, 353–354

Über das Fragment wurde das erste Mal in dem Katalog zur Buchausstellung im Jahre 1928 an der Krakauer Universitätsbibliothek berichtet (*Katalog wystawy rękopisów i druków polsko-węgerskich XV i XVI wieku* [Ausstellungskatalog polnisch–ungarischer Handschriften und Drucke aus dem XV–XVI. Jahrhundert], Kraków, 1928, 20; veröffentlicht mit der Signatur „K. P." von János MELICH, MNy 1929: 63). Auf dem Rekto des einen Blattes ist irrtümlicherweise die Bogensignatur A_2, auf dem Verso A_3 zu finden, auf dem anderen Blatt hingegen steht – als Schlussfolgerung aus der anderen Ausgabe – fälschlicherweise der den Blättern A_6a und A_7a entsprechende Text. Dies weist darauf hin, dass dieses Fragment aus einem Probedruck stammt.

Pál GULYÁS (*Könyvnyomtatás*, 35) hielt dieses Gesangbuch, indem er vom zweiten Teil des Titels dieses Werkes ausging, für identisch mit dem *A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske* (Kurzes Büchlein über die christliche Wissenschaft) **(13)**. Der Inhalt dieses Werkes ist jedoch aufgrund der Beschreibung von Péter BOD (*Athenas*, 89–90) und der Bogen „C", „F" und „G" des Kecskeméter Fragments bekannt und zeigt keinerlei Ähnlichkeit mit diesem Gesangbuch von Gálszécsi, das aus den beiden Ausgaben zugänglich ist (vgl. **8**).

Den Typen nach ist auch diese Ausgabe des Gesangbuches von Gálszécsi in der Krakauer Druckerei von Hieronymus Vietor entstanden. GULYÁS (*ebd.*, 259) behauptete, indem er nur das Blatt mit der Signatur A_2 berücksichtigte, dass der Satzspiegel der Blätter abweichend von den 23zeiligen Blättern der Ausgabe von 1536 **(8)** über 24 Zeilen verfüge. Auf den Seiten mit vollständig ausgefülltem Spiegel befinden sich jedoch in beiden Ausgaben 25 Zeilen.

Das Fragment wurde das erste Mal gründlich von Barna NAGY untersucht, und er machte dabei die Feststellung, dass über die Abweichungen im Satz und damit auch im Umfang hinaus auch die Orthographie auf eine neue, korrigierte Fassung hinweist. Da sich Péter Perényi, an den die Widmung gerichtet ist, von 1542 an bis beinahe zu seinem Tode in Gefangenschaft befand, ist die Zeit des Drucks auf die Spanne zwischen 1537 und 1542 zu datieren (MKsz 1963: 347–356). Béla VARJAS bemerkte, dass diese zweite Ausgabe mit jenem erneuerten Bestand an Typen und der Methode der Lautkennzeichnung gedruckt wurde wie nach den heutigen Kenntnissen als erstes im Jahre 1538 *A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske* (Kurzes Büchlein über die christliche Wissenschaft) **(13)** (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* [Studien aus dem Kreis der polnisch–ungarischen literarischen Beziehungen], Budapest, 1969, 110–111).

Kraków *Jagell* ④
Editio facsimie

13

»[1] GÁLSZÉCSI István: A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske. – [2] FARKAS András: Chronica de introductione Scytharum in Ungariam et Judaeorum de Aegypto. Krakkó 1538 [Vietor].«

»[A^8–B^8] C^8 [D^8–E^8] F^8–G^8 [H^8–I^8 ?] = [72 ?] fol. – 8°«

RMK I 10–11 – RMNy 25

Evangelische Lehre und Reimchronik in ungarischer Sprache.

Das Fragment von einigen Blättern Umfang, auf dem sich Teile der Religionslehre von István Gálszécsi befanden, ist zerstört worden. Das Werk ist heute nur mehr aus Beschreibungen bekannt. Der Titel des ersten Teils ist [übers. a. d. Ung.]: *Kurzes Büchlein über die christliche Wissenschaft.* Den Inhalt und die Gliederung beschrieb Péter Bod in seinen Arbeiten zu Gálszécsi auf der Grundlage eines einstigen Exemplars in der Enyeder Bibliothek von Kata Bethlen (ErdMuz 1907: 35; 1912: 169): „Adott ki magyarul mindjárt a magyarok hasznokra ilyen titulussal: A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske, Gálszécsi István mestertől szereztetett. Nyomt. Krakkóban Lengyelországban 1538-dik esztend. 8. r. Traktál ebben röviden (1) A parancsolatokról. (2) Az apostoli krédóról. (3) Az imádságról. (4) A gyónásról. (5) A szakramentomokról. (6) A keresztyéni szabadságról" (Herausgegeben in ungarischer Sprache zum Nutzen der Ungarn mit dem Titel: Kurzes Büchlein über die christliche Wissenschaft, geschrieben von Meister István Gálszécsi. Gedruckt in Krakau, Polen, im Jahre 1538. Oktavformat. Er behandelt darin kurz (1) Die Gebote. (2) Das apostolische Kredo. (3) Das Gebet. (4) Die Beichte. (5) Die Sakramente. (6) Die christliche Freiheit.) (*Athenas,* 89–90).

Den zweiten Teil des Druckes, das Andenken an die Reimchronik von András Farkas hat Bod folgendermaßen bewahrt: „mikor Gálszécsi István egy kis könyvecskét nyomtatott volna Krakkóban 1538-dik esztendőben a keresztyéni tudományról ... ez [Farkas András] egy versekkel írott krónikácskát ragasztott hozzá, magyar nyelven ugyan, de ily deák titulussal: Chronica de introductione Scytharum in Ungariam et Judaeorum de Aegypto. Iratott 1538-dik eszt. Nyomt. Krakkóban. 8. R." (Als Gálszécsi ein kleines Büchlein in Krakau im Jahre 1538 über die christliche Wissenschaft drucken ließ ... hat dieser <András Farkas> eine in Versen geschriebene kleine Chronik dazugeklebt, zwar in ungarischer Sprache, aber mit diesem lateinischen Titel: Chronica de introductione Scytharum in Ungariam et Judaeorum in Aegypto. Geschrieben im Jahre 1538. Gedruckt in Krakau. Oktavformat.) (*Athenas,* 81).

Textveröffentlichung: Der vollständige Text des Kecskeméter Fragments, das während des Zweiten Weltkriegs zerstört worden ist und

das die Details von Gálszécsis Werk beinhaltete, veröffentlichte Jenő SÓLYOM auf der Grundlage eines Korrekturabzugs einer buchstabengetreuen Ausgabe, die 1912 beim Athenaeum-Verlag entstanden war, doch nicht veröffentlicht wurde, indem er diesen mit dem Fragment verglich (*Luther és Magyarország* [Luther und Ungarn], Budapest, 1933, 178–198).

Das Werk Gálszécsis ähnelt in seiner Gliederung und dem Inhalt nach Luthers Katechismus, er behandelt den Stoff jedoch nicht in der Dialogform (*ebd.*, Jenő SÓLYOM, 147–150). Das aus späteren Ausgaben bekannte Lied von András Farkas mit der Anfangszeile *Jersze emlékezzünk az örök Istennek* (Kommet, gedenken wir des ewigen Gottes) ist nach der letzten Strophe 1538 entstanden. János HORVÁTH stellte fest, dass dies nicht einfach eine biblische Epik oder eine Reimchronik sei, sondern ein tendenziöses Werk, das dem Königtum von Johann Zápolya und der Angelegenheit der Reformation dienen sollte (*Ref.*, 37–40, 486–487).

Siehe auch: MIrodT I 333–334, Béla VARJAS; *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* (Studien aus dem Kreis der polnisch–ungarischen literarischen Beziehungen), Budapest, 1969, 110–111, Béla VARJAS.

Dieses Religionsbuch von Gálszécsi wurde als erstes von András BATIZI im Vorwort seines 1550 in Krakau erschienenen Werkes mit dem Titel *Keresztyéni tudományról való rövid könyvecske* (Kurzes Büchlein über die christliche Wissenschaft) **(25)** erwähnt. 1784 teilte Miklós SINAI, Professor in Debrecen, in seinen handschriftlichen Aufzeichnungen zur Kirchengeschichte den Titel des Werkes von Gálszécsi und der sechs Kapitel mit, weiterhin jenen Satz, in dem der Verfasser den Leser über seine weiteren schriftstellerischen Pläne in Kenntnis setzt. (*Praelectiones publicae in historiam ecclesiasticam saeculi XVI.*, hrsg. Gábor HERPAY, Debrecen, 1911, 99–100).

Das Fragment von 16 Blättern Umfang: der halbe Bogen „C", der vollständige Bogen „F" und der halbe Bogen „G", über die das erste Mal Kálmán RÉVÉSZ berichtete, tauchten in der Kaschauer Stadtbibliothek aus dem Deckel eines 1550 gebundenen Zunftbuches auf (ProtEgyhIskL 1894: 340–341; MKsz 1894: 378). Das Fragment gelangte später zu Áron SZILÁDY und dann aus seinem Nachlass in die Stadtbibliothek von Kecskemét, wurde jedoch während des Zweiten Weltkriegs zerstört. Verglichen mit der inhaltlichen Beschreibung BODs standen die Zehn Gebote wohl auf den Bögen „A–B". Auf den Bögen „C", „D" und der ersten Hälfte des Bogens „E" befand sich die Auslegung des Apostolischen Glaubensbekenntnisses, auf der zweiten Hälfte des Bogens „E" und der ersten Hälfte des Bogens „F" die Paraphrase des Vaterunsers . Die zweite Hälfte des Bogens „F" nahm vermutlich der Teil über die Beichte ein, der Bogen „G" hingegen umfasste wahrscheinlich die Abschnitte über die Taufe, das Abendmahl und den freien Willen (MKsz 1925: 145–147, Iván HAJNÓCZY).

Das Lied von András Farkas wurde von Dániel Cornides abgeschrieben. Auf dieser Abschrift ist zu lesen, dass der Umfang einen Oktavbogen ausmachte (RMKT II 375, Áron Szilády). Dies ist vermutlich ein Irrtum, da in dem Hoffgreff-Liederbuch (Klausenburg 1554–1555; RMNy 108), das ebenfalls Oktavformat besitzt, die Textfassung, die nicht in Verszeilen unterteilt ist, 14 Blätter umfasst. Daher ist anzunehmen, dass der Umfang auch hier nicht einen, sondern zwei Bögen ausmachte. Der Umfang des gesamten Werkes musste demnach auf den Bögen mit der Signatur „A–I" 72 Blätter betragen.

Der Druck ist wahrscheinlich in der Werkstatt von Hieronymus Vietor entstanden, wo im zweiten Viertel des XVI. Jahrhunderts die meisten ungarischsprachigen Krakauer Drucke herausgegeben wurden.

Péter Bod behandelte in seinem Verfasserlexikon die einzelnen Verfasser in alphabetischer Reihenfolge, daher beschäftigte er sich mit den Arbeiten von Gálszécsi und Farkas an zwei getrennten Stellen. Deswegen István Sándor (*Sokféle*, III 95) wodurch Károly Szabó (RMK I 10 und RMK I 11) die beiden Werke als zwei gesonderte Drucke auffasste, obgleich gerade aus der Beschreibung von Bod (*Athenas*, 81) zu erkennen ist, dass diese beiden Werke zweifellos in einer Druckeinheit erschienen waren. Pál Gulyás hielt es für möglich, dass dieser Druck die zweite Ausgabe des Gesangbuches von Gálszécsi **(8)** war (*Könyvnyomtatás*, 35). Die genaue Beschreibung Bods jedoch widerspricht dieser irrtümlichen These (vgl. **12**).

Olim: Kecskemét, Stadtbibliothek (MKsz 1925: 146)

14

»SZÉKELY István: Az ekklézsiának régi deák hymnus nevezettel való énekei. Krakkó 1538 [Vietor]. – 8°«

RMK I 13 – RMNy 26

Hymnen.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Alte lateinische Hymnen genannte Lieder der Ekklesia*. Diesen heute nicht mehr bekannten Druck beschrieb Péter Bod auf der Grundlage eines einstmaligen Exemplars der Arbeiten István Székelys aus der Bibliothek von Kata Bethlen: „Magyarra fordította az ekklézsiának régi deák hymnus nevezettel való énekeit. Nyomt. Krakkóban. 1538-dik eszt. Vagyon ajánlva Prini Péter nagy úrnak" (In ungarische Sprache übersetzte er die alten lateinischen, Hymnen genannten Lieder der Ekklesia. Gedruckt in Krakau. Im Jahre 1538. Gewidmet dem

hochwohlgeborenen Herrn Péter Prini) (*Athenas*, 258; vgl. ErdMuz 1912: 166). Auf das gleiche Werk ist die folgende Bemerkung von BOD in seiner handschriftlichen lateinischen Angabensammlung zu beziehen (*Literata Panno-dacia* 35): „Ante jam anno videlicet 1538 ediderunt hungarice hymnos veteris ecclesiae" (Tibor KLANICZAY, *Reneszánsz és barokk* [Renaissance und Barock], Budapest, 1961, 572; Über die Handschrift von BOD: MIrodT II 565, Andor TARNAI).

Auch dieses Werk wurde vermutlich in der Offizin von Hieronymus Vietor gedruckt, wie auch die anderen Krakauer ungarischsprachigen Drucke in der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts. Das Gesangbuch entstand zu Beginn der Lieddichtung der Reformation. Es ist anzunehmen, dass durch dieses die ungarischen Übersetzungen der mittelalterlichen Hymnen für die späteren Gradualiensammlungen vermittelt wurden (Tibor KLANICZAY, *ebd.*, 177–178, 572; ItK 1957: 23). Kálmán CSOMASZ TÓTH stellte nämlich fest, dass ein Teil der bereits früh erschienenen Hymnentexte in den Gesangbüchern des XVI. Jahrhunderts keinerlei Beziehung zu den Übersetzungen der spätmittelalterlichen Kodices aufweist. Untereinander hingegen gibt es eine solche Vielzahl von Übereinstimmungen, dass sie nur aus einer gemeinsamen, ziemlich verbreiteten und für viele zugänglichen Quelle stammen können. Diese Quelle konnte das Gesangbuch von István Székely darstellen (RMDT I 73–75).

Das einzige, durch BOD beschriebene Exemplar wurde 1849 mit der Enyeder Bibliothek zusammen vernichtet. Die Angaben von BOD wurden von István SÁNDOR (*Könyvesház*, 1), Lajos VARASDY (ProtEgyhIskL 1861: 139), Pál ERDÉLYI (MKsz 1899: 112) sowie der neueren Literaturgeschichte übernommen. Pál GULYÁS war der Ansicht, dass sich hinter den von BOD beschriebenen Arbeiten Székelys, die dem Exemplar nach nicht bekannt sind, das heißt hinter dem Werk *Keresztyénségnek fundamentomáról való tanúság* (Lehre über das Fundament des Christentums) **(15)** und dieser Hymnensammlung eine und dieselbe Arbeit verberge, das Gesangbuch von Gálszécsi **(12)** (*Könyvnyomtatás*, 35). Seiner These widerspricht jedoch, dass Péter BOD auf der Grundlage der ihm vorliegenden Exemplare nicht nur die Katechismen von Gálszécsi **(13)** und Székely **(15)** deutlich voneinander unterschied, doch auch die Gesangbücher von beiden **(12)** gesondert erwähnte (*Athenas*, 89; vgl. ErdMuz 1907: 35, 1912: 169).

15

»SZÉKELY István: Keresztyénségnek fundamentomáról való tanúság. Krakkó 1538 [Vietor].«

RMK I 12 – E XXX. 239 – RMNy 27

Evangelischer Katechismus.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Lehre über das Fundament des Christentums.* Das Andenken an das Buch bewahrte Péter BOD, der es unter den Schriften István Székelys folgendermaßen erwähnte: „Egy kis könyvecskét írt a szikszai iskola-béli gyermekeknek számokra, melynek titulusa ez: Keresztyénségnek fundamentomáról való tanúság. Nyomt. Krakkóban 1538-dik eszt. Ekkor volt szikszai iskolamester, a könyvét is ajánlotta a szikszói gyermekeknek" (Er schrieb ein kleines Büchlein für die Schulkinder in Sziksza, dessen Titel lautet: Lehre über das Fundament des Christentums. Gedruckt in Krakau im Jahre 1538. Zu der Zeit war er Schulmeister in Sziksza, das Buch widmete er auch den Kindern in Szikszó.) (*Athenas*, 258).

Die oben erwähnte Nachricht BODs übernahm Károly SZABÓ (RMK I 12) mit der Anmerkung, dass das einzige von BOD bekannte Exemplar der Arbeit von István Székely 1849 in Enyed gemeinsam mit der Bibliothek von Kata Bethlen zerstört wurde. In demselben Jahr wurde auch dessen Kopie vernichtet, die sich in der Bibliothek des Debrecener Lehrers József Lugossy befunden hatte. Aus der Beschreibung der Katechismusausgaben des Verfassers aus den Jahren 1544 und 1546 (**17** und **20**) kann die Schlussfolgerung gezogen werden, dass es sich vermutlich um die einfachsten und kürzesten Typen von evangelischen Katechismen gehandelt hat.

Es ist wahrscheinlich, dass dieser Druck in der Offizin von Hieronymus Vietor entstanden ist, da in der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts die zum Teil oder vollständig ungarischsprachigen Drucke in Krakau bei ihm gedruckt wurden. Pál GULYÁS zog in Zweifel, dass die Hymnen-Übersetzung von Székely (**14**) und dieser Katechismus in der Druckerei von Vietor erschienen wären. Seiner Ansicht nach hätte der Verleger des ähnlichen Werkes von Gálszécsi (**13**) sich selbst keine Konkurrenz gemacht (*Könyvnyomtatás*, 35). Béla VARJAS zeigte demgegenüber auf, dass im Bereich der Herausgabe und des Vertriebs von Büchern im XVI. Jahrhundert der gleichzeitige und mehrfache Druck von Werken gleicher Gattung für den Drucker kein Verlustgeschäft bedeutete, da die ungarischsprachigen Werke alle auf Bestellung erstellt wurden (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* [Studien aus dem Kreis der polnisch–ungarischen literarischen Beziehungen], Budapest, 1969, 116).

16

[BATIZI András: Keresztyéni tudományról való rövid könyvecske.] [Krakkó 1543–1545 Vietor.]

$[A^8–C^8]$ D^8 $[E^8–L^8]$ = [88] fol. – 8°

MKsz 1911: 12 – RMNy 57

Evangelischer Katechismus.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Kurzes Büchlein über die christliche Wissenschaft.* Von der ersten Ausgabe dieses Werkes ist heute nur mehr die Reproduktion des Fragmentes des Blattes D_1a bekannt (MKsz 1911: 12). Der Text, der hier gelesen werden kann, stimmt mit der Krakauer Ausgabe von 1550 überein **(25)**.

Áron SZILÁDY bemerkte, dass Georg Hoffgreff in der Widmung der Klausenburger Ausgabe dieses Werkes von 1555 (RMNy 125) schrieb, dass er zum Neudruck eine solche Ausgabe verwendet habe, auf der der Name des Druckers nicht angegeben gewesen sei. Da aber auf der frühest bekannten Ausgabe von 1550 der Name von Łazarz Andrysowic angeführt ist, kann auf eine Ausgabe vor 1550 geschlossen werden, die unter Beachtung der biographischen Daten von András Batizi zwischen 1542 und 1545 in Krakau erschienen sein muss (RMKT II 410–411).

Das Fragment des Werkes löste Adorján DIVÉKY 1911 gemeinsam mit dem ersten Bogen des Gálszécsi-Gesangbuches **(8)** aus dem Einbanddeckel eines Registraturbuches der Stadt Krakau von 1547 heraus. Bestimmen konnte er es jedoch nicht, und er bemerkte auch nicht, dass das Fragment aus zwei unterschiedlichen Drucken, zusammenklebenden Teilen bestand (MKsz 1911: 12–13). Béla VARJAS stellte auf der Grundlage des Faksimiles fest, dass sich auf der 2. Darstellung, die von DIVÉKY präsentiert wurde, das Fragment von dem Blatt Q_2b aus der Ausgabe von 1546 des Werkes *De Christo* von Imre Ozorai **(19)** zu sehen ist, während sich auf der 1. Darstellung das Fragment vom Blatt D_1a des Katechismus von Batizi befindet. Der Text des letzteren stimmt vollkommen mit jenem der Ausgabe von 1550 des Werkes von Batizi **(25)** überein (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* [Studien aus dem Kreis der polnisch–ungarischen literarischen Beziehungen], Budapest, 1969, 117–119).

András Batizi erinnert im Vorwort der Ausgabe seines Katechismus von 1550 **(25)** an István Gálszécsi als verstorben, an Mátyás Dévai Bíró hingegen als unter den Lebenden weilend. Da aber Gálszécsi im Jahre 1543 nicht mehr lebte, und Dévai vor dem Juni 1545 verstarb, muss die erste Ausgabe des Katechismus von Batizi demnach 1544 oder in der ersten Hälfte des Jahres 1545 erschienen sein – nach den Typen zu urteilen – in der Werkstatt von Hieronymus Vietor. Auf der Grundlage des Textes

von kaum einer halben Seite Länge kann geschlossen werden, dass die erste Ausgabe dem Umfang und der äußerlichen Ausführung nach mit der Ausgabe von 1550 übereinstimmte.

Olim: Kraków (MKsz 1911: 10)

17

»SZÉKELY István: Keresztyénség fundamentomáról való rövid tanuság. [Krakkó] 1544 [Vietor]. – 8°«

RMK I 16 – E XXX. 239 – RMNy 58

Evangelischer Katechismus.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Kurze Lehre über das Fundament des Christentums.* Diese Ausgabe des Werkes beschrieb Péter Bod (*Athenas,* 258) folgendermaßen: „Keresztyénség fundamentomáról való rövid tanúság. Nyomt. 1544dik eszt. 8. Vagyon ajánlva Régi Kelemennek vitézlő úri embernek, hogy fiát eszerint tanítaná, az A.B.C.-ét elől leírta, hogy a gyerekek aszerint taníttatnának olvasni. Írta ezt Liszkán laktában." (Kurze Lehre über das Fundament des Christentums. Gedruckt im Jahre 1544. Oktavformat. Gewidmet dem adeligen Mann Kelemen Régi, damit er seinen Sohn hiernach unterrichte, vorne hat er sein A.B.C. niedergeschrieben, damit man das Kind nach diesem das Lesen lehre. Geschrieben während er in Liszka wohnte.)

Es ist anzunehmen, dass dieses Werk dem Inhalt nach mit István Székelys früherem Katechismus von 1538 **(15)** übereinstimmte, doch mit dem Alphabet erweitert worden ist. Wahrscheinlich wurde dieser Druck in Krakau in der Werkstatt von Hieronymus Vietor gedruckt, ebenso wie die vorherige Ausgabe **(15).**

Das Werk kommt auch im zweiten Verzeichnis der Bibliothek von Kata Bethlen aus dem Jahre 1752 vor, das ebenfalls von Péter Bod zusammengestellt worden ist (ErdMuz 1912: 166). Károly Szabó hat die Angabe von Bod mit jener Anmerkung übernommen, dass das einzige bekannte Exemplar 1849 in Enyed gemeinsam mit der Bibliothek von Kata Bethlen zerstört wurde; die Kopie der Widmung des Werkes, die sich in Besitz des Debrecener Lehrers József Lugossy befunden hatte, wurde in demselben Jahr vernichtet (RMK I 16). Lajos Kropf ging aufgrund eines missverstandenen Hinweises von Karol Estreicher irrtümlicherweise von einem weiteren Exemplar in der Krakauer Universitätsbibliothek aus (MKsz 1885: 84).

18

SZÉKELY István: Calendarivm magiar nielwen. Szekel(y) Estvan. [Krakkó 1540–1550 Vietor.]

A^8 B^{7+1} = [15] fol. – 8° – 1 ins., 3 ill., orn.

RMK I 354 – RMNy 63

Immerwährender Kalender.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Kalendarium in ungarischer Sprache. Estvan Szekel(y).* Auf dem Titelblatt ist ein Holzschnitt mit dem Wappen von Ungarn zu sehen. Nach dem Titelblatt folg ein Vorwort. Auf den in zwölf Monate eingeteilten Immerwährenden Kalenden folgen der *Cisiojanos* und dann fünf kurze Kapitel: *A vasárnapok betűiről, Az aranyos számról, A húshagyatról, A húshagyatról való tábla, Az újholdnak megleléséről* (Über die Buchstaben der Sonntage, Über die goldene Nummer, Über das Fasten, Tabelle über das Fasten, Über die Beobachtung des Neumondes). Das Werk schließt unter dem Titel *A kottáról* (Über die Noten) mit einem Kapitel über die ungarischen Numeralien.

Faksimileausgabe: Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium, 3, hrsg. von József MOLNÁR, Budapest, 1976.

Ferenc KANYARÓ hielt die am Ende der einzelnen Kalendermonate zu lesenden Sprüche für Distichen, für ungarische Hexameter „nach klassischer Art", die seiner Ansicht nach Vorgänger der berühmten ungarischen Gedichte von János Sylvester mit klassischem Versmaß waren (ErdMuz 1899: 591). János HORVÁTH stellte demgegenüber fest, dass diese Zeilen zwar rhythmisch seien, doch nicht als klassische Gedichte bezeichnet werden könnten. Der Text des *Cisiojanos* hingegen scheine, in Prosa geschrieben zu sein, und stimme stellenweise mit Cisioiani überein, die in mittelalterlichen Sprachdenkmälern (Peer-Kodex, Thuróczy-Kodex) zu finden seien (RMNy 643), und sei mit der Abänderung des Klausenburger *Cisio* von 1590 in spätere ungarische Kalender gelangt (*Ref.*, 48–49, 487).

Siehe auch: EPhK 1880: 246–249, Gusztáv HEINRICH; Dénes SZABÓ, *A magyar nyelvemlékek* (Die ungarischen Sprachdenkmäler), Budapest, 1959, 56; BHA 3, Begleitstudie 14, Rabán GERÉZDI; MNy 1977: 240–241, József MOLNÁR.

Bereits Károly SZABÓ stellte aufgrund der Typen fest, dass dieses Werk in der Krakauer Druckerei von Hieronymus Vietor entstanden ist, und er war der Ansicht, dass es nicht später als 1538 erschienen sein konnte. Die Worte des Vorworts – *kit jó néven ha veendenek, többre és nagyobbra ennek utána igyekezünk* (wird es [das Werk] geschätzt, so wird er [der Verfasser] sich bemühen, mehr und größeres zu schaffen) – bezog

er nämlich auf zwei bedeutendere Arbeiten von István Székely, die 1538 erschienen waren **(14 und 15)**, und so hätte – SZABÓS Meinung nach – dieser Kalender vorher erscheinen müssen (RMK I 354; vgl. **9**). Das auf dem Titelblatt zu sehende Holzschnitt-Wappen, dass in den Krakauer Drucken der dreißiger Jahre (vgl. **5, 6, 8**) noch unversehrt ist, ist in dieser Ausgabe bereits beschädigt – die rechte obere Ecke der Umrahmung sowie die rechte Seite des mittleren Pfahles des Doppelkreuzes sind herausgebrochen – wie auch auf dem 1548 erschienenen *Zsoltár könyv* (Psalmbuch) **(21)** von Székely zu sehen ist.

Béla VARJAS stellte fest, dass der Druck bereits mit dem zur ungarischen Orthographie ergänzten Bestand an Typen der Vietor-Werkstatt, also nach 1540 entstanden ist (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* [Studien aus dem Kreis der polnisch–ungarischen literarischen Beziehungen], Budapest, 1969, 113).

Budapest *Acad* ③ – Budapest *Nat phot.* (Cluj) – Cluj-Napoca *Univ* ②*
Editio facsimile

19

[OZORAI Imre: A Krisztusról és az ő egyházáról, ismét az Antikrisztusról és az ő egyházáról. Krakkó 1546 Vietor.]
[? + A^8 B^8] C^8–X^8 [Y^8 Z^8 + ?] = [184 + ?] fol. – 8°

RMK I 18 – RMNy 64

Evangelische Lehre.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Über Christus und seine Kirche, sowie über den Antichrist und seine Kirche.* Beide heute bekannten Exemplare des Werkes sind verstümmelt. Der Text und die Gliederung des existierenden Hauptteiles stimmen mit der zweiten Ausgabe **(26)**, die als vollständiges Exemplar bekannt ist, überein. Der Verfasser legt zunächst dar, dass nur die richtige Auslegung der Bibel zum Kennenlernen der wahren Kirche Christi führe, dann gibt er gemäß der evangelischen Lehre Antwort auf einundzwanzig religiöse Fragen. Zur Belegung verwendet er lateinische Auszüge aus der Bibel.

Imre Ozorai, der vermutlich aus dem Komitat Tolna stammte, war Student an den Universitäten Krakau und Wittenberg und arbeitete später als Prediger in der Region jenseits der Theiß. Seine Arbeit ist durch humanistische Bildung mit der Zitierung und Auslegung biblischer und altchristlicher Texte, die Widerspiegelung der Situation des Lesepublikums, des zeitgenössischen Bürgertums der Marktflecken so-

wie einen klar abhandelnden Stil gekennzeichnet. Seine literaturgeschichtliche Bedeutung fassten János HORVÁTH (*Ref.*, 31–34, 486) und István NEMESKÜRTY (BHA 4, Begleitstudie) zusammen. Siehe auch: MIrodT I 324–325, 332, Béla VARJAS.

Auf das Erscheinen der Ausgabe im Jahre 1546 verweisen zwei Quellen: Ézsaiás BUDAI beschrieb die Daten des damals noch vollständigen Exemplars dieses Werkes folgendermaßen: „Ozorai Imre, ki nagy eszköz volt a békési, zarándi és bihari résznek reformálásában, 1546-ban adott ki egy munkát magyar nyelven: De Christo et Antichristo titulus" (Imre Ozorai, der großen Anteil an der Reformation der Landesteile Békés, Zaránd und Bihar hatte, gab 1546 eine Arbeit in ungarischer Sprache heraus: De Christo et Antichristo titulus) (*Magyarország historiája* [Die Historie Ungarns], Debrecen, 1801, 105). Dieses Exemplar war zur Zeit von Károly SZABÓ verborgen (RMK I 18) und tauchte erst 1888 stark beschädigt in Nagykároly wieder auf, wo es nach einem Brief von Károly FIÓK gerade „ein Schwein im Stall in Stücke zerriss" (Theológiai Szemle [Theologische Rundschau] 1928: 167, Imre RÉVÉSZ). Weiterhin schrieb Miklós SINAI in ein Exemplar der zweiten Ausgabe der Arbeit von Ozorai **(26)**, das sich in der British Library befindet, auf der Grundlage des Exemplares des reformierten Kollegiums von Enyed, das 1849 vernichtet wurde, das am Ende des Hauptteiles stehende Datum: *Sabbatho post Festum Circumcisionis 1546*. Darauf wies im Übrigen auch bereits Károly SZABÓ (RMK I 18) hin.

Béla HOLL fand 1975 das vollständige Exemplar des Werkes von Imre Ozorai (MKsz 1976: 156–170). In Kenntnis des vollständigen Exemplars stellte sich heraus, dass tatsächlich der Druck von 1546 früher entstanden war und dass die überarbeitete Fassung, die früher dafür gehalten worden war, in Wirklichkeit um 1550 die Druckerei von Łazarz Andrysowic in Krakau verlassen hatte **(26)**.

Imre RÉVÉSZ verglich diese Ausgabe des Werkes von Ozorai mit der späteren, die er für die früher erschienene hielt (vgl. **26**) und stellte fest, dass in dieser der Hauptteil auf dem Bogen „A" begann und daher die Einleitung vermutlich auf einem mit einer gesonderten Signatur versehenen Bogen stehen müsse (Theológiai Szemle [Theologische Rundschau] 1928: 167).

Budapest *Nat* ② + *phot.* – Debrecen *Ref* ③

20

»SZÉKELY István: Keresztyénség fundamentomáról való tanuság. [Krakkó] 1546 [Vietor]. – 8°«

RMK I 17 – E XXX. 239 – RMNy 65

Evangelischer Katechismus.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Lehre über das Fundament des Christentums.* Péter BOD (*Athenas*, 258) bewahrte das Andenken an diese Ausgabe folgendermaßen: „Adatott ki harmadszor is a hit fondamentomáról egy könyvet bővön, amely már szép tudós munka. Nyomt. 1546. 8.r." (Er hat sogar das dritte Mal ein Buch über das Fundament des Glaubens herausgegeben, was schon eine ordentliche wissenschaftliche Arbeit ist. Gedruckt 1546. Oktavformat.) Es ist anzunehmen, dass der Stoff der beiden früheren Katechismen von István Székely **(15** und **17)** in dieser Ausgabe erweitert wurde.

Der Druck taucht auch in den Verzeichnissen der Bibliothek von Kata Bethlen aus den Jahren 1742 und 1752 auf, die von BOD zusammengestellt worden waren (ErdMuz 1907: 42 und 1912: 166). Károly SZABÓ übernahm die Angaben von BOD, merkte jedoch an, dass das einzige bekannte Exemplar 1849 gemeinsam mit der Bibliothek von Kata Bethlen zerstört wurde (RMK I 17).

Nach der Feststellung von Béla VARJAS ist dies die erweiterte Fassung des Katechismus von Székely, die ebenso wie die Werke zur Religionslehre von Mátyás Dévai Bíró **(23)** und András Batizi **(16** und **25)** vermutlich bereits für Erwachsene entstanden war (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* [Studien aus dem Kreis der polnisch–ungarischen literarischen Beziehungen], Budapest, 1969, 116–117).

Mit großer Wahrscheinlichkeit wurde auch dieses Buch ebenso wie die Ausgabe von 1538 in Krakau von Hieronymus Vietor gedruckt.

21

SOLTAR könü [!] Szekel(y) Estuantul magiar nielre [!] forditatott. Touabba ez Soltar vtan szido [!] szolasnac mogia es nehez heliecnec röuideden valo magiarazatia psalmosonkent köuetkezic. Tablaia is vagion, ki eleuszer az psalmosoknac rendet deakul meg mutatia. Masodtsor abece szerint valo magiarul irt hel(y)et mutatia meg. (Krackoba 1548 Ieronymos Vietor felesighe hazanal Strikouia beli Lazar.)

✠^{4}, ^{*8}, A^8–T^8 V^4, a^4 b^8–m^8 n^4 = [12] + 251 + [1] fol. – 8° – 2 ins., 3 ill., orn.

RMK I 19 – RMNy 74

Teilübersetzung der Bibel: Das Buch der Psalmen.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Psalmbuch, von István Székely in die ungarische Sprache übersetzt. Weiterhin folgt diesen Psalmen die Weise der jüdischen Aussprache und die kurze Erklärung der schweren Stellen nach Psalmen. Es besitzt auch eine Tafel, die die Ordnung der Psalme zuerst in Lateinisch zeigt. Als Zweites zeigt sie nach dem Alphabet die ungarisch geschriebene Stelle.* Auf der Rückseite des Titelblattes das vereinigte Wappen Ungarns. Diesem folgt die Widmung des Verfassers: *A Gávai Lukácsnak, vitézlő nemes férfiúnak, mint szerető urának, Benczédi Székely István* (An Lukács Gávai, den adeligen Herrn, als seinen geliebten Herrn, von István Székely aus Benczéd) mit dem Datum Szikszó, den 24. April 1548. Am Ende dessen lenkt er die Aufmerksamkeit *A zsoltár olvasóknak* (Der Leser der Psalme) auf die Gliederung des Buches, danach folgt *Az egész zsoltárnak sommája* (Die Zusammenfassung des ganzen Psalmbuchs). Hiernach empfiehlt der *Corrector pio lectori* die Übersetzung von István Székely. Am Ende des einleitenden Teils sind unter dem Titel *Táblája a psalmusoknak* (Tafel der Psalme) die Zeilenanfänge der ins Ungarische übersetzten Psalme in alphabetischer Reihenfolge gemeinsam mit den entsprechenden lateinischen Incipits zu finden. Der Hauptteil umfasst die Prosa-Übersetzung der hundertfünfzig biblischen Psalme. Jeden Psalm leitet eine kurze *summa* ein. Am Blattrand verweisen Zahlen auf die Erklärungen am Ende des Bandes, die nach dem letzten Psalm folgen: *Zsidó szólásnak módja és nehéz helyeknek rövideden való magyarázata psalmusonkint* (Die Weise der jüdischen Aussprache und die kurze Erklärung der schweren Stellen). Nach dem Kolophon wurde der Druck am 6. September 1548 beendet. Auf dem Rekto des letzten Blattes ist das Wappen der Familie Frangepán, auf dem Verso ein Holzschnitt, der den betenden David darstellt, zu sehen.

Faksimileausgabe mit einem Aufsatz von Géza Szentmártoni Szabó, Budapest, 1991 (BHA 26).

Die literaturgeschichtliche Bedeutung der Psalmübersetzung von István Székely fassten János Horváth (*Ref.*, 49–50, 487) und Rabán Ge-

RÉZDI (BHA 3, Begleitstudie 20–24) zusammen. Der Übersetzer kannte die mittelalterlichen handschriftlichen ungarischen Übersetzungen, und bei der Zusammenfassung der Psalme stützte er sich womöglich auf den Apor-Kodex oder ein Manuskript mit ähnlichem Text. In der Widmung versprach er, falls sein Psalmbuch Anklang finden würde, die Übersetzung der gesamten Bibel. Seine rabbinischen Quellen erforschte Róbert DÁN (Filológiai Közlöny [Philologischer Anzeiger] 1967: 136–140).

Siehe auch: EPhK 1883: 17, Albert KARDOS; ProtSz 1898: 534–536, Lajos FARKAS.

Budapest *Acad* ② ③ – Budapest *Ev* ① – Budapest *Nat* ② – Cluj-Napoca *Acad II* ① – Cluj-Napoca *Univ* ④ – Kraków *Jagell* ② – Sárospatak *Ref* ② – Sibiu *Mus* ①

Editio facsimile

22

[DÉVAI BÍRÓ Mátyás:] Orthographia Vngarica, azaz igaz iraz modiarol valo tudoman(y) mag(y)ar n(y)eluenn irattatott. Mostan pedig vionnan meg igazytatott, es ki niomtatott. (Craccouiae) 1549 (apud viduam Hieronymi Vietoris).

A^4–C^4 D^3 = [15] fol. – 8° – Orn.

RMK I 20 – E XV. 164 – RMNy 77

Ungarische Fibel.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Orthographia Ungarica, das heißt die Wissenschaft von der wahren Schreibweise in ungarischer Sprache. Jetzt aber neu verbessert und gedruckt.* Nach dem Titelblatt folgt das Vorwort: *Az olvasónak isteni kedvet kér B. A.* (Für den Leser bittet A. B. um göttliche Freude). Dem folgen das Alphabet und die Regeln für die Schreibung der ungarischen Laute, die Zehn Gebote, einige Gebete und biblische Zitate. Am Ende des Drucks ist die Tabelle der arabischen und römischen Numeralien zu finden. Über dem Kolophon steht das Monogramm *C. D. M.*

Faksimileausgabe: MKsz 1908: Beilage zu Blatt 119; Weiterhin: *Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium,* 4, hrsg. von József MOLNÁR, Budapest, 1977.

Textausgaben: Ferenc KAZINCZY, *Magyar régiségek és ritkaságok* (Ungarische antiquarische Ausgaben und Raritäten, II, Pest, 1808, 129–196; Ferenc TOLDY, *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum,* Pest, 1866, ix-x, 97–114.

Im Werk ist der Name des Verfassers nicht angegeben. Ferenc KAZINCZY erwähnte ihn noch als einen „Krakauer Orthographen" und hielt ihn aufgrund der Gebete für einen Katholiken (*ebd.*, 133–135, 171–180). Imre RÉVÉSZ d. Ä. versuchte das Monogramm *C. M. D.* auf der letzten Seite mit den Worten „Csinálta Dévay Mátyás" (Gemacht von Mátyás Dévay) zu entschlüsseln. Auf der Grundlage der gleichen orthographischen Regeln wie in dem Werk *At tíz parancsolatnak ... magyarázata* (Die Auslegung der Zehn Gebote...) **(23)** belegte er, dass der Verfasser Mátyás Dévay Bíró sein musste (Magyarország [Ungarn] 1862: Aug. 10–17: Nr. 184, 186, 188 und 189; *Dévay Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei* (Die Biographie und das literarische Werk von Mátyás Dévay Bíró, dem ersten ungarischen Reformator), Pest, 1863, 99–103). Seine Feststellung wurde von der Fachliteratur allgemein angenommen (MKsz 1908: 120–121, János MELICH).

János SZOMBATHY vermutete hinter dem Monogramm *B. A.*, das im Titel des Vorwortes zu lesen ist, den Namen von András Batizi (*Kazinczy Ferenc összes művei* [Ferenc Kazinczys gesammelte Werke], III, Budapest, 1892, 361), die Fachliteratur hingegen nach Imre RÉVÉSZ d. Ä. (*Dévay Biró Mátyás ... művei* [Mátyás Biró Dévay ... Werke], 109–110) Benedek Abádi, jene Person, die den Druck des *Új Testamentum* (Neues Testament) (Sárvár 1541, RMNy 49) von Sylvester beendet hatte. Er war womöglich der Herausgeber der *Orthographia Ungarica*, ebenso wie der „Verbesserer" und vielleicht auch der Kürzer (vgl. **10**).

Nach der Ansicht von Imre RÉVÉSZ d. Ä. hatte Dévai die Gebete aus Luthers kleinem Katechismus übernommen und gekürzt (*ebd.*, 111). Jenő SÓLYOM war früher mit RÉVÉSZ der Meinung, dass sich in der *Orthographia Ungarica* zum ersten Mal die Wirkung des kleinen Katechismus von Luther auf die ungarische Literatur zeige (*Luther és Magyarország* [Luther und Ungarn], Budapest, 1933, 116); später jedoch sah er den Ursprung dieser Texte in traditionellen Gebeten aus der Zeit vor Luther (ItK 1967: 46–50).

Siehe auch: István SÁGI, *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete* (Die Bibliographie der ungarischen Wörterbücher und Grammatiken), Budapest, 1922, 78; HORVÁTH, *Ref.*, 164–166, 496–497; János BALÁZS, *Sylvester János és kora* (János Sylvester und seine Zeit), Budapest, 1958, 165–174, 396–397; Studia Historica 1963: 302–303, János BALÁZS–Dénes SZABÓ, *A magyar nyelvemlékek* (Die ungarischen Sprachdenkmäler), Budapest, 1959, 67; MIrodT I 323, Béla VARJAS.

Karol ESTREICHER hat dieses Werk unter dem Titel „Magyar abécze" (Ungarisches Alphabet) in seine Bibliographie (XXII. 37) aufgenommen.

Budapest *Nat* ①
Editio facsimile

23

DÉVAI BÍRÓ Mátyás: At tiz parantsolatnac, ah hit agazatinac, am mi at(y)áncnac, aes ah hit petsaetinec röviden valo mag(y)arázatt(y)a. Mat(y)as Devai. [Krakkó cr. 1549 vidua Hieronymi Vietoris.]

A^4–O^4 = [56] fol. – 8°– 1 ill.

RMK I 353 – RMNy 78

Evangelische Lehre.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Kurze Auslegung der Zehn Gebote, der Zweige des Glaubens, des Vaterunsers und der Siegel des Glaubens. Mátyás Dévai.* Auf der Rückseite des Titelblattes: *Dévai Mátyás az ő atyafiainak* (Mátyás Dévai für seine Brüder). Nach den Kapiteln des Hauptteiles über die Sünde, die Reinsprechung sowie den freien Willen legt er die Auslegung der Zehn Gebote, des Apostolischen Glaubensbekenntnisses und des Vaterunsers sowie schließlich die evangelische Lehre über die Sakramente dar. Auf dem letzten Blatt befindet sich unter der Überschrift *Tábla* das Verzeichnis der Kapitel.

Die buchstabengetreue Ausgabe, die auch die Zeileneinteilung aufweis, wurde von Áron SZILÁDY herausgegeben (Budapest, 1897).

Das Werk analysierten Imre RÉVÉSZ d. Ä. (*Dévay Biró Mátyás* [Mátyás Dévay Biró], Pest, 1863, 117–122) und Imre RÉVÉSZ (*Dévai Bíró Mátyás tanításai* [Die Lehren von Mátyás Dévai Bíró], Kolozsvár, 1915, 113–154) ausführlich, und sie erforschten auch die Quellen. Ihre Feststellungen wurden jedoch dadurch beeinflusst, dass beide Mátyás Dévay Bíró als den Begründer des Kalvinismus in Ungarn betrachteten. Ihnen gegenüber zeigte Jenő SÓLYOM auf, dass dieses Werk den üblichen Katechismusstoff in Übereinstimmung mit der Auffassung Luthers behandelt (*Luther és Magyarország* [Luther und Ungarn], Budapest, 1933, 116–120). Die literaturgeschichtliche Bedeutung würdigte János HORVÁTH (*Ref.*, 166–172, 496–497).

Siehe auch: Theológiai Szemle (Theologische Rundschau) 1928: 117–118, Andor ENYEDY; MIrodT I 324, 332, Béla VARJAS.

Die Zeit der Entstehung müsste nach Imre Révész D. Ä. nach 1543, zur Zeit der Tätigkeit Dévais als Pastor in Debrecen, gesucht werden (*ebd.*, 56–57). Seine Feststellung übernahm auch Károly SZABÓ (RMK I 353). Áron SZILÁDY datierte das Verfassen des Werkes auf einen früheren Zeitpunkt, etwa um 1540, da im Vorwort des Katechismus von András Batizi, der 1542 geschrieben wurde (vgl. **16** und **25**), diese Arbeit Dévais bereits erwähnt wird (RMKT II 429). Im Vorwort seiner Textausgabe ist er jedoch bereits der Ansicht, dass Dévai seine Auslegung der Zehn Gebote zu Beginn des Jahres 1538 drucken ließ und die Exemplare dieser über Georg

Werner nach Prag und nach Sárvár-Újsziget an den Hof von Tamás Nádasdy gelangt seien (*ebd.*, 126; vgl. **10**). Diese Hinweise beziehen sich jedoch nicht auf diese, sondern eine frühere Ausgabe (**11**).

Nach den Typen zu urteilen ist der Druck in der Krakauer Offizin von Hieronymus Vietor entstanden. Béla VARJAS machte die Feststellung, dass diese spätere Ausgabe typografisch vollkommen mit der Ausgabe der *Orthographia Ungarica* Dévais von 1549 (**22**) übereinstimme. Die beiden mussten demnach annähernd zur gleichen Zeit erschienen sein (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* [Studien aus dem Kreis der polnisch–ungarischen literarischen Beziehungen], Budapest, 1969, 119).

Budapest *Acad* ③– Budapest *Nat phot.* (Cluj-Napoca) – Cluj-Napoca *Univ* ①

24

[SZTÁRAI Mihály: Comoedia de matrimonio sacerdotum.] (Cracoba) [recte Kolozsvár] (1550 Kerekotzi Ferentz) [recte Heltai és Hoffgreff].

$[A^8–C^8]$ $D^{5+3?}$ = [29 ?] fol. – 8°

RMK I 24 – E XXX. 229 – RMNy 88

Evangelisch ausgerichtete satirische Komödie des Glaubensstreits in ungarischer Sprache.

Auf dem Fragment, das das erste, das vierte und das fünfte Blatt des Bogens „D" umfasst, ist ein spöttischer Dialog zum Zölibat der katholischen Pfarrer zu lesen, dessen Darsteller Pfarrer Tamás, der Papst, Pfarrer Bereck, der Vikar, Richter Borbás, Richter Antal und ein Kind sind.

Textausgabe: RMDE I 581–587

Mihály Sztárai arbeitete Mitte des XVI. Jahrhunderts als protestantischer Prediger in Laskó, Tolna, Gyula und Sárospatak. In seinen Liedern setzte er kirchengeschichtliche Ereignisse und biblische Geschichten auf seine eigene Zeit bezogen in Verse um. Er ist der erste bekannte ungarischsprachige Dramatiker.

Das Fragment dieses Werkes löste Ferenc TOLDY aus dem Einbanddeckel eines siebenbürgischen Druckes aus dem XVI. Jahrhundert heraus (*A magyar költészet története* [Die Geschichte der ungarischen Dichtung], I, Pest, 1854, 193). Er war es auch, der es später mit Sztárais Stück mit dem Titel *Comoedia lepidissima de sacerdotio* (Óvár 1559, RMNy 158) verglich und dies aufgrund der Namensgebung der Figuren ebenfalls ihm zuschreiben konnte. Aus Hinweisen im Text nahm er auch einen

dritten Teil der Komödienreihe an (MTA I. Osztályának Értekezései [Abhandlungen der I. Abteilung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften], Pest, 1867, 69).

Die Realität der Stücke von Sztárai, die zur Aufführung vorgesehen waren, seine Bedeutung für die Literatur- und Kirchengeschichte analysierte János HORVÁTH und hielt es für möglich, dass der Verfasser mit gleichnamigen Figuren eine ganze Reihe von Komödien geschrieben hatte (*Ref.*, 62–78, 488–489). Tibor KARDOS betrachtete seine Stücke als die Reformationsvariante der Renaissance-Komödie (RMDE I 160).

Siehe auch: MKsz 1884: 39, Sándor NAGY; RMDE I 611–612; Tibor KLANICZAY, *Reneszánsz és barokk* [Renaissance und Barock], Budapest, 1961, 131–132; MIrodT I 348–350, 355–357, 362, Béla VARJAS.

Károly SZABÓ hielt dieses Werk aufgrund eines Missverständnisses für die erste Ausgabe (RMK I 24) der *Comoedia lepidissima de sacerdotio* (Óvár 1559, RMNy 158).

Die Authentizität des Kolophons bezweifelte bereits TOLDY (*Adalékok a magyar irodalom történetéhez* [Angaben zur Geschichte der ungarischen Literatur], Pest, 1870, 13–22) und hielt den Druck für eine Klausenburger Ausgabe. Auch Karol ESTREICHER glaubte nicht an eine Krakauer Herkunft dieser Ausgabe (XXX. 229). Die typographische Untersuchung des Werkes bestätigte die These von TOLDY. József MOLNÁR befand die Rechtschreibung als vollkommen übereinstimmend mit der Praxis von Gáspár Heltai, die er zwischen 1550 und 1559 anwandte. Seiner Ansicht nach musste dieses Werk von Sztárai im Jahre 1553 erschienen sein, denn in diesem Jahr wurden in Klausenburg auch zwei andere Ausgaben (vgl. RMNy 100 und 101) ohne Nennung des Druckers herausgegeben (MKsz 1961: 428–429; MOLNÁR, *Könyvnyomtatás*, 136, 144, 301, 337). Béla VARJAS stellte demgegenüber fest, dass die Spottschrift auf die katholischen Pfarrer zwischen 1550 und 1559 in Klausenburg aufgrund der Rache von György Martinuzzi nur im Jahre 1550 gefährlich gewesen sein konnte. Demnach sei also die Jahreszahl des Kolophons als glaubwürdig zu betrachten (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* [Studien aus dem Kreis der polnisch–ungarischen literarischen Beziehungen], Budapest, 1969, 120–123).

Budapest *Acad* ④ (Toldy Ferenc)

25

BATIZI András: Kereztyeni tvdomanrvl valo rövid könyveczke. Batizi Andrastvl irattatott. (Crackoba) 1550 (Strikouia beli Lazar)

A^8–L^8 = [88] fol. – 8° – Orn.

RMK I 23 – E XII. 405 – RMNy 88A

Evangelischer Katechismus.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Kurzes Büchlein über die christliche Wissenschaft von András Batizi.* Nach dem Titelblatt ein Vorwort: *Minden olvasóknak és keresztyén atyafiaknak Batizi András* (An jeden Leser und christlichen Brüder. András Batizi). Im Hauptteil fasst der Verfasser in den Dialogen zwischen Meister und Schüler in Frage–Antwort-Form die grundlegenden Thesen des evangelischen Glaubens zusammen: (1) *A keresztségről* (Über die Taufe) – (2) *Az Istennek törvényéről és a Tízparancsolatokról* (Über das Gesetz Gottes und die Zehn Gebote) – (3) *A hitről* (Über den Glauben) – (4) *A hitnek ágazatiról* (Über die Zweige des Glaubens) – (5) *A jó cselekedetekről* (Über die guten Taten) – (6) *Az imádságról* (Über das Gebet) – (7) *A Miatyánkról* (Über das Vaterunser) – (8) *Az Úr Krisztus Jézusnak szent vacsorájáról* (Über das Heilige Abendmahl des Herrn Jesus Christus) – (9) *A kommunikálókról* (Über die Kommunikanten) – (10) *A miséről* (Über die Messe).

Der Schulmeister und evangelische Prediger András Batizi war ein Vertreter der protestantischen Lieddichtung des XVI. Jahrhunderts. Nach seiner Zeit als Lehrer in Kaschau und seinem Studium in Wittenberg arbeitete er im Dienst der Familie Perényi; 1545 unterzeichnete er als Pfarrer der Tokajer Gemeinde das Glaubensbekenntnis der Synode von Erdőd.

Sein Katechismus folgt jenem Luthers. Die Widmung schrieb er noch in Wittenberg, und auch das Manuskript übergab er dort dem ungarischen Buchhändler aus Bartfeld, *Kristóf* (Dudlig), der womöglich in Beziehung zu dem Krakauer Hieronymus Vietor, dem Drucker der ersten Ausgabe (16), stand. Diese zweite Ausgabe entstand in der Werkstatt von Łazarz Andrysowic, der die Witwe Vietors 1550 geheiratet hatte und dessen Werkstatt weiterführte.

Siehe auch: Theológiai Szemle (Theologische Rundschau) 1932: 61–62, Gábor Incze–Jenő Sólyom, *Luther és Magyarország* [Luther und Ungarn], Budapest, 1933, 150–151; Horváth, *Ref.*, 40–41, 487; MIrodT I 325, 343–345, Béla Varjas.

Die Texte der verschiedenen Ausgaben dieses Werkes verglich Áron Szilády (RMKT II 410–411).

Budapest *Nat* ②* – Wolfenbüttel ①

26

OZORAI Imre: Az Christvsrvl es az w eg'hazarul, esmet az Antichristusrul es az w eg'hazarul. Ozoray Imre pap zerzette. [Krakkó cr. 1550 Andrysowic].

A^8–Z^8, Aa^8–Ee^8 Ff^4 = [232] fol. – 8°– 1 ins.

RMK I 5 – RMNy 15 – MKsz 1976: 156–170

Evangelische Lehre.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Über Christus und seine Kirche, sowie über den Antichrist und seine Kirche.* In der linken und rechten oberen Ecke des Titelblattes ist das Holzschnitt-Monogramm *L. S.* zu sehen. Auf der Rückseite des Titelblattes ist folgende Anmerkung zu lesen: *Hic praestantissimus liber et scriptoris, qui eum prius manu scripserat, et correctoris apud calcographum negligentia prius mendosus exierat. Nunc emaculatus et correctus per Martinum Szentersebetinum in lucem quasi renatus exibit.* Daraus wird deutlich, dass diese Ausgabe die überarbeitete Neuausgabe einer früheren fehlerhaften Ausgabe ist. Diesem folgt die ungarischsprachige Widmung desselben *Martinvs Szentersebetinvs Pio lectori.* Der Hauptteil des Werkes beginnt mit der Überschrift *De Christo et eius ecclesia. Item de Antichristo, eiusque ecclesia.* Am Ende des Druckes steht der ungarische Text des Psalms 36: *Psalmus harminc hatodik, melyben Istentől segítséget kér a hitetlen ellen, ki az Isten népének mindenkor gonoszt gondol* (Sechsunddreißigster Psalm, in dem Gott um Hilfe gegen den Ungläubigen gebeten wird, der dem Volk Gottes zu jeder Zeit Böses will). Der Text stimmt mit dem Text der 1548 in Krakau erschienenen Psalmübersetzung von István Székely (21, 33. fol.) überein. Das Verso des letzten Blattes Ff_4 ziert das Wappen der Familie Frangepán.

Faksimileausgabe: BHA 4. Die Reproduktion der ersten acht und der letzten vier Blätter: MKsz 1976: 160–161, 163, die Textveröffentlichung der Widmung: MKsz 1976: 159, 162, Béla HOLL.

Das vollständige Exemplar dieses Druckes fand Béla HOLL erst im Jahre 1975. Bis dahin hatte die Fachliteratur das verstümmelte Exemplar, das in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt wird, aufgrund der Jahreszahl *1535,* die um das Wappen der Familie Frangepán herum zu sehen ist, für einen Druck aus dem Jahre 1535 und die erste Ausgabe der Arbeit Ozorais gehalten (RMNy 15). Károly SZABÓ, der ebenfalls nur das verstümmelte Exemplar kannte, nahm aufgrund der Lettern an, dass es in der Krakauer Offizin von Hieronymus Vietor erschienen sei (RMK I 5). Seine These wurde von der Fachliteratur im Allgemeinen akzeptiert (vgl. BHA 4, begleitender Aufsatz 29, 30). Nach der Untersuchung von Béla VARJAS hingegen besaß

nicht nur Vietor die Antiqua und Schwabacher Typen dieses Drucks, sondern gab es sie auch in der Krakauer Druckerei von Florian Ungler. Die speziell angefertigten Lettern mit Akzent zur Kennzeichnung der ungarischen Laute weichen zudem von den in Vietor-Ausgaben angewandten, in der Regel aus Fraktur entliehenen Typen, ab. Ebenso sei das Frangepán-Wappen ein vollkommen anderes als das 1533 in der Vietor-Werkstatt gefertigte (5) und noch 1548 (21) benutzte Wappen. Daher könne diese Ausgabe des Werkes von Ozorai nach VARJAS kaum in der Druckerei von Vietor entstanden sein (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* [Studien aus dem Kreis der polnisch–ungarischen literarischen Beziehungen], Budapest, 1969, 105–109).

Béla HOLL bestätigte in Kenntnis des vollständigen Exemplars im Wesentlichen die Feststellungen VARJAS' (MKsz: 1976: 168–170). Er fand heraus, dass die Jahreszahl *1535* nachträglich neben das Wappen auf dem Exemplar der Ungarischen Akademie der Wissenschaften hinzugefügt worden war und dass das Monogramm *L. S.* auf dem Titelblatt des aufgetauchten vollständigen Exemplars auf Lazarus Strikoviensis verweise, das heißt die Ausgabe in der Krakauer Offizin von Łazarz Andrysowic zwischen 1548 und 1550 entstanden sei. Andrysowic begann seine Tätigkeit unter Hieronymus Vietor und arbeitete dann nach dessen Tod ab 1547 neben der Witwe weiter, von 1550 an druckte er selbstständig. Er hat mehrere ungarischsprachige Drucke herausgegeben (**21, 25, 27, 28**). Nach Ansicht von Béla HOLL hatte er nicht den gesamten Typenbestand der Vietor-Druckerei übernommen, sondern diesen bald mit Hilfe der Krakauer Ungler-Werkstatt erneuert.

Nachdem belegt worden war, dass die Datierung auf 1535 einem Irrtum unterlegen hatte, klärte Béla HOLL auch das Verhältnis der beiden Ausgaben des Werkes von Ozorai zueinander (MKsz 1976: 164–169). Die 1546 erschienene Fassung, die bislang für die zweite Ausgabe gegolten hatte, ist in Wirklichkeit die erste Ausgabe des Werkes (**19**). Auf der Grundlage dieser hatte Márton Szenterzsébeti die überarbeitete Fassung erstellt. Er studierte 1539–1540 in Wien, später im Jahre 1545 in Wittenberg. 1546 wurde er als Magister zum Klausenburger Pastor geweiht. 1557 nahm er als Pastor von Torda (Thorenburg) an dem Abendmahl-Disput von Ferenc Dávid teil. Seiner Widmung nach hatte die Kosten des Drucks der Kaschauer Bürger Márton SZABÓ übernommen.

Aiud ③ – Budapest *Acad* ② – Budapest *Nat* ② – London *BL* ③ – Praha *Nat* ①

Editio facsimile

27

HEYDEN, Sebald: Pverilivm colloqviorum formvlae pro primis tyronibus per Sebaldum Heyden ex comicorum campo hinc inde collectae, iam et denuo aucte, ac Germanico, Polonico, Vngarico ideonate [!] illustrate. Sebald. Heyd. Cracoviae 1552 Lazarus Andree.

A^4–L^4 = [44] fol. – 8° – Orn.

RMK I 30 – E XVIII. 179 – RMNy 99

Lateinische Sprechübungen mit deutschen, polnischen und ungarischen Erklärungen.

Dieses Werk stimmt mit Ausnahme einiger kleinerer Abweichungen im Wesentlichen mit der früheren Ausgabe von Heydens Sammlung, die im Jahre 1535 erschienen war (7), überein. Eine dieser Abweichungen bedeutet, dass der lateinische Text in der Mitte des 15. Dialogs mit der Anfangszeile *Deus, Pater noster coelestis* in dieser Ausgabe durch eine deutsche und polnische Übersetzung erweitert wurde. Herausgenommen wurden hingegen im Vergleich zur Ausgabe von 1535 der viersprachige Text *Precatio Dominica Salutatio Angelica* sowie der Dekastichon von János Sylvester an Mihály Geszti am Ende der Ausgabe.

Das einzige bekannte Exemplar beschrieb Imre Révész d. Ä. (ÚjMMúz 1853 I: 348–350). Diese Beschreibung übernahm Károly Szabó (RMK I 30), der diesen Druck irrtümlicherweise für ein Duodez-Format hielt. Die Abweichungen hinsichtlich des Textes und der Druckausführung dieser Ausgaben dieser Gesprächssammlung untersuchte Gedeon Borsa (MKsz 1976: 281–284).

Budapest *Nat phot.* – Wien *Nat* ①

28

SZÉKELY István: Chronica ez vilagnac yeles dolgairol. Szekel(y) Estvan. Craccoba MLLIX [recte 1559] Striykouiai Lazar.

a^4, A^4–Z^4, a^4–z^4, Aa^4–Nn^4 = [4] + 237 [recte 236] fol. – 4° – 1 ins., orn., init.

RMK I 38 – E XXX. 230 – RMNy 156

Weltchronik.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Chronik über die merkwürdigen Dinge dieser Welt. Estvan Szekel(y).* Nach dem Titelblatt folgt das Holzschnitt-Wappen von Ferenc Németi, dem Hauptmann von Tokaj *(Stemma excellentissimi*

herois Francisci Németi), darunter das Gedicht von *M. L. W.* (= Mihály Vilmányi Libec) *In stemma eiusdem carmen.* Hiernach steht die Widmung des Verfassers mit dem Datum Gönc, den 20. Juli 1558 *Németi Ferencnek, vitézlő nemes férfiúnak, tokaji tiszttartónak, mint nemes urának* (an Ferenc Németi, den adeligen Herrn, den Amtmann von Tokaj, als seinen edlen Herrn), danach das Grußgedicht von *Michael Lybecz a Wylman: In chronologiam reverendi in Christo patris ac domini Stephani Siculi, verbi Dei ministri in Göncz* und jeweils fünf lateinische und ungarische Distichen von ihm. Im Hauptteil werden die geschichtlichen Ereignisse in chronologischer Folge von der Schöpfung der Welt bis zum Jahre 1558 dargestellt; von 367 an flechtet er auch die Geschichte der Hunnen und der Magyaren ein.

Faksimileausgabe: BHA 3.

Das Werk von István Székely ist der Auffassung seiner Zeit entsprechend eine auf der Bibel basierende chronologische Weltchronik von protestantischer Anschauung, ein *chronologicon* (GERÉZDI, *ebd.*, 27). József TURÓCZI-TROSTLER stellte fest, dass Székely seine Weltchronik in erster Linie aus den historischen Arbeiten von Johann Carion, Sebastian Münster und Johann Funck, hinsichtlich der ungarischen Abschnitte hingegen aus den Werken von János Thuróczy und Antonio Bonfini zusammengestellt hatte (Ungarische Jahrbücher 1934: 118–131). Die Anekdote über König Matthias in der Chronik (Blatt 219b–220a) behandelten Jenő BINDER (*Néhány Mátyás királyról szóló trufánk s rokonai* [Einige unserer „Trufa" und Gattungsverwandten über König Matthias], Brassó, 1883, 4) und Tibor KARDOS (Filológiai Közlöny [Philologischer Anzeiger] 1955, 128; vgl. RMDE I, 551–555). Die neueste ungarische literatur- und kulturgeschichtliche Untersuchung der *Chronica* sowie historiographische Bewertung unternahm Rabán GERÉZDI in seiner Begleitstudie zur Faksimileausgabe.

Siehe auch: HORVÁTH, Ref 50–54, 487–488; MIrodT I 335–336, 518, Béla VARJAS.

Nach dem *Corrector pio lectori,* das über den ungarischen Distichen zu lesen ist, arbeitete Mihály Vilmányi Libec zur Zeit des Erscheinens der *Chronica* in der Krakauer Werkstatt als Korrektor.

Auf den Titelblättern der Exemplare in der Ungarischen Nationalbibliothek ist das Erscheinungsjahr in abweichender Form angegeben: Auf der Variante „A" steht fälschlicherweise MLLIX, während auf der Variante „B" die korrekte Jahreszahl: MDLIX zu lesen ist.

Aufgrund der Gellert-Übersetzung von István Sándor (GELLERT, R. F., *G** nevezetű svéd grófnénak rendes történeti...* [Die wahren Geschichten der schwedischen Gräfin namens G**], Pozsony és Kassa 1778, mit einer Einleitung unter dem Pseudonym S. J. Szláv) ging István HARSÁNYI (MKsz 1911: 53 → SZTRIPSZKY I 1799/6) auch von einer Ausgabe der *Chronica* von Székely im Jahr davor, 1558, aus. Später berief sich ebenfalls

Harsányi auf einen Hinweis, der im Vorwort der 1610 erschienenen *Nova Grammatica* von Albert Szenci Molnár zu lesen ist (RMNy 995, 16), sowie auf ein der angeblichen Ausgabe der *Chronica* von 1558 entnommenes Zitat, das vom Text der Ausgabe von 1559 (MKsz 1911: 283–284) abweicht. Zoltán TRÓCSÁNYI wies jedoch nach, dass die von Albert Szenci Molnár stammende Jahreszahl 1558 auf ein Exemplar der Ausgabe von 1559 zurückzuführen ist, das am Anfang und am Ende verstümmelt ist und daher aufgrund des Datums der Widmung zeitlich zugeordnet werden müsse; die Abweichung bezüglich des Textes, die in der Widmung der *Nova Grammatica* zu lesen ist, sei ein Einschub von Albert Szenci Molnár selbst (MKsz 1912: 188). Später wies ebenfalls TRÓCSÁNYI nach, wie die fälschlicherweise angenommene, irreführende Angabe über die Ausgabe von 1558 von Szenci Molnár zu David Cvittinger und über die Vermittlung von Péter BOD zu Elek HORÁNYI, István SÁNDOR, ja sogar zu Ferenc TOLDY gelangt sei (MKsz 1912: 385–386).

Aiud ② – Alba Iulia ② – Berlin *Univ Inst* ① – Bratislava *MS* ② – Bratislava *Paed* ③ – Braşov *Arch* ○– Budapest *Acad* ① ② ② ④ – Budapest *Acad Lingu* ③ – Budapest *Civ* ② – Budapest *Ev* ① – Budapest *Nat* ① ②* ② ② ③ – Budapest *Ref* ② ② – Budapest *Univ* ② – Budapest *Univ Techn* ② – Cluj-Napoca *Acad I* ② – Cluj-Napoca *Acad II* ① ② – Cluj-Napoca *Acad III* ② ② ③ – Cluj-Napoca *Univ* ① ② ③ – Debrecen *Ref* ② – Debrecen *Univ* ②– Eger *Dioec* ③ – Gdańsk *Acad* ① – Győr *Dioec* ② – Kecskemét *Piar* ③ – Kecskemét *Ref* ③ – Keszthely ② – Kraków *Jagell* ② – London *BL* ① – Olomouc *Univ* ② – Sárospatak *Ref* ② – Sibiu *Arch* ① – Sibiu *Mus* ① – Szeged *Univ* ② – Târgu Mureş ② ② ② ③ – Užgorod *Univ* ○

Editio facsimile

29

BALASSI Bálint [transl.]: Betegh lelkeknek valo fwues kertecijke, meliben sok fele ioszagu es egesseges fwuek talaltatnak, melij fwnek altal az lelkek mindennemö beteghsegekben, fogiatkozasokban meg eleuenedhetnek es-megh vijulhatnak. Ehez foglaltatot egij szep tudomanij: tudni illik mikeppen kellien embernek magat biztatni az niomorusagnak wldeözesnek es kennak ideieben, mellijet Giarmathij Balassij Balint forditot nemetböl magiarra az ö szerelmes szwleijnek haborwsagokban valo vigaztalasara. (Bock Mihaly altal zereztetett nemeteöl). (Cracoban 1572 Wirzbieth.)

»A^{12}–G^{12} H^6 = [90] fol. – 12° – 1 ill.«

RMK I 91 – *Pol. typ.* XI. 81 – RMNy 318

Evangelische Betrachtungen.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Würzgärtlein der kranken Seelen, in dem vielerlei gutriechende und gesunde Kräuter zu finden sind, und durch diese Kräuter die Seelen von jeglicher Krankheit, Abnahme lebendig gemacht und erneuert werden können. Dazu gibt es eine schöne Wissenschaft: Nämlich wie sich der Mensch in der Zeit des Elends, der Verfolgung und der Qualen Hoffnung machen muss, die Bálint Balassi aus dem Deutschen in die ungarische Sprache zum Trost seiner lieben Eltern in den schweren Zeiten übersetzte.* Das einzige erhalten gebliebene Exemplar dieses Werkes ist nicht untersuchbar. (ŽURAVLEVA, E. V.–ZUBKOV, N. N.–KORKMAZOVA, E. A., *Trofejnye knigi iz Biblioteka Šarošpatakskogo kolledža [Vengriâ] v fondah Nižegorodskoj gosudarstvennoj oblastnoj universalnoj naučnoj biblioteki* [Erbeutete Bücher aus der Bibliothek des Kollegiums in Sárospatak im Bestand der Zentralbibliothek in Nižnij Novgorod], Moskva, 1997, Nr. 128a). Beide Seiten des ersten Blattes sind in Form einer Fotographie, der Text hingegen durch eine neue handschriftliche Kopie bekannt. Auf der Rückseite des Titelblattes ist der Name des ursprünglichen Verfassers Mihály Bock zu lesen. Die sechzehn Kapitel des Werkes umfassen Betrachtungen über den Trost bei Leid und Schicksalsprüfungen.

Textausgabe von Sándor ECKHARDT, *Balassi Bálint összes művei* (Bálint Balassis gesammelte Werke), II, Budapest, 1955, 5–59.

Michael Bock war ein evangelischer Prediger im Elsass, der sein Buch der Betrachtungen mit dem Titel *Würzgärtlein für die kranken Seelen* 1562 herausgegeben hatte (ItK 1922: 75–76, Tivadar THIENEMANN). Dieses übersetzte Bálint BALASSI in die ungarische Sprache.

Bálint Balassi (1554–1594) war der bedeutendeste Dichter der ungarischen Renaissance. Im Laufe seines bewegten Lebens verweilte er des Öfteren in Polen. So das erste Mal zwischen 1569 und 1572, als sein

Vater unter dem Verdacht einer Verschwörung gegen die Habsburger verhaftet wurde und die Familie nach Polen floh. Zu dieser Zeit übersetzte er das Werk von Michael Bock zum Trost seiner Eltern. Dies ist das einzige Werk, das noch zu seinen Lebzeiten in gedruckter Form erschien. Später, 1576–1577, stellte er sich in den Dienst des polnischen Königs Stephan Báthori. Zwischen 1589 und 1591 studierte er an der jesuitischen Akademie in Braunsberg. Er schrieb Gedichte über die Liebe und Gott. Er übersetzte ins Ungarische und überarbeitete das Pastorale von Castelletti unter dem Titel *Szép magyar komédia* (Schöne ungarische Komödie). Mit seinem Leben befasste sich eingehend Sándor ECKHARDT, *Balassi Bálint* (Bálint Balassi), Budapest, 1941; *Az ismeretlen Balassi Bálint* (Der unbekannte Bálint Balassi), Budapest, 1943; *Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből* (Neue Kapitel aus dem stürmischen Leben von Bálint Balassi), Budapest, 1957. Über seine Beziehung zu Polen und der zeitgenössischen polnischen Dichtung siehe auch: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* (Studien aus dem Kreis der polnisch–ungarischen literarischen Beziehungen), Budapest, 1969, 161–174, Sándor ECKHARDT; in polnischer Übersetzung: in *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych*, Wrocław, 1969, 121–131; ItK 1976: 5–6, 702–705, Jan ŚLASKI; in deutscher Übersetzung: Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae 1983: 1–2, 127–134.; *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon* (Alte und neue Peregrination. Ungarn im Ausland, Ausländer in Ungarn), II, Budapest–Szeged, 617–625, Jan ŚLASKI.

Ernő CZÓBEL fand diese Übersetzung auch im vierten Teil der 1577 in Sempte gedruckten Sammlung von Péter Bornemisza mit dem Titel *Négy könyvecske* (Vier Büchlein) (RMNy 396) und zog aufgrund dessen die Rolle Bálint Balassis als Übersetzers in Zweifel. Seiner Ansicht nach war der Übersetzer Bornemisza, der zwischen 1552 und 1573 bei der Familie Balassi als Erzieher tätig gewesen war. Seine These versuchte er mit stilkritischen Argumenten zu untermauern (EPhK 1910: 607–610). Sándor ECKHARDT wies jedoch nach, dass sich Bornemisza im Jahre 1571 nicht mehr im Dienst von János Balassi befunden habe und dass er der Familie nicht nach Polen gefolgt sei. So habe er das Buch von Bock Bálint Balassi nicht einmal in die Hand geben können. Zudem konnte er auch kein deutsch, während die Briefe und die Lektüre Balassis von seinen deutschen Sprachkenntnissen zeugten. Auch der Stil der Übersetzung weiche von jenem Bornemiszas ab. Im Inhalt seien zudem von dem originalen evangelischen Werk abweichende, sich bereits an die reformierte Lehre annähernde und mit der Auffassung Bornemiszas nicht zu vereinbarende Veränderungen zu beobachten (ItK 1954: 373–385).

Siehe auch: *Balassi Bálint összes művei* (Bálint Balassis gesammelte Werke), II, hrsg. und mit einer Einleitung von Sándor ECKHARDT, Budapest, 1955; MKsz 1961: 466, Sándor ECKHARDT; MIrodT I 448–481, Rabán GERÉZDI und Tibor KLANICZAY.

Nižnij Novgorod ① (Sárospatak)

30

(SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint: Catechismus, azaz az keresztyéni hitnek fondamentominak jó renddel és kérdésekkel való magyarázatja.) [Krakkó cr. 1573 Wirzbięta.]

A^8–V^8 X^4 = [164] fol. – 8°

RMK I 371 – *Pol. typ.* XI. 84 – RMNy 328

Katechismus der Reformierten.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Katechismus, das heißt die Auslegung der Fundamente des christlichen Glaubens in rechter Ordnung und mit Fragen.* Es ist von diesem Werk kein Exemplar mit Titelblatt erhalten geblieben. Der Anfang der Widmung begann auf der Rückseite des Titelblattes, unterschrieben ist sie mit *Valentinus Hellopoeus egri prédikátor* (Valentinus Hellopoeus, Prediger in Erlau). Der Hauptteil befasst sich in Frage–Antwort–Form mit den grundlegenden Thesen des Glaubens.

Bálint Szikszai Hellopoeus war nach der Beendigung seines Studiums im Ausland zunächst reformierter Pastor in Erlau, später in Debrecen. Diese Arbeit betreffend stellte Imre RÉVÉSZ fest, dass sie im Ganzen kalvinistischen Geistes sei, doch über eine eigenständige Auffassung verfüge (*Egyháztörténet*, 258, 277). János HORVÁTH war der Ansicht, dass der Katechismus sowohl für Kinder als auch für den einfachen Menschen schwierig und abstrakt sei (*Ref.*, 302). Die verkürzte Ausgabe wurde später mehrere Male herausgegeben (Debrecen 1574 = RMNy 346; Debrecen 1587 = RMNy 595).

Über das Buch berichtete das erste Mal Lajos EÖTVÖS, der die Möglichkeit in den Raum stellte, dass die Widmung *e kicsiny első ajándék* (dieses kleine erste Geschenk), deren Anfang mit der Anrede fehlt, vielleicht an Borbála Guthi Országh gerichtet sein konnte (Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, 1870: 200, 252–253, 312–313). Der Titel des Werkes kann aus dem Vorwort erschlossen werden (MKsz 1962: 222, Barna NAGY).

Aufgrund des fehlenden Titelblattes konnten weder EÖTVÖS noch Károly SZABÓ (RMK I 371) entscheiden, wo das Werk gedruckt worden war. József MOLNÁR stellte fest, dass das Buch in Krakau entstanden ist

(MKsz 1961: 428), später schrieb ebenfalls er darüber, dass der Drucker Łazarz Andrysowic gewesen sei (*Könyvnyomtatás*, 282). Barna NAGY zeigte jedoch auf, dass der Katechismus ein Erzeugnis der Krakauer Druckerei von Maciej Wirzbięta ist (MKsz 1962: 222). Die Zeit des Erscheinens datierte Károly SZABÓ auf „vor 1574, vermutlich 1573" (RMK I 371), da der Verfasser sich am Ende der Widmung noch als Prediger von Erlau bezeichnete, und er diese Stellung Anfang des Jahres 1573 verließ.

Budapest *Nat* ② – Debrecen *Ref* ②

31

KÁROLYI András: [1] Ez mostani wiszawonasokrwl ualo kis konwecke. Zereztetet Caroli Andras altal az hiueknek eppuletekre. Anno 1580. – [2] (Zep ekes koniorgesek. Caroli Andrastwl Craccoba irattattak 1580. 4. Nouembris.) Craccoba (1580) Wirzbieth.

A^{12}–E^{12} F^{5+1} = [65] fol. – 12° – Orn., init.

RMK I 175 – *Pol. typ.* XI. 110 – RMNy 470

Reformierte Lehre und Gebetbuch.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *[1] Kleines Büchlein über die jetzigen Widerrufungen. Verfasst von András Károlyi zur Erbauung der Gläubigen. [2] (Schöne prächtige Gebete. Geschrieben von András Károlyi in Krakau 4. November 1580).* Auf der Rückseite des Titelblattes befindet sich die Zusammenfassung des ersten Teiles mit der Überschrift *Summa*. Danach folgt die Widmung von *Caroli András Szarkandi Annának, a néhai n. Bekes Gáspár ... házastársának* (Anna Szarkandi, der Gattin des seligen edlen Gáspár Bekes). Der erste Teil des Werkes beinhaltet in vier Kapiteln die Auslegung der göttlichen und menschlichen Natur Christi, das Abendmahl, die reformierte Lehre bezüglich der Taufe und der Prädestination. Diesen folgen mit einem neuen Titelblatt im zweiten Teil Gebete zu verschiedenen Anlässen.

Den Text des zweiten Teiles veröffentlichte Gábor INCZE, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században* (Das ungarische kalvinistische Gebet in XVI. und XVII. Jahrhunderten), Debrecen, 1931, 96–99; Theológiai Szemle (Theologische Rundschau), 1932: 130–133.

András Károlyi war nach seinem Studium in Wittenberg und Krakau Prediger in Kaschau, doch wurde er aus seiner dortigen Stellung aufgrund seiner reformierten Ansichten im Jahre 1580 entlassen. Daraufhin hielt er sich übergangsweise in Krakau auf, war später Prediger in Korlátfalva und starb dort vermutlich etwa 1583.

Die Exemplare seines Buches beschlagnahmte der Kaschauer Rat im Jahre 1581 und gab sie nur auf mehrfache Anfrage des Verfassers zurück (MKsz 1889: 229, Lajos KEMÉNY; ItK 1909: 433–436, Lajos KEMÉNY).

Siehe auch: ItK 1891: 257, József KNAUZ; Száz 1895: 332–335, György RÁTH; Studia et Acta Ecclesiastica I, Budapest, 1965, 34, Barna NAGY.

Budapest *Ref* ① – Budapest *Univ* ①

32

[1–2] IVDICIVM magyar nyelven az mij Wrunk Christusnak születése vtán 1586. esztendöre, mely ez világ teremtésétöl fogua az 5548. eztendő. Slovacivs Peter d. az krackai academianak fö astrologusa altal irattatot es szamlaltatot fel horara. Krackoban [1585] Petricouius.

$A^8 + ? = [8 + ?] - 16°$

MKsz 1969: 168–169 – RMNy 568A

Neuer Kalender mit Altem Kalender und Prognostikon.

Titel [übers. a. d. Ung.]: *Iudicium in ungarischer Sprache für das Jahr 1586 nach der Geburt unseres Herrn Christus, das von der Schöpfung der Welt gerechnet das 5548. Jahr bedeutet. Von Péter Slovacius, dem Hauptastrologen der Krakauer Akademie geschrieben und in Stunden umgerechnet.* Von dem Druck ist nur der Kalenderteil erhalten geblieben, doch auch dieser lückenhaft. Die Anfangszeile des Monatsgedichts für den Januar, die erschlossen werden kann, lautet: *János kíván eret vágni, kedves lakodalmat* (János möchte eine Ader öffnen, eine fröhliche Hochzeit). Das Monatsgedicht für den März: *Kertek bányásznak, szőlők metszésnek örülnek* (Gärten freuen sich, umgegraben, Reben geschnitten zu werden).

Über das Kalendarium berichtete ausführlich Boris BÁLENT (MKsz 1969: 168–169). Heute ist dieser als der letzte ungarischsprachige Druck, der im XVI. Jahrhundert in Krakau gedruckt wurde, bekannt. Der Drucker war Andrzej Piotrkowczyk.

Budapest *Nat phot.* – Martin *MS* ④* ④* ④* ④*

KRAKKÓI MAGYAR NYELVŰ NYOMTATVÁNYOK

Az alábbi összeállítás a Krakkóban részben vagy egészben magyar nyelven megjelent – összesen 32 – XVI. századi nyomtatvány leírását tartalmazza. Alapjául a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* című retrospektív magyar nemzeti bibliográfia I. kötetének megfelelő tételei szolgáltak (RMNy, lásd *A rövidítve idézett művek jegyzéké*ben).

A leírások kronológiai rendben követik egymást. Amennyiben a nyomtatványok leírásához nem állt rendelkezésre eredeti példány vagy fotokópia, hanem csak a szakirodalomra támaszkodhattunk, a kiadvány címe » « jelek között áll. < > jelek közé tettük továbbá azoknak a nyomtatványoknak a címét, amelyek létezése a szakirodalom alapján bizton feltételezhető. A [ ] és ( ) zárójelek használatát tekintve a címleírások az általánosan elfogadott könyvtári szabályokat követik.

A nyomtatványleírás részei sorrendben a következők:

- sorszám
- címleírás, amelynek részei:
  - a szerző neve
  - a cím
  - a fordító és közreműködő
  - a nyomtatás helye
  - a nyomtatás éve
  - a nyomdász vagy nyomda megnevezése
  - a terjedelem, amely tartalmazza a füzetbeosztás képletét és a levelek, illetve lapok összegzett számát
  - a formátum
  - a könyvdíszek (hangjegy, iniciálé, valamint az illusztrációk, címerek, nyomdászjelvények száma)
- bibliográfiai hivatkozások

a tartalom meghatározása és részletezése. Ha a nyomtatvány magyar nyelvű címmel jelent meg, a részletes tartalmi leírás élén közöljük fordítását. A kiadványban található magyar nyelvű fejezetcímek, énekkezdetek stb. felsorolásakor [ ]-ben megadjuk azok fordítását is.

variánsok

szövegkiadások

kutatási eredmények

példánykimutatás, amely a ma fellelhető példányokról és azok állapotáról tájékoztat

A könyvtárak rövidített elnevezését követően az egyes példányokat egy-egy kör jelöli.

A beléjük írt szám a példány teljességét jelzi:

① teljes példány

② csonka, legfeljebb 10% hiányzik

③ csonka, 10–50% hiányzik

④ töredék, 50%-nál több hiányzik

○ a teljességre vonatkozó adatok hiányoznak.

A ②–④ számmal jelzett, csonka példányok melletti * az ép címlap meglétére utal.

A *phot.* rövidítés a példány reprodukciós másolatára utal.

Az *Olim* szóval kezdődő bekezdésben soroltuk fel a ma már nem található, de egykor ismert példányokat.

A tételek leírásában alkalmazott rövidítések feloldását a *Rövidítésjegyzék* tartalmazza. Külön-külön jegyzékbe foglaltuk a *Rövidítve idézett művek,* illetve a *Könyvtárak rövidítéseinek* feloldását.

1

HEGENDORFF, Christoph: Rvdimenta grammatices Donati cvm nonnvllis novis praeceptiunculis, tum optimis quibusq(ue) exemplis locupletata in gratiam puerorum, qui nondum magnis grammaticis audiendis maturi sunt. Accessit commentariolus de usu pronominum reciprocorum sui et suus... Autore Christophoro Hegendorphino. Acceßit et nunc denuo triplex (uidelicet Almanica Polonica et Vngarica) exemplorum interpretatio. (Cracoviae 1527 Vietor).

A^8 B^4–G^4 = [32] fol. – 8°– 1 ins.

MKsz 1912: 99–101 – E XXIII. dopełnienia pag. x – RMNy 7

Latin nyelvtan német, lengyel és magyar értelmezéssel.

A címlap hátán a nyomdásznak, Hieronymus Vietornak 1527. június 30-án Krakkóban kelt ajánlása: *Georgio de Logkschau... Ferdinandi Ungariae et Bohemiae regis etc. consiliarii, et ad regiam majestatem Poloniae oratori.* A fő rész Aelius Donatus iskolai latin nyelvtanának, az *Ars minor*nak Christoph Hegendorff, a lipcsei egyetem görögtanára által készített kivonata és a *Commentariolus de usu pronominum reciprocorum apud Latinos* című toldaléka. A ragozási példák a címben említett mindhárom nyelven megtalálhatók. A végén Sylvester János verse: *Studiosae juventuti*, majd a Miatyánk és az Üdvözlégy magyarul. Az utolsó lapon látható címer valószínűleg Georg von Logau-é, akinek az ajánlás szól (MKsz 1912: 101 és 109, MELICH János).

Hasonmás kiadás: *A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány*, I, Budapest, 1912, kiad. és bev. MELICH János, továbbá: *Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium*, 4, sajtó alá rendezte MOLNÁR József, Budapest, 1977.

A mű szerzője, Christoph Hegendorff a XVI. század első felében Lüneburgban tanár és evangélikus szuperintendens volt.

A lengyel szakirodalomban először Kazimierz MIASKOWSKI ismertette e nyomtatvány unikum-példányát (Pamiętnik Literacki 1906: 435). Adata bekerült ESTREICHER bibliográfiájába is (i. h.). A magyar kutatók közül elsőnek FEJÉRPATAKI László és MELICH János a Sebald Heyden-féle *Puerilium colloquiorum formulae* 1527-i kiadásának (2) gdański példányát tanulmányozva találták meg Hegendorffnak azzal összekötött nyelvtanát (It 1912: 289–297; MKsz 1912: 99–103).

Az ajánlás keltéből következtetve megelőzte Heyden nyelvkönyvét (2), és így ez a legrégibb ismert összefüggő magyar szöveget tartalmazó nyomtatvány.

A *Rudimenta* magyar értelmezője a könyvecske végére írt versének tanúsága szerint Sylvester János volt, aki 1526 őszétől a krakkói egyete-

men tanult, és feltehetően a korrektúrát is maga végezte (GULYÁS, *Könyvnyomtatás*, 32–33).

A címlapon olvasható *nunc denuo* kifejezésből arra lehetne következtetni, hogy a német–lengyel–magyar értelmezés már korábbi kiadásokban is szerepelt. Valószínűbb azonban, hogy ez a szokványos kifejezés csupán általánosságban utal Hegendorff korábbi kiadásaira (MNy 1912: 102; MELICH János–BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Budapest, 1958, 60–62). A kiadó az ajánlásában is célzott egy ilyen korábbi latin, esetleg latin–német kiadásra (vö. It 1912: 293). Ugyanitt előadta azt is, hogy mi indította ennél a kiadásnál a lengyel és magyar értelmezések betoldására.

Lásd még: ZOLNAI Gyula, *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*, Budapest, 1894, 128; MNy 1913: 168–171; SÁGI István–TURÓCZI-TROSTLER József, *A magyar nyelv felfedezése*, Budapest, 1933, 32; KNIEZSA István, *A magyar helyesírás története*, Budapest, 1952, 11–12; PAIS Dezső, *A magyar irodalmi nyelv*, Budapest, 1954, 138–139; HORVÁTH, *Ref.*, 143–144, 495; SZABÓ Dénes, *A magyar nyelvemlékek*, Budapest, 1959, 67; SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Budapest, 1968, 70–76.

Gdańsk *Acad* ①
Editio facsimile

2

HEYDEN, Sebald: Pveriliv(m) colloqviorvm formulae pro primis tyronibus per Sebaldum Heyden ex comicorum campo hinc inde collecte iam denuo Germanico, Polonico ac Vngarico ideomate illustrate. (Cracouiae MDXXVII Vietor).

A^4–H^4 I^6 = [38] fol. – 8°

SZTRIPSZKY I 1794/1, 1795/2 ← MKsz 1879: 172, 1910: 289 – MKsz 1912: 103–104 – E XVIII. 179 – RMNy 8

Latin beszédgyakorlatok német, lengyel és magyar értelmezéssel.

A címlapon Sebald Heyden verse *Ad nasutum lectorem*, a címlap hátán *Anselmus Ephorinus* krakkói orvosnak, a lengyel értelmezések szerzőjének (MKsz 1912: 105, MELICH János) ajánlása: *Jodoco Decio... Jodoci Ludovici Decii filiolo*. A fő rész 27 fejezetben különféle alkalmakra két-két tanuló párbeszédét tartalmazza. Az utolsó lapon Sylvester Jánosnak *Decastichona ad Michaelem Gezthi puerum*. A kolofon szerint a könyvet 1527 augusztusában nyomtatták.

Hasonmás kiadás: *A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány*, II, Budapest, 1912, kiad. és bev. MELICH János.

A mű szerzője Sebald Heyden nürnbergi iskolamester volt. Munkájának első, latin–német kiadása 1524–1525 táján jelent meg. Művének forrásait, nyelvi és művelődéstörténeti jelentőségét BALÁZS János vizsgálta (*Sylvester János és kora*, Budapest, 1958, 67–84, 403). A címlap hátoldalán említett Anselmus Ephorinus krakkói orvosról és Honterhez fűződő kapcsolatáról: KLEIN, Karl Kurt, *Münster–Honter–Reicherstorffer Humanistenfreundschaften zwischen Basel, Krakau, Wien und Kronstadt*, in Südostdeutsche Semesterblätter, 15. Heft, Sommersemester 1965, München, 1965, 25–42; Südostdeutsches Archiv (München), 1964: 184–193, REINERTH, Karl.

A magyar értelmezések szerzőségét először az 1531-i kiadás (3) felfedezője, RÓMER Flóris tulajdonította Sylvester Jánosnak (Pesti Napló 1875: február 13. és 16.; vö. Budapesti Közlöny 1875: 973). Állítását Sylvesternek a mű végén található latin ajánlása igazolja.

A mű első töredékét SZAMOTA István találta meg 1893-ban a krakkói egyetemi könyvtárban (vö. MNy 1911: 55), amely feltehetően azonos a Biblioteka Jagiellońskában a műnek ma is meglevő, a „B" és „C" ívet tartalmazó töredékével. Erről DÉZSI Lajos tévesen azt állította, hogy az a mű 1531-i kiadása után, annak javított változataként jelent meg (ItK 1897: 65; MKsz 1897: 341–343; 1910: 289–291). Ezzel szemben MELICH János bebizonyította, hogy a krakkói töredék hívebben őrzi Sylvesternek az *Új Testamentum*ból (Sárvár 1541; RMNy 49) és a *Grammatica Hungaro-latina*ból (Sárvár 1539; RMNy 39) ismert nyelvét, ezért annak megjelenési idejét 1528 és 1531 közé helyezte (MKsz 1897: 303–306).

A gdański példányt Kazimierz MIASKOWSKI már 1906-ban ismertette (Pamiętnik Literacki 1906: 434–436), leírása azonban nem jutott el a magyar kutatókhoz. Horváth János hívta fel a figyelmet (vö. It 1912: 213; EPhK 1912: 383) Josef FRITZnek az említett példányról szóló cikkére (Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und Pädadogik 1912: 108). HORVÁTH mutatott rá arra, hogy a Fritz által ismertetett példány Melichnek a krakkói töredék nyomtatási idejére vonatkozó állítását is igazolta, mert a krakkói töredék ebből az 1527-i kiadásból való (It 1912: 218–220, „g. gy." monogrammal).

A címlapon olvasható *jam denuo* kifejezésből – ESTREICHER közlése nyomán – már FRAKNÓI feltételezte, hogy az 1527-i kiadást más korábbi kiadások előzték meg (MKsz 1879: 172). FRITZ (i. h.) szerint az első latin–német kiadás 1524–1525 táján jelenhetett meg, ezért HORVÁTH (i. h.) a korábbi, magyar értelmezést is tartalmazó kiadás megjelenési idejét 1526-ra tette. Melich szerint is a *jam denuo* egy előző kiadásra utal (It 1912: 295 – MKsz 1912: 103–106). Az említett kifejezés azonban – akárcsak Hegen-

dorff *Rudimentája* esetében **(1)** – egy még magyar értelmezésekkel el nem látott kiadásra vonatkozhat. Ezért egy korábbi, az 1527 előtti magyar értelmezésekkel ellátott kiadás feltételezése nem indokolt (GULYÁS, *Könyvnyomtatás*, 33).

Lásd még: KNIEZSA István, *A magyar helyesírás története*, Budapest, 1952, 11–12; *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, 1956, 324–325; BAKOS József–HORVÁTH, *Ref.*, 144–145, 495; SZABÓ Dénes, *A magyar nyelvemlékek*, Budapest, 1959, 67; MIrodT I 300, 302; VARJAS Béla–SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Budapest, 1968, 76–85; MKsz 1976: 281–284, BORSA Gedeon.

Karol ESTREICHER (VIII. 19 és XVIII. 179) e kiadás egy példányát az egykori szentpétervári császári könyvtárból ismertette (vö. MKsz 1879: 172, FRAKNÓI Vilmos), amely ma nem található.

Bucureşti *Acad* ① – Gdańsk *Acad* ① – Kraków *Jagell* ④
Editio facsimile (Gdańsk)
Olim: Szentpétervár, Császári Könyvtár (MKsz 1879: 172)

3

[HEYDEN, Sebald: Puerilium colloquiorum formulae... Germanico, Polonico ac Ungarico ideomate illustrate.] (Cracoviae MDXXXI Vietor.)
A^4–K^4 = [40] fol. – 8°

RMK I 2 – E XVIII. 179 – RMNy 11

Latin beszédgyakorlatok német, lengyel és magyar értelmezéssel.

Az egyetlen hozzáférhető példány első két levele hiányzik. Szövege és beosztása az 1527-i kiadáséval **(2)** azonos, eltérések csak a magyar szövegrészben figyelhetők meg.

Szövegkiadás: Heyden Sebald gyermeki beszélgetéseinek latin–magyar szövege 1531-ből, Budapest, 1897, kiad. és bev. DÉZSI Lajos. (A német és lengyel értelmezések nélkül, összevetve az 1552-i kiadással **(27)**, a magyar szavakat tartalmazó betűrendes mutatóval; ugyanaz: ItK 1897: 55–72, 209–224, 329–335.)

A hazai szakirodalom Sebald Heyden művének ezt a magyar értelmezésekkel ellátott kiadását 1912-ig, az 1527-i kiadás **(2)** teljes példányának felfedezéséig a legrégibb nyomtatott magyar nyelvű szövegként tartotta számon. A ma ismert egyetlen csonka példányt RÓMER Flóris egy Nyitra megyei könyvgyűjtő, Kelecsényi József tulajdonaként ismertette (Budapesti Közlöny 1875: 973). Tulajdonosának hagyatékából vásárlás útján jutott a Nemzeti Múzeum könyvtárába (MKsz 1876: 226). TOLDY

Ferenc 1875. február 17-én a Tudományos Akadémia ülésén „A legrégibb magyar iskolai könyv" címmel mutatta be (Budapesti Közlöny 1875: 1034; AkÉrt 1875: 40), az előadás szövege azonban Toldy halála (1875. december 10.) miatt nyomtatásban már nem jelent meg.

Karol ESTREICHER (XVIII. 179) átvette SZABÓ Károlynak (RMK I 2) a budapesti csonka példányon alapuló leírását, és Vilnából egy másik példányról is tudósított. Ezt MELICH János a vilnai evangélikus esperességi könyvtárban (Evangelische Synodalbibliothek) eredmény nélkül kereste (MKsz 1910: 291–292; MNy 1910: 427). Ugyancsak ő e kiadást az akkor még csak töredékből ismert 1527-ivel (2) nyelvi, helyesírási és tipográfiai szempontból vetette össze, és megállapította, hogy ez az 1531-i kiadás a későbbi (MKsz 1910: 289–299; vö. MNy 1910: 427–428, GOMBOCZ Zoltán). Lásd még: MKsz 1897: 303–306, MELICH János.

ESTREICHER (VIII. 22 és XXIV. 52) szerint a krakkói Vietor-műhely 1531-ben kinyomtatta SYLVESTER János egy magyar értelmezésekkel ellátott szótárát is ezzel a címmel: *Diccionarius Latine, Germanice, Polonice et Ungarice.* Ennek ajánlása így kezdődött: „Joannes Sylvestris Pannonius ad Michaelem Getzki". Estreicher ennek az állítólagos kiadásnak példányát nem ismerte, adatának forrását sem jelölte meg. Annyit jegyzett meg, hogy ez a mű valószínűleg a Sebald HEYDEN-féle *Puerilium colloquiorum formulae* fentebb ismertetett 1531-i kiadásával állhatott kapcsolatban.

Estreicher adatát DÉZSI Lajos állásfoglalás nélkül átvette (ItK 1897: 65–66), az újabb lengyel könyvészeti irodalomban pedig Maria Renata MAYENOWA felújította (*Walka o język w życiu i literaturze staropolskiej*, Warszawa, 1955, 50). BALÁZS János megkísérelte, hogy ennek az állítólagos 1531-i *Diccionarius*nak létét újabb érvekkel támogassa. Ráadásul még egy korábbi, szerinte 1527–1528 táján megjelent kiadását is feltételezte (*Sylvester János és kora*, Budapest, 1958, 47, 85–88).

MELICH János (MNy 1910: 329–330) Estreicher adatát tévedésnek tartotta. A leírás ugyanis a szerzőt kivéve minden vonatkozásban ráillik HEYDEN *Puerilium colloquiorum formulae* című művének erre az 1531-i krakkói kiadására: megyegyezik az év, a hely és a nyomda. Feltehető, hogy Estreichernek egy címlap nélküli példányról volt tudomása, és ezért csak a könyv tartalma alapján adott annak címet; dictionarius négy nyelven, vagyis beszédgyakorló könyv. Ez ráillik Heyden ugyancsak négynyelvű művére, amelynek végén ott van Sylvester ajánlása *Michael Gezthi*hez (hibásan *Getzki*hez). Ebből azután Estreicher vagy forrása Sylvestert gondolta szerzőnek. Ezek alapján bizonyos, hogy Sylvester állítólagos *Diccionarius*a egy tévedéssorozat szüleménye. Lásd még: FITZ, *Nyomdászat*, 98–99.

A külföldi szakirodalomban azonban a Sylvester-féle *Diccionarius* vélelmezése újra és újra felmerül. Így BALÁZSra (*i. m.*, 47, 85) történő hivat-

kozással Erika ISING, *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa*, Berlin, 1970, 77, 184. ISINGre utal: CLAES, *Verzeichnis*, 318. sz. 1532-ben Florian Ungler műhelyében valóban megjelent Krakkóban egy négynyelvű *Dictionarius*, azonban ebben nem a magyar, hanem az olasz a negyedik nyelv (*Pol. typ.*, VII. 103 sz., E XV. 202 és XXXIII. 238). Valószínűleg ez is befolyásolta a Sylvester-féle *Diccionarius* feltételezésének kialakulását.

Budapest *Nat* ②
Olim: Wilno (E XVIII. 179)

4

[EPISTOLAE Pauli lingua Hungarica donatae. A szent Pál levelei magyar nyelven. Transl. Komjáti Benedek.] [Krakkó 1532 Vietor.]
A^6 + ? = [6 + ?] fol. – 2°– Init.

SZTRIPSZKY I 1796/3 ← MKsz 1879: 172, 180 – MKsz 1964: 157–158 – RMNy 12

Részleges bibliafordítás: próbanyomat Szent Pál leveleiből.

E nyomtatványból csak az „A" ív hat levele ismert. Ezeken *A Róma városa belieknek írt Szent Pál levelének röviden való magyarázása és értelme* című bevezetés és az apostol levelének első és megkezdett második fejezete áll. A Komjáti Benedek fordításában 1533-ban megjelent *A Szent Pál levelei* **(5)** megfelelő részei – jelentéktelen eltéréseket nem tekintve – megegyeznek az e töredékben olvasható szöveggel.

E nyomtatvány az elején levő iniciálé és a schwabachi betűtípusok tanúsága szerint Hieronymus Vietor krakkói műhelyének terméke (MNy 1929: 62–64, K. P. = MELICH János). Első töredékét Fraknói Vilmos találta meg a krakkói egyetemi könyvtárban (MKsz 1879: 173–176). E töredék, amelyet ma az Országos Széchényi Könyvtár őriz, a negyedik levél alsó felét tartalmazza. Fraknói szerint betűi az idősebb Johann Schönsperger augsburgi nyomdász 1495-ben használt típusaihoz „egészen hasonlók", és kellő indok nélkül arra gondolt, hogy abból a régi magyar szentírásfordításból való, amelyet Komjáti Benedek az 1533-i kiadás ajánlásában (5 A_3b lap) is említett.

SZILÁDY Áron szerint a Fraknói által leírt töredék a Komjáti-féle fordítás **(5)** próbanyomata lehetett, amely még a fordítás kéziratának teljes befejezése, vagyis 1532. március 11-e előtt valamely ismeretlen, de nem lengyel nyomdában készülhetett (*Epistolae Pavli lingvae Hvngarica donatae*, Budapest, 1883, 475–479).

VARJÚ Elemér szerint a töredék a Komjáti-fordításnak 1533. előtti első kiadása (MKsz 1899: 97). Így vélekedett RUPP Kornél is, aki elsőként vette észre, hogy a töredékben használt betűtípusok a krakkói Vietor-műhelyből valók (*Tanulmányok a XVI. század vallásirodalmából,* Budapest, 1898, 18–25). VISKY Károly megismételte Fraknói állítását, amely szerint e nyomtatvány szövege egy régebbi fordításból való részlet, amelyből Komjáti „plagizált" (MNy 1910: 97–107). TRÓCSÁNYI Zoltán, mivel Vietor az 1533-i kiadásban a Komjáti-fordítást két helyen is az első magyar nyelvű kiadványának nevezte (5 A_2a és i_4a lap), e töredéket a régies típusa ellenére is 1533 utánra helyezte (MNy 1910: 254–259).

MELICH János, miként SZILÁDY, e töredéket próbanyomatnak tartotta. Szerinte éppen e próbanyomat régies, schwabachi betűi és nehezen kezelhető ívrét formátuma miatt tértek át a későbbi, 1533-i kiadásban a nyolcadrét alakra és az antikva betűkre (MKsz 1912: 106–109). HARSÁNYI István szerint viszont a töredék nem próbanyomatból, hanem egy olyan önálló kötetből származik, amely egyedül Szent Pálnak a rómaiakhoz írt levelét és esetleg magyarázatát is tartalmazta (EPhK 1925: 154–157).

1928-ban a krakkói területi levéltár egy 1540. évi adókönyve kötéstáblájából két, illetve három példányban előkerült e nyomtatvány „A" ívének első hat levele. Erről a krakkói Jagelló-egyetem könyvtárának 1928. évi lengyel–magyar könyvkiállítási katalógusa adott hírt, amelyben a Vietor-műhelyből származó nyomtatvány első lapjának reprodukcióját is bemutatták. Leírója az adókönyv kötéstáblájába nyomott 1540-es évszámból arra következtetett, hogy a nyomtatvány a XVI. század harmincas éveinek végéről származik (*Katalog wystawy rękopisów i druków polsko–węgierskich XV i XVI wieku,* Kraków, 1928, 20–21 és VI. tábla; vö. Száz 1929: 58–59, JAKUBOVICH Emil; MNy 1929: 63, K. P. [= MELICH János]).

A tüzetesebb vizsgálat alapján megállapítható, hogy e töredék valóban egy 1532-ben készült próbanyomat darabjai. Vietor ugyanis az 1533-as kiadás (5) elő- és utószavában – mint már Fraknói észrevette – két helyen is azt állította, hogy az a műhelyében készült első magyar szövegű nyomtatvány *(prima foetura).* Tehát ezt e műnek korábbi teljes kiadása nem előzhette meg. Erre ideje sem volt, mert Komjáti a fordítást 1532. március 11-én (i_1b lap) fejezte be, és a könyv Vietor zárószavai szerint 1533 februárjában (i_4a lap) került ki a nyomdából. Ez idő alatt tehát két kiadásra nem lehet gondolni. A későbbi megjelenés ellen szól a töredék ívrét alakja és a schwabachi betűk használata. Komjáti 1533-as munkája után ilyen kiállítású magyar nyomtatvány Krakkóban nem jelent meg. Viszont Vietor műhelyének 1533 előtti, részben magyar szöveget tartalmazó nyomtatványai (2, 1, 3) schwabachi típussal készültek. Vietor ezekkel a betűkkel és ívrét lapokon magyar szöveggel utoljára e próbanyomaton kísérletezhetett, viszont a Komjáti-fordítás végleges kiadásához már

a magyar hangrendszer jelölésére alkalmasabb antikva típust és a praktikusabb nyolcadrét alakot alkalmazta (MKsz 1964: 157–158, HOLL Béla).

Lásd még: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 103–104, VARJAS Béla; FITZ, *Nyomdászat*, 100.

Budapest *Nat* ④ – Kraków *Arch* ④ ④ ④

5

EPISTOLAE Pavli lingva Hvngarica donatae. Az zenth Paal leueley magyar nyeluen. (Transl. Komjáti Benedek.) (Cracouie MDXXXIII Vietor.)

A^8 B^4 C^4 D^8 E^8 F^4 G^8–K^8 L^4 M^8–Z^8, a^8–h^8 i^4 = [236] fol. – 8°– Mult. ill., 3 ins., orn., init.

RMK I 3 – RMNy 13

Részleges bibliafordítás: Szent Pál levelei.

A címlapon Magyarország, ennek hátán pedig a Frangepán-család fametszetű címere. A címlevél után a nyomdásznak Krakkóban 1533-ban kelt előszava, *Omnibus Christianae pietatis studiosis Hungaris Chalcographus*, majd Komjáti Benedeknek *Nyaláb várában* 1532. szeptember 8-án *(Kisasszony napján)* kelt ajánlása áll Frangepán Katalinhoz: *A nagyságos gróf Katalin asszonynak, a néhai nagyságos Perény Gábriel házastársának.* Ennek utolsó bekezdése külön címzés nélkül *Szent Pál levelének olvasóinak* szól, amelyben Komjáti a fordítás módját ismerteti. A fő rész Szent Pál leveleit tartalmazza a Vulgatában levő sorrendben. Valamennyi levél előtt annak *röviden való magyarázása és értelme* olvasható. A fordítás a következő megjegyzéssel zárul: *E Szent Pál epistolái magyarságának vége lett Szent Gergely pápa estén* (március 11), *nagy mise harangkor, a Jézus Krisztus születésének utána ezerötszázharminkét esztendőbe.* Ezt követi: *Errata inter excudendum admissa*, majd Hieronymus Vietornak Krakkóban 1533 februárjában kelt ajánlása *Catharinae a Frangepanibus magnifici quondam d. Gabrielis de Peren... coniugi.* Az utolsó lapon a Perényi-család fametszetű címere.

Szövegkiadás: SZILÁDY Áron jegyzeteivel, Budapest, 1883.

Komjáti Benedek a bécsi egyetemen folytatott tanulmányai után előbb a Nádasdyak, majd 1530–1531-től Perényi Gábor özvegyének, Frangepán Katalinnak udvarában élt, ahol Perényi János nevelője volt. Az életére és erazmista szellemű bibliafordítására vonatkozó kutatások eredményeit HORVÁTH János foglalta össze (*Ref.*, 25–30, 486).

Lásd még: SZABÓ Dénes, *A magyar nyelvemlékek*, Budapest, 1959, 54–55; MIrodT I 295–296, 302–303, VARJAS Béla; *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 102, VARJAS Béla.

Ez a legrégibb, teljes szövegében magyar nyelven kiadott nyomtatvány.

SZABÓ Károly a terjedelem megjelölésénél figyelmen kívül hagyta, hogy az általában nyolc leveles ívek között öt csak négy leveles (RMK I 3).

Bratislava *Acad* ② – Budapest *Acad* ② facs. suppl. ③* facs. suppl. – Budapest *Nat* ② ③ facs. suppl. – Budapest *Univ* ① – Cluj-Napoca *Univ* ④* – London *BL* ② – Sárospatak *Ref* ② – Wien *Nat* ①

6

MURMELLIUS, Joannes: Lexicon Ioannis Mvrmellii, in qvo Latina rerum uocabula in suas singula digesta classes, cu(m) Germanica et Hungarica interpraetatio(n)e. (Cracouiae MDXXXIII Vietor.)

[ ]^4, aa^4–cc^4 dd^6, A^4–D^4 E^8 F^8 G^4 H^4 I^8 K^4 L^4 M^8 N^4 O^4 P^8 Q^4 R^4 S^8 T^4 V^4 = [44] + 207 + [1] pag. – 8° – 2 ins., orn.

RMK I 4 – RMNy 14

Latin szójegyzék német és magyar értelmezéssel.

A címlapon az egyesített magyar címer fametszete látható, amely a mű utolsó levelén ismétlődik. Hátán Leonard Cox verse, majd *Andreas Fridericus Eleutheropolita Silesius* epigrammája *In Joannis Murmellii... librum* és *Epithaphiuma*. A következő levélen *Martinus Heptamydius* krakkói könyvkereskedőnek Krakkóban 1533. december 19-én kelt ajánlása: *Michaeli et Francisco... Stephani a Peren filiis*. Ezt követi az *Index rerum hoc in nitidissimo libello contentarum*, majd a szójegyzékbe felvett latin szavaknak betűrendes mutatója, *Index vocabulorum*. A fő rész 47 fogalomkörben mintegy háromezer latin szónak 2718 magyar értelmezését tartalmazza.

Az Országos Széchényi Könyvtár és a schwazi ferences könyvtár példányának címlapja némi eltérést mutat: az elsőnél a címer fölött egyetlen széles (A-variáns), a másiknál a címer alatt és fölött egy-egy keskenyebb (B-variáns) díszítő léc látható.

A szójegyzék latin–magyar szópárjait kiadta SZAMOTA István, *A Murmellius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból*, Budapest, 1896.

Ezt a magyar értelmezésekkel ellátott szójegyzéket SZENCI MOLNÁR Albert *Dictionarium Latinovngaricum*ában (Nürnberg, 1604, RMK I 392) és BOD Péter a Pápai Páriz-féle szótárhoz írt előszavában (Szeben, 1767) a kinyomtatás éve nélkül említették. A későbbi szakirodalom innen vette át, így SÁNDOR István (*Sokféle*, VIII 44), KASSAI József (*Származtató 's gyökerésző magyar-diák szókönyv*, I, Pest, 1833, 12) és TOLDY Ferenc (*A magyar nemzeti irodalom története*, Budapest, 1878, 107). RUSCSÁK Antal írta le első-

nek a tiroli Schwaz ferences kolostorában őrzött példányt (*Magyarische Kurzivschriftbuchstaben mit ihrer Aussprache. Magyar folyóírási hangjegyek kimondásukkal*, Innsbruck, 1857, 6, 15; Tanodai Lapok, 1864: 50, PONORI THEWREWK Emil). SZABÓ Károly (RMK I 4) anélkül, hogy példányt látott volna, Ponori Thewrewk leírását vette át, a címlap és az ajánlás szövegét összeolvasztotta, a mű terjedelménél pedig csak a számozott lapokat vette figyelembe.

A szójegyzék Joannes MURMELLIUSnak, a deventeri iskola rektorának *Pappa puerorum esui, atque usui percocta* című, először Kölnben 1513-ban megjelent iskolai nyelvgyakorló könyvének első része. Az eredeti latin–német szópároknak lengyellel kiegészített és bővített változata Vietor műhelyében 1526-ban és a következő években ismételten, így 1533-ban, e magyarral ellátott kiadással egyidőben is napvilágot látott (vö. E XXII. 634; Maria Renata MAYENOWA, *Walka o język w życiu i literaturze staropolskiej*, Warszawa, 1955, 49). Ezek valamelyikét használták fel e latin–magyar kiadáshoz, amelyben a lengyel értelmezéseket magyarral cserélték fel. Ezt a szóanyag egyezésén kívül az is bizonyítja, hogy a német címszövegben – az első számozott lapon – tévesen a lengyel értelmezésre vonatkozó utalás maradt meg a magyar helyett.

SZAMOTA István felvetette azt a lehetőséget, hogy a szójegyzék magyar értelmezéseinek összeállítója KOMJÁTI Benedek volt, aki *A Szent Pál leveleit* (5) ugyanebben az évben jelentette meg Hieronymus Vietor krakkói műhelyében (*i. m.*, iv). TRÓCSÁNYI Zoltán szerint azonban ezt a feltevést sem helyesírási, sem nyelvi, sem pedig tárgyi bizonyítékokkal támogatni nem lehet; a szerkesztő több forrásból, esetleg régi iskolai szószedetek, szójegyzékek alapján dolgozhatott (MNy 1911: 364–366). HORVÁTH János kimutatta, hogy a magyar értelmezések máig is ismeretlen szerzője görögül is tudott (*Ref.*, 30–31, 486).

A címlap hátán olvasható Cox-féle latin vers a mű 1528-i német és lengyel értelmezésekkel ellátott kiadása (E VIII. 19 és XXII. 634) elején is szerepelt. Ebben a *Sarmatico* kifejezést e kiadás szerkesztője *Pannonico* szóval cserélte fel.

Lásd még: MELICH János, *A magyar szótárirodalom*, I, Budapest, 1907, 25–39; HORVÁTH, *Ref.*, 329, 509; B. SIMOND Renée, *Mutató a Murmellius-féle latin–magyar szójegyzékhez*, Budapest, 1944 (újra nyomták: Budapest, 1955); SZABÓ Dénes, *A magyar nyelvemlékek*, Budapest, 1959, 62; *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 104, VARJAS Béla; CLAES, *Verzeichnis* 332. sz.

Budapest *Nat* ②ᵛ (B-var.) + *phot.* suppl. (Schwaz) – Kraków *Jagell* ④ – Schwaz ① (A-var.) – Sibiu *Mus*②

7

HEYDEN, Sebald: Pveriliv(m) colloqviorvm formulae pro primis tyronibus per Sebaldum Heyden ex comicorum campo hinc inde collectae, iam et denuo aucte, ac Germanico, Polonico, Vngarico ideomate illustrate. (Cracouiae MDXXXV Vietor.)

A^4–M^4 = [48] fol. – 8°– 1 ill., orn.

MKsz 1976: 281–284 – RMNy S 15A

Latin beszédgyakorlatok német, lengyel és magyar értelmezéssel. A címlapon Sebald Heyden verse *Ad nasutum lectorem*, a címlap hátán *Anshelmus Ephorinus* ajánlása *Iodoci Ludouici Decij filiolo*. A fő rész 33 fejezetben különféle alkalmakra két-két tanuló párbeszédeit tartalmazza. A címlap szerint ez az előzőkhöz viszonyítva bővített kiadás. Az 1527-i kiadással (2) összevetve a XVII–XX, valamint a XXXII–XXXIII. fejezetekben levő betoldásokon kívül több *Dialogus*ban a beszélgető tanulók neve is megváltozott. Továbbá a 16. dialógus végén a *Qui nos creavit* kezdetű latin szöveg német, lengyel és magyar fordításban is olvasható. Ugyancsak négynyelvű a kiadvány végén lévő *Praecatio Dominica* és *Salutatio Angelica* szövege is. Magyar szövegük megegyezik a Christoph HEGENDORFF *Rudimenta grammatices Donati* című tankönyvében közölttel (Krakkó 1527; 1). A kiadványt Sylvester János *Decastichon*ja zárja *ad Michaelem Gezthi puerum*.

E kiadvány egyetlen ismert példányát BORSA Gedeon írta le (MKsz 1976: 281–284). Elemezte a Heyden Sebald krakkói kiadásainak szövegében és nyomdai kiállításában megfigyelhető eltéréseket. Ő figyelt fel a következő, s csak ebben a kiadásban olvasható szövegre is: „Cave o libelle, ne indicas in manus cujusdam Martini Gallini Proschoviensis, tuto tamen ire possis ad Germanos et Ungaros" (M_4a). Eszerint a beszélgetésgyűjtemény szerkesztője Martinus Galliniusnak, Zsigmond Ágost lengyel király udvari prédikátorának ellenlábasa volt. Személye mindezideig ismeretlen.

Budapest *Nat phot.* – Bamberg ①

8

GÁLSZÉCSI István: Kegyes yenekekrwl ees kereztyen hewtrwl reowid kionywecyke Galzecy Estwan mestertwl zerezteteth. [Krakkó 1536 Vietor].

A^8–B^8 [C^8] D^8 + ? = [32 + ?] fol. – 8° – ♪, 2 ins., orn.

RMK I 8; SZTRIPSZKY I 1796a ← MKsz 1887: 215 – E XVII. 25 – RMNy 18

Evangélikus énekeskönyv.

Az énekeskönyv ma csak töredékekből és csupán az első, második és negyedik ívből ismert.

Címlapján Magyarország, Csehország és Dalmácia egyesített címerét ábrázoló fametszet, a hátán pedig szentírási idézet alatt a Perényi-családnak ugyancsak fametszetű címere látható. Ezután a szerzőnek Gálszécsen 1536. április 4-én, *Szent Ambrus napján* kelt és *A nagyságos Perény Péternek, Abaújvármegye örök ispánjának* címzett levele, majd az olvasóknak szóló előszava következik. A mű ma ismert töredékei a Tízparancsolatot, a Hiszekegyet magyarázó és más énekeket tartalmazzák.

Hasonmás kiadás az Ágoston-féle töredékről („A"-ív fele): MKsz 1887: V. melléklet – a krakkói töredékről (teljes „A"-ív): MKsz 1911: melléklet a 11. laphoz – a prágai töredékről („B" és „D"-ív): MKsz 1965: 258–261.

Gálszécsi István énekeskönyvét először ÚJFALVI Imre említette az 1602-ben megjelent énekeskönyvének előszavában ebben a formában: „Gálszécsi István mester azon városnak, azaz Gálszécsnek scholájában tanító, írt egy énekes könyvetskét. Dedikáltatott a nagyságos Prini Péternek. Nyomtattatott in octavo Krakkóban anno 1536" (RMK I 377; kiadva: ItK 1957: 373). A szakirodalom hosszú ideig csak ebből a közlésből tudott a műről. TOLDY Ferenc (*A magyar nemzeti irodalom története*, Budapest, 1874, 58) még létezését is kétségbevonta, mert szerinte Újfalvi alighanem Székely Istvánnak 1538-ban ugyancsak Krakkóban megjelent énekeskönyvét (14) tulajdonította tévedésből Gálszécsinek. SZABÓ Károly (RMK I 8) és RÉVÉSZ Kálmán (MKsz 1882: 265) anélkül, hogy a művet példányból ismerték volna, Újfalvi adatát hitelesnek fogadta el.

Az énekeskönyv első töredékeit, az A_2 és A_3, valamint az ezekkel összefüggő két másik levelet Révai Leó könyvtáblából áztatta ki 1886-ban, és eladta ÁGOSTON Józsefnek (MKsz 1886: 343). ERDÉLYI Pál ezt részletesen leírta és hasonmás melléklettel bemutatta (MKsz 1887: 215–223; 1899: 48–51). 1911-ben Adam CHMIEL a krakkói városi számadások 1547-i kötetének táblájában megtalálta az énekeskönyv első teljes ívét a címlappal együtt. Ezt DIVÉKY Adorján ismertette (MKsz 1911: 10–13; vö. MNy 1911: 259–261, TRÓCSÁNYI Zoltán). A két töredék a kisebb sérüléseknél, a ragasztó okozta elmosódásoknál kölcsönösen kiegészíti egymást. 1962-ben Antonín MĚŠŤAN, a prágai strahovi könyvtár egy kolligátumá-

nak 1548-ban készült kötéstáblájából fejtette ki e mű „B"-ívének második és harmadik, valamint „D"-ívének két levelét, amelyeknek hasonmását BREDÁR Gyula közölte, és nyomda-, illetve helyesírástörténeti szempontból részletesen leírta (MKsz 1965: 255–263). Megállapítása szerint e prágai töredékek nyomdai próbalevonat maradványai.

SZILÁDY Áron a Tízparancsolatról, a Hiszekegyről és az Úrvacsoráról szóló első három éneket Luthertől átdolgozott középkori szövegek bővített, rímtelen fordításának tartotta (ItK 1911: 373–376). SÓLYOM Jenő kimutatta, hogy ezeket Gálszécsi feltehetően még a Luther előtti, hagyományos formájukban ismerte (*Luther és Magyarország,* Budapest, 1933, 146–147). Ugyanezt állapította meg a *Dicséretes és áldott légyen* kezdetű énekről BREDÁR (MKsz 1965: 262). A többi ének forrása még tisztázatlan.

Gálszécsi István kassai és gálszécsi iskolamester és gyulai prédikátor volt. Pályáját HORVÁTH János (*Ref.*, 36–37, 486) és NAGY Barna (MKsz 1963: 347–348) ismertette.

Lásd még: ProtSz 1913: 246–255, PÉTER Mihály–PAYR Sándor, *A dunántúli evangélikus egyházkerület története,* I, Sopron, 1924, 783–784; GULYÁS, *Könyvnyomtatás,* 34–35; RMDT I 50; MIrodT I, 341–342, VARJAS Béla; Studia Musicologica, 1968: 20–23, CSOMASZ TÓTH Kálmán; ItK 1970: 51–59, CSOMASZ TÓTH Kálmán.

Gálszécsi énekeskönyvének e kiadása Hieronymus Vietor krakkói nyomdájának a Komjáti-féle *A Szent Pál levelei magyar nyelven* (5) nyomtatásához használt antikva betűtípussal készült. Ezt a kiadást az énekek címében használt schwabachi típus különbözteti meg a másodiktól (12). Ebből állapítható meg az is, hogy a prágai töredékek ehhez a kiadáshoz tartoznak.

BREDÁR a prágai töredék alapján észrevette, hogy az első két íven fadúcokra metszett hangjegyeket, a negyediken viszont öntött részekből összerakható kottákat alkalmazott a nyomdász. A két-három kottafejhez tartozó vonalrészektől megtévesztve azonban azt gondolta, hogy a nyomtatás két-háromtagú hangjegybokrot tartalmazó öntvényekről készült (MKsz 1965: 257). VARJAS Béla állapította meg, hogy Vietor az énekeskönyv előállítása közben kísérletezett a kétfázisos hangjegynyomással, vagyis külön nyomta a mozgatható hangjegyeket és külön a vonalazást. Ezt meggyőzően bizonyítja, hogy a két példányban fennmaradt D_2 és D_3 levélen a vonalazás a hangjegyekhez és a nyomtatott szöveghez viszonyítva elcsúszott (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből,* Budapest, 1969, 109–112; vö. *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie,* 1968, 133, SCHULEK Tibor).

Budapest *Nat phot.* (Kraków, Praha) – Kraków *Jagell* ④* – Praha *Strahov* ④ *Editio facsimile*

9

<Székely István, Calendarium magyar nyelven. Krakkó 1537–1538 Vietor.>

RMNy 19

Egykorú említés alapján feltételezhető.

Öröknaptár.

SZABÓ Károly e mű 1540–1550 között megjelent kiadásának (**18**) előszavából idézte Székely Istvánnak a mondatát: *kit jó néven ha veendnek, többre és nagyobbra ennek utána igyekezünk.* Ezt a megjegyzést ugyan találóan a szerző 1538-ban megjelent munkáira (**14** és **15**) vonatkoztatta, de a továbbiakban arra a téves következtetésre jutott, hogy Székely *Calendariuma* általa ismert példányának 1538 előtt kellett megjelennie (RMK I 354).

VARJAS Béla ezzel szemben ugyanis megállapította, hogy a SZABÓ által leírt példányok a betűkészlet tanúsága szerint az 1540-es években készült utánnyomatból vagy újabb kiadásból származhatnak. Lehetségesnek tartotta azonban ő is, hogy e műnek 1538 előtt vagy legkésőbb 1538 elején már megjelent egy kiadása. Feltételezését azzal indokolta, hogy a krakkói városi magisztrátus 1538-ban Hieronymus Vietor könyvnyomdászt eltiltotta a naptárak nyomtatásától és terjesztésétől. A magyar kalendárium kiadására tehát csak e tiltó rendelkezés előtt vagy pedig csak jóval később, esetleg Vietor 1547-ben bekövetkezett halála után kerülhetett sor. Ekkor azonban már az ajánlás idézett célzása elvesztette volna időszerűségét (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből,* Budapest, 1969, 112–113).

10

»DÉVAI BÍRÓ Mátyás: Orthographia Ungarica, azaz igaz írás módjáról való tudomány magyar nyelven irattatott. Krakkó 1538 Vietor. 8°«

RMNy 22

Magyar ábécéskönyv.

Dévai Bíró Mátyás könyvének e korábbi kiadására az 1549-i kiadás (**22**) címlapjáról lehet következtetni, ahol ez olvasható: *újonnan megigazíttatott és kinyomattatott.*

Ebből a megjegyzésből kiindulva id. RÉVÉSZ Imre arra következtetett, hogy ez a korábbi kiadás nem volt teljesen azonos a *B. A.* monogram mögött rejtőző Abádi Benedek által átdolgozott, és a fentebb említett

1549-i kiadással. Ebben ugyanis a Dévai-féle írásszabályoknak, elsősorban az „az" névelő hasonulásának (ab barát, at tízparancsolat) alkalmazása már nem következetes. Révész megállapítása szerint kellett tehát egy korábbi kiadásnak lennie, amelyben ezek a helyesírási szabályok úgy érvényesültek, mint a másik, 1538. elején megjelent művében, *At tíz parancsolatnak... magyarázatjá*ban (11; Magyarország 1862. augusztus 10–17: 184, 186, 188 és 189. sz.; *Dévay Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei*, Pest, 1863, 105–109).

Dévainak ezt a névelőt hasonító gyakorlatát SYLVESTER János 1539-ben a Sárvár-Újszigeten kinyomtatott *Grammatica Hungarolatinán*ak *De articulo Hungarici sermonis* című fejezetében (RMNy 39 D_3b lap) bírálta. Mivel RÉVÉSZ (*i. m.*, 109) Sylvester megjegyzését Dévai *Orthographia Ungaricájá*ra vonatkoztatta, és ennek az ábécés könyvének első nyomtatási helyét ugyancsak Sárvár-Újszigeten kereste, kénytelen volt 1549 előtt két kiadást feltételezni. Ezek közül szerinte az elsőnek 1538 táján, még a *Grammatica Hungarolatina* (RMNy 39) előtt kellett megjelennie. Ezt a feltételezett kiadást azonban nem tudta kapcsolatba hozni Abádi Benedekkel, az 1549-i kiadás *B. A.* jelű átdolgozójával, aki csak 1539. június 14-e után, az *Új Testamentum* (RMNy 49) nyomtatása közben kezdett Sylvester nyomdájában dolgozni. Ezért kellett még egy második, 1541–1543 táján megjelent és Abádi által megrövidített kiadást is feltételeznie, amikor az még Sárvár-Újszigeten működött.

SZILÁDY Áron (*Dévai Mátyás, At tíz parancsolatnak... magyarázatja*, Budapest, 1897, 134–137) közölte Georg Wernernek 1538. április 9-én Prágából Peregi Albert pécsi préposthoz, és Pereginek 1538. május 9-én Pozsonyból Sylvesterhez írt levelét. Ezekből kiderült, hogy Hieronymus Vietor krakkói nyomdász megküldte Dévai egyik munkáját Sylvesternek, aki a második levél külsejére saját kézzel feljegyezte Dévai helyesírási elveire vonatkozó bírálatát: *Respondi Alberto praeposito... quod rationem scribendi in nostra lingua Matthiae nostri non omnibus probarem.* SZILÁDY azonban azt is megállapította, hogy az említett levelekben Dévai vallási állásfoglalására is történt utalás, ezért a megküldött nyomtatott mű inkább a fentebb már említett *At tíz parancsolatnak... magyarázatja* és nem az *Orthographia Ungarica* lehetett; Sylvester ebből is megismerhette Dévai helyesírási elveit már a *Grammatica Hungarolatina* szerkesztése közben (*i. m.*, 122).

Az *Orthographia Ungarica* korábbi kiadásának helyét RÉVÉSZ (*i. m.*, 109) és SZILÁDY (RMKT II 429) korábban Sárvár-Újszigeten keresték. GULYÁS Pál szerint Sylvester 1538–1539-ben a Sárvár-Újszigeten tartózkodó Dévai Mátyástól megkaphatta az *Orthographia Ungarica* egy példányát, és maga a szerző hívhatta fel figyelmét a nyomtatásban jártas Abádira, akit azután Sylvester műhelyében foglalkoztatott (MNy 1928: 270–271; *Könyvnyom-*

tatás, 65). Mindez azonban alaptalan feltevés, mert az idézett levelekből kiderül, hogy Dévai wittenbergi tanulmányai után 1537 végén Krakkóban Vietor házában tartózkodott, és ott jelent meg a könyve, amelyet Sylvester is megkapott Vietortól. Utána rövid időre hazajött ugyan, de nincs adat arról, hogy Sárvár-Újszigeten is megfordult volna. Egyébként is aligha képzelhető el, hogy Sylvester az *Új Testamentum* és a *Grammatica Hungarolatina* munkálatai közben egy felfogásával nem egyező művet kiadott volna. Sokkal valószínűbb, hogy az *Orthographia Ungarica* első kiadása is – akárcsak az 1549-i – Krakkóban Vietor műhelyében készült, mégpedig Abádi Benedek közreműködésével.

A nyomtatás idejét ZOVÁNYI Jenő – Dévai és Abádi életrajzi adatainak mérlegelésével – 1534–1535 táján kereste (*Reformáció,* 80; Cikkei, 104; *Akadémikus, céhbeli és dilettáns egyháztörténeti írók,* Budapest, 1943, 28). VARJAS Béla viszont megállapította, hogy a Vietor-műhely betűkészletét a magyar helyesírás igényének megfelelően (így például a kétpontos ö és ü jellel) 1538 táján egészítették ki. Erre a könyvnyomtatót egyedül Dévai *Orthographia Ungaricája* késztethette. A krakkói Vietor-nyomtatványok közül az 1538-ban nyomtatott Gálszécsi-kötetben (**13**) ezek a betűk még nem szerepelnek; ezért az *Orthographia Ungarica* korábbi kiadásának 1538 folyamán a Gálszécsi említett műve után kellett megjelennie (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből,* Budapest, 1969, 113–114).

Lásd még: MKsz 1943: 242–243, HORVÁTH János; HORVÁTH, *Ref.,* 165, 496–497; BALÁZS János, *Sylvester János és kora,* Budapest, 1958, 164–166; SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk,* Budapest, 1968, 141–165.

11

»[DÉVAI BÍRÓ Mátyás: At tizparancsolatnak, ah hit ágazatinak, am mi atyánknak és ah hit pecsétinek rövideden való magyarázatja. Mátyás Dévai.] [Krakkó cr. 1538 Vietor.]«

»[A^8–B^8] C^8 [D^8–G^8] = [56] fol. – 8°«

RMNy 23

Evangélikus tanítás.

E nyomtatvány tartalmára a második kiadásból (**23**) lehet következtetni. A „C" ív szövege, amely a Tízparancsolat magyarázatát tartalmazó rész hét fejezetét foglalta magában, teljesen megegyezett a második kiadás (**23**) megfelelő részeivel.

A II. világháború alatt elpusztult „C" ívet Gálszécsi István katekizmusának töredékeivel együtt SZILÁDY Áron áztatta ki egy kassai céhszabályzat 1550-ből származó kötéstáblájából (vö. **13**). HAJNÓCZY Iván ismertetése szerint e kiadás ívei nyolc levelesek voltak a második kiadás (**23**) négy levelével szemben. A lap- és sorbeosztásuk eltért egymástól: SZILÁDY szerint „a sorok hosszabbak s a lapok nagyobb méretűek". A leírásból az is kitűnik, hogy a „C" ív szövege a másik kiadásban (**23**) az „E" és „F" íveken található, tehát ez a kiadás fele annyi íven azzal azonos terjedelmű volt. A szöveg azonban még helyesírásában is egyezett. SZILÁDY e töredéket gondolta a második kiadásnak (MKsz 1925: 147, HAJNÓCZY Iván).

VARJAS Béla a Hieronymus Vietor krakkói műhelyében készült magyar nyomtatványok betűtípusainak és helyesírásának vizsgálata során megállapította, hogy Dévai e művének másik kiadása (**23**) 1549 táján a tipográfiailag teljesen azonos *Orthographia Ungaricával* (**22**) együtt jelenhetett meg. Ha annak és e kiadás töredékének szövege valóban betű szerint megegyezett, amint ezt Hajnóczy állította, úgy ennek az elveszett műnek is Vietor magyar helyesírásra kiegészített betűivel kellett készülnie. Ezek legkorábban Dévai *Orthographia Ungaricája* 1538-ra helyezhető első kiadásában (**10**) tűnhettek fel (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 114–115). VARJAS feltevését alátámasztja, hogy Dévai 1538-ban megfordult Vietor házában, ahol egy vallási tételeket tartalmazó művét kinyomatta. Ez nem lehetett más, mint a Tízparancsolat magyarázatának e korábbi kiadása (vö. **10**).

Olim: Kecskemét, Városi Könyvtár (MKsz 1925: 146–147)

12

[GÁLSZÉCSI István: Kegyes énekekről és keresztyén hitről rövid könyvecske. Krakkó 1538 Vietor.]

$A^8 + ? = [8 + ?]$ fol. – 8° – ♪

MKsz 1963: 347–356 – RMNy 24

Evangélikus énekeskönyv.

A nyomtatvány két levélnyi töredéke első darabján Gálszécsi Istvánnak Perényi Péterhez címzett és az énekeskönyv első kiadásában (**8**) is megtalálható ajánlólevelének eleje, a másodikon *Mi hiszünk az egy Istenben* és a *Jézus Krisztus mi üdvösségünk, ki mirólunk* kezdetű énekek eleje található a hozzátartozó kottákkal.

Hasonmás: MKsz 1963: 350, 353–354

A töredékről először a krakkói Egyetemi Könyvtár 1928. évi könyvkiállításának katalógusa adott hírt (*Katalog wystawy rękopisów i druków polsko-węgerskich XV i XVI wieku*, Kraków, 1928, 20; ismertette „K. P." szignóval MELICH János, MNy 1929: 63). Az egyik levél rektóján A_2, verzóján tévesen A_3 ívjelzés található, a másik levélen viszont – a másik kiadásból (8) következtetve – hibásan A_6a és A_7a lapoknak megfelelő szöveg áll. Ez arra mutat, hogy a töredék próbanyomatból származik.

A mű címének második részéből kiindulva GULYÁS Pál (*Könyvnyomtatás*, 35) ezt az énekeskönyvet azonosnak gondolta Gálszécsinek *A keresztyéni tudományról való rövid könyvecské*jével (13). E műnek azonban BOD Péter leírása (*Athenas*, 89–90) és a kecskeméti töredék „C", „F" és „G" íve alapján ismert a tartalma, amely semmi azonosságot sem mutat Gálszécsinek ezzel a két kiadásból is hozzáférhető (vö. 8) énekeskönyvével.

A betűtípusok tanúsága szerint Gálszécsi énekeskönyvének e kiadása is Hieronymus Vietor krakkói nyomdájában készült. GULYÁS (*i. m.*, 259) csupán az A_2 jelzésű lapot figyelve azt állította, hogy a lapok szedéstükre az 1536-i kiadás (8) 23 soros lapjaitól eltérően 24 sort tartalmaz. A teljesen kitöltött tükrű lapokon azonban mindkét kiadásban 25 sor van.

A töredékeket részletesen először NAGY Barna vizsgálta és megállapította, hogy a szedésbeli és az ezzel jelentkező terjedelemben való eltéréseken túl a helyesírás újabb, javított kiadásra mutat. Mivel Perényi Péter, akinek az ajánlás szól, 1542-től csaknem haláláig fogságban volt, nyomtatási ideje 1537 és 1542 közé helyezhető (MKsz 1963: 347–356). VARJAS Béla vette észre, hogy ezt a második kiadást azzal a felújított betűkészlettel és hangjelölési móddal nyomták, mint amellyel ismereteink szerint elsőként 1538-ban *A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske* (13) készült (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 110–111).

Kraków *Jagell* ④
Editio facsimile

13

»[1] GÁLSZÉCSI István: A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske. – [2] FARKAS András: Chronica de introductione Scytharum in Ungariam et Judaeorum de Aegypto. Krakkó 1538 [Vietor].«

»[A^8–B^8] C^8 [D^8–E^8] F^8–G^8 [H^8–I^8 ?] = [72 ?] fol. – 8°«

RMK I 10–11 – RMNy 25

Evangélikus tanítás és krónikás ének magyar nyelven.

E nyomtatvány néhány levélnyi töredéke, amelyen Gálszécsi István vallásoktató írásának részletei voltak, elpusztult. A mű ma már csak leírásokból ismert. Tartalmát és beosztását Bethlen Kata enyedi könyvtárának egykori példánya (ErdMuz 1907: 35; 1912: 169) alapján BOD Péter így írta le Gálszécsi munkái között: „Adott ki magyarul mindjárt a magyarok hasznokra ilyen titulussal: A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske, Gálszécsi István mestertől szereztetett. Nyomt. Krakkóban Lengyelországban 1538-dik esztend. 8. r. Traktál ebben röviden (1) A parancsolatokról. (2) Az apostoli krédóról. (3) Az imádságról. (4) A gyónásról. (5) A szakramentomokról. (6) A keresztyéni szabadságról." (*Athenas*, 89–90).

A nyomtatvány második részének, Farkas András verses krónikájának emlékét BOD így őrizte meg: „mikor Gálszécsi István egy kis könyvecskét nyomtatott volna Krakkóban 1538-dik esztendőben a keresztyéni tudományról... ez [Farkas András] egy versekkel írott krónikácskát ragasztott hozzá, magyar nyelven ugyan, de ily deák titulussal: Chronica de introductione Scytharum in Ungariam et Judaeorum de Aegypto. Iratott 1538-dik eszt. Nyomt. Krakkóban. 8. R." (*Athenas*, 81.)

Szövegközlés: A II. világháború alatt elpusztult kecskeméti töredék teljes szövegét, amely Gálszécsi művének részleteit tartalmazta, az Athenaeum kiadónál 1912-ben készült, de meg nem jelent betűhív kiadás korrektúra-levonata alapján és az eredeti töredékkel összevetve SÓLYOM Jenő tette közzé (*Luther és Magyarország*, Budapest, 1933, 178–198).

Gálszécsi műve beosztásában és tartalmában hasonlít Luther katekizmusához, anyagát azonban nem kérdés-felelet formában tárgyalta (SÓLYOM Jenő, *i. m.*, 147–150). Farkas András későbbi kiadásokból *Jersze emlékezzünk az örök Istennek* kezdettel ismert éneke az utolsó versszak szerint 1538-ban készült. HORVÁTH János megállapította, hogy az nem egyszerűen bibliai epika vagy históriás ének, hanem Szapolyai János királyságát és a reformáció ügyét szolgáló irányzatos mű (*Ref.*, 37–40, 486–487).

Lásd még: MIrodT I 333–334, VARJAS Béla; *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 110–111, VARJAS Béla.

Gálszécsi István e hittankönyvét legkorábban BATIZI András említette az 1550-ben Krakkóban megjelent *Keresztyéni tudományról való rövid könyvecskéjének* (25) előszavában. 1784-ben SINAI Miklós debreceni professzor kéziratos egyháztörténeti jegyzetében közölte Gálszécsi művének és hat fejezetének címét, továbbá azt a mondatot, amelyben a szerző további írói terveiről tudósította az olvasót (*Praelectiones publicae in historiam ecclesiasticam saeculi XVI.*, kiad. HERPAY Gábor, Debrecen, 1911, 99–100).

A nyomtatvány 16 levélnyi töredéke: a „C" ív fele, a teljes „F" ív és a „G" ív fele, amelyről először RÉVÉSZ Kálmán adott hírt, a kassai városi levéltár egyik 1550-ben bekötött céhkönyvének táblájából került elő (ProtEgyhIskL 1894: 340–341; MKsz 1894: 378). A töredék később SZILÁDY Áronhoz, majd hagyatékából a kecskeméti városi könyvtárba jutott, a II. világháború alatt azonban elpusztult. Bod tartalmi leírásával összevetve a Tízparancsolat a hiányzó „A–B" íven lehetett. A „C", „D" és az „E" ív első felén az apostoli hitvallás magyarázata, az „E" ív második és az „F" ív első felén a Miatyánk parafrázisa volt. Az „F" ív második felét a gyónásról, a „G" ívet pedig a keresztségről, Úrvacsoráról és a szabadakaratról szóló részek foglalhatták el (MKsz 1925: 145–147, HAJNÓCZY Iván).

Farkas András énekét Cornides Dániel lemásolta. Ezen olvasható, hogy terjedelme egy nyolcadrét ívet tett ki (RMKT II 375, SZILÁDY Áron). Ez alighanem tévedés, mert az ugyancsak nyolcadrét Hoffgreff-énekeskönyvben (Kolozsvár 1554–1555; RMNy 108) a verssoronként nem is tagolt szövegváltozat 14 levelet foglalt el. Ezért feltételezhető, hogy terjedelme itt sem egy, hanem két ív volt. Az egész mű terjedelme tehát „A–I" jelű íveken 72 levél lehetett.

A nyomtatvány Hieronymus Vietor műhelyében készülhetett, ahol a XVI. század második negyedében a legtöbb magyar nyelvű krakkói nyomtatványt adták ki.

Bod Péter írói lexikonában az egyes írókat betűrendben tárgyalta, és így Gálszécsi és Farkas munkáját két különböző helyen írta le. Ezért SÁNDOR István (*Sokféle*, III 95) és nyomában SZABÓ Károly (RMK I 10 és RMK I 11) a két művet külön nyomtatványnak fogta fel, bár éppen BOD leírásából (*Athenas*, 81) kétségtelen, hogy a két mű egy nyomdai egységben jelent meg. GULYÁS Pál lehetségesnek tartotta, hogy ez a kiadvány Gálszécsi énekeskönyvének (8) második kiadása volt (*Könyvnyomtatás*, 35). Bod pontos leírása azonban ennek a téves feltételezésnek ellene mond (vö. 12).

Olim: Kecskemét, Városi könyvtár (MKsz 1925: 146)

14

»SZÉKELY István: Az ekklézsiának régi deák hymnus nevezettel való énekei. Krakkó 1538 [Vietor]. – 8°«

RMK I 13 – RMNy 26

Himnuszok.

Ezt a ma már nem ismert nyomtatványt BOD Péter írta le Bethlen Kata könyvtárának egykori példánya alapján Székely István munkái között: Magyarra fordította az ekklézsiának régi deák hymnus nevezettel való énekeit. Nyomt. Krakkóban. 1538-dik eszt. Vagyon ajánlva Prini Péter nagy úrnak (*Athenas*, 258; vö. ErdMuz 1912: 166). Ugyanerre a műre vonatkoztatható BOD kéziratos latin adatgyűjteményében (*Literata Pannodacia* 35) a következő megjegyzés: Ante jam anno videlicet 1538 ediderunt hungarice hymnos veteris ecclesiae (KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk*, Budapest, 1961, 572; Bod kéziratáról vö. MIrodT II 565, TARNAI Andor).

Ezt a művet is Hieronymus Vietor műhelyében nyomtathatták, mint a többi krakkói magyar nyelvű kiadványt a XVI. század első felében. Az énekeskönyv a reformáció énekköltészetének kezdetén keletkezett. Feltehető, hogy ez közvetítette a későbbi graduális gyűjtemények számára a középkori himnuszok magyar fordítását (KLANICZAY, *i. m.*, 177–178, 572; ItK 1957: 23). CSOMASZ TÓTH Kálmán ugyanis megállapította, hogy a XVI. századi énekeskönyvekben már korán megjelenő himnusz-szövegek egy része semmi kapcsolatot sem mutat a késő középkori kódexek fordításaival. Egymás között viszont annyira megegyeznek, hogy csakis közös, eléggé elterjedt és sokak számára hozzáférhető forrásból származhattak. A forrás Székely Istvánnak ez az énekeskönyve lehetett (RMDT I 73–75).

Az egyetlen, Bodtól ismertetett példány 1849-ben az enyedi könyvtárral elpusztult. Bod adatát átvették SÁNDOR István (*Könyvesház*, 1), VARASDY Lajos (ProtEgyhIskL 1861: 139), ERDÉLYI Pál (MKsz 1899: 112), valamint az újabb irodalomtörténetek. GULYÁS Pál azt gondolta, hogy Székelynek a Bod által leírt és példányból nem ismert két munkája, a *Keresztyénségnek fundamentomáról való tanúság* **(15)** és e himnuszgyűjtemény mögött egyazon munka, Gálszécsi énekeskönyve **(12)** lappang (*Könyvnyomtatás*, 35). Feltevésének azonban ellene mond, hogy Bod Péter példány alapján világosan megkülönböztette Gálszécsinek **(13)** és Székelynek **(15)** nemcsak a katekizmusát, de külön említette mindkettőjük énekeskönyvét **(12)** is (*Athenas*, 89; vö. ErdMuz 1907: 35, 1912: 169).

15

»SZÉKELY István: Keresztyénségnek fundamentomáról való tanúság. Krakkó 1538 [Vietor].«

RMK I 12 – E XXX. 239 – RMNy 27

Evangélikus katekizmus.

A könyv emlékét BOD Péter őrizte meg, aki Székely István írásai között így említette: „Egy kis könyvecskét írt a szikszai iskola-béli gyermekeknek számokra, melynek titulusa ez: Keresztyénségnek fundamentomáról való tanúság. Nyomt. Krakkóban 1538-dik eszt. Ekkor volt szikszai iskolamester, a könyvét is ajánlotta a szikszói gyermekeknek." (*Athenas*, 258.)

Bod fenti közlését átvette SZABÓ Károly (RMK I 12) azzal a megjegyzéssel, hogy Székely István munkájának egyetlen, Bod Pétertől ismert példánya 1849-ben Enyeden Bethlen Kata könyvtárával elpusztult. Ugyanabban az évben megsemmisült ennek a kiadásnak az a másolata is, amely Lugossy József debreceni tanár könyvtárában volt. A szerző 1544-i és 1546-i katekizmus-kiadásainak (**17** és **20**) leírásából arra lehet következtetni, hogy ez az evangélikus katekizmusok legegyszerűbb és legrövidebb típusához tartozhatott.

Valószínű, hogy e nyomtatvány Hieronymus Vietor műhelyében készült, mivel a XVI. század első felében a részben vagy egészben magyar nyelvű nyomtatványokat Krakkóban nála nyomtatták. GULYÁS Pál kétségbe vonta, hogy Székely himnuszfordítása (**14**) és ez a katekizmusa Vietor nyomdájában jelent volna meg. Szerinte Gálszécsi István hasonló művének (**13**) kiadója önmagának nem csinált konkurenciát (*Könyvnyomtatás*, 35). VARJAS Béla ezzel szemben kimutatta, hogy a XVI. századi könyvkiadásban és könyvterjesztésben ugyanolyan műfajú műveknek egyidejű és többszöri kinyomtatása sem volt a nyomdász számára ráfizetéses vállalkozás, mert a magyar nyelvű műveket mind megrendelésre készítették (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 116).

16

[BATIZI András: Keresztyéni tudományról való rövid könyvecske.] [Krakkó 1543–1545 Vietor.]

$[A^8–C^8]$ D^8 $[E^8–L^8]$ = [88] fol. – 8°

MKsz 1911: 12 – RMNy 57

Evangélikus katekizmus.

Első kiadásából ma csak a D_1a lap töredékének reprodukciója ismert (MKsz 1911: 12). Az itt olvasható szöveg megegyezik az 1550-i krakkói kiadáséval (25).

SZILÁDY Áron vette észre, hogy e mű 1555-i kolozsvári kiadásának (RMNy 125) ajánlásában Georg Hoffgreff azt írta, hogy az újranyomáshoz olyan kiadást használt, amelyen nem volt feltüntetve nyomdász neve. Mivel pedig az ismert legkorábbi, 1550-i kiadáson (25) Łazarz Andrysowic neve szerepel, egy 1550 előtti kiadásra következtetett, amelynek BATIZI életrajzi adatait figyelembe véve 1542 és 1545 között Krakkóban kellett megjelennie (RMKT II 410–411).

A mű töredékét 1911-ben DIVÉKY Adorján a Gálszécsi-énekeskönyv (8) első ívével együtt egy 1547-i krakkói városi számadáskönyv kötéstáblájából áztatta ki. Meghatározni azonban nem tudta, és azt sem vette észre, hogy a töredék két, különböző nyomtatványból származó, összetapadt darabból áll (MKsz 1911: 12–13). VARJAS Béla a fakszimile alapján megállapította, hogy a Divéky által bemutatott 2. ábrán OZORAI Imre *De Christo* című műve 1546-i kiadásának (19) Q_2b lapjáról, míg az 1. ábra BATIZI katekizmusának D_1a lapjáról való töredék látható. Az utóbbi szövegében teljesen megegyezik BATIZI műve 1550-i kiadásával (25), betűtípusa és szedése azonban más (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 117–119).

BATIZI András katekizmusa 1550-i kiadásának (25) előszavában Gálszécsi Istvánról mint halottról, Dévai Bíró Mátyásról pedig mint élőről emlékezik meg. Mivel pedig Gálszécsi 1543-ban már nem élt, Dévai pedig 1545 júniusa előtt meghalt, BATIZI katekizmusa első kiadásának az előszó tanúsága szerint 1544-ben vagy 1545 első felében kellett megjelennie – a betűtípusok alapján – Hieronymus Vietor műhelyében. Az alig fél lapnyi szöveg alapján arra lehet következtetni, hogy ez az első kiadás terjedelemben és külső kiállításban megegyezett az 1550-i kiadással.

Olim: Kraków (MKsz 1911: 10)

17

»SZÉKELY István: Keresztyénség fundamentomáról való rövid tanuság. [Krakkó] 1544 [Vietor]. – 8°«

RMK I 16 – E XXX. 239 – RMNy 58

Evangélikus katekizmus.

A műnek ezt a kiadását BOD Péter (*Athenas*, 258) így írta le: „Keresztyénség fundamentomáról való rövid tanúság. Nyomt. 1544dik eszt. 8. Vagyon ajánlva Régi Kelemennek vitézlő úri embernek, hogy fiát eszerint tanítaná, az A.B.C.-ét elől leírta, hogy a gyerekek aszerint taníttatnának olvasni. Írta ezt Liszkán laktában."

Tartalma szerint feltehetően megegyezett Székely István korábbi, 1538-i katekizmusával **(15)**, de azt itt ábécével bővítették. Valószínű, hogy e nyomtatványt Krakkóban Hieronymus Vietor műhelyében nyomtatták, miként az előző kiadást **(15)**.

Szerepel ez a mű Bethlen Kata 1752-ből való második könyvtárjegyzékében is, amelyet ugyancsak BOD Péter állított össze (ErdMuz 1912: 166). SZABÓ Károly átvette Bod adatát azzal a megjegyzéssel, hogy e nyomtatvány egyetlen ismert példánya 1849-ben Enyeden Bethlen Kata könyvtárával elpusztult; a mű ajánlólevelének Lugossy József debreceni tanár birtokában volt másolata pedig ugyanabban az évben semmisült meg (RMK I 16). KROPF Lajos e műből Karol ESTREICHER félreértett utalása alapján tévesen feltételezett egy példányt a krakkói egyetem könyvtárában (MKsz 1885: 84).

18

SZÉKELY István: Calendarivm magiar nielwen. Szekel(y) Estvan. [Krakkó 1540–1550 Vietor.]

A^8 B^{7+1} = [15] fol. – 8° – 1 ins., 3 ill., orn.

RMK I 354; RMNy 63

Öröknaptár.

A címlapon Magyarország fametszetű címere látható. A címlevél után előszó olvasható. A tizenkét hónap szerinti öröknaptárt a *Cisiojanos*, majd öt rövid fejezet követi: *A vasárnapok betűiről, Az aranyos számról, A húshagyatról, A húshagyatról való tábla, Az újholdnak megleléséről*. A művet *A kottáról* címmel a magyar számnevek zárják.

Hasonmás kiadás: *Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium*, 3, sajtó alá rendezte MOLNÁR József, Budapest, 1976.

KANYARÓ Ferenc az egyes naptári hónapok végén olvasható rigmusokat disztichonoknak, „klasszikus ízű" magyar hexametereknek gondolta, amelyek megelőzték Sylvester János híres klasszikus mértékű magyar verseit (ErdMuz 1899: 591). HORVÁTH János ezzel szemben megállapította, hogy e sorok ritmikusak ugyan, de nem minősíthetők klasszikus verseknek. A *Cisiojanos* szövege pedig prózának látszik, amely helyenként egyezik a középkori nyelvemlékekben (Peer-kódex, Thuróczy-kódex) található csíziókkal és az 1590-i kolozsvári *Cisio* (RMNy 643) módosításával került át a későbbi magyar naptárakba (*Ref.*, 48–49, 487).

Lásd még: EPhK 1880: 246–249, HEINRICH Gusztáv; SZABÓ Dénes, *A magyar nyelvemlékek*, Budapest, 1959, 56; BHA 3, kísérő tanulmány 14, GERÉZDI Rabán; MNy 1977: 240–241, MOLNÁR József.

Már SZABÓ Károly megállapította a betűtípusok alapján, hogy e mű Hieronymus Vietor krakkói nyomdájában készült, és úgy vélte, hogy 1538-nál később nem jelenhetett meg. Az előszó szavait – *kit jó néven ha veendenek, többre és nagyobbra ennek utána igyekezünk* – ugyanis Székely Istvánnak két, 1538-ban megjelent jelentősebb munkájára (**14** és **15**) vonatkoztatta, és így – SZABÓ szerint – e naptárának ezelőtt kellett volna megjelennie (RMK I 354; vö. **9**). A címlapon látható fametszetes címer, amely a harmincas évek krakkói nyomtatványaiban (vö. **5**, **6**, **8**) még ép, e kiadványon már sérült – a keret jobb felső sarka és a kettőskereszt középső szárának jobb oldala ki van törve – mint ahogy az SZÉKELY 1548-ban megjelent *Zsoltár könyvén* (**21**) is látható.

VARJAS Béla megállapította, hogy a nyomtatvány már a Vietor-műhelynek a magyar helyesíráshoz kiegészített betűkészletével, tehát az 1540-es években készülhetett (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 113).

Budapest *Acad* ③ – Budapest *Nat phot.* (Cluj) – Cluj-Napoca *Univ* ②*
Editio facsimile

19

[OZORAI Imre: A Krisztusról és az ő egyházáról, ismét az Antikrisztusról és az ő egyházáról. Krakkó 1546 Vietor.]
[? + A^8 B^8] C^8–X^8 [Y^8 Z^8 + ?] = [184 + ?] fol. – 8°

RMK I 18 – RMNy 64

Evangélikus tanítás.

A mű ma ismert mindkét példánya csonka. A meglévő fő rész szövege és beosztása megegyezik a teljes példányból ismeretes második

kiadással (26). A szerző először azt fejtegeti, hogy csak a Biblia helyes értelmezése vezet Krisztus igaz egyházának megismerésére: majd huszonegy vallási kérdésre ad választ az evangélikus tanítás szerint. Mondanivalójának igazolására latin szemelvényeket is közöl a Bibliából.

Ozorai Imre, aki feltehetően Tolna megyéből származott, a krakkói és wittenbergi egyetemnek volt hallgatója, majd a Tiszántúlon evangélikus prédikátorként működött. Munkáját a bibliai és ókeresztény szövegeket idéző és értelmező humanista tanultság, olvasóközönségének, a korabeli mezővárosi polgárság helyzetének tükrözése, valamint világos értekező stílus jellemzi. Irodalomtörténeti jelentőségét HORVÁTH János (*Ref.*, 31–34, 486) és NEMESKÜRTY István (BHA 4, kísérő tanulmány) foglalták össze. Lásd még: MIrodT I 324–325, 332, VARJAS Béla.

A kiadvány 1546. évi megjelenésére két forrás utal: BUDAI Ézsaiás e mű akkor még teljes debreceni példányának adatait így írta le: „Ozorai Imre, ki nagy eszköz volt a békési, zarándi és bihari résznek reformálásában, 1546-ban adott ki egy munkát magyar nyelven: De Christo et Antichristo titulus." (*Magyarország historiája*, Debrecen, 1801, 105). Ez a példány SZABÓ Károly korában lappangott (RMK I 18), és csak 1888-ban, súlyosan megrongálva került elő Nagykárolyban, ahol FIÓK Károly levele szerint „disznó marcangolta egy ólban" (Theológiai Szemle 1928: 167, RÉVÉSZ Imre). Továbbá Ozorai munkájának második kiadása (26) British Libraryben levő példányába SINAI Miklós az enyedi református kollégium 1849-ben elpusztult példánya alapján beírta a mű fő részének végén levő keltezést: *Sabbatho post Festum Circumcisionis 1546*. Erre különben már SZABÓ Károly (RMK I 18) is utalt.

HOLL Béla 1975-ben találta meg Ozorai Imre művének teljes példányát (MKsz 1976: 156–170). A teljes példány ismeretében kiderült, hogy valójában az 1546-ban készült nyomtatvány készült előbb, és ennek javított változata a korábban annak gondolt, amely valójában 1550 körül hagyta el Krakkóban Łazarz Andrysowic nyomdáját (26).

Ozorai művének e kiadását RÉVÉSZ Imre hasonlította össze a későbbivel, amelyet ő korábban megjelentnek gondolt (vö. 26), és megállapította, hogy ebben a fő rész az „A" íven kezdődött, és ezért a bevezetés feltehetően külön jellel ellátott íven volt (Theológiai Szemle 1928: 167).

Budapest *Nat* ② + *phot.* – Debrecen *Ref* ③

20

»SZÉKELY István: Keresztyénség fundamentomáról való tanuság. [Krakkó] 1546 [Vietor]. – 8°«

RMK I 17 – E XXX. 239 – RMNy 65

Evangélikus katekizmus.

BOD Péter (*Athenas*, 258) e kiadás emlékét így őrizte meg: „Adatott ki harmadszor is a hit fondamentomáról egy könyvet bővön, amely már szép tudós munka. Nyomt. 1546. 8.r." Feltehető, hogy Székely István két korábbi katekizmusának (**15** és **17**) anyaga ebben bővült.

A nyomtatvány Bethlen Katának 1742-i és 1752-i könyvtárjegyzékeiben is szerepel. Ezeket BOD állította össze (ErdMuz 1907: 42 és 1912: 166). SZABÓ Károly átvette Bod adatát megjegyezve, hogy egyetlen ismert példánya 1849-ben Bethlen Kata könyvtárával elpusztult (RMK I 17).

VARJAS Béla megállapítása szerint Székely katekizmusának ez a bővített változata, akárcsak DÉVAI BÍRÓ Mátyás (**23**) és BATIZI András (**16** és **25**) hittani műve, már felnőttek számára készülhetett (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 116–117).

Valószínű, hogy ezt a könyvet is Krakkóban Hieronymus Vietor nyomtatta, miként az 1538-i kiadást (**15**).

21

SOLTAR könü [!] Szekel(y) Estuantul magiar nielre [!] fordítatott. Touabba ez Soltar vtan szido [!] szolasnac mogia es nehez heliecnec röuideden valo magiarazatia psalmosonkent köuetkezic. Tablaia is vagion, ki eleuszer az psalmosoknac rendet deakul meg mutatia. Masodtsor abece szerint valo magiarul irt hel(y)et mutatia meg. (Krackoba 1548 Ieronymos Vietor felesighe hazanal Strikouia beli Lazar.)

✠^{4}, ^{*8}, A^8–T^8 V^4, a^4 b^8–m^8 n^4 = [12] + 251 + [1] fol. – 8° – 2 ins., 3 ill., orn.

RMK I 19 – RMNy 74

Részleges bibliafordítás: A zsoltárok könyve.

A címlevél hátán Magyarország egyesített címere. Ezt követi a szerző ajánlása: *Gávai Lukácsnak, vitézlő nemes férfiúnak, mint szerető urának, Benczédi Székely István* Szikszó 1548. április 24-i kelettel. Ennek végén *A zsoltár olvasóknak* felhívja a figyelmét a könyv beosztására, majd *Az egész zsoltárnak sommája* következik. Ezután a *Corrector pio lectori* ajánlja Székely István fordítását. A bevezető rész végén *Táblája a psalmusoknak* címmel a magyarra fordított zsoltárok sorkezdetei találhatók betűrendben a megfelelő latin

incipittel együtt. A fő rész a százötven bibliai zsoltár prózai fordítását tartalmazza. Minden zsoltárt rövid *summa* vezet be. A lap szélén számok utalnak a kötet végén található magyarázatokra, amelyek az utolsó zsoltár után következnek: *Zsidó szólásnak módja és nehéz helyeknek rövideden való magyarázata psalmusonkint.* A kolofon tanúsága szerint a nyomtatás 1548. szeptember 6-án fejeződött be. A könyv utolsó levelének rektóján a Frangepán-család címere, verzóján az imádkozó Dávid királyt ábrázoló fametszet látható.

Hasonmás kiadás SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza tanulmányával, Budapest, 1991 (BHA 26.)

Székely István zsoltárfordításának irodalomtörténeti jelentőségét HORVÁTH János (*Ref.*, 49–50, 487) és GERÉZDI Rabán (BHA 3, kísérő tanulmány 20–24) foglalta össze. A fordító ismerte a középkori kéziratos magyar fordításokat, és a zsoltárok *sommája*nál az Apor-kódexből, vagy egy azzal azonos szövegű kéziratból meríthetett. Az ajánlásban a *Zsoltárkönyv* kedvező fogadtatása esetén az egész Biblia lefordítását ígérte. Rabbinikus forrásait DÁN Róbert kutatta fel (Filológiai Közlöny 1967: 136–140).

Lásd még: EPhK 1883: 17, KARDOS Albert; ProtSz 1898: 534–536, FARKAS Lajos.

Budapest *Acad* ② ③ – Budapest *Ev* ① – Budapest *Nat* ② – Cluj-Napoca *Acad II* ① – Cluj-Napoca *Univ* ④ – Kraków *Jagell* ② – Sárospatak *Ref* ② – Sibiu *Mus* ①

Editio facsimile

22

[DÉVAI BÍRÓ Mátyás:] Orthographia Vngarica, azaz igaz iraz modiarol valo tudoman(y) mag(y)ar n(y)eluenn irattatott. Mostan pedig vionnan meg igazytatott, es ki niomtatott. (Craccouiae) 1549 (apud viduam Hieronymi Vietoris).

A^4–C^4 D^3 = [15] fol. – 8° – Orn.

RMK I 20 – E XV. 164 – RMNy 77

Magyar ábécéskönyv.

A címlevél után az előszó: *Az olvasónak isteni kedvet kér B. A.* Ezt követi az ábécé és a magyar hangok írásának szabályai, a Tízparancsolat, néhány imádság és szentírási idézet. A nyomtatvány végén az arab és római számjegyek táblázata található. A kolofon felett *C. D. M.* monogram áll.

Hasonmás kiadás: MKsz 1908: melléklet a 119. laphoz; *Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium*, 4, sajtó alá rendezte MOLNÁR József, Budapest, 1977.

Szövegkiadások: KAZINCZY Ferenc, *Magyar régiségek és ritkaságok*, II, Pest, 1808, 129–196; TOLDY Ferenc, *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum*, Pest, 1866, ix-x, 97–114.

A mű a szerző nevét nem tünteti fel. KAZINCZY Ferenc még „krakkói ortografus"-nak említette és az imádságok alapján katolikusnak vélte (*i. m.*, 133–135, 171–180). Id. RÉVÉSZ Imre az utolsó lapon levő *C. D. M.* monogramot „Csinálta Dévay Mátyás" szavakkal próbálta feloldani. *At tíz parancsolatnak... magyarázatá*ban (**23**) alkalmazott azonos helyesírási szabályok alapján bizonyította, hogy a szerző Dévai Bíró Mátyás (Magyarország 1862: aug. 10–17: 184, 186, 188 és 189. sz.; *Dévay Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei*, Pest, 1863, 99–103). Megállapítását a szakirodalom elfogadta (MKsz 1908: 120–121, MELICH János).

SZOMBATHY János az előszó címében olvasható *B. A.* monogram mögött BATIZI András nevét kereste (*Kazinczy Ferenc összes művei*, III, Budapest, 1892, 361). A szakirodalom id. RÉVÉSZ Imre nyomán (*Dévay Bíró Mátyás... művei*, 109–110) e betűk mögött Abádi Benedeket, a Sylvesterféle *Új Testamentum* (Sárvár 1541, RMNy 49) nyomtatásának befejezőjét látja. Ő lehetett az *Orthographia Ungarica* e kiadásának sajtó alá rendezője, „megigazítója" és talán megrövidítője is (vö. **10**).

Id. RÉVÉSZ Imre szerint Dévai az imádságokat Luther kis katekizmusából vette át és rövidítette (*i. m.*, 111). SÓLYOM Jenő korábban RÉVÉSZ nyomán úgy vélte, hogy az *Orthographia Ungarica*ban mutatkozik meg először a magyar irodalomban Luther kis kátéjának hatása (*Luther és Magyarország*, Budapest, 1933, 116); utóbb azonban e szövegeket a Luther előtti hagyományos imádságanyagból származtatta (ItK 1967: 46–50).

Lásd még: SÁGI István, *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*, Budapest, 1922, 78; HORVÁTH, *Ref.*, 164–166, 496–497; BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Budapest, 1958, 165–174, 396–397; Studia Historica 1963: 302–303, BALÁZS János–SZABÓ Dénes, *A magyar nyelvemlékek*, Budapest, 1959, 67; MIrodT I 323, VARJAS Béla.

Karol ESTREICHER e művet „Magyar abécze" címmel is felvette bibliográfiájába (XXII. 37).

Budapest *Nat* ①
Editio facsimile

23

DÉVAI BÍRÓ Mátyás: At tiz parantsolatnac, ah hit agazatinac, am mi at(y)áncnac, aes ah hit petsaetinec röviden valo mag(y)arázatt(y)a. Mat(y)as Devai. [Krakkó cr. 1549 vidua Hieronymi Vietoris.]

A^4–O^4 = [56] fol. – 8°– 1 ill.

RMK I 353 – RMNy 78

Evangélikus tanítás.

A címlap hátán előszó: *Dévai Mátyás az ő atyafiainak.* A mű fő része a bűnről, megigazulásról, szabad akaratról szóló fejezetek után a Tízparancsolat, az Apostoli hitvallás és a Miatyánk magyarázatát, végül a szentségekről szóló evangélikus tanítást fejti ki. Az utolsó levélen a fejezetek mutatója: *Tábla.*

A sorbeosztást is feltüntető betűhív kiadását SZILÁDY Áron rendezte sajtó alá (Budapest, 1897).

A művet id. RÉVÉSZ Imre (*Dévay Bíró Mátyás,* Pest, 1863, 117–122) és RÉVÉSZ Imre (*Dévai Bíró Mátyás tanításai,* Kolozsvár, 1915, 113–154) részletesen elemezte és forrásait kutatta. Megállapításaikat azonban befolyásolta, hogy Dévai Bíró Mátyást mindketten a magyarországi kálvinizmus megalapítójának tekintették. Velük szemben SÓLYOM Jenő mutatta ki, hogy e mű a szokásos kátéanyagot Luther felfogásával egyezően tartalmazza (*Luther és Magyarország,* Budapest, 1933, 116–120). Irodalomtörténeti jelentőségét HORVÁTH János méltatta (*Ref.*, 166–172, 496–497).

Lásd még: Theológiai Szemle 1928: 117–118, ENYEDY Andor; MIrodT I 324, 332, VARJAS Béla.

A mű keletkezésének idejét id. RÉVÉSZ Imre szerint 1543 után, Dévai debreceni lelkipásztorsága idején kell keresni (*i. m.*, 56–57). Megállapítását SZABÓ Károly is átvette (RMK I 353). SZILÁDY Áron előbb 1540 tájára helyezte a mű írásának idejét, mivel BATIZI András katekizmusának 1542 körül írt előszavában (vö. **16** és **25**) már említette Dévainak e munkáját (RMKT II 429). Szövegkiadásának előszavában viszont már arra gondolt, hogy Dévai Krakkóban 1538 elején nyomtatta ki a Tízparancsolatról írt magyarázatait, és példányai Georg Werner útján Prágába és Sárvár-Újszigetre, Nádasdy Tamás udvarába kerültek (*i. m.*, 126; vö. **10**). Ezek az utalások azonban nem erre, hanem a korábbi kiadásra (**11**) vonatkoznak.

A nyomtatvány a betűtípusok tanúsága szerint Hieronymus Vietor krakkói műhelyében készült. VARJAS Béla megállapította, hogy ez a későbbi kiadás DÉVAI *Orthographia Ungaricá*jának 1549-i kiadásával (**22**) tipográfiailag teljesen azonos kiállítású. A kettőnek megközelítőleg egy

időben kellett megjelennie (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből,* Budapest, 1969, 119).

Budapest *Acad* ③ – Budapest *Nat phot.* (Cluj-Napoca) – Cluj-Napoca *Univ* ①

24

[SZTÁRAI Miály: Comoedia de matrimonio sacerdotum.] (Cracoba) [recte Kolozsvár] (1550 Kerekotzi Ferentz) [recte Heltai és Hoffgreff].

$[A^8–C^8]$ $D^{5+3?}$ = [29 ?] fol. – 8°

RMK I 24 – E XXX. 229 – RMNy 88

Evangélikus szatirikus hitvitázó komédia magyar nyelven.

A mű „D" ívének első, negyedik és ötödik levelét tartalmazó töredéken a katolikus papok nőtlenségét gúnyoló párbeszéd olvasható, amelynek szereplői *Tamás pap,* a *pápa, Bereck pap,* a *vikárius, Borbás bíró, Antal bíró* és egy *gyermek.*

Szövegkiadás: RMDE I 581–587

Sztárai Mihály a XVI. század derekén Laskón, Tolnán, Gyulán, Sárospatakon protestáns prédikátorként működött. Énekeiben egyháztörténeti eseményeket és a saját korára vonatkoztatott bibliai történeteket verselt meg. Ő az első ismert magyar nyelvű drámaíró.

E művének töredékét TOLDY Ferenc egy XVI. századi erdélyi nyomtatvány kötéstáblájából áztatta ki (*A magyar költészet története,* I, Pest, 1854, 193). Ugyanő később összevetette SZTÁRAI *Comoedia lepidissima de sacerdotio* (Óvár 1559, RMNy 158) című darabjával és a szereplők neve alapján ezt is neki tulajdonította, a szövegben található utalásokból pedig a komédia-sorozat egy harmadik tagját is feltételezte (MTA I. Osztályának Értekezései, Pest, 1867, 69).

Sztárai előadásra szánt darabjainak realitását, irodalom- és egyháztörténeti jelentőségét HORVÁTH János elemezte, és lehetségesnek tartotta, hogy a szerző azonos nevű szereplőkkel egész sorozat komédiát írt (*Ref.,* 62–78, 488–489). Darabjait KARDOS Tibor a magyar reneszánsz kori vígjáték reformációs változatának tekintette (RMDE I 160).

Lásd még: MKsz 1884: 39, NAGY Sándor; RMDE I 611–612; KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk,* Budapest, 1961, 131–132; MIrodT I 348–350, 355–357, 362, VARJAS Béla.

SZABÓ Károly e művet félreértésből a *Comoedia lepidissima de sacerdotio* (Óvár 1559, RMNy 158) első kiadásának tartotta (RMK I 24).

A kolofon hitelességét már TOLDY (*Adalékok a magyar irodalom történetéhez,* Pest, 1870, 13–22) kétségbe vonta, és a nyomtatványt kolozsvári-

nak állította. Karol ESTREICHER sem tartotta e kiadványt krakkói eredetűnek (XXX. 229). A mű tipográfiai vizsgálata Toldy állítását igazolja. Helyesírását MOLNÁR József teljesen egyezőnek találta Heltai Gáspár 1550 és 1559 között alkalmazott gyakorlatával. Szerinte Sztárai e darabjának 1553-ban kellett megjelennie, mert ebben az évben Kolozsvárott két más kiadvány is napvilágot látott (vö. RMNy 100 és 101) a nyomdász neve nélkül (MKsz 1961: 428–429; MOLNÁR, *Könyvnyomtatás*, 136, 144, 301, 337). VARJAS Béla ezzel szemben megállapította, hogy 1550 és 1559 között a katolikus papokat gúnyoló irat kiadása Martinuzzi György bosszúja miatt Kolozsvárott csak 1550-ben lehetett veszedelmes. Így tehát a kolofon évszáma hitelesnek tekinthető (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 120–123).

Budapest *Acad* ④ (Toldy Ferenc)

25

BATIZI András: Kereztyeni tvdomanrvl valo rövid könyveczke. Batizi Andrastvl irattatott. (Crackoba) 1550 (Strikouia beli Lazar)

A^8–L^8 = [88] fol. – 8° – Orn.

RMK I 23 – E XII. 405 – RMNy 88A

Evangélikus katekizmus.

A címlevél után előszó: *Minden olvasóknak és keresztyén atyafiaknak* BATIZI *András*. A fő részben a szerző a *Mester* és a *Tanítvány* közötti párbeszédekben, kérdés-felelet formában az evangélikus hit alapvető tételeit foglalta össze: (1) *A keresztségről* – (2) *Az Istennek törvényéről és a Tízparancsolatokról* – (3) *A hitről* – (4) *A hitnek ágazatiról* – (5) *A jó cselekedetekről* – (6) *Az imádságról* – (7) a *Miatyánkról* – (8) *Az Úr Krisztus Jézusnak szent vacsorájáról* – (9) *A kommunikálókról* – (10) *A miséről*.

BATIZI András iskolamester és evangélikus prédikátor a XVI. századi protestáns énekköltészet képviselője volt. Előbb kassai tanító, majd wittenbergi tanulmányai után a Perényiek szolgálatában működött, 1545-ben a tokaji gyülekezet papjaként írta alá az erdődi zsinat hitvallását.

Katekizmusa Lutherét követi. Az ajánlást még Wittenbergben írta és a kéziratot is ott adta át (Dudlig) Kristóf bártfai magyar könyvkereskedőnek, aki kapcsolatban lehetett a krakkói Hieronymus Vietorral, az első kiadás (16) nyomtatójával. E második kiadás Łazarz Andrysowic műhelyében készült, aki 1550-ben feleségül vette Vietor özvegyét és vezette annak műhelyét.

Lásd még: Theológiai Szemle 1932: 61–62, INCZE Gábor–SÓLYOM Jenő, *Luther és Magyarország*, Budapest, 1933, 150–151; HORVÁTH, *Ref.*, 40–41, 487; MIrodT I 325, 343–345, VARJAS Béla.

A mű különböző kiadásainak szövegét SZILÁDY Áron hasonlította össze (RMKT II 410–411).

Budapest *Nat* ②* – Wolfenbüttel ①

26

OZORAI Imre: Az Christvsrvl es az w eg'hazarul, esmet az Antichristusrul es az w eg'hazarul. Ozoray Imre pap zerzette. [Krakkó cr. 1550 Andrysowic].

A^8–Z^8, Aa^8–Ee^8 Ff^4 = [232] fol. – 8°– 1 ins.

RMK I 5 – RMNy 15 – MKsz 1976: 156–170

Evangélikus tanítás.

A címlap bal és jobb felső sarkában *L. S.* metszett monogram látható. A címlap hátán a következő megjegyzés olvasható: *Hic praestantissimus liber et scriptoris, qui eum prius manu scripserat, et correctoris apud calcographum negligentia prius mendosus exierat. Nunc emaculatus et correctus per Martinum Szentersebetinum in lucem quasi renatus exibit.* Ebből kitűnik, hogy e kiadás egy korábbi hibás változat javított újrakiadása. Ezt követi ugyanennek a *Martinvs Szentersebetinvs*nak magyar nyelvű ajánlólevele *Pio lectori.* A mű fő része *De Christo et eius ecclesia. Item de Antichristo, eiusque ecclesia* felirattal kezdődik. A nyomtatvány végén a 36. zsoltár magyar szövege *Psalmus harminc hatodik, melyben Istentől segítséget kér a hitetlen ellen, ki az Isten népének mindenkor gonoszt gondol.* Szövege egyezik Székely István Krakkóban 1548-ban megjelent zsoltárfordításának (21, 33. fol.) szövegével. Az utolsó, Ff_4 levél verzóját a Frangepán-család címere díszíti.

Hasonmás kiadás: BHA 4. Az első nyolc és az utolsó négy lap reprodukciója: MKsz 1976: 160–161, 163, az ajánlás szövegközlése: MKsz 1976: 159, 162, HOLL Béla.

E nyomtatvány teljes példányát csupán 1975-ben találta meg HOLL Béla. Addig az MTA Könyvtárában őrzött csonka példány Frangepán-címere körül látható *1535* évszám alapján a szakirodalom 1535. évi nyomtatványnak és Ozorai munkája első kiadásának tekintette (RMNy 15). SZABÓ Károly ugyancsak a csonka példányok ismeretében a betűtípusok alapján azt feltételezte, hogy Hieronymus Vietor krakkói műhelyében készült (RMK I 5). Állítását a szakirodalom általában elfogadta (vö. BHA 4,

kísérő tanulmány 29–30). VARJAS Béla vizsgálata szerint azonban e nyomtatvány antikva és schwabachi típusa nemcsak Vietor, hanem Florian Ungler krakkói műhelyében is megvolt. A magyar hangok jelölésére külön készített ékezetes betűk pedig eltérnek a Vietor-kiadványokban használt, rendszerint a fraktúrból kölcsönzött típusoktól. Ugyanígy a Frangepán-címer is egészen más, mint a Vietor-műhelyben 1533-ban készített (5) és még 1548-ban (21) is használt címer. Ezért Ozorai művének e kiadása VARJAS szerint aligha készülhetett Vietor nyomdájában (*Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 105–109).

HOLL Béla a teljes példány ismeretében lényegében igazolta VARJAS megállapításait (MKsz 1976: 168–170). Kiderítette, hogy az 1535-ös évszámot utólag illesztették a Magyar Tudományos Akadémia példányának címere mellé, és az előkerült teljes példány címlapján látható *L. S.* monogram Lazarus Strikoviensisre utal, tehát a kiadvány Łazarz Andrysowic krakkói műhelyében készült 1548 és 1550 között. Andrysowic Hieronymus Vietornál kezdte meg pályáját, majd annak halála után 1547-től az özvegy mellett működött, 1550-től pedig önállóan nyomtatott. Több magyar nyelvű nyomtatványt is kiadott (21, 25, 27, 28). HOLL Béla feltételezése szerint nem vette át a Vietor-nyomda teljes betűkészletét, hanem azt hamarosan felújította a krakkói Ungler-műhely segítségével.

Miután bebizonyosodott az 1535. évi datálás téves volta, HOLL Béla tisztázta Ozorai műve két kiadásának egymáshoz való viszonyát is (MKsz 1976: 164–169). Az 1546-ban megjelent, eddig második kiadásnak gondolt változat valójában a mű első kiadása (19). Annak alapján készítette Szenterzsébeti Márton ezt a javított változatot. Ő 1539–1540-ben Bécsben, majd 1545-ben Wittenbergben tanult. 1546-ban mint magisztert avatták kolozsvári lelkipásztorrá. 1557-ben tordai lelkipásztorként vett részt Dávid Ferenc úrvacsora-vitájában. Ajánlólevele szerint a nyomtatás költségeit SZABÓ Márton kassai polgár vállalta.

Aiud ③ – Budapest *Acad* ② – Budapest *Nat* ② – London *BL* ③ – Praha *Nat* ①

Editio facsimile

27

HEYDEN, Sebald: Pverilivm colloqviorum formvlae pro primis tyronibus per Sebaldum Heyden ex comicorum campo hinc inde collectae, iam et denuo aucte, ac Germanico, Polonico, Vngarico ideonate [!] illustrate. Sebald. Heyd. Cracoviae 1552 Lazarus Andree.

A^4–L^4 = [44] fol. – 8° – Orn.

RMK I 30; E XVIII. 179; RMNy 99

Latin beszédgyakorlatok német, lengyel és magyar értelmezéssel.

E kiadvány néhány kisebb eltérést leszámítva lényegében egyezik Heyden beszédgyűjteményének korábbi, 1535-ben megjelent kiadásával (7). Eltérést jelent ahhoz képest, hogy a 15. dialógus közepén lévő *Deus, Pater noster coelestis* kezdetű latin szöveg e kiadásban német és lengyel fordítással bővült. Elmaradt viszont az 1535. évi kiadáshoz képest a *Precatio Dominica* és *Salutatio Angelica* négynyelvű szövege, és Sylvester János Geszti Mihályhoz írott dekasztichonja is a kiadvány végéről.

Az egyetlen ismert példányt id. RÉVÉSZ Imre írta le (ÚjMMúz 1853/I: 348–350). Ezt átvette SZABÓ Károly (RMK I 30), aki e nyomtatványt tévesen tizenketted rétűnek tartotta. A beszélgetésgyűjtemény kiadásainak szövegében és nyomdai kiállításában megfigyelhető eltéréseket BORSA Gedeon elemezte (MKsz 1976: 281–284).

Budapest *Nat phot.* – Wien *Nat* ①

28

SZÉKELY István: Chronica ez vilagnac yeles dolgairol. Szekel(y) Estvan. Craccoba MLLIX [recte 1559] Striykouiai Lazar.

a^4, A^4–Z^4, a^4–z^4, Aa^4–Nn^4 = [4] + 237 [recte 236] fol. – 4° – 1 ins., orn., init.

RMK I 38 – E XXX. 230 – RMNy 156

Világkrónika.

A címlap után Németi Ferenc tokaji kapitány fametszetes címere *(Stemma excellentissimi herois Francisci Nemeti)*, alatta *M. L. W.* (= Vilmányi Libec Mihály) verse *In stemma eiusdem carmen*. Ezt követi a szerző Göncön 1558. július 20-án kelt ajánlása *Németi Ferencnek, vitézlő nemes férfiúnak, tokaji tiszttartónak, mint nemes urának,* majd *Michael Lybecz a Wylman* köszöntő verse: *In chronologiam reverendi in Christo patris ac domini Stephani Siculi, verbi Dei ministri in Göncz* és öt-öt latin–magyar disztichonja. A fő

rész a történeti eseményeket évrendben adja elő a világ teremtésétől 1558-ig; 367-től kezdve a hunok és a magyarok történetét is beleszövi. *Hasonmás* kiadása: BHA 3.

Székely István műve korának felfogása szerint a Bibliára alapított protestáns szemléletű kronologikus világkrónika, chronologicon (GERÉZDI, *i. m.*, 27). TURÓCZI-TROSTLER József megállapította, hogy Székely világkrónikáját elsősorban Johann Carion, Sebastian Münster, Johann Funck történeti munkáiból, a magyar vonatkozásokat pedig Thuróczy János és Antonio Bonfini műveiből állította össze (Ungarische Jahrbücher 1934: 118–131). A Krónikának Mátyás királyról szóló anekdotáját (219b–220a lap) BINDER Jenő (*Néhány Mátyás királyról szóló trufánk s rokonai*, Brassó, 1883, 4) és KARDOS Tibor (Filológiai Közlöny 1955, 128; vö. RMDE I, 551–555) tárgyalták. A *Chronica* magyar irodalom- és művelődéstörténeti elemzését, historiográfiai értékelését legújabban GERÉZDI Rabán végezte el a hasonmás kiadás kísérő tanulmányában.

Lásd még: HORVÁTH, *Ref.*, 50–54, 487–488; MIrodT I 335–336, 518, VARJAS Béla.

A magyar disztichonok felett olvasható *Corrector pio lectori* szerint Vilmányi Libec Mihály a *Chronica* kiadásánál a krakkói műhelyben korrektorként működött.

Az Országos Széchényi Könyvtár két címlapos példányának címlapján a kiadás éve eltérő formában látható. Az „A" variánson MLLIX szerepel tévesen, míg a „B" variánson helyes a római számmal írt évszám: MDLIX.

SÁNDOR István Gellert-fordításának (GELLERT, R. F., *G** nevezetű svéd grófnénak rendes történeti...*, Pozsony és Kassa, 1778, Szláv S. J. álnévvel írt bevezetése) nyomán HARSÁNYI István (MKsz 1911: 53 → SZTRIPSZKY I, 1799/6) feltételezte SZÉKELY *Chronicá*jának egy évvel korábbi, 1558-i kiadását is. Később ugyancsak HARSÁNYI hivatkozott még SZENCI MOLNÁR Albert 1610-ben megjelent *Nova grammatica*jának előszavában (RMNy 995, 16) olvasható utalására, valamint egy, a *Chronica* állítólagos 1558-i kiadásából vett idézetre, amely eltér az 1559-i kiadás szövegétől (MKsz 1911: 283–284). TRÓCSÁNYI Zoltán azonban kimutatta, hogy a Szenci Molnár Alberttől eredő 1558-as évszám az 1559-i kiadásnak egy elején és végén csonka, és ezért az ajánlás keltezéséből datált példányára vezethető vissza; a *Nova grammatica* ajánlásában olvasható szövegbeli eltérés pedig Szenci Molnár Albert betoldása (MKsz 1912: 188). Később ugyancsak TRÓCSÁNYI kimutatta, hogy a tévesen feltételezett 1558-as kiadásról szóló félrevezető adat miként jutott Szenci Molnártól David Czvittinger és Bod Péter közvetítésével Horányi Elekhez, Sándor Istvánhoz, sőt TOLDY Ferenchez (MKsz 1912: 385–386).

Aiud ② – Alba Iulia ② – Berlin *Univ Inst* ① – Bratislava *MS* ② – Bratislava *Paed* ③ – Braşov *Arch* O– Budapest *Acad* ① ② ② ④ – Budapest *Acad Lingu* ③ – Budapest *Civ* ② – Budapest *Ev* ① – Budapest *Nat* ① ②* ② ② ③ – Budapest *Ref* ② ② – Budapest *Univ* ② – Budapest *Univ Techn* ② – Cluj-Napoca *Acad I* ② – Cluj-Napoca *Acad II* ① ② – Cluj-Napoca *Acad III* ② ② ③ – Cluj-Napoca *Univ* ① ② ③ – Debrecen *Ref* ② – Debrecen *Univ* ②– Eger *Dioec* ③ – Gdańsk *Acad* ① – Győr *Dioec* ② – Kecskemét *Piar* ③ – Kecskemét *Ref* ③ – Keszthely ② – Kraków *Jagell* ② – London *BL* ① – Olomouc *Univ* ② – Sárospatak *Ref* ② – Sibiu *Arch* ① – Sibiu *Mus* ① – Szeged *Univ* ② – Târgu Mureş ② ② ② ③ – Užgorod *Univ* O

Editio facsimile

29

BALASSI Bálint [transl.]: Betegh lelkeknek valo fwues kertecijke, meliben sok fele ioszagu es egesseges fwuek talaltatnak, melij fwnek altal az lelkek mindennemö beteghsegekben, fogiatkozasokban meg eleuenedhetnek es-megh vijulhatnak. Ehez foglaltatot egij szep tudomanij: tudni illik mikeppen kellien embernek magat biztatni az niomorusagnak wldeözesnek es kennak ideieben, mellijet Giarmathij Balassij Balint forditot nemetböl magiarra az ö szerelmes szwleijnek haborwsagokban valo vigaztalasara. (Bock Mihaly altal zereztetett nemeteöl). (Cracoban 1572 Wirzbieth).

»A^{12}–G^{12} H^6 = [90] fol. – 12° – 1 ill.«

RMK I 91 – *Pol. typ.* XI. 81 – RMNy 318

Evangélikus elmélkedések.

A mű egyetlen példánya nem tanulmányozható. (ŽURAVLEVA, E. V.–ZUBKOV, N. N.–KORKMAZOVA, E. A., *Trofejnye knigi iz Biblioteka Šarošpatakskogo kolledža [Vengriâ] v fondah Nižegorodskoj gosudarstvennoj oblastnoj universalnoj naučnoj biblioteki,* Moskva, 1997, 128a sz.) Első levelének mindkét lapja fényképről, a szövege pedig újkori kéziratos másolatból ismert. A címlap hátán olvasható az eredeti mű szerzőjének, BOCK Mihálynak a neve. A mű tizenhat fejezete a szenvedésekben és megpróbáltatásokban való vigasztalásról elmélkedik.

Szövegkiadás: ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint összes művei,* II, Budapest, 1955, 5–59.

Michael BOCK elszászi evangélikus prédikátor volt, aki *Würzgärtlein für die kranken Seelen* című elmélkedő könyvét 1562-ben adta ki (ItK 1922: 75–76, THIENEMANN Tivadar). Ezt fordította BALASSI Bálint magyarra.

Balassi Bálint (1554–1594) a magyar reneszánsz legjelentősebb költője. Mozgalmas élete során többször tartózkodott Lengyelországban. Így először 1569 és 1572 között, amikor apját Habsburg-ellenes összeesküvés gyanújával letartóztatták, s a család Lengyelországba menekült. Ekkor fordította le Michael Bock művét szüleinek vigasztalására. Ez az egyetlen műve, amely még életében nyomtatásban megjelent. Később 1576–1577-ben Báthori István lengyel király szolgálatában állt. 1589 és 1591 között Braunsbergben a jezsuita akadémián tanult. Írt szerelmes és istenes verseket. Magyarra fordította és *Szép magyar komédia* címen átdolgozta Castelletti pásztorjátékát. Életével ECKHARDT Sándor foglalkozott behatóan: *Balassi Bálint*, Budapest, 1941; *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Budapest, 1943; *Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből*, Budapest, 1957. Lengyelországhoz és a korabeli lengyel költészethez való viszonyáról lásd még: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 161–174, ECKHARDT Sándor; lengyel fordításban: *Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych*, Wrocław, 1969, 121–131; ItK 1976: 5–6, 702–705, Jan ŚLASKI; német fordításban: Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae 1983: 1–2, 127–134; *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, II, Budapest–Szeged, 617–625, Jan ŚLASKI.

CZÓBEL Ernő e fordítást Bornemisza Péter *Négy könyvecske* című, Semptén 1577-ben nyomtatott gyűjteményes kiadványának (RMNy 396) negyedik részében is megtalálta, és ezért kétségbevonta Balassi Bálint fordítói szerepét. Szerinte a fordító Bornemisza volt, aki 1552 és 1573 között a Balassi-családnál nevelősködött. Feltevését stíluskritikai érvekkel próbálta támogatni (EPhK 1910: 607–610). ECKHARDT Sándor kimutatta, hogy Bornemisza 1571-ben már nem volt Balassi János szolgálatában és a családot nem követte Lengyelországba. Így Bock könyvét sem ő adta Balassi Bálint kezébe. Egyébként sem tudott németül, míg Balassi német nyelvismeretéről levelei és olvasmányai tanúskodnak. A fordítás stílusa is elüt Bornemiszáétól, tartalma pedig az eredeti evangélikus műtől eltérő, már a református tanításhoz igazodó, és benne Bornemisza felfogásával össze nem egyeztethető változtatások figyelhetők meg (ItK 1954: 373–385).

Lásd még: *Balassi Bálint összes művei*, II, kiad. és bev. ECKHARDT Sándor, Budapest, 1955; MKsz 1961: 466, ECKHARDT Sándor; MIrodT I 448–481, GERÉZDI Rabán és KLANICZAY Tibor.

Nižnij Novgorod ① (Sárospatak)

30

(SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint: Catechismus, azaz az keresztyéni hitnek fondamentominak jó renddel és kérdésekkel való magyarázatja.) [Krakkó cr. 1573 Wirzbięta.]

A^8–V^8 X^4 = [164] fol. – 8°

RMK I 371 – *Pol. typ.* XI. 84 – RMNy 328

Református katekizmus.

Címlapos példánya nem maradt fenn. Az ajánlás a hiányzó címlevél hátán kezdődött, és aláírása *Valentinus Hellopoeus egri prédikátor*. A fő rész a református hit alapvető tételeit kérdés-felelet formában dolgozza fel.

Szikszai Hellopoeus Bálint külföldi tanulmányai elvégzése után előbb Egerben, majd Debrecenben volt református lelkész. E munkájáról RÉVÉSZ Imre megállapította, hogy az egészében kálvini szellemű, de önálló felfogású (*Egyháztörténet*, 258, 277). HORVÁTH János úgy találta, hogy a katekizmus mind a gyermekek, mind az egyszerű ember számára nehéz és elvont (*Ref.*, 302). Rövidített kiadása később többször is megjelent (Debrecen 1574 = RMNy 346; Debrecen 1587 = RMNy 595).

A könyvet először EÖTVÖS Lajos ismertette, aki felvetette annak lehetőségét, hogy az ajánlás, *e kicsiny első ajándék*, amelynek eleje a megszólítással hiányzik, talán Guthi Országh Borbálának szól (Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő 1870: 200, 252–253, 312–313). A mű címe az előszóból következtethető ki (MKsz 1962: 222, NAGY Barna).

A címlap hiánya miatt sem Eötvös, sem SZABÓ Károly (RMK I 371) nem tudta a nyomtatás helyét eldönteni. MOLNÁR József megállapította, hogy a könyv Krakkóban készült (MKsz 1961: 428), később ugyanő arról írt, hogy nyomdásza Łazarz Andrysowic volt (*Könyvnyomtatás*, 282). Azonban NAGY Barna kimutatta, hogy a katekizmus Maciej Wirzbięta krakkói nyomdájának terméke (MKsz 1962: 222). A megjelenés idejét SZABÓ Károly „1574 előtt, valószínűleg 1573-ban" jelölte meg (RMK I 371), mert ajánlása végén a szerző még egri prédikátornak nevezte magát, és erről az állásról 1573. elején távozott.

Budapest *Nat* ② – Debrecen *Ref* ②

31

KÁROLYI András: [1] Ez mostani wiszawonasokrwl ualo kis konwecke. Zereztetet Caroli Andras altal az hiueknek eppuletekre. Anno 1580. – [2] (Zep ekes koniorgesek. Caroli Andrastwl Craccoba irattattak 1580. 4. Nouembris.) Craccoba (1580) Wirzbieth.

A^{12}–E^{12} F^{5+1} = [65] fol. – 12° – Orn., init.

RMK I 175 – *Pol. typ.* XI. 110 – RMNy 470

Református tanítás és imádságoskönyv.

A címlap hátán a mű első részének *Summája*. Ezután *Caroli András* ajánlása *Szarkandi Annának, a néhai n. Bekes Gáspár... házastársának*. A mű első része négy fejezetben Krisztus isteni és emberi természetéről, az Úrvacsoráról, a keresztségről és a predestinációról szóló református tanítást magyarázza. Ezt új címlappal a második részben különféle alkalmakra írt imádságok követik.

A második rész szövegét INCZE Gábor közölte: *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században,* Debrecen, 1931, 96–99; Theológiai Szemle 1932: 130–133.

Károlyi András a wittenbergi és krakkói egyetemen folytatott tanulmányai után Kassán volt prédikátor, de onnan 1580-ban református elvei miatt elbocsátották. Ekkor átmenetileg Krakkóban tartózkodott, majd Korlátfalván volt prédikátor, és valószínűleg ott is halt meg 1583 táján.

Könyvének példányait 1581-ben a kassai tanács elkoboztatta, és csak a szerző többszöri kérelmére adta vissza (MKsz 1889: 229, KEMÉNY Lajos; ItK 1909: 433–436, KEMÉNY Lajos).

Lásd még: ItK 1891: 257, KNAUZ József; Száz 1895: 332–335, RÁTH György; Studia et Acta Ecclesiastica, I, Budapest, 1965, 34, NAGY Barna.

Budapest *Ref* ① – Budapest *Univ*①

32

[1–2] IVDICIVM magyar nyelven az mij Wrunk Christusnak születése vtán 1586. esztendöre, mely ez világ teremtésétöl fogua az 5548. eztendő. Slovacivs Peter d. az krackai academianak fö astrologusa altal irattatot es szamlaltatot fel horara. Krackoban [1585] Petricouius.

$A^8 + ? = [8 + ?] - 16°$

MKsz 1969: 168–169 – RMNy 568A

Új-naptár ó-naptárral és prognosztikon.

A nyomtatványból csak a naptárrész eleje maradt fenn, de az is hiányosan. A kikövetkeztethető januári hónapvers kezdősora: *János kíván eret vágni, kedves lakodalmat.* A márciusi hónapversé: *Kertek bányásznak, szőlők metszésnek örülnek.*

A kalendáriumot részletesen ismertette Boris BÁLENT (MKsz 1969: 168–169). Ez a ma ismert utolsó magyar nyelvű kiadvány, amely a XVI. században Krakkóban készült. Nyomdásza Andrzej Piotrkowczyk.

Budapest *Nat phot.* – Martin *MS* ④* ④* ④* ④*

II.
DZIEŁA AUTORÓW WĘGIERSKICH DRUKOWANE W KRAKOWIE

W II. części bibliografii zawarliśmy te dzieła drukowane w Krakowie, których

autor, wydawca, tłumacz, komentator pochodził z Węgier;

autor wprawdzie nie był Węgrem, ale jego książka zawiera też utwór(wiersz,

wstęp, list itp.) autora pochodzącego z Węgier;

autor wprawdzie nie był Węgrem, ale napisał swoje dzieło w czasie pobytu na

Węgrzech (np. Valentinus Eck, Albertus Novicampianus, Joannes Michael Brutus).

Opisy podaliśmy w porzadku chronologicznym, natomiast w obrębie jednego roku nazwiska autorów figurują w kolejności alfabetycznej. Spośród dzieł jednego autora wydanych w tym samym roku najpierw wymieniliśmy, również w porządku alfabetycznym, dzieła samodzielne, później fragmenty książek, które ukazały się w cudzym dziele.

Podaliśmy krótki opis poszczególnych dzieł, pełny opis można znaleźć odwołując się do podanej literatury.

Z literatury przedmiotu uwzględniliśmy jedynie podstawowe polskie (ESTREICHER, *Polonia typographica*) i węgierskie (RMK, RMNy, APPONYI) bibliografie. Na inne źródła powołujemy się jedynie wówczas, gdy w źródłach podstawowych dany druk nie występuje.

Podaliśmy najważniejsze miejsca, gdzie poszczególne dzieła można znaleźć, przede wszystkim biblioteki polskie i węgierskie. Wiele druków znanych jest tylko z literatury, bądź też nie wiemy, czy wspomniany dawniej (np. przez ESTREICHERa) egzemplarz dzisiaj istnieje i gdzie się znajduje. Takie pozycje opatrzyliśmy skrótem „Expl. Ø". Ich opis – z powodu braku źródła – najczęściej nie zawiera dokładnego tytułu, objętości ani formatu.

IN KRAKAU GEDRUCKTE WERKE UNGARNLÄNDISCHER VERFASSER

In diesen II. Teil der Bibliographie wurden jene in Krakau gedruckten Werke aufgenommen, deren

- Verfasser, Herausgeber, Übersetzer, Kommentator aus Ungarn stammt;
- Verfasser zwar Ausländer ist, doch der Band auch das Werk (Grußgedicht, Einleitung, Brief usw.) eines ungarländischen Verfassers beinhaltet;
- Verfasser zwar Ausländer ist, doch er das Werk während seines Aufenthaltes in Ungarn schrieb (z. B. Valentinus Eck, Albertus Novicampianus, Joannes Michael Brutus).

Die Beschreibungen wurden in chronologischer Reihenfolge angeordnet, innerhalb eines Jahres wurde die alphabetische Reihenfolge der Verfassernamen berücksichtigt. Bei den Werken eines Verfassers, die im gleichen Jahr erschienen sind, wurden zunächst die eigenständigen Arbeiten ebenfalls in alphabetischer Reihenfolge angeordnet, dann die Buchausschnitte, die in anderen Werken erschienen sind.

Die einzelnen Werke werden durch eine kurze Beschreibung vorgestellt, eine vollständige Beschreibung ist mit Hilfe der Verweise auf die Fachliteratur zu finden.

Hinsichtlich der Literatur wurden nur die grundlegenden polnischen (ESTREICHER, *Polonia Typographica*) und ungarischen (RMK, RMNy, APPONYI) Bibliographien angeführt. Bezug wurde nur dann auf andere Quellen genommen, wenn der gegebene Druck in den erwähnten Werken nicht zu finden war.

Von den einzelnen Werken wurden die wichtigsten Fundorte angegeben, in erster Linie polnische und ungarische Bibliotheken. Zahlreiche Drucke sind nur aus der Literatur bekannt, oder die Existenz oder der Fundort der früher (z. B. bei ESTREICHERn) erwähnten Exemplare ist heute unbekannt. Diese wurden mit der Abkürzung „Expl. Ø" gekennzeichnet. Die Beschreibung dieser beinhaltet – aufgrund des Fehlens der Quelle – des Öfteren keinen genauen Titel oder keine exakten Angaben in Bezug auf Umfang oder Format.

MAGYARORSZÁGI SZERZŐK KRAKKÓBAN NYOMTATOTT MŰVEI

A bibliográfia II. részébe azokat a Krakkóban nyomtatott műveket vettük fel, amelyek

szerzője, kiadója, fordítója, kommentátora magyarországi származású;

szerzője külföldi ugyan, de kötete magyarországi szerző alkotását (üdvözlő vers, bevezetés, levél stb.) is tartalmazza;

szerzője külföldi ugyan, de művét magyarországi tartózkodása idején írta (pl. Valentinus Eck, Albertus Novicampianus, Joannes Michael Brutus).

A leírásokat időrendbe soroltuk, ugyanazon éven belül pedig a szerzők betűrendjét követtük. Egy szerző egyazon évben megjelent művei közül előbb az önállóakat soroltuk ugyancsak betűrendbe, majd a más művében megjelent könyvrészleteket tüntettük fel.

Az egyes művekről rövid leírást közöltünk, a teljes leírás az irodalmi hivatkozás segítségével megtalálható.

Az irodalmi hivatkozások közül csak az alapvető lengyel (ESTREICHER, *Polonia typographica*) és magyar (RMK, RMNy, APPONYI) bibliográfiákat szerepeltettük. Csak akkor hivatkozunk más forrásra, ha az előzőekben nem található az adott nyomtatvány.

Megadtuk az egyes művek legfontosabb lelőhelyeit, elsősorban a lengyel és magyar könyvtárakat. Számos nyomtatvány csak az irodalomból ismert, vagy a régen (pl. ESTREICHERnél) említett példány mai megléte és lelőhelye számunkra ismeretlen. Ezeket „Expl. Ø" rövidítéssel jelöltük. Ezek leírása – a forrás hiányossága miatt – többször nem tartalmazza a pontos címet, a terjedelmet, a méretet.

1
[AGRIA. DIOECESIS]
Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam alme ecclesie Agrien.
Cracoviae 1509 Joannes Haller.
[133] fol. – 4°
E XXIII. 401 – *Pol. typ.* IV. 58 – RMK III 157
Warszawa *Nat* – Wrocław *Ossol*

2
HALLER, Robertus
Carmen Roberti Haller Budensis ad lectorem.
$[\,]_1$a
In: [Pseudo-] Crates: Epistolae.
[Cracoviae 1512 Florianus Ungler.]
[12] fol. – 4°
E XIV. 443 – *Pol. typ.* III. 23 – RMK IIIP 5072
Budapest *Nat*

3
PAUSCHNER, Sebastianus
Linealis calculatio cum pulchris documentis et regulis.
Cracoviae 1513 Florianus Ungler.
[7] fol. – 4°
E XXIV. 169 – *Pol. typ.* III. 28 – RMK IIIP 5075
Kraków *Czartoryski* – Kraków *Mus* – Warszawa *Nat* – Wrocław *Ossol*

4
ADRIANUS WOLFHARDUS TRANSYLVANUS
Adrianus Wolfhardus Transylvanus artium et phil. prof. Hilario Wolfhardo.
A_1b
In: Bartholomaeus Coloniensis: Dialogus mythologicus.
Cracoviae 1516 Joannes Haller.
[18] fol. – 4°
E XII. 388 és XXXII. 79 – *Pol. typ.* IV. 129 – RMK IIIP 5086
Kraków *Jagell* – Wrocław *Ossol*

5
ECK, Valentinus
Ad Sigismundum regem Poloniae threni neglectae religionis.
Cracoviae 1518 Joannes Haller.
[10] fol. – 4°
E XVI. 10 – *Pol. typ.* IV. 158
Warszawa *Nat*

6
ECK, Valentinus
An prudenti viro sit ducenda uxor.
Cracoviae 1518 Joannes Haller.
[12] fol. – 4°
E XVI. 11 – *Pol. typ.* IV. 157
Warszawa *Univ*

7
ECK, Valentinus
Heroicum carmen de amicitiae et concordiae utilitate.
Cracoviae 1518 Joannes Haller.
4°
E XVI. 8 – *Pol. typ.* IV. 171
Expl. Ø

8
JANUS PANNONIUS
Epigrammata.
Cracoviae 1518 Hieronymus Vietor.
[6] fol. – 4°
E XVIII. 442 – RMK III 221
Budapest *Nat* – Kraków *Jagell*

9
MONETARIUS, Stephanus
Epithoma utriusque musices.
Cracoviae 1518 Florianus Ungler.
[24] fol. – 4°
E XXII. 531 – *Pol. typ.* III. 63 – RMK III 222
Braşov *Arch* – Budapest *Univ* – Kraków *Jagell* – Praha *Nat* – Warszawa *Nat*

10
UJHELYI Ferenc
Opusculum adventum Bonae reginae, conjugis Sigismundi Poloniae regis declarans. Insunt praeterea Joannis Pannonii epigrammata hactenus non impressa.
Cracoviae 1518 Hieronymus Vietor.
[16] fol. – 4°
TRYPUČKO 2800
Uppsala *Univ*

11
ECK, Valentinus
Ad Alexium Thurzum de mundi contemptu et virtute amplectenda dialogus. – Supellectilium fasciculus carmine elegiaco.
Cracoviae 1519 Hieronymus Vietor.
[22] fol. – 4°
E XVI. 9–10
Kraków *Jagell*

12
ECK, Valentinus
De antiquissima nominis et familiae Thurzonum origine.
Cracoviae 1519 Hieronymus Vietor.
[8] fol. – 4°
E XVI. 9 – RMK IIIP 7331
Kraków *Jagell* – Wrocław *Univ*

13
ECK, Valentinus
Ad Alexium Thursonem de reipublicae administratione dialogus. – Epistola ob mortem Joannis Thursonis. – Epitaphia varia pro eodem.
Gracchoviae 1520 Hieronymus Vietor.
[18] fol. – 4°
E XVI. 9 – BNH Cat E 67
Budapest *Nat* – Kraków *Jagell* – Wien *Nat* – Wrocław *Ossol*

14
STRATANDER STEINENSIS, Christophorus [ed.]
Valla, Georgius
De expedita argumentandi ratione libellus.
Cracoviae 1520 Hieronymus Vietor.
[16] fol. – 4°
E XXXII. 180 – RMK III 236
Kraków *Jagell* – Wien *Nat*

15
ECK, Valentinus
Ad Alexium Thurzonem de divo Alexio hymnus saphicus.
Cracoviae [1521] Hieronymus Vietor.
[8] fol. – 4°
E XVI. 9 – RMK IIIP 7332
Wrocław *Ossol* –Wrocław *Univ*

16
ECK, Valentinus
De versificandi arte opusculum.
Gracchoviae 1521 Hieronymus Vietor.
[28] fol. – 4°
E XVI. 12 – RMK IIIP 7333
Budapest *Nat* – Chicago *Newberry* – Kraków *Jagell* – Wrocław *Ossol* – Wrocław *Univ*

17
ECK, Valentinus [ed.]
Horatius Flaccus, Quintus
Liber de arte poetica ad Pisones.
Cracovia 1521 Joannes Haller.
4°
E XVIII. 267 – *Pol. typ.* IV. 198 – RMK IIIP 59. p.
Expl. Ø

18
KASSAI ANTONINUS, Joannes [ed.]
Dubravius, Joannes
Theriobulia.
[Cracoviae] 1521 [Florianus Ungler].
[32] fol. – 4°
E XV. 351 – *Pol. typ.* X. 1 – RMK III 242
London *BL*

19
STRATANDER STEINENSIS, Christophorus [ed.]
Aristoteles
Textus elenchorum.
Cracoviae 1521 [Joannes Haller].
[36] fol. – 4°
E XII. 216 – *Pol. typ.* IV. 199 – RMK III 243
Kraków *Jagell* – Wrocław *Ossol*

20
STRATANDER STEINENSIS, Christophorus [ed.]
Sabellicus, Marcus Antonius
De rerum et artium inventoribus poema.
Cracoviae 1521 Hieronymus Vietor.
[6] fol. – 4°
E XXVII. 4 – RMK III 244
Kraków *Jagell* – Wien *Nat* – Wrocław *Ossol*

21
ECK, Valentinus [ed.]
Horatius Flaccus, Quintus
Epistolarum libri II.
Cracoviae 1522 Joannes Haller.
4°
E XVIII. 268 – *Pol. typ.* IV. 204 – RMK IIIP 62. p.
Expl. Ø

22
ECK, Valentinus
Vita Divi Pauli primi eremitae.
Cracchoviae 1522 Hieronymus Vietor.
[10] fol. – 4°
Wien *Nat*

23
WERNHER, Georgius
Elegiarum liber unus.
Cracoviae 1523 Hieronymus Vietor.
8°
E XXXII. 378 – RMK III 257
Expl. Ø

24
BUZÁS Ferenc [ed.]
Sabellicus, Marcus Antonius
Ad intemeratam Christi genitricem Mariam elegiae XIII.
Cracoviae 1524 Hieronymus Vietor.
[15] fol. – 4°
E XXVII. 4 – RMK III 262
Kraków *Czartoryski*

25
COXUS, Leonardus
Jodoco Ludovico Decio ... L. Coxa. Cassoviae, 1524.
In: Adrianus VI. papa: Venatio una cum scholiis.
Cracoviae 1524 Hieronymus Vietor.
[43] fol. – 8°
E XII. 65 – RMK IIIP 7335
Wrocław *Ossol*

26
ECK, Valentinus
Ad invictissimum Ludovicum, Hungariae et Bohemiae regem, pro bello Turcis inferendo exhortatio.
Cracoviae 1524 Hieronymus Vietor.
[8] fol. – 4°
RMK IIIP 5128
Târgu Mureş

27
ECK, Valentinus
Utrum prudenti viro sit ducenda uxor.
Cracoviae 1524 Hieronymus Vietor.
[8] fol. – 4°
E XVI. 11 – RMK IIIP 5129
Kraków *Jagell* – Wien *Nat* – Wrocław *Ossol*

28
ECK, Valentinus
Utrum prudenti viro sit ducenda uxor.
Cracoviae 1524 Hieronymus Vietor.
[8] fol. – 4°
E XVI. 11 – RMK IIIP 7336
Wersja karty tytułowej poprzedniego wydania; w ostatniej linijce figuruje: „eodem compositus". W poprzednich wydaniach widniało: „Ab eodem compositus".
Die Titelblattvariante der vorherigen Ausgabe: in der letzten Zeile dieser „eodem compositus", in jener: „Ab eodem compositus".
Az előző kiadás címlapváltozata: ennek utolsó sorában „eodem compositus", azéban: „Ab eodem compositus".
Budapest *Civ* – Kraków *Jagell*

29
ECK, Valentinus
De resurrectione dominica carmen.
Cracoviae 1525 Hieronymus Vietor.
[4] fol. – 4°
E XVI. 10
Kraków *Jagell* – Wrocław *Ossol*

30
ECK, Valentinus
Rudolpho Agricolae acad. Crac. rhetori amico et praeceptori Valent. Eckius.
In: Prudentius, Aurelius: Liber peristephanon.
Cracoviae 1526 Mathias Scharffenberg.
4°
E XXV. 322 – *Pol. typ.* Ø – RMK IIIP 71. p.
Expl. Ø

31
KASSAI ANTONINUS, Joannes
Antoninus Medicus. Auxerat ingenuos clarus Palatinus honores ...
A_1b
In: Erasmus Roterodamus: Lingua: opus novum.
Cracoviae 1526 Hieronymus Vietor.
[4] + 115 + [1] fol. – 8°
E XVI. 87 – RMK IIIP 7342
Kraków *Jagell* – Uppsala *Univ* – Warszawa *Nat* – Warszawa *Univ* – Wrocław *Ossol* – Wrocław *Univ*

32
KASSAI ANTONINUS, Joannes
[Carmen.]
In: Coxus, Leonardus: Libellus de erudienda juventute.
Cracoviae 1526 Hieronymus Vietor.
[16] fol.
E XIV. 436 – RMK IIIP 72. p.
Expl. Ø

33
STRATANDER STEINENSIS, Christophorus
[Addita sunt in calce per C. Steynen carmina Lucretij, quibus pestilentiae causas et sevitiam describit luculentissime.]
In: Kamiutus: Praeservationes brevissime simul et utilissime una cum remediis.
Cracoviae [1526] Hieronymus Vietor.
[8] fol. – 8°
E XIV. 49 – RMK IIIP 72. p.
Expl. Ø

34
BRODARICS István
De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz.
Cracoviae 1527 Hieronymus Vietor.
4°
E XIII. 352 – RMK III 270
Expl. Ø

35
ECK, Valentinus
Ad proceres Hungariae exhortatio.
[Cracoviae 1527 Hieronymus Vietor.]
[4] fol. – 4°
APPONYI 192 – RMK IIIP 5158
Budapest *Nat*

36
FERDINANDUS I., rex Hungariae
Edictum adversus anabaptistas, Lutheranos, Zuinglianos, Oecolampadianos.
[Cracoviae 1527 Mathias Scharffenberg.]
[11] fol. – 8°
E XVI. 196 – *Pol. typ.* XII. 15 – RMK IIIP 5147
Budapest *Nat* – Kraków *Jagell* – Warszawa *Univ* – Wien *Nat* – Wrocław *Ossol*

37
NOVOSOLIENSIS, Joannes Baptista [ed.]
[Pseudo-] Cicero, Marcus Tullius
Commentariorum rhetoricorum ad C. Herrenium libri IV.
Cracoviae 1527 officina Ungleriana.
8°
E XIV. 248 – *Pol. typ.* VII. 53[a] – RMK IIIP 77. p.
Expl. Ø

38

NOVOSOLIENSIS, Joannes Baptista [ed.]
Cicero, Marcus Tullius
De inventione et arte rhetorica libri II.
Cracoviae 1527 Mathias Scharffenberg.
8°
E XIV. 253 – *Pol. typ.* XII. 3 – RMK III 271
Expl. Ø

39
SYLVESTER, Joannes
Rosarium celeste virginis Marie patrone regni Ungarie.
[Cracoviae 1527 Mathias Scharffenberg.]
[6] fol. – 4°
WIERZBOWSKI II. 47 – RMK III 273 – RMK IIIP 7349
Warszawa Sem

40
SYLVESTER, Joannes
[Carmen.]
a_1b
In: Statius Papinius: Silvae cum scholiis a Leonardo Coxo Anglio adiectis.
Graccoviae 1527 Mathias Scharffenberg.
[15] fol. – 4°
E XXIX. 224 – *Pol. typ.* XII. 1 – RMK IIIP 77–78. p.
Expl. Ø

41
ECK, Valentinus
Ad proceres Hungariae exhortatio.
[Cracoviae] 1528 [Hieronymus Vietor].
[4] fol. – 4°
HUBAY 88
Budapest *Acad* – Budapest *Nat*

42
ECK, Valentinus
De mundi contemptu et virtute amplectenda dialogus. – Supellectilis fasciculus.
Cracoviae 1528 Mathias Scharffenberg.
[16] fol. – 4°
E XVI. 10 – *Pol. typ.* XII. 22 – RMK IIIP 5155
Budapest *Nat* – Debrecen *Ref* – Kraków *Jagell* – Uppsala *Univ* – Warszawa *Univ*

43
NOVOSOLIENSIS, Joannes Baptista [ed.]
Cicero, Marcus Tullius
Epistola ad Q. fratrem, qua boni principis institutio continetur.
Cracoviae 1528 Mathias Scharffenberg.
[18] fol. – 8°
E XIV. 249 – *Pol. typ.* XII. 27 – RMK III 273
Bucureşti *Acad* – Kórnik *Acad*

44
NOVOSOLIENSIS, Joannes Baptista [ed.]
Cicero, Marcus Tullius
Pro Marco Marcello oratio.
Cracoviae 1528 Mathias Scharffenberg.
[8] fol. – 4°
E XIV. 259 – *Pol. typ.* XII. 21 – RMK III 272
Kraków *Jagell* – Wrocław *Ossol*

45
ECK, Valentinus
Ad Michaelem de Vratislavia suum praeceptorem.
In: Augustinus Aurelius: De vita Christiana, ad sororem suam viduam. Liber unus.
Cracoviae 1529 Hieronymus Vietor.
4°
E XII. 298 – RMK IIIP 82. p.
Expl. Ø

46
HONTER, Joannes
De grammatica libri duo.
Cracoviae 1530 Mathias Scharffenberg.
[42] fol. – 8°
E XVIII. 259 – *Pol. typ.* XII. 70 – RMK III 281 – RMK IIIP 7351
Warszawa *Nat*

47
HONTER, Joannes
Rudimentorum cosmographiae libri duo.
Cracoviae 1530 Mathias Scharffenberg.
[16] fol. – 8°
E XVIII. 261 – *Pol. typ.* XII. 71 – RMK III 282
Hamburg *Civ* – Helsinki *Univ* – Kraków *Jagell* – New York *Publ* – Paris *Nat*

48
[PESTI, Casparus]
Sermone [!] exhortatorii ad viros sacre religionis decore ornatos.
Cracoviae 1531 Florianus Ungler.
[22] fol. – 8°
Pol. typ. VII. 80
Sandomierz Sem

49

[PESTI, Casparus]

Sermones exhortatorii ad viros sacre religionis decore ornatos.

Cracoviae 1531 Florianus Ungler.

[22] fol. – 8°

E XXIV. 199, XXVII. 396 – *Pol. typ.* VII. 80 – RMK III 291

Wersja karty tytułowej poprzedniego wydania. Tu tytuł: „Sermones", w poprzednich wydaniach: „Sermone".

Die Titelblattvariante der vorherigen Ausgabe: auf dieser Titel „Sermones", auf jener: „Sermone".

Az előző kiadás címlapváltozata: ezen a cím „Sermones", azon „Sermone".

Wrocław *Ossol*

50

GYÖNGYÖSI Gergely

Decalogus de Beato Paulo primo heremite.

Cracoviae 1532 Florianus Ungler.

88 fol. – 8°

E XVII. 487 – *Pol. typ.* VII. 94, 97a – RMK III 299

Budapest *Civ* – Kórnik *Acad* – Warszawa *Sem*

51

HONTER, Joannes

De grammatica libri duo.

Cracoviae 1532 Mathias Scharffenberg.

[44] fol. – 8°

E XVIII. 259 – *Pol. typ.* XII. 92 – RMK III 298

Wrocław *Ossol*

52

PESTI, Casparus

Compendium directorii in visitatione fratrum heremitarum ordinis Sancti Pauli primi heremite.

Cracoviae 1532 Florianus Ungler.

[2] + 27 fol. – 8°

E XIV. 332, XXIV. 199 – *Pol. typ.* VII. 93 – RMK III 300

Budapest *Civ*

53
[PESTI, Casparus ed.]
Nova gratia continens singulis annis quinque diebus maioris ebdomade.
[Cracoviae cr. 1532 Florianus Ungler.]
[9] fol. – 8°
BALLAGI 425
Budapest *Civ*

54
[PESTI, Casparus]
Sermones exhortatorii ad viros sacre religionis decore ornatos.
Cracoviae 1532 Florianus Ungler.
[4] + 36 fol. – 8°
BALLAGI 426
Budapest *Civ*

55
HONTER, Joannes
Rudimentorum cosmographiae libri duo.
Cracoviae 1534 Mathias Scharffenberg.
[16] fol. – 8°
E XVIII. 261 – RMK III 307
Budapest *Nat* – Kraków *Jagell* – Lublin *Publ* – New York *Publ* – Wien *Nat* – Wolfenbüttel

56
HENCKEL, Joannes
Soliloquium sive precatio pia ad Deum patrem cum peccatorum confessione.
Cracoviae 1535 Florianus Ungler.
[9] fol. – 8°
E XVIII. 95 – *Pol. typ.* VII. 148 – RMK III 312
Wrocław *Ossol*

57
HONTER, Joannes
De grammatica libri duo.
Cracoviae 1535 Florianus Ungler.
8°
E XVIII. 260 – *Pol. typ.* VII. 149 – RMK III 313
Expl. Ø

58
KASSAI ANTONINUS, Joannes
De tuenda bona valetudine.
Cracoviae 1535 Hieronymus Vietor.
4°
E XII. 177 – RMK III 310
Expl. Ø

59
KASSAI ANTONINUS, Joannes
Elegia in obitum Petri Tomicii.
Cracoviae 1535 Hieronymus Vietor.
E XII. 177 – RMK III 311
Expl. Ø

60
BLASIUS Ord. S. Pauli
Salutares paraeneses de epistolis et evangeliis.
Cracoviae 1536 Mathias Scharffenberg.
88 fol. – 8°
E XIII. 162 – RMK III 315
Budapest *Nat* – Kraków *Jagell* – London *BL*

61
KASSAI ANTONINUS, Joannes
Elegia in obitum Erasmi Rotterodami.
Cracoviae 1536 Hieronymus Vietor.
E XII. 177 – RMK III 314
Expl. Ø

62
ZALÁNKEMÉNYI, Joannes
Rubrica generalis ordinis fratrum eremitarum Sancti Pauli primi eremitae.
Cracoviae 1536 Florianus Ungler.
[113] fol. – 8°
E XVIII. 440 – *Pol. typ.* VII. 157 – RMK III 316
Sandomierz *Sem*

63
VERANCSICS Antal
Elegiae.
Cracoviae 1537 Hieronymus Vietor.
4°
E XXXIII. 352 – RMK IIIP 95. p.
Expl. Ø

64
HONTER, Joannes
De grammatica libri duo.
Cracoviae 1538 Hieronymus Vietor.
[44] fol. – 8°
E XVIII. 260 – RMK III 325
Expl. Ø

65
ECK, Valentinus
De arte versificandi opusculum.
Cracoviae 1539 Hieronymus Vietor.
[28] fol. – 4°
E XVI. 12
Cambridge *Harvard* – Kraków *Jagell* – Wrocław *Ossol*

66
HONTER, Joannes
De grammatica libri duo.
Cracoviae 1539 Mathias Scharffenberg.
8°
E XVIII. 260 – RMK III 326
Expl. Ø

67
HONTER, Joannes
De grammatica libri duo.
Cracoviae 1541 Mathias Scharffenberg.
[44] fol. – 8°
E XVIII. 260 – RMK III 334
Wrocław *Ossol*

68
BLASIUS Ord. S. Pauli
Salutares paraeneses de epistolis et evangeliis.
Cracoviae 1542 Mathias Scharffenberg.
[8] + 114 fol. – 8°
E XIII. 163 – RMK III 339
Gyöngyös – Kraków *Jagell* – Wrocław *Ossol*

69
HONTER, Joannes
De grammatica libri duo.
Cracoviae 1543 Hieronymus Vietor.
[43] fol. – 8°
E XVIII. 260 – RMK III 347
Praha *Nat*

70
KASSAI ANTONINUS, Joannes [ed.]
Janicki, Klemens
Epithalamii regi Poloniae Sigismundo scripti aeditio posthuma.
Cracoviae 1543 vidua Floriani Ungler.
[12] fol. – 4°
E XVIII. 444 – RMK III 346
Kraków *Jagell* – Wrocław *Ossol*

71
KASSAI ANTONINUS, Joannes [ed.]
Janicki, Klemens
Epithalamii regi Poloniae Sigismundo scripti aeditio posthuma.
Cracoviae 1543 Hieronymus Vietor.
[12] fol. – 4°
E XVIII. 444 – RMK IIIP 5198
Budapest *Nat* – Łowicz *Capitul* – Uppsala *Univ*

72
VERANCSICS Antal
Gratulatio in nuptiis Sigismundi Augusti regis Poloniae.
Cracoviae 1543 Hieronymus Vietor.
[4] fol. – 4°
E XXXIII. 352 – RMK IIIP 103–104. p.
Kraków *Jagell*

73
KASSAI ANTONINUS, Joannes
Epigrammata in Antonium, patrem suum.
Cracoviae 1544 s. typ. nom.
E VIII. 34 – RMK III 355
Expl. Ø

74
Pannoniae luctus, quo pricipum aliquot mortes deplorantur.
Cracoviae 1544 Hieronymus Vietor.
[24] fol. – 8°
Autorzy wierszy żałobnych / Die Verfasser der Trauergedichte / A gyászversek szerzői: Joachimus Camerarius, Georgius Logus, Joannes Langus, Georgius Wernher, Jacobus Piso, Lazarus Bonamicus, Valentinus Eck, Clemens Janicius, Anselmus Ephorinus, Stanislaus Glandinus, Joannes Rosinus, Ludovicus Brassicanus, Joannes Antoninus Cassoviensis.
E XXIV. 51 – RMK III 356
Budapest *Nat* – Budapest *Univ* – Kraków *Acad* – London *BL* – Martin *MS* – Wien *Nat* – Wrocław *Ossol*

75
RUBIGALLUS, Paulus
Epithaphium Elisabethae, Ferdinandi regis filiae.
[Cracoviae 1545] s. typ. nom.
[1] fol. – 2°
RMK IIIP 5209
Warszawa *Nat*

76
STRATANDER STEINENSIS, Christophorus
Krotkie a potrzebne wypisanie, iako a ktorem sposobem ma być oliek jałowcowy.
[Cracoviae? 1545] s. typ. nom.
[4] fol. – 8°
E XXIX. 325 – RMK IIIP 112. p.
Expl. Ø

77
STRATANDER STEINENSIS, Christophorus [transl.]
Oleum juniperi.
Cracoviae 1545 Hieronymus Vietor.
[8] fol. – 12°
E XXIX. 324–325 – RMK III 364
Expl. Ø

78
STRATANDER STEINENSIS, Christophorus [transl.]
Oleum juniperi.
Cracoviae 1546 Hieronymus Vietor.
[8] fol. – 8°
E XXIX. 325 – RMK IIIP 113. p.
Kraków *Jagell*

79
GEORGIJEVIĆ, Bartholomaeus
Pro fide Christiana cum Turca disputationis habitae.
Cracoviae 1548 Florianus Ungler.
[28] fol. – 4°
E XVII. 101 – RMK III 375
Budapest *Nat* – Kraków *Czartoryski* – Praha *Strahov* – Warszawa *Nat* – Wien *Nat* – Wrocław *Ossol*

80
GEORGIJEVIĆ, Bartholomaeus
Prognoma sive praesagium Musulmannorum de Christianorum calamitatibus.
Cracoviae 1548 Florianus Ungler.
[44] fol. – 8°
E XVII. 102 – RMK III 375
Budapest *Nat* – Kraków *Czartoryski* – Praha *Strahov* – Warszawa *Nat* – Wien *Nat* – Wrocław *Ossol*

81
GEORGIJEVIĆ, Bartholomaeus
Rozmowa z Turczynem o wierze krześciańskiej.
Kraków 1548 Florianus Ungler.
[16] fol. – 8°
E XVII. 102 – RMK III 376
Kórnik *Acad* – Warszawa *Nat* – Wrocław *Ossol*

82
GEORGIJEVIĆ, Bartolomaeus
Wieszczba Tureckich obrzezańców, o krześciańskich nędzach.
[Kraków 1548 Florianus Ungler.]
[43] fol. – 8°
E XVII. 103 – RMK III 377
Kórnik *Acad* – Warszawa *Nat* – Wrocław *Ossol*

83
HONTER, Joannes
De grammatica libri duo.
Cracoviae 1548 Mathias Scharffenberg.
[43] fol. – 8°
E XVIII. 260 – RMK III 378
Wrocław *Ossol*

84
HONTER, Joannes
De grammatica libri duo.
Cracoviae 1549 Hieronymus Scharffenberg.
[44] fol. – 8°
E XVIII. 260 – RMK III 383
Budapest *Acad*

85
HONTER, Joannes
De grammatica libri duo.
Cracoviae 1551 Hieronymus Scharffenberg.
[44] fol. – 8°
E XVIII. 260 – RMK III 397
Wrocław *Ossol*

86
KOLOZSVÁRI Imre
De Tarnoviensibus nuptiis oratio.
Cracoviae 1553 haeredes Marci Scharffenberg.
[4] fol. – 4°
E XIV. 324 – RMK III 413
Wrocław *Ossol*

87
KOLOZSVÁRI Imre
De tertio matrimonio Sigismundi Augusti Poloniae regis oratio.
Cracoviae 1553 Lazarus Andreae.
[16] fol. – 8°
E XIV. 324 – RMK III 414
Budapest *Nat* – Wrocław *Ossol*

88
HONTER, Joannes
De grammatica libri duo.
Cracoviae 1554 Hieronymus Scharffenberg.
[44] fol. – 8°
E XVIII. 260 – RMK III 421
Uppsala *Univ* – Wrocław *Univ*

89
HONTER, Joannes
De grammatica libri duo.
Cracoviae 1556 vidua Hieronymi Scharffenberg.
[44] fol. – 8°
E XVIII. 260 – RMK III 434
Expl. Ø

90
SZEPSI MACER, Joannes Gregorius
Cunae seu in nativitatem Dominicam ode.
Cracoviae 1556 Lazarus Andreae.
[20] fol. – 8°
E XXII. 5 – RMK III 435
Kraków *Jagell* – Wrocław *Ossol*

91
NOVICAMPIANUS, Albertus
Oratio in comitiis Colosvarini de corruptissimis eius seculi moribus.
Cracoviae 1557 haeredes Marci Scharffenberg.
[52] fol. – 8°
E XXIII. 201 – RMK IIIP 5266
Warszawa *Publ* – Wrocław *Ossol*

92
SZEPSI MACER, Joannes Gregorius
Laurus. In laudem almae Universitatis Cracoviensis.
Cracoviae 1557 Lazarus Andreae.
[12] fol. – 8°
E XXII. 5 – RMK III 439
Budapest *Nat* – Kraków *Jagell* – Wrocław *Ossol*

93
SZEPSI MACER, Joannes Gregorius
In catalogum stirpium Anthonii Schnebergeri ode.
A_2a
In: Schneeberger, Antonius: Catalogus stirpium.
Cracoviae 1557 Lazarus Andreae.
[51] fol. – 8°
E XXVII. 230 – RMK IIIP 5267
Wrocław *Ossol*

94
HONTER, Joannes
De grammatica libri duo.
Cracoviae 1558 haeredes Marci Scharffenberg.
[44] fol. – 8°
E XVIII. 261 – RMK III 453
Uppsala *Univ* – Warszawa *Nat* – Wrocław *Ossol*

95
HONTER, Joannes
De grammatica libri duo.
Cracoviae 1559 Mathaeus Siebeneicher.
[44] fol. – 8°
E XVIII. 261 – RMK III 467
Expl. Ø

96
NOVICAMPIANUS, Albertus
Apologia pro catholica fide in Transylvania Tordae in comitiis oblata.
Cracoviae 1559 Lazarus Andreae.
[8] + 271 + [5] fol. – 4°
E XXIII. 201 – RMK IIIP 5277
Budapest *Nat* – Kraków *Jagell* – London *BL* – Warszawa *Univ* – Wrocław *Ossol*

97
SZEPSI MACER, Joannes Gregorius
In Jacobi Gorscii librum de schematibus.
B_6b–B_7a
In: Gorscius, Jacobus: De figuriis, tum grammaticis, tum rhetoricis libri quinque.
Cracoviae 1560 Mathaeus Siebeneicher.
[36] + 430 + [8] fol. – 8°
E XVII. 260 – RMK IIIP 7370
Kraków *Jagell* – Warszawa *Nat* – Warszawa *Univ* – Wrocław *Ossol*

98
HONTER, Joannes
De grammatica libri duo.
Cracoviae 1562 officina Scharffenbergiana.
[44] fol. – 8°
E XVIII. 261 – RMK III 495
Warszawa *Nat*

99
SZEPSI MACER, Joannes Gregorius
De vera gloria libellus. In promotione baccalaureorum in Academia Cracoviensi recitatus.
Cracoviae 1562 Lazarus Andreae.
[16] fol. – 8°
E XXII. 5 – RMK III 497
Kraków *Czartoryski* – Kraków *Jagell* – Kraków *Mus* – Roma *Vatic* – Zürich *Civ*

100
SZEPSI MACER, Joannes Gregorius
Panegyricum carmen in licentiatos magisterii.
Cracoviae 1562 [Marcus Scharffenberg].
[8] fol. – 8°
E XXII. 6 – RMK III 496
Kórnik *Acad* – Wrocław *Univ*

101
SZEPSI MACER, Joannes Gregorius
Gregorius Macer. Multifidam haeretici & Stancar genuere Chimaeram.
B_4a
In: Orichovius, Stanislaus: Chimaera, sive de Stancari funesta regno Poloniae secta.
[Cracoviae] 1562 [Lazarus Andreae].
[8] + 104 + [5] fol., 1 t. – 4°
E XXIII. 446–447 – RMK IIIP 5289
Budapest *Nat* – Kraków *Jagell* – London *BL* – Wrocław *Ossol*

102
SZEPSI MACER, Joannes Gregorius
In libellum de salis usu epigramma.
A_3a
In: Schneeberger, Antonius: De multiplici salis usu libellus.
Cracoviae 1562 Lazarus Andrea.
[19] fol. – 8°
E XXVII. 233 – RMK IIIP 5290
Kraków *Jagell* – London *BL* – Wrocław *Ossol*

103
BAKFARK, Valentinus
Harmoniarum musicarum tomus primus.
Cracoviae 1565 Lazarus Andreae.
[8] + XIIII p. – 2°
E XII. 323 – RMK IIIP 5303 – RISM 1565^{22}
Bologna *Mus* – München *Nat*

104
BAKSAI, Abraham
Chronologia de regibus Hungaricis.
Cracoviae 1567 Mathaeus Siebeneicher.
[34] fol. – 4°
E XII. 337 – RMK III 559
Budapest *Acad* – Budapest *Nat* – Kraków *Jagell* – Wrocław *Ossol*

105
BAKFARK, Valentinus
Harmoniarum musicarum tomus secundus.
Cracoviae 1568 [Lazarus Andreae].
2°
E XII. 323 – RMK IIIP 162. p.
Expl. Ø

106
KASSAI ANTONINUS, Joannes [transl.]
Schneeberger, Anton
Książki o záchowániu zdrowia człowieczego od zárázy morowego powietrza.
W Krákowie 1569 Mathaeus Siebeneicher.
[94] fol. – 4°
E XXVII. 231 – RMK III 588
Kraków *Jagell* – Wrocław *Ossol*

107
SZEPSI MACER, Joannes Gregorius [comm.]
Paracelsus, Philippus Theophrastus
Archidoxae libri X.
Cracoviae 1569 Mathias Wirzbieta.
[32] + 243 + [12] p. – 4°
E XXIV. 90 – *Pol. typ.* X. 56 – RMK III 589
Kraków *Jagell* – Wrocław *Ossol*

108
AVIGDOR Sofer
[Das Machsor nach dem polnischen Ritus ins Deutsche übertragen.]
Krakkau 1571 s. typ. nom.
Druk hebrajski
Hebräischer Druck
Héber nyomtatvány
STEINSCHNEIDER 2552 – RMK IIIP 7395
Oxford *Bodleian*

109
ILOSVAI Benedek
Epithalamion conjugii Francisci Nádasdi et Helizabeth Georgii de Bathor filiae.
Cracoviae 1571 Mathaeus Siebeneicher.
[14] fol. – 4°
E XVIII. 560 – RMK III 608
Wrocław *Ossol*

110
EISAK Tyrnau
[Ritualia cum annotationibus.]
Cracoviae 1575 s. typ. nom.
Druk hebrajski
Hebräischer Druck
Héber nyomtatvány
STEINSCHNEIDER 2103/b, 4912/1 – RMK IIIP 7408
Oxford *Bodleian*

111
EISAK Tyrnau
[Ritualia cum annotationibus.]
Cracoviae [1578] s. typ. nom.
[607] fol. – 8°
Druk hebrajski
Hebräischer Druck
Héber nyomtatvány
STEINSCHNEIDER 2092/b, 4912/1 – RMK IIIP 7419
Oxford *Bodleian*

112
Epithalamia in nuptiis Martini Berzevicei et Catharinae Dameraviae de Woianow.
Cracoviae 1578 s. typ. nom.
[30] fol. – 4°
E XII. 513–514 – RMK III 670
Braşov *Arch* – Strängnäs *Dioec*

113
JÁNOS I., rex Hungariae – BÁTHORI Kristóf
[Litterae.]
In: Karnkowski, Stanisław [ed.]: Epistolae illustrium virorum in tres libros digestae.
Cracoviae 1578 [Andreas Piotrkowczyk.]
[188] fol. – 4°
E XIX. 118
Kraków *Jagell* – London *BL* – Warszawa *Nat* – Warszawa *Publ* – Wrocław *Ossol*

114
SAMBUCUS, Joannes
Sententiae et regulae vitae ex Georgii Nazianzeni scriptis collectae.
Cracoviae 1578 officina Lazari.
[8] + 76 p. – 4°
E XXIII. 72, XXVII. 52 – RMK III 671
Kraków *Jagell* – Wrocław *Ossol*

115
SZEPSI MACER, Joannes Gregorius
Epigramma.
A_1b
In: Schneeberger, Antonius: Nuptialium narrationum prima.
Cracoviae 1579 Stanislaus Scharffenberg.
[14] fol. – 4°
E XXVII. 232–233 – RMK IIIP 5392
Kraków *Jagell*

116
UNCIUS, Leonhardus
Poematum libri septem de rebus Ungaricis.
Cracoviae 1579 officina Lazariana.
[174] fol. – 12°
E XXXII. 29 – RMK III 679
Budapest *Acad* – Budapest *Nat* – Budapest *Ref* – Debrecen *Ref* – Halle *Univ* – Kraków *Jagell* – London *BL* – Sibiu *Mus* – Wien *Univ* – Wrocław *Ossol* – Wrocław *Univ*

117
DÁVID, Franciscus
De non invocando Iesu Christo in precibus.
a_2a
D. Franciscus Davidis Fausti Socini Obiectis sic respondit.
b_4a
De dualitate tractatus.
A_1a
In: Palaeologus, Jacobus: Defensio Francisci Davidis.
[Cracoviae cr. 1582 Alexius Rodecius.]
408 + [56] p. – 8°
RMNy App. 43 – KAWECKA-GRYCZOWA 53 – RMK IIIP 5427
Budapest *Acad* – Cluj-Napoca *Acad II* – Cluj-Napoca *Acad III* – Sárospatak *Ref* – Sibiu *Mus*

118
SOMMER, Joannes
Refutatio scripti Petri Carolii.
Ingolstadii [Cracoviae] 1582 officina Petri Ravisii [Alexius Rodecki].
[56] + 171 + [1] fol. – 8°
RMNy App. 44 – KAWECKA-GRYCZOWA 73
Alba Iulia – Budapest *Acad* – Budapest *Nat* – Cluj-Napoca *Acad II* – Cluj-Napoca *Acad III* – Debrecen *Ref* – Gdańsk *Acad* – London *Lambeth Palace* – Lüneburg – Sibiu *Mus*

119

BRUTUS, Joannes Michael

Ad eundem Transilvaniae principem [Stephanum Báthori] ... Claudiopoli IIX. Kal. Sextil. M D LXXV.

31^{b}–32^{a} fol.

Ad eundem [Joannem Cratonem] ... Claudiopoli IX. Kal. Febr. M.D.LXXIV. – Ad eundem ... Albae Juliae Kal. April. M.D.LXXIV. – Ad eundem ... Claudiopoli XVI. Kal. Febr. M.D.LXXV.

108^{a}–112^{a} fol.

Ad Theodorum Zvingerum ... Claudiopoli X. Kal. Febr. M.D.LXXIV.

193^{b}–196^{a} fol.

In: Brutus, Joannes Michael: Selectarum epistolarum libri V.

Cracoviae 1583 Andreas Petricovius.

[8] + 240 + 54 + [2] + [44] fol. – 8°

E XIII. 380 – RMK IIIP 7427

Berlin *Nat* – Budapest *Nat* – Kijev *Univ* – København *Reg* – Kraków *Jagell* – London *BL* – Lund *Univ* – München *Nat* – Paris *Nat* – Wien *Nat* – Wrocław *Ossol* – Wrocław *Univ*

120

PILCIUS, Caspar

Ein notwendige Protestation wider Herrn Benedictum Belsium.

[Krakkau 1584] s. typ. nom.

[19] fol. – 8°

E XXIV. 279 – RMK III 730

Budapest *Acad* – Budapest *Nat*

121

UNCIUS, Leonhardus

Elegia de morte principis Christophori Bathori.

Cracoviae 1584 officina Lazari.

[8] fol. – 4°

E XXXII. 28 – RMK III 731

Budapest *Univ*

122
HUNYADI Ferenc
Ephemeron seu itinerarium Bathoreum.
Cracoviae 1586 officina Lazari.
[43] fol. – 8°
E XVIII. 317 – RMK III 750
Budapest *Univ* – Cluj-Napoca *Univ* – Wrocław *Ossol*

123
BÁTHORI András
[Praefatio.]
In: Constitutiones generalis capituli secundi ordinis canonicorum regularium.
Cracoviae 1587 officina Lazari.
115 + [29] p. – 12°
TRYPUĆKO 503
Uppsala *Univ*

124
KOVACSÓCZI, Wolfgangus
Ad ordines equitum in electione novi regis oratio.
[Cracoviae 1587 officina Lazari.]
19 p. – 4°
E XX. 170 – RMK III 760
Kraków *Jagell* – Wien *Nat* – Wrocław *Ossol*

125
HUNYADI Ferenc
Piis manibus D. Stephani Bathorei.
Cracoviae 1588 officina Lazari.
[16] fol. – 8°
E XVIII. 318 – RMK III 773
Cluj-Napoca *Univ* – Wrocław *Ossol*

126
DUDITH András
Epistola ad Johannem Lasicium.
[Cracoviae] 1590 [Alexius Rodecius.]
[14] fol. – 4°
E XV. 357 – RMK III 805 – KAWECKA-GRYCZOWA 23
Budapest *Nat* – Gdańsk *Acad* – Kraków *Czartoryski* – Kraków *Jagell* – Utrecht *Univ* – Warszawa *Nat* – Wrocław *Univ*

127
KOLOZSVÁRI Jeremiás
Epicedium Jacobi Strussi.
Cracoviae 1590 officina Lazari.
[17] fol. – 4°
E XIV. 324 – RMK III 804
Gdańsk *Acad* – Kraków *Jagell* – Uppsala *Univ* – Wrocław *Ossol*

128
EISAK Tyrnau
Gebräuche für das ganze Jahr nach dem Ritus der polnischen, russischen, lithauischen, böhmischen, mährischen und deutschen Gemeinden. 5. Ausgabe.
Krakkau 1592 Isaak ben Ahron Prossnitz.
Druk hebrajski
Hebräischer Druck
Héber nyomtatvány
STEINSCHNEIDER 2101/b, 4912/1 – RMK IIIP 7451
Oxford *Bodleian* – Wien *Nat*

129
AVIGDOR Sofer
[Das Gebetbuch nebst Jozerot.]
Krakkau 1594 s. typ. nom.
Druk hebrajski
Hebräischer Druck
Héber nyomtatvány
STEINSCHNEIDER 4171 – RMK IIIP 7455
Oxford *Bodleian*

130
FORRÓ Pál
Generosissimo Domino Nicolao Zokoli poemation dedicat.
Cracoviae 1595 s. typ. nom.
[4] fol. – 4°
E XVI. 265 – RMK III 856
Expl. Ø

131
FORRÓ Pál
Ωωνοκοπια.
[Cracoviae 1595 officina Lazari.]
[2] fol. – 4°
E XVI. 265 – RMK III 968 – RMK IIIP 5540
Budapest *Acad* – Kraków *Jagell*

132
NAPRAGYI Demeter
Hungariae periclitantis legatorum ad Sigismundum Tertium Polonio regem oratio. [Ed. 1]
Cracoviae 1595 officina Lazari.
29 + [3] p. – 4°
E XXIII. 34 – RMK III 857
Budapest *Acad* – Budapest *Ev* – Cambridge *Harvard* – Gdańsk *Acad* – Kórnik *Acad* – Kraków *Acad* – Kraków *Jagell* – Martin *MS* – Toruń *Civ* – Uppsala *Univ* – Wien *Schotten* – Wrocław *Ossol* – Wrocław *Univ*

133
NAPRAGYI Demeter
Hungariae periclitantis legatorum ad Sigismundum Tertium Polonio regem oratio. [Ed. 2]
Cracoviae 1595 officina Lazari.
29 + [3] p. – 4°
E XXIII. 34 – RMK III 857
Budapest *Acad* – Budapest *Nat*

134
NAPRAGYI Demeter
Poselstwo węgierskich posłów do Zygmunta Trzeciego w Krakowie.
Kraków 1595 drukarnia Lázárzowa.
26 p.– 4°
E XXIII. 34 – RMK III 858
Budapest *Univ* – Kraków *Jagell* – Wrocław *Ossol*

135
NAPRAGYI Demeter
Zialostiwé přednessenij uherských wyslaných.
[W Krakowě?] 1595 s. typ. nom.
[12] fol. – 4°
E XXIII. 35 – RMK III 870 – *Knihopis* 14.475
Expl. Ø

136
EISAK Tyrnau
[Ritualia cum annotationibus.]
Cracoviae 1597 s. typ. nom.
Druk hebrajski
Hebräischer Druck
Héber nyomtatvány
STEINSCHNEIDER 2103/b, 4912/1
Oxford *Bodleian*

137
ENYEDI György
Epithalamium in nuptias Stanislai Branicki et Helenae Tarlovna.
Cracoviae 1598 Nicolaus Scharffenberg.
[3] fol. – 4°
E XVI. 64 – RMK III 920
Expl. Ø

III.
KRAKOWSKIE DRUKI O TEMATYCE WĘGIERSKIEJ ZNAJDUJĄCE SIĘ W ZBIORACH BIBLIOTEKI NARODOWEJ IM. SZÉCHÉNYIEGO

KRAKAUER DRUCKE MIT UNGARISCHEM BEZUG IN DER UNGARISCHEN NATIONALBIBLIOTHEK SZÉCHÉNYI

AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR MAGYAR VONATKOZÁSÚ KRAKKÓI NYOMTATVÁNYAI

W III. części bibliografii zawarliśmy te dzieła drukowane w Krakowie, które choć były napisane nie po węgiersku (i ich autorzy nie pochodzili z Węgier), ale poświęcone są tematyce węgierskiej.

Co do opisów tytułów i systematyzacji dzieł patrz jak wyżej. Podaliśmy sygnaturę *(Sign)*, z której wynika w jakiej bibliotece się znajdują.

In den III. Teil der Bibliographie wurden jene Krakauer Drucke der Sammlung der Ungarischen Nationalbibliothek mit ungarischem Bezug aufgenommen, die nicht ungarischsprachig sind beziehungsweise deren Verfasser kein Ungar ist.

Bei der Titelangabe und der Eingliederung wurde die Methode des vorangehenden Teiles verfolgt. Als Fundort wurde die Signatur der Bibliothek *(Sign)* angegeben.

A bibliográfia III. részébe az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében található olyan magyar vonatkozású, XVI. századi krakkói nyomtatványokat vettünk fel, amelyek nem magyar nyelvűek, illetve szerzőjük nem magyarországi.

A címleírásban és a besorolásban az előző rész módszerét követtük. Lelőhelyként a Könyvtár jelzetét *(Sign)* adtuk meg.

1
DŁUGOSZ, Jan
Vita beatissimi Stanislai Cracoviensis episcopi, necnon legende sanctorum Poloniae, Hungariae in Lombardica historia non continente.
Cracoviae 1511 Joannes Haller.
131 + [4] fol. – 4°
E XV. 245 – *Pol. typ.* IV. 87 – APPONYI 1610 – BNH Cat D 255
Sign: Ant. 3784 – Ant. 3785 – App. H. 1610

2
MIECHOWITA, Maciej
Tractatus de duabus Sarmatiis: Asiana et Europiana et de contentis in eis.
Cracoviae 1517 Ioannes Haller.
[34] fol. – 4°
E XII. 358 – *Pol. typ.* IV. 149 – BNH Cat M 9
Dane o historii Węgier
Historische Angaben zu Ungarn, passim
Történeti adatok Magyarországról passim
Sign: RMK III. 75(5)

3
MIECHOWITA, Maciej
Chronica Polonorum.
Cracoviae 1519 Hieronymus Vietor.
[24] + CCCLXXI + [1] p. – 2°
E XXII. 356 – BNH Cat M 7
Dane o historii Węgier
Historische Angaben zu Ungarn, passim
Történeti adatok Magyarországról passim
Sign: Ant. 1876(1)

4

DECIUS, Jodocus Ludovicus

De vetustatibus Polonorum. De Iagellonium familia. De Sigismundi regis temporibus.

Cracoviae 1521 Hieronymus Vietor.

[6] + CXIX [recte CXX] + [2] p. – 2°

E XV. 102 – Apponyi 152 – BNH Cat D 6

Dane o historii Węgier

Historische Angaben zu Ungarn, passim

Történeti adatok Magyarországról passim

Sign: Ant. 1876(2) – App. H. 152(2)

5

FERRERIUS, Zacharias

Vita beati Casimiri confessoris.

[Cracoviae 1521 Joannes Haller.]

[28] fol. – 4°

E XVI. 201 – *Pol. typ.* IV. 194 – Apponyi 149 – BNH Cat F 154

Na kartce tytułowej obok wizerunku Świętego znajdują się godła Polski i Litwy. Pod nim w dwóch linijkach: „B. Casimirus regis Casimiri filius quattuor regum et unius cardinalis germanus ac Ludovici Hungariae et Boemiae regis patruus".

Auf dem Titelblatt neben der Gestalt des Heiligen die Wappen von Polen und Litauen. Darunter in zwei Zeilen: „B. Casimirus regis Casimiri filius quattuor regum et unius cardinalis germanus ac Ludovici Hungariae et Boemiae regis patruus".

A címlapon a szent alakja mellett Lengyelország és Litvánia címerei. Alatta két sorban: „B. Casimirus regis Casimiri filius quattuor regum et unius cardinalis germanus ac Ludovici Hungariae et Boemiae regis patruus".

Sign: App. H. 149

6
MIECHOWITA, Maciej
Chronica Polonorum.
Cracoviae 1521 Hieronymus Vietor.
[24] + CCCLXXIX p. – 2°
E XXII. 357 – APPONYI 152 – BNH Cat M 8
Dane o historii Węgier
Historische Angaben zu Ungarn, passim
Történeti adatok Magyarországról passim
Sign: Ant. 1512 – App. H. 152(1)

7
KRZYCKI, Andrzej
Ad Ioannem Antonium Pulleonem nuntium apostolicum in Ungaria, de negotio Prutenico epistola.
Cracoviae 1525 Hieronymus Vietor.
[8] fol. – 4°
E XX. 330 – BNH Cat C 1178
Sign: Ant. 2337 – Ant. 2338

8
PLINIUS, Secundus Caius
Liber septimus Naturalis historiae.
Cracoviae 1526 Hieronymus Vietor.
[36] fol. – 4°
E XXIV. 361 – BNH Cat P 649
Dedykacje dla Jánosa Thurzó, nadżupana komitatu Zólyom i dla Miklósa Thurzó, biskupa ołomuńckiego
Die Widmungen sind an den Obergespan des Komitats Zólyom, János Thurzó, und den Bischof von Olmütz, Miklós Thurzó, gerichtet
Az ajánlások Thurzó János Zólyom vármegyei főispánnak és Thurzó Miklós olomouci püspöknek szólnak
Sign: Ant. 2131

9
KRZYCKI, Andrzej
Oratio in postulando ad regnum Sigismundo eius nominis secundo.
[Cracoviae 1530 Matthias Scharffenberg.]
[4] fol. – 4°
E XX 330 – APPONYI 1671 – BNH Cat C 1182
Wymieni Władysława, króla Czech i Węgier i Ludwika II.
Erwähnt die ungarischen Könige Wladislaw II. und Ludwig II.
Említi II. Ulászló és II. Lajos magyar királyokat
Sign: Ant. 4699

10
KOŻMINA, Benedykt
Epithalamion marchionis Brandenburgensis ac Hedvigis Poloniae regis Sigismundi filiae.
Cracoviae 1535 Matthias Scharffenberg.
[8] fol. – 4°
E XX. 194 – APPONYI 1696 – BNH Cat C 1137
Wymieni węgierską królową Izabelę, żonę Jana I., króla Węgier
Verweist auf die ungarische Königin Isabella, die Gattin des ungarischen Königs Johann I.
Utal Izabella magyar királynéra, I. János magyar király hitvesére
Sign: App. H. 1696

11
POLIDAMUS, Valentinus
De origine ac rebus gestis Hungarorum liber primus ad censuram aeditus.
Cracoviae 1536 Hieronymus Vietor.
[32] fol. – 4°
BNH Cat P 739
Sign: Ant. 3060

12
MODRZEWSKI, Andrzej Frycz
Ad serenissimum regem Poloniae, Sigimundum Augustum, Lascius, sive de poena homicidii.
Cracoviae 1543 Hieronymus Vietor.
[44] fol. – 8°
E XXII. 493 – Apponyi 1724 – BNH Cat M 729
Kilka razy wymienia Ludwika II., króla Węgier
Erwähnt mehrmals den ungarischen König Ludwig II.
Többször említi II. Lajos magyar királyt
Sign: App. H. 1724

13
ORZECHOWSKI, Stanisław
De bello adversus Turcas suscipiendo ad equites Polonos oratio.
Cracoviae 1543 Matthias Scharffenberg.
[20] fol. – 8°
E XXIII. 445 – Apponyi 1725 – BNH Cat O 161
Jest w niej mowa o Węgrzech
Auch Ungarn wird erwähnt
Magyarországról is szó van
Sign: App. H. 1725

14
ROYSIUS, Petrus
De apparatu nuptiarum Sigismundi Secundi Augusti, Poloniae regis atque Elisabes, Ferdinandi, Romanorum regis filiae carmen.
Cracoviae 1543 Hieronymus Vietor.
[12] fol. – 4°
E XXVI. 399 – BNH Cat R 404
Sign: Röpl. 205

15
PRZYŁUSKI, Jakub
Funebre carmen Elisabeth Sigismundi Augusti regis Poloniae coniugis mortuae.
Cracoviae 1545 Ieronymus Vietor.
[6] fol. – 4°
E XXV. 373 – BNH Cat P 905
Elżbieta, córka Ferdynanda, króla Węgier i cesarza rzymsko-niemieckiego
Elisabeth, die Tochter Ferdinands, des Königs von Ungarn und Kaisers des deutsch-römischen Reiches
Elisabeth, Ferdinánd magyar király és német-római császár leánya
Sign: Röpl. 208

16
KROMER, Marcin
Oratio in funere principis Sigismundi eius nomini primi Polonorum regis.
Cracoviae 1548 apud viduam Hiero. Vietor.
[59] fol. – 8°
E XX. 279 – BNH Cat C 1191
Dane o historii Węgier
Historische Angaben zu Ungarn, passim
Történelmi adatok Magyarországról passim
Sign: Ant. 7278(1)

17
NOVICAMPIANUS, Albertus
Scopus Biblicus Veteris et Novi Testamenti cum annotationibus.
[Cracoviae 1553 Lazarus Andreas.]
[12] + CCVIII + [6] fol. – 8°
E XXIII. 202 – BNH Cat N 266
Wstęp dedykowany Janowi Zygmuntowi, synowi Janowi I., króla Węgier
Das Vorwort ist an Johann Sigismund, den Sohn des ungarischen Königs Johann I., gerichtet
Az előszó János Zsigmondhoz, I. János magyar király fiához szól
Sign: Ant. 5999

18
ORZECHOWSKI, Stanisław
Panegyricus nuptiarum Sigismundi Augusti Poloniae regis. Addita est Bonae reginae laus.
Cracoviae 1553 Lazarus Andreas.
[39] fol. – 8°
E XXIII. 454 – APPONYI 1761 – BNH Cat O 167
W związku ze zniszczeńiami dokonanymi przez Turków wymieni Węgry i mówi o Izabeli i jej synu, Janie Zygmuncie
Ungarn wird im Zusammenhang mit der Vernichtung durch die Osmanen erwähnt, und auch die ungarische Königin Isabella sowie ihr Sohn Johann Sigismund finden Erwähnung
A török pusztítással kapcsolatban említi Magyarországot, és szó van Izabella magyar királynéról és fiáról, János Zsigmondról
Sign: Ant. 6501(2) – App. H. 1761

19
JANICKI, Klemens
Vitae regum Polonorum elegiaco carmine descriptae.
Cracoviae 1575 [Stanisław Scharffenberger].
16 fol. – 8°
E XVIII. 446 – BNH Cat J 29
Elegie o węgierskich królach: Ludwiku I. i Władysławie Warnenczyku I.
Jeweils eine Elegie über die ungarischen Könige Ludwig I. und Wladislaw I.
Egy-egy elégia I. Lajos és I. Ulászló magyar királyokról
Sign: Ant. 6423

20
GUAGNINI, Alessandro
Sarmatiae Europeae descriptio.
[Cracoviae 1578] Matthias Wirzbieta.
[5] + 79 + [1] + 33 + [1] + 13 + [1] + 9 + [1] + 47 + 10 + [7] fol. – 2°
E XVII. 484 – BNH Cat G 491
List polecający do Stefana Batorego
Die Widmung ist an István Báthori gerichtet
Az ajánló levél Báthori Istvánnak szól
Sign: Ant. 1515

21
CALLIMACHUS Experiens
De rebus gestis a Vladislao Polonorum atque Hungarorum rege libri tres.
Cracoviae 1582 in officina Lazari.
[28] + 180 p. – 4°
E XIV. 21 – APPONYI 490 – BNH Cat C 73
Sign: Ant. 2967 – App. H. 490

22
GÓRSKI, Jakub
Orationes gratulatoriae apud regem Poloniae Stephanum Batoreum habitae quatuor. Adiuncta est quinta, ad Ioannem Zamoscium.
Cracoviae 1582 (in officina Lazari 1583).
[32] fol. – 4°
E XVIII. dod. V. – BNH Cat G 352
Sign: Röpl. 303

23
[BÁTHORI, Stephanus I. rex Poloniae]
Constitutiones Livonicae.
Cracoviae 1583 Nicolaus Scharffenberger.
[8] fol. – 4°
BNH Cat B 152
Sign: Ant. 4643(3)

24
[BÁTHORI, Stephanus I. rex Poloniae]
Constitutiones Livonicae.
Cracoviae 1583 Nicolaus Scharffenberger.
[10] fol. – 4°
E XII. 406 – BNH Cat B 151
Sign: Ant. 3599

25
[HEIDENSTEIN, Reinold]
De nuptiis illustrium Ioan. de Zamoscio ac Griseldis Bathorreae ad principem Georgium Fridericum marchionem Brandenburgen. epistole.
Cracoviae 1583 in officina Lazari.
[16] fol. – 4°
E XVIII. 80 – BNH Cat H 125
Sign: Röpl. 304

26
KOCHANOWSKI, Jan
Ad Stephanum Bathorreum regem Poloniae epinicion 1582.
Cracoviae 1583 in officina Lazari.
[25] fol. – 4°
E XIX. 367 – BNH Cat K 88
Sign: Röpl. 302

27
KOCHANOWSKI, Jan
In nuptias illustrium Ioan. de Zamoscio ac Griseldis Bathorrheae epithalamion.
Cracoviae 1583 in officina Lazari.
[4] fol. – 4°
E XIX. 365 – BNH Cat K 89
Sign: Röpl. 301

28
ANDRONICUS, Tranquillus Parthenius
Ad optimates Polonos admonitio.
Cracoviae 1584 in officina Lazari.
53 + [1] p. – 4°
E XII. 149–150 – APPONYI 1867 – BNH Cat A 368
Charakterystyka Stefana Batorego, króla Polski, długi opis spustoszenia Węgier adresowany do Polaków jako przestroga
Charakterisierung des polnischen Königs Stephan Báthori, lange Beschreibung über den Verfall Ungarns als ein mahnendes Beispiel für die Polen
Báthori István lengyel király jellemzése, hosszú leírás Magyarország romlásáról mint intő példáról a lengyelek számára
Sign: App. H. 1867 – Röpl. 306

29
HEIDENSTEIN, Reinold
De bello Moscovito commentariorum lib. sex.
Cracoviae 1584 in officina Lazari.
267 + [1] p. – 2°
E XVIII. 80 – Apponyi 503 – BNH Cat H 122
Dedykacja Zygmuntowi Batoremu, księcu siedmiogrodzkiemu
Widmung an den siebenbürgischen Fürsten Sigismund Báthori
Ajánlás Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemnek
Sign: Ant. 1507 – App. H. 503

30
ORZECHOWSKI, Stanisław
Fidelis subditus, sive de institutione regia ad Sigismundum Augustum, libri duo. Cum praefatione Iacobi Gorscii ad regem Poloniae, Stephanum Batorrheum.
Cracoviae 1584 in officina Lazari.
[2] + 89 + [1] p. – 4°
E XXIII. 456 – BNH Cat O 165
Sign: Ant. 4079(1)

31
PISKORZEWSKI, Mateusz
Ad illustrissimum d. Ioannem Zamoiscium de nuptiis cum Griselde Bathorrea celebratis Cracoviae gratulatio.
Cracoviae 1583 [recte 1584?] in officina Lazari.
[22] fol. – 4°
E XXIV. 328–329 – Hubay 307
Sign: Röpl. 307

32
CHIAKOR, Georgius [= Buccela, Nicolaus]
Epistola de morbo et obitu Stephani regis Poloniae ad Wolfgangum Kowaciovium cum examine.
Claudiopoli [recte Cracoviae 1587 Alexius Rodecius].
[14] fol. – 4°
Apponyi 517 – BNH Cat C 555
Sign: RMK III. 758a /1. pld. – RMK III. 759a /2. pld.

33
SIMONIUS, Simon
Responsum ad epistolam cuiusdam Georgii Chiakor Ungari de morte Stephani primi atque ad maledicum examen anonymi, epistolae eidem adiunctum.
[Cracoviae] 1587 s. typ. nom.
[29] fol. – 4°
E XXVIII. 103 – BNH Cat S 552
Sign: Ant. 4726

34
WARSZEWICKI, Krzysztof
In obitum Stephani primi, regis Poloniae, oratio.
Cracoviae 1587 in officina Lazari.
24 p. – 4°
E XXXII. 225 – BNH Cat W 60
Sign: Ant. 3600

35
WARSZEWICKI, Krzysztof
Post Stephani regis mortem oratio.
Cracoviae 1587 in officina Lazari.
35 p. – 4°
E XXXII. 225 – BNH Cat W 64
Sign: Röpl. 309a

36
BIELSKI, Joachim
Naeniae in funere Stephani I. Polonorum regis.
Cracovia 1588 Iacob Siebeneycher.
[6] fol. – 4°
E XIII. 82 – BNH Cat B 651
Sign: Röpl. 310

37
BUCCELLA, Nicolaus
Confutatio responsi Simonis Simonii ad epistolam Georgii Chiakor de morte Stephani I. Poloniae regis, nec non ad eiusdem epistolae examen editi.
Cracoviae 1588 Alexius Rodecius.
129 p. – 4°
E XIII. 408–409 – Apponyi 524 – BNH Cat B 1035
Sign: Ant. 3582 – RMK III. 759a /2. pld.(2)

38
BUCCELLA, Nicolaus
Refutatio scripti Simonis Simonii Lucensis, cui titulum fecit d. Stephani primi Polonorum regis, etc. sanitas, mors.
Cracoviae 1588 Alexius Rodecius.
[8] + 119 p. – 4°
E XIII. 409 – Apponyi 523 – BNH Cat B 1036
Sign: RMK III. 759a /2. pld.(2)

39
LATERNA, Martinus
Oratio in exequias funeris divi Stephani primi, Polonorum regis.
Cracoviae 1588 Andreas Petricovius.
[26] fol. – 4°
E XXI. 113 – BNH Cat L 88
Sign: Ant. 10377 – Röpl. 313

40
ROSELLI, Annibale
Oratio funebris in sepultura Stephani I. regis Poloniae 1588.
Cracoviae 1590 ex officina Lazari.
13 + [1] p. – 4°
E XXVI. 376 – BNH Cat R 373
Sign: Röpl. 319

41
ZAMOYSKI, Jan
De transitu Tartarorum per Pocutiam anni 1594. epistola.
Cracoviae 1594 in officina Lazari.
[10] fol. – 4°
E VIII. 98 – APPONYI 1899 – BNH Cat Z 7
Wspomina o najeździe Tatarów na Węgrzech i w Siedmiogrodzie
Erwähnt den Einbruch der Tataren nach Ungarn beziehungsweise Siebenbürgen
Említi a tatárok magyarországi, illetve erdélyi betörését
Sign: App. H. 1899

42
WARSZEWICKI, Krzysztof
Turcicae quatuordecim. De legato legationeque. –
FURIO CERIOL, Federico
De concilio et consiliariis principis.
Cracoviae 1595 in officina Lazari.
313 + [3] p. – 2°
E XXXII. 231 – BNH Cat W 65
Dane o historii Węgier
Historische Angaben zu Ungarn, passim
Történeti adatok Magyarországról passim
Sign: Ant. 962 – Ant. 963

43
MANDINA, Benedetto
Oratio de foedere cum Christianis contra Turcam paciscendo habita in comitiis Varsaviae 1596.
Cracoviae 1596 in officina Lazari.
[19] fol. – 4°
E XXII. 110 – BNH Cat M 149
Wspomina o niedoli Węgier
Geht auch auf das Elend in Ungarn ein
Kitér Magyarország sanyarú helyzetére is
Sign: Röpl 383

ANEKS / APPENDIX / FÜGGELÉK

Chronologia

Chronologischer Überblick

Időrendi áttekintés

Tablica chronologiczna zawiera dane trzech części bibliografii w odpowiednich kolumnach.

Die chronologische Tabelle beinhaltet in den drei Spalten gemäß der drei Teile der Bibliographie die Nummer des Drucks.

A táblázat a bibliográfia három részének megfelelő hasábokban tartalmazza a tételszámokat.

Rok Jahr Év-szám	I.	II.	III.
1509		1	
1511			1
1512		2	
1513		3	
1516		4	
1517			2
1518		5, 6, 7, 8, 9, 10	
1519		11, 12	3
1520		13, 14	
1521		15, 16, 17, 18, 19, 20	4, 5, 6

Rok Jahr Év-szám	I.	II.	III.
1522		21, 22	
1523		23	
1524		24, 25, 26, 27, 28	
1525		29	7
1526		30, 31, 32, 33	8
1527	1, 2	34, 35, 36, 37, 38, 39, 40	
1528		41, 42, 43, 44	
1529		45	
1530		46, 47	9
1531	3	48, 49	
1532	4	50, 51, 52, 53, 54	
1533	5, 6		
1534		55	

Rok Jahr Év-szám	I.	II.	III.
1535	7	56, 57, 58, 59	10
1536	8	60, 61, 62	11
1537	9	63	
1538	10, 11, 12, 13, 14, 15	64	
1539		65, 66	
1540			
1541		67	
1542		68	
1543		69, 70, 71, 72	12, 13, 14
1544	16, 17	73, 74	
1545	18	75, 76, 77	15
1546	19, 20	78	
1547			
1548	21	79, 80, 81, 82, 83	16
1549	22, 23	84	
1550	24, 25, 26		
1551		85	
1552	27		
1553		86, 87	17, 18
1554		88	
1555			
1556		89, 90	
1557		91, 92, 93	
1558		94	
1559	28	95, 96	
1560		97	

Rok Jahr Év-szám	I.	II.	III.
1561			
1562		98, 99, 100, 101, 102	
1563			
1564			
1565		103	
1566			
1567		104	
1568		105	
1569		106, 107	
1570			
1571		108, 109	
1572	29		
1573	30		
1574			
1575		110	19
1576			
1577			
1578		111, 112, 113, 114	20
1579		115, 116	
1580	31		
1581			
1582		117, 118	21, 22
1583		119	23, 24, 25, 26, 27
1584		120, 121	28, 29, 30, 31
1585		32	
1586		122	

Rok Jahr Év- szám	I.	II.	III.
1587		123, 124	32, 33, 34, 35
1588		125	36, 37, 38, 39
1589			
1590		126, 127	40
1591			
1592		128	
1593			
1594		129	41
1595		130, 131, 132, 133, 134, 135	42
1596			43
1597		136	
1598		137	

Wykaz krakowskich druków o tematyce węgierskiej według drukarzy

Übersicht der Krakauer Drucke mit ungarischem Bezug nach Druckern

A magyar vonatkozású krakkói nyomtatványok megoszlása nyomdászok szerint

	I.	II.	III.
Drukarnia Hallera Druckerei Haller Haller-műhely 1509–1522*	–	8	3
Drukarnia Unglera Druckerei Ungler Ungler-műhely 1512–1548	–	19	–
Drukarnia Wietora Druckerei Vietor Vietor-műhely 1518–1548	23	36	10
Drukarnia Szarffenberga Druckerei Scharffenberg Scharffenberg-műhely 1526–1598	–	28	6
Drukarnia Łazarza Druckerei Lazarus Lazarus-műhely 1548–1596	4	21	17
Drukarnia Siebeneichera Druckerei Siebeneicher Siebeneicher-műhely 1559–1588	–	5	1

* Daty obejmują okres, w którym wymienione druki się ukazały
Die Jahreszahlen kennzeichnen jene Zeitspanne, in der die angeführten Drucke erschienen sind
Az évszámok azt az időkört jelölik, amelyben a felsorolt nyomtatványok megjelentek

Drukarnia Wierzbięty Druckerei Wirzbieth Wirzbieth-műhely 1569–1580	3	1	1
Drukarnia Piotrowczyka Druckerei Petricovius Petricovius-műhely 1578–1588	1	2	1
Drukarnia Rodeckiego Druckerei Rodecius Rodecius-műhely 1582–587	–	3	3
Drukarnia Prossnitza Druckerei Prossnitz Prossnitz-műhely 1592	–	1	–
Nieznany drukarz Unbekannter Drucker Ismeretlen a nyomdász	–	12	1

INDEKS OSÓB

NAMENSREGISTER

NÉVMUTATÓ

Indeks osób poza autorami obejmuje również te osoby, które występują w objaśnieniach tytułów i tekstu I części.

Obok nazwisk w nawiasach podajemy ich warianty – z odnośnikami według kolejności alfabetycznej.

Rozdziały oznaczone są liczbami rzymskimi, natomiast odnośniki arabskimi.

In das Namensregister wurden außer den Verfassern jene Personen aufgenommen, die in den Beschreibungen vorkommen, einschließlich jener, die in der inhaltlichen Darlegung des I. Teils erwähnt werden.

Neben den Namen sind in Klammern die Namensvarianten, die in den Beschreibungen vorkommen, angegeben, und es wurden von diesen – insofern sie in der alphabetischen Reihenfolge nicht direkt folgen – Verweise erstellt.

Das Vorkommen ist entsprechend der drei Teile durch römische Zahlen getrennt worden.

A névmutatóba a szerzőkön kívül azokat a személyeket vettük fel, akik a címleírásokban szerepelnek, beleértve az I. rész tartalmi részletezésében idézetteket.

A nevek mellett zárójelben közöltük a címleírásban előforduló névváltozatokat, s ezekről – amennyiben a betűrendben nem közvetlenül következnének – utalót készítettünk.

A hivatkozási számokat a három résznek megfelelően római számokkal választottuk el.

Adrianus VI., papa II. 25
Adrianus Wolfhardus II. 4
Agria. Dioecesis II. 1
Agricola, Rudolphus II. 30
Alexius, Sanctus II. 15
Andronicus, Tranquillus Parthenius III. 28
Antoninus Cassoviensis, Joannes = Kassai Antoninus János
Aristoteles II. 19
Augustinus Aurelius, Sanctus II. 45
Avigdor Sofer II. 108, 129

Bakfark, Valentinus II. 103, 105
Baksai Ábrahám II. 104
Balassi Bálint I. 29
Bartholomaeus Coloniensis II. 4
Báthori András II. 123
Báthori (Bathor) Erzsébet II. 109
Báthori (Bathorea) Grizelda III. 25, 27, 31
Báthori (Bathor) György II. 109
Báthori (Batoreus, Bathoreus, Batorrheus, Stephanus I., rex Poloniae) István II. 119, 125, III. 20, 22, 23, 24, 26, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40
Báthori Kristóf II. 113, 121
Báthori Zsigmond, Zygmunt Batory, książę Siedmiogrodu siebenbürgischer Fürst erdélyi fejedelem III. 29
Batizi András I. 16, 25
Békés Gáspár I. 31
Belsius, Benedictus II. 120
Berzeviczi (Berzeviceus) Márton II. 112
Blasius Ord. S. Pauli II. 60, 68
Bock, Michael I. 29
Bona regina Poloniae II. 10, III. 18
Bonamicus, Lazarus II. 74
Branicki, Stanislaus II. 137
Brassicanus, Ludovicus II. 74
Brodarics István II. 34
Brutus, Joannes Michael II. 119
Buccella, Nicolaus III. 32, 37, 38
Buzás Ferenc II. 24

C. D. M. = Dévai Bíró Mátyás
Camerarius, Joachimus II. 74
Caroli András = Károlyi (Caroli) András
Caroli, Petrus = Károlyi (Caroli) Péter
Casimir, Sanctus = Kazimierz (Casimir), Św.
Casimir IX., rex Poloniae Kazimierz Jagiellończyk, król Polski = Kazimierz IV., polnischer König = Kazimierz (Casimir), IV., lengyel király
Chiakor, Georgius III. 32, 33, 37
Cicero, Marcus Tullius II. 37, 38, 43, 44
Cox, Leonard I. 6, II. 25, 32
[Pseudo-] Crates II. 2
Crato, Ioannes II. 119

Dameravia, Catharina II. 112
Dávid Ferenc II. 117
Decius, Jodocus I. 2
Decius, Jodocus Ludovicus I. 2, 7, II. 25, III. 4
Dévai Bíró Mátyás I. 10, 11, 22, 23
Długosz, Jan III. 1
Donatus, Aelius I. 1
Dubravius, Joannes II. 18
Dudith András II. 126

Eck, Valentinus II. 5, 6, 7, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 21, 22, 26, 27, 28, 29, 30, 35, 41, 42, 45, 65, 74
Eisak Tyrnau II. 110, 111, 128, 136
Elisabeth, Elżbieta, córka Ferdynanda I., króla Węgier Tochter des ungarischen Königs Ferdinand Ferdinánd magyar király leánya II. 75, III. 14, 15
Enyedi György II. 137
Ephorinus, Anselmus I. 2, 7, II. 74
Erasmus, Roterodamus II. 31

Farkas András I. 13
Ferdinánd I., Ferdynand I., król Węgier i cesarz rzym.-niem. Ferdinand I., ungarischer König und deutsch-römischer Kaiser magyar király és német-római császár I. 1 II., 36, 75
Ferrerius, Zacharias III. 5
Forró Pál II. 130, 131
Frangepán Katalin I. 5

Fridericus, Andreas (Eleutheropolita) I. 6
Furio Ceriol, Federico III. 42

Gálszécsi (Galzecy) István I. 8, 12, 13
Gávai Lukács I. 21
Georgijević, Bartholomaeus II. 79, 80, 81, 82
Georgius Fridericus, marchio Brandenburgensis III. 25
Geszti (Gezthi, Getzki) Mihály I. 2, 27
Glandinus, Stanislaus II. 74
Górski (Gorscius), Jakub III. 22, 30
Gregorius Nazianzenus, Sanctus II. 114
Guagnini, Alessandro III. 20

Gyöngyösi Gergely II. 50

Haller, Robertus II. 2
Hedvig I.,
Jadwiga, córka Zygmunta Starego, króla Polski
Tochter des polnischen Königs Sigismund I.
Zsigmond lengyel király lánya III. 10
Hegendorff, Christoph I. 1
Heidenstein, Reinold III. 25, 29
Hellopoeus, Valentinus = Szikszai Hellopoeus Bálint
Henckel, Joannes II. 56
Herrenius, C. II. 37
Heyden, Sebald I. 2, 3, 7, 27
Hilarius Wolfhardus II. 4
Honter, Joannes II. 46, 47, 51, 55, 57, 64, 66, 67, 69, 83, 84, 85, 88, 89, 94, 95, 98
Horatius Flaccus, Quintus II. 17, 21
Hunyadi Ferenc II. 122, 125

Ilosvai Benedek II. 109
Izabella,
Izabela, królowa Węgier
ungarische Königin
magyar királyné III. 10, 18

Janicki (Janicius), Klemens II. 70, 71, 74, III. 19
János I.,
Jan I., król Węgier
ungarischer König
magyar király II. 113, III. 10, 17
János Zsigmond,
Jan Zygmunt, książę Siedmiogrodu
siebenbürgischer Fürst
erdélyi fejedelem III. 17
Janus (Joannes) Pannonius II. 8, 10

Kamiutus II. 33
Karnkowski, Stanisław II. 113
Károlyi (Caroli) András I. 31
Károlyi (Caroli) Péter II. 118
Kassai Antoninus, Antonius II. 73
Kassai Antoninus János (Antoninus Cassoviensis, Joannes) II. 18, 31, 32, 58, 59, 61, 70, 71, 73, 74, 106
Kazimierz (Casimir), Św. III. 5
Kazimierz (Casimir), IV.,
Karimierz Jagiellończyk, król Polski
polnischer König
lengyel király III. 5
Kochanowski, Jan III. 26, 27
Kolozsvári Imre II. 86, 87
Kolozsvári Jeremiás II. 127
Komjáti Benedek I. 4, 5
Kovacsóczi (Kowaciovius) Farkas II. 124, III. 32
Kożmina, Benedykt III. 10
Krzycki, Andrzej III. 7, 9

Lajos I.,
Ludwik I., król Węgier
ungarischer König
magyar király III. 19
Lajos II.,
Ludwik II., król Węgier
ungarischer König
magyar király II. 26, III. 5
Langus, Joannes II. 74
Lasicius, Joannes II. 126
Laterna, Martinus III. 39
Logau (Logkschau, Logus), Georg von I. 1, II. 74
Lucretius Carus, Titus II. 33
Ludovicus II. rex Ungariae = Lajos II., magyar király

Lybecz a Wylman, Michael = Vilmányi Libec (Lybecz a Wylman) Mihály

Macer, Gregorius = Szepsi Macer János Gergely
Mandina, Benedetto III. 43
Michael de Vratislavia II. 45
Miechowita, Maciej III. 2, 3, 6
Modrzewski, Andrzej Frycz III. 12
Monetarius, Stephanus II. 9
Murmellius, Joannes I. 6

Nádasdi Ferenc II. 109
Napragyi Demeter II. 132, 133, 134, 135
Németi Ferenc I. 28
Novicampianus, Albertus II. 91, 96, III. 17
Novosoliensis, Joannes Baptista II. 37, 38, 43, 44

Orzechowski (Orichovius), Stanisław II. 101, III. 13, 18, 30
Ozorai Imre I. 19, 26

Palaeologus, Jacobus II. 117
Paracelsus, Philippus Theophrastus II. 107
Paulus, Sanctus, primus eremita II. 22, 50
Pauschner, Sebastianus II. 3
Perényi Ferenc I. 6
Perényi Gábor I. 5
Perényi István I. 6
Perényi Mihály I. 6
Perényi (Prini) Péter I. 8, 12, 14
Pesti Gáspár II. 48, 49, 52, 53, 54
Pilcius, Caspar II. 120
Piskorzewski, Mateusz III. 31
Piso, Jacobus II. 74
Pisones II. 17
Plinius, Secundus Caius III. 8
Polidamus, Valentinus III. 11
Prini Péter = Perényi (Prini) Péter
Prudentius, Aurelius II. 30
Pulleo, Ioannes Antonius III. 7

Régi Kelemen I. 17
Roselli, Annibale III. 40
Rosinus, Joannes II. 74
Roysius, Petrus III. 14
Rubigallus, Paulus II. 75

Sabellicus, Marcus Antonius II. 20, 24
Sambucus, Joannes II. 114
Sárkándi (Szarkandi) Anna I. 31
Schneeberger, Antonius II. 93, 102, 106, 115
Siculus, Stephanus = Székely István
Sigismundus = Zygmunt
Simonius, Simon III. 33, 37, 38
Słowacki (Slovacius), Piotr I. 32
Socinus, Faustus II. 117
Sommer, Joannes II. 118
Stanisław (Stanislaus),
biskup krakowski
Bischof von Krakau
krakkói püspök III. 1
Statius Papinius II. 40
Stephanus, I., rex Poloniae = Báthori István
Stratander Steinensis, Christophorus II. 14, 19, 20, 33, 76, 77, 78
Strussus, Jacobus II. 127
Sylvester János I. 1, 2, 7, 27, II. 39, 40

Szarkandi Anna = Sárkándi (Szarkandi) Anna
Székely (Siculus) István I. 9, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 28
Szenterzsébeti (Szentersebetinus) Márton I. 26
Szepsi Macer János Gergely II. 90, 92, 93, 97, 99, 100, 101, 102, 107, 115
Szikszai Hellopoeus Bálint I. 30
Szokoli (Zokoli) Miklós II. 130
Sztárai Mihály I. 24

Tarlovna, Helena II. 137
Thurzó-család II. 12
Thurzó Elek II. 11, 13, 15
Thurzó János II. 13, III. 8
Thurzó Miklós III. 8
Tomicki (Tomicius), Piotr II. 59

Ujhelyi Ferenc II. 10
Ulászló I., magyar király = Władysław (Ulászló, Vladislaus)
Uncius, Leonhardus II. 116, 121

Valla, Georgius II. 14
Verancsics Antal II. 63, 72
Vilmányi Libec (Libecz a Wylman) Mihály I. 28
Vladislaus rex Poloniae et Ungariae = Władysław (Ulászló, Vladislaus)

Warszewicki, Krzysztof III. 34, 35, 42
Wernher, Georgius II. 23, 74
Władysław (Ulászló, Vladislaus), Władysław Warneńczyk, król Polski i Węgier
III., polnischer und I., ungarischer König
III., lengyel és I., magyar király
III. 19, 21

Zalánkeményi János II. 62
Zamoyski (Zamoiscius, Zamoscius), Ioannes III. 22, 25, 27, 31, 41
Zokoli, Nicolaus = Szokoli (Zokoli) Miklós
Zvinger, Theodorus II. 119
Zygmunt (Sigismundus) I., Zygmunt I., Stary, król Polski
polnischer König
lengyel király II. 5, III. 4, 10, 16
Zygmunt (Sigismundus) August II., Waza, król Polski
polnischer König
lengyel király II. 11, 70, 71, 72, 87, III. 9, 12, 14, 15, 18, 30
Zygmunt (Sigismundus) III., król Polski
polnischer König
lengyel király II. 132, 133, 134

PODPISY POD ILUSTRACJAMI

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

KÉPJEGYZÉK

Anmerkung: In den runden Klammern wird auf die Bibliographie des Bandes hingewiesen.

Uwaga: w nawiasach okrągłych są odsyłacze do bibliografii tomu.

Megjegyzés: kerek zárójelben a kötet bibliográfiájára utalunk.

I. Ilustracja przedstawiająca portal renesansowy na karcie tytułowej dzieła *A. Krzycki: Ad Joannem Antonium.* Kraków, 1525, Vietor (III 7). Wymiary: 175 × 115 mm

Titelbild mit Renaissance-Portal zu *Ad Joannem Antonium* von *A. Krzycki.* Krakau, 1525, Vietor (III 7). Format: 175 × 115 mm

Címlapkép reneszánsz kapuzattal *A. Krzycki Ad Joannem Antonium* című művéhez, Krakkó, 1525, Vietor (III 7). Méret: 175 × 115 mm

II. Karta tytułowa dzieła *Janus Pannonius: Epigrammata.* Kraków, 1518, Vietor (II 8). Wymiary: 197 × 133 mm

Titelblatt zu *Epigrammata* von *Janus Pannonius.* Krakau, 1518. Vietor (II 8). Spiegelsatzformat: 197 × 133 mm

Janus Pannonius Epigrammata című művének címlapja. Krakkó, 1518, Vietor (II 8). Tükörméret: 197 × 133 mm

III. Herb węgierskiego księcia Jana Zygmunta w dziele *A. Novicampianus: Apologia.* Kraków, 1559, Lazarus (II 96). Wymiary: 82 × 61 mm

Wappen des siebenbürgischen Fürsten Johann Sigismund zu *Apologia* von *A. Novicampianus.* Krakau, 1559, Lazarus (II 96). Format: 82 × 61 mm

János Zsigmond erdélyi fejedelem címere *A. Novicampianus Apologia* című művéhez. Krakkó, 1559, Lazarus (II 96). Méret: 82 × 61 mm

IV. Herb Gergelya Szepsi Macera w dziele *Laurus*. Kraków, 1557, Lazarus (II 92). Wymiary: 68 × 49 mm

Wappen von Gergely Szepsi Macer zu seinem Werk *Laurus*. Krakau, 1557, Lazarus (II 92). Format: 68 × 49 mm

Szepsi Macer Gergely címere *Laurus* című művéhez. Krakkó, 1557, Lazarus (II 92). Méret: 68 × 49 mm

V. Herb w koronie zjednoczonych Wegier, Dalmacji i Czech z *Listów Sw. Pawla*. Kraków, 1533, Vietor (I 6). Wymiary: 197 × 133 mm

Vereinigtes Wappen von Ungarn, Dalmatien und Böhmen mit Krone zu *Szent Pál levelei* [Die Briefe des Heiligen Paulus]. Krakau, 1533, Vietor (I 5). Format: 197 × 133 mm

Magyarország, Dalmácia és Csehország egyesített koronás címere *Szent Pál levelei*hez. Krakkó, 1533, Vietor (I 6). Méret: 197 × 133 mm

VI. Polskie godło państwowe w koronie, w środku herb Batorych – w dziele *István Batory: Constitutiones*. Kraków, 1583, Scharffenberg (III 23). Wymiary: 81 × 57 mm

Polnisches Landeswappen mit Krone, in der Mitte das Báthori-Wappen zu *Constitutiones* von *Stephan Báthori*. Krakau, 1583, Scharffenberg (III 23). Format: 81 × 57 mm

Koronás lengyel országcímer, közepén a Báthori-címerrel *Báthori István Constitutiones* című művéhez. Krakkó, 1583, Scharffenberg (III 23). Méret: 81 × 57 mm

VII. Herb Thurzó z tomu *V. Eck: Ad Alexium Thursonem*. Kraków, 1520, Vietor (II 13). Wymiary: 130 × 97 mm

Thurzó-Wappen zu *Ad Alexium Thursonem* von *V. Eck*. Krakau, 1520, Vietor (II 13). Format: 130 × 97 mm

Thurzó-címer *V. Eck Ad Alexium Thursonem* című művéhez. Krakkó, 1520, Vietor (II 13). Méret: 130 × 97 mm

VIII. Teksty węgierskie w dziele *S. Heyden: Puerilium colloquiorum formulae.* Kraków, 1527, Vietor (I 2)

Ungarische Textabschnitte in *Formula puerilium colloquiorum* von *S. Heyden.* Krakau, 1527, Vietor (I 2)

Magyar szövegrészek *S. Heyden Puerilium colloquiorum formulae* című művében. Krakkó, 1527, Vietor (I 2)

IX. Teksty węgierskie w dziele *J. Murmellius: Lexicon.* Kraków, 1553, Vietor (I 6)

Ungarische Textabschnitte aus dem *Lexicon* von *J. Murmellius.* Krakau, 1553, Vietor (I 6)

Magyar szövegrészek *J. Murmellius Lexicon*ából. Krakkó, 1553, Vietor (I 6)

X. Tekst węgierski pisany gotykiem – druk próbny do tłumaczenia dzieła Benedeka Komjátiego *Listy do św. Pawła.* Kraków, 1533, Vietor (I 4). Wymiary: 112 × 140 mm

Ungarischer Text mit Schwabacher Typen. Probedruck zur Übersetzung *Szent Pál levelei* [Die Briefe des Heiligen Paulus] von *Benedek Komjáti.* Krakau, 1533, Vietor (I 4). Spiegelsatzformat: 112 × 140 mm

Magyar szöveg schwabachi betűkkel. Próbanyomat *Komjáti Benedek Szent Pál levelei*-fordításához. Krakkó, 1533, Vietor (I 4). Tükörméret: 112 × 140 mm

XI. Tłumaczenie *Listów do św. Pawła Benedeka Komjátiego.* Kraków, 1533, Vietor (I 5). Wymiary: 123 × 72 mm

Szent Pál levelei [Die Briefe des Heiligen Paulus] in der Übersetzung von *Benedek Komjáti* in endgültigem Format und mit Antiqua-Lettern. Krakau, 1533, Vietor (I 5). Spiegelsatzformat: 123 × 72 mm

*Komjáti Benedek: Szent Pál levelei*nek fordítása végleges formában és antikva betűkkel. Krakkó, 1533, Vietor (I 5). Tükörméret: 123 × 72 mm

XII. Tekst i nuty z tomu *Gálszécsi István: Kegyes énekekről*. Kraków, 1536, Vietor (I 8)

Text und Notenlinien zu *Kegyes énekekről* [Über fromme Lieder] von *István Gálszécsi*. Krakau, 1536, Vietor (I 8)

Szöveg és kottasor *Gálszécsi István Kegyes énekekről* című könyvéből. Krakkó, 1536 Vietor (I 8)

XIII. Herb rodu Frangepan z tłumaczenia *Listów do św. Pawła Benedeka Komjata*. Kraków, 1533, Vietor (I 5). Wymiary: 80 × 59 mm

Wappen der Familie Frangepán zur Übersetzung *Szent Pál levelei* [Briefe des Heiligen Paulus] von *Benedek Komjáti*. Krakau, 1533, Vietor (I 5). Format: 80 × 59 mm.

A Frangepán-család címere *Komjáti Benedek Szent Pál levelei*-fordításához. Krakkó, 1533, Vietor (I 5). Méret: 80 × 59 mm

XIV. Herb rodu Frangepan w innym wariancie z dzieła *Imre Ozoraiego: O Chrystusie*. Kraków, ok. 1550, Vietor (I 26). Wymiary: 75 × 52 mm

Variante des Wappens der Familie Frangepán in *Az Christusról* [Über Christus] von *Imre Ozorai*. Krakau, um 1550, Vietor (I 26). Format: 75 × 52 mm

A Frangepán-család címere más változatban *Ozorai Imre Az Christusról* című művéhez. Krakkó, 1550 körül, Vietor (I 26). Méret: 75 × 52 mm

XV. Elementy herbu Batorych oraz herbu Polski w inicjałach przedstawiających słonia w dziele *Náprágyi Demeter: Hungariae periclitantis*. Kraków, 1595, Lazarus (II 133). Wymiary: 56 × 56 mm

Elemente des Báthori-Wappens und des polnischen Wappens in einer einen Elefanten darstellenden Initiale zu *Hungariae periclitantis* von *Demeter Náprágyi*. Krakau, 1595, Lazarus (II 133). Format: 56 × 56 mm

Elefántot ábrázoló iniciálében a Báthori- és a lengyel címer elemei *Náprágyi Demeter Hungariae periclitantis* című művéhez. Krakkó, 1595, Lazarus (II 133). Méret: 56 × 56 mm

XVI. Św. Paweł z mieczem, ilustracja do tłumaczenia *Listów św. Pawła*. Kraków, 1533, Vietor (I 5). Wymiary: 67 × 48 mm

Der Heilige Paulus mit Schwert. Illustration zur Übersetzung *Szent Pál levelei* [Die Briefe des Heiligen Paulus] von *Benedek Komjáti*. Krakau, 1533, Vietor (I 5). Format: 67 × 48 mm

Szent Pál karddal. Illusztráció *Komjáti Benedek Szent Pál leveleifordításához*. Krakkó, 1533, Vietor (I 5). Méret: 67 × 48 mm

XVII. Obeliskowy emblemat drukarni Lazarusa z dzieła *R. Heidenstein: De bello*. Kraków, 1584, Lazarus (III 29). Wymiary: 70 × 50 mm

Emblem der Lazarus-Werkstatt in Form eines Obelisken in *De bello* von *R. Heidenstein*. Krakau, 1584, Lazarus (III 29). Format des Buchschmucks: 70 × 50 mm

A Lazarus-műhely obeliszkes nyomdászjelvénye *R. Heidenstein De bello* című művéhez. Krakkó, 1584, Lazarus (III 29). Méret: 43 × 50 mm

XVIII. Podwójna ilustracja dyskusji Turka i filozofa z dzieła *B. Georgijević: Prognoma*. Kraków, 1548, Ungler (II 80). Wymiary: 85 × 55 mm

Illustration zum Glaubensstreit zwischen einem Türken und einem Philosophen auf einem Doppelblatt zu *Prognoma* von *B. Georgijević*. Krakau, 1548, Ungler (II 80). Format (einzeln): 85 × 55 mm

Páros kép a török és a filozófus vitájáról *B. Georgijević Prognoma* című művéhez. Krakkó, 1548, Ungler (II 80). Méret: 85 × 55 mm

XIX. Herb kapitana Ferenca Nemetiego z *Kroniki Istvana Szekelya*. Kraków, 1559, Lazarus (I 28). Wymiary: 102 × 90 mm

Wappen des Tokajer Hauptmanns Ferenc Németi in *Chronica* von *István Székely*. Krakau, 1559, Lazarus (I 28). Format: 102 × 90 mm

Németi Ferenc tokaji kapitány címere *Székely István Chronicá*jából. Krakkó, 1559, Lazarus (I 28). Méret: 102 × 90 mm

XX. Herb Krakowa w wieńcu laurowym. *Preclarus et insignis...* Kraków, 1531, Ungler. Wymiary: 80 × 80 mm

Wappen von Krakau im Lorbeerkranz. *Preclarus et insignis...* Krakau, 1531, Ungler. Format: 80 × 80 mm.

Krakkó címere babérkoszorúban. *Preclarus et insignis...* Krakkó, 1531, Ungler. Méret: 80 × 80 mm

XXI. Herb Siedmiogrodu w wieńcu laurowym. *Ritus explorandi,* Kołożwar, 1550, Heltai. Wymiary: 66 × 66 mm

Wappen von Klausenburg im Lorbeerkranz. *Ritus explorandi,* Klausenburg, 1550, Heltai. Format: 66 × 66 mm

Kolozsvár címere babérkoszorúban. *Ritus explorandi,* Kolozsvár, 1550, Heltai. Méret: 66 × 66 mm

XXII. Karta tytułowa książki *Székely István: Chronica.* Kraków, 1559, Lazarus (I 28)

Titelblatt zur *Chronica* von *István Székely.* Krakau, 1559, Lazarus (I 28)

*Székely István Chronicá*jának címlapja. Krakkó, 1559, Lazarus (I 28)

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

H. eccl. 1470

ANDREAE CRICII EPISCOPI PREMISlien, ad Ioannem Antonium Pulleonem Baronem Brugn nuntium Apostolicum in Vngaria, de negotio Prutenico Epistola.

STANISLAVS HOSIVS LECTORI.

Quis magis est clemens inuicto Rege Polono:
Dic soães, quisquis tam pia facta leges.
Hostilem potuit qui eum fudisse cruorem
Extirpasse manu funditus exigua.
Abstinuit tamen & uultu susepit amœno
Viscera quem sæuit diripuisse sua.
Id quod in hoc tradit nudo saliq; libello
Qui decus est uatum gloria Pontificum.
Quem tu si memori lector studiose reuolues
Mente, scies hæc res quo siet acta modo.

Cracoviae. 1525.

IANI Quinquecclesien. Episcopi Epigrammata. Antea non impressa.

III.

IV.

OBSZ. SZÉCHÉNY KÖNYVTÁR

V.

VI.

VII.

SLSZECHS

Dum itur ad scholam.

Dialogus. VII.

HANNO. IOANNES.

H *Heu quid facimus?*
Awe was thun wir?
Ach co czynimy.
Hallodi myth thyzewnk.

I *Cur sic uociferas?*
Was schreistu also.
Czemu ták wolass.
Miyrth igyen kyaltaz.

H *Nimis diu dormiui.*
Ich hab czulang geschlaffen.
Dlugom spal.
Ighen hozzw ydeyg alwttham.

I *Quid ita? Quid times?*
Wie also/was fürchstu.
Czemu to/ czemu sie boiyss.
Mychodaath / mythfiylz.

H *Tempus iustum transijt.*
Die recht czeit ist hyn.
Czas pewny przessedl.
Alkolmas ewdeo el mwlth.

I *Quod tempus dicis?*
Welche czeit meynstu?
Ktory czas mienysch.
Mely ewdeoth mondaz.

G *Horam primam.*
Die erst stund.
Pirwssa godzyne.
Az elseo horath.

I *Tu certe falleris.*
Du irrest dich.
O toz sye zmamyl.
The byzonyawal megh chalatol.

H *Tamen audiui.*
Hab ich es doch gehorth.
Wssakem slyssal.
De byzony hallaam.

I *Non recte audiuisti.*
Du host nicht recht gehört.
Nyeprawies slyssal.
Nem yool hallotthad.

H *Quotam audiuisti?*
Welche hastu gehört.
Ktorames ty slyssal.
Hanyadoth the hallotthal.

I *Audiui ultimam.*
Ich hab den garaus gehört.
Gstatniam slyssalem.
Vtolsoth hallyk.

H *Quota ea est?*
Wie viel ist das.
A wiele tho.
Hanyad az vtolso.

I *Duodecima.*
Zwelffe.

VIII.

Patria, ge. se. de. i. Ein vaterland oder heime do einer geboren ist. Embernek hazaia
Natale solum idem.
Regnum. Ein kunigreich. Orsag
Eremus. ge, se. de, ij. Ein wildnus wuste oder ein heide. Puzta hel
Solitudo idem, ge, se. de. iij.
Eremita, Ein einsidel. Kietlembe lakozo.
Solitarius, a, um, Etwas das allein ist. Maga nak lako,
Principatus, ge, ma, de, iij. Ein furstentum Feitdelemseg.
Comitatus, g. ma. de. iiij. Graffschafft. Varmege,
Domininiũ ge. ne. de. ij. Ein herschafft. Vrasag.
Sylua, ge, se. de. i. Ein walt. Erdö.
Herania sylua. der schwartzwald. Hircinia erdö.
Nemus, ge. n. d. iij. Ein wald. Berk.
Saltus, g. m. d. iiij. Ein forst. Syakor erdö.
Saltuarius. Forstner/ oder holtzbanwart. Erdö örzö.
Promontoriũ, g. n. de. ij. Ein gros gebirg nach bei eim wasser. Magas heg.
Mons, ge. ma. de. iij. Ein berg. Heg.
Monticulus. ge. ma. de. ij. Ein berglein. Kus heg.
Cedus, qui & mons caluus dicitur g. ma. de. ij. Der kallenberg. Kopaz heg.
Mons pharetratus, ita Iacobus Vuimphelingus nominat

der Kochersberg. Tegzüs heg.
[illegible]lis g. m. d. iij. Ein berg do man wein oder korn bawet. Heg.
Colliculus, diminutiuum g. m. de. ij. Ein berglein Kys heg.
Tumulus g. ma. de. iij. Ein hubel. Halum.
Montosos a, um. Bebergicht. Heges.
Vallis ge. se. de. iij. Ein tal. Arok.
Conuallis, ge. se. de. iij. Ein tal rund oder scheibweis vmher tzwischẽ den bergen. Aroknak igenes seneke.
Campus, ge. ma. de. ij. Ein ebne. Selus mezö.
Ager, ge, ma. de. ij. Ein acker oder kann. Mezö.
Agger ge. ma. de. iij. Ein geschut fur ein bolwerck. Tültes.
Vallum ge. ne. de. ij. Ein bolwerck. Lator kert.
Aruum g. n. d. ij Ein geerter acker. Santtotmezö
Rus est terra aratro agitata, g. n. d. iij. Ein baw land. Santo feld.
Arena g. se. de. i. Sandt. Fewen.
Arenula ge. se. de. i. Sendlein. Fewenke.
Arenosus a, um. Sandig. Feuenüs.
Sabulum ge. n. d. ij. Brober sand. Temerdek feuen.
Argilla g. se. de. i. Leym. Czinalt sar.
Creta est genus albæ terræ g. s. d. i. Kreid. Feyerfeld
Calx. Calch. Sarck.

IX.

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

AZ ROMA VAROSA
belieknek yrth zenth Pal Leuelenek reuiden valo M agyarsaga es ertelme.

Imry zenth Hieronymus mongya es yrtha az Philomonnak irth Epistolan elwzwt zenth Pal Apastalth hywattattath Saulnak: az Pal newet kegyg vezereken newul mynth egy diadalmas nyeresegerth maganak tulaydonytotta lewth lenni az Sergius Paulus procon sultul: kyth az Christusnak megh nyerth: mikep pen olwassuk az apostoloknak iarasokrol yrth kenywenek tyzen harmadyk rezeben. Jsmeglen nemelyekerth yr kyk azth mongyak hogy az Sidosagban mondatot Saulnak: es az megh ssordulas vran: newythes elualtoztatta lenni. De az Origenes doctornak mondasa es velekedese terhcyk iobnak es alkolmatosbnak. Mykeppen az twrwennek kwtyweybe egy nehanyat talalunk kwlemb kwlemb net kwel hywattattakath minth az Jdidat Salomonnak. az Oziast ariasnak. Jsmegh azonkeppen az Euangeliomnak wy twruenybe: le.i mondat tattik Mathenak: Jllien modon zenth Palnak kerh newe volth. Jolleherh ew az wnmwn epistolayaban wnmwnmagath soha Saulnak nem newezy de myndenwth palnak. Netalantal azerth hogy az palnak newe az Gwrwgwnek es az Romabelyeknek kyknek y.a vala ez uelerh hallasokra keduesh es alkolmatosh volna. Az Saul.a newzarmazoth az Sido Saul igerwl. Minth az Gwrwgwk b zzak az Josephus newerh az Josephtwl. Az Paulus Sidoiul iegwz laros. Gwrwgwl chendezt nywgodalmasth. Deakul kysdeduth. Saul az Sidoknak iegywz kyerrerh. Minth zenth Ambrus Doct mongya nywkharatlansagoth akar kegyg kyserresth. Touabba epistolarh zenth Pal bezellwtte simondotta az w Tercius iro deakya wan. Ky wnmwnmaga mongya ez epistolanak vegebe. Kwzwnlek tikterh en Tercius ky irtam ez epistolarh kwldetre kegyg ez epistolath zenth Pal az romabelieknek: Cozyntommak varosabol az Cencrehensis egyhazgwlekwzesenek febesineweu zolgalo azzonyallattul. Az Cenchree kegyg Cozyntommak parthya a varustul nem ygwn mezze Hogy ha az idwris megh gondollywk terczyk hogy ez lewel irattatoth az Cozyntombelyeknek yrth kerh epistolaya vran: Azerth hogy ebbe twkellerwo immar es megh erwssytterwth kegywssegnek tudomany: es iegey ielwssen twndwklenek. Az idewben mikozon ymmar Achayath zwrthe zwzenth yarwan kybe Cozyntus vagyon: es ehwz rakon kwzel valo Macedonyarh mynd Jllyriomyglan nem czak predicalwan myndwnwth az Christusnak euangeliomath. Nemczak az helekwn meliekwn az egies apostolok kwzzwl senky nem predicalloth vala: de megh zenth Petwrnek yntese zwzenthes az wueytul kyrerh az kwrwzthyen hyrtre fordytoth vala: valamenye kewes penzth gywtwgerhwen az Jerusa-

kaerth atiamfiai nem vagyunk az leanzonak fiai de az zabadoſnak.

EwTẘdYk CAPYTVLVM.

ANnakokaerth az zabadſagba, kyuel mynketh az Chriſtus Ieſus megh zaba doytoth, allyatok, ęs iſmeglen az ſolgalathnak igaiaba,(ẘnſegebe) be ne kẘtelezteſſetek. Ime en Paal mondom tynektek, hogy ha kẘrnyẘl meteltettek, az Criſtus ſemmith nem haznal tinektek, Vallaſth tezek, (Imees meglen kegig mynden emberth,aki kẘrnyẘl meteltetik, hogy ados lezen. (tartozik)mynd az eges Moiſes tẘruenyeth meg tartany. Az Chriſtuſtol ky eſtetek (az Chriſtus tinektek nem ſwkſegh volth, hyiaba volt) valakyk az tẘrueny altal igazoitattattok, az malaſthbol (az elẘ iſten irgalmaſſagabol), kyeſtethek. Merth my ſenth lelegbe az kereſtien hytbẘl,az igaſſagnak remenſegeth variuk. Merth az Criſtus Ieſusba ſem kẘrnyẘl meteles ſemmit nem teheth,(haznal),ſem az kẘrnyẘl metelethlenſegh, de az hyth ky zeretethnek myattha czelekedyk (myuelkedyk), futtok vala(elẘſẘr az hyth czelekedetebe,dolgaba)

ioob ky

SZÉCHENYI KÖNYVTÁR

tẘnk aldozek, pokolra zalla zabadolásun-
kyrt ęs halottaybol fel, tamada ůduǫ́ssyghẘnkyrt kit mů varunk az ityletre.
Mů hizẘnk zent lylek istenben, ky az a-
tya ęs az fyu istenuel egy isten, nyomorul-
taknak vigaztaloya, ew můnket visel igaz
gat biztat ęs meg zentel, viuyn Christus-
nak zent gyůlekezetibe, hol nekẘnk meg
bocijattatnak minden bůneink Christusyrt
kiuel ez mostani testnek fel tamadasa vtan
eorǫ́kkę ęlẘnk.

CHRISTVSNAK VACYORAIA
rul valo enek, mely ew magatwl nekẘnk
adatatott hozzank valo nagy zeretetibǫ́l
hůtẘnknek erǫ́ssyghiyrt.

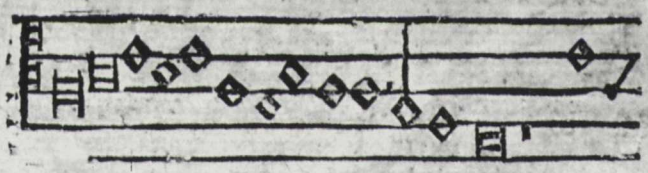

Iesus Christus mů ůduǫ́ssyghẘnk: ky

XIII.

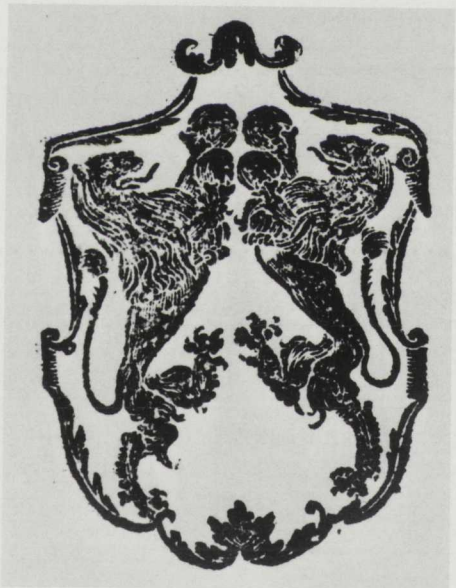

XIV.

KRSZ. SZÉCHENYI KÖNYVTÁR

XV.

XVI.

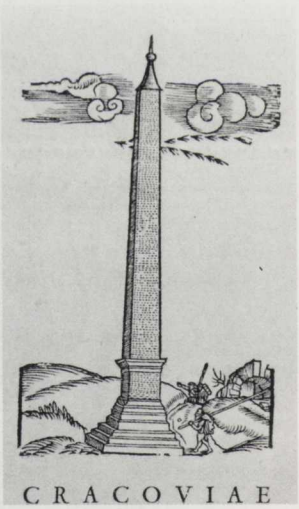

XVII.

XVIII.

XIX.

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

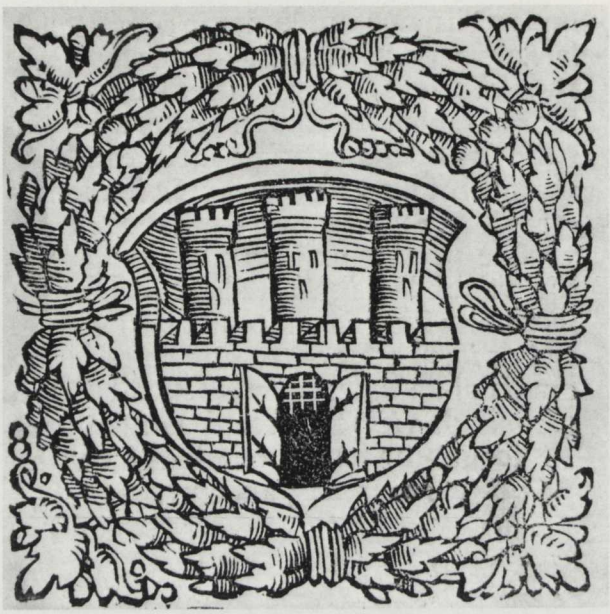

XX.

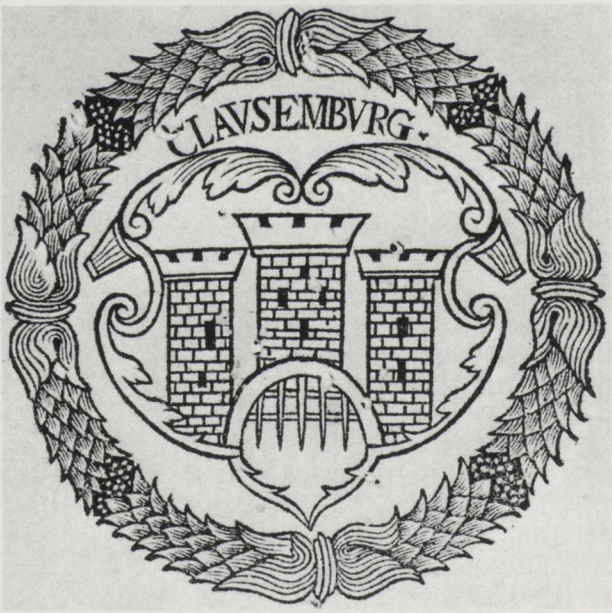

XXI.

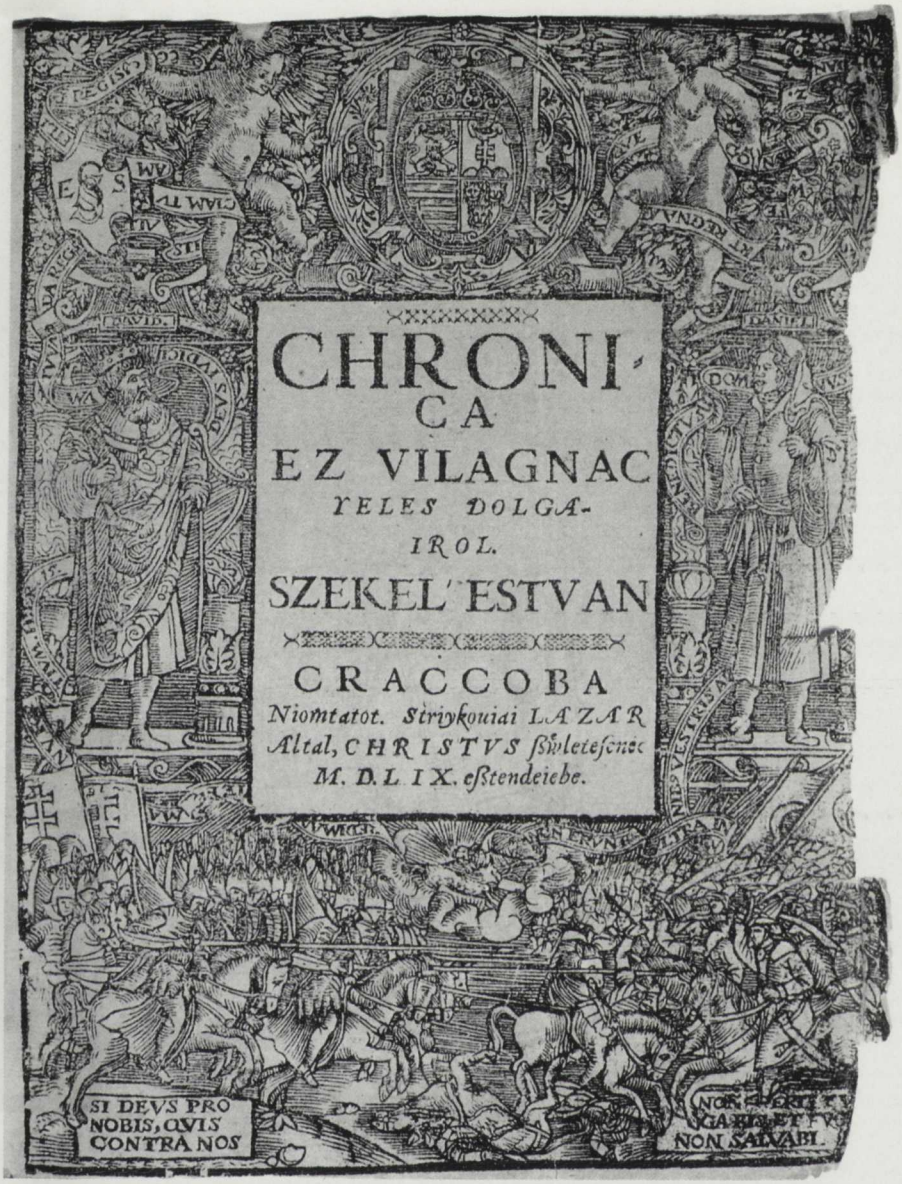
CHRONI-
CA
EZ VILAGNAC
YELES DOLGA-
IROL.
SZEKEL' ESTVAN
CRACCOBA
Niomtatot. Striykouiai LAZAR
Altal, CHRISTVS ßületeſenec
M. D. L IX. eſtendeiebe.
SI DEVS PRO
NOBIS, QVIS
CONTRA NOS
NON SALVABI

XXII.

00/10106

Na okładce / Umschlag /A címlapon:

Karta z książki *Székely István: Chronica.*
Kraków, 1559, drukarnia Łazarza

Ein Blatt aus der *Chronica* von *István Székely.*
Krakau, 1559, Druckerei Lazarus

Székely István Chronicájának egy lapja.
Krakkó, 1559, Lazarus-nyomda

ISBN 963 506 368 7

Balassi Kiadó
Felelős kiadó Kőszeghy Péter igazgató
Felelős szerkesztő Balázs Jenő, Schmal Alexandra és Soóky Andrea
Műszaki szerkesztő Szák András
Tördelte Tóth Bernadett
Készült 35,8 (A/5) ív +16 oldal melléklet terjedelemben
A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte
Felelős vezető László András

9 799635 063689

ROLA KRAKOWSKICH DRUKARZY W KULTURZE WĘGIERSKIEJ
DIE ROLLE DES KRAKAUER DRUCKWESENS IN DER UNGARISCHEN KULTUR
A KRAKKÓI NYOMDÁSZAT SZEREPE A MAGYAR MŰVELŐDÉSBEN